

Шарк Ҳаётузи

1999

2

68-йил чиқиши

Адабий-ижтимоий
журнал

Бош муҳаррир

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати

Омон Мухтор,
Бахтиёр Карим,
Ихтиёр Ризо,
Юсуф Файзулло,
Мурод Мансур,
Икром Отамурод,
Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон,
Асад Дилмурод

Жамоатчилик кенгаши

Нуриддин Зайниев,
Холмуҳаммад Нуруллаев,
Адҳам Каримов,
Раҳима Ҳақимова,
Аҳмад Турсун,
Қуронбой Матризаев,
Наби Жалолиддин

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМҒАРМАСИ

*Ушбу сонда
янги
«Дунё билан юзма-юз»
рукни остида
Ўзбекистон билан Япония
ўртасидаги ҳамкорлик ва
маданий муносабатларга
бағишланган
материаллар билан
танишасиз*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҲУКУМАТИДАН

16 февраль куни Тошкент шаҳрида одамлар қурбон бўлишига олиб келган террорчилик ҳаракати содир этилди. Натижада, 13 киши ҳалок бўлди, 128 нафар одам турли даражада тан жароҳати олди, улардан 83 нафари касалхоналарга ётқизилди.

Портлатишлар шаҳарнинг турли нуқталарида, асосан Президент кортежи ўтадиган йўлларда содир этилди. Террорчилик ҳаракатлари портлатгич моддалар билан тўлдирилган турли русумдаги олтита автомашинани портлатиш воситасида амалга оширилди.

Энг катта кучга эга бўлган портлаш соат 10 дан 55 дақиқа ўтганда Мустақиллик майдонида Вазирлар Маҳкамаси биносига кираверишда амалга оширилди. Бу ерда соат 11.00 да вилоятлар, вазирликлар, идоралар, бирлашмалар ва концертлар вакиллари иштирокида ҳукумат мажлиси бўлиши режалаштирилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати террорчилик ҳаракати оқибатида ҳалок бўлган бегуноҳ ватандошларимизнинг оилаларига, яқин қариндошларига, ёру биродарларига чуқур таъзия изҳор этади ҳамда уларнинг бошига тушган мусибатни енгиллаштириш учун барча ишларни қилади.

Мазкур террорчилик ҳаракатларининг сабабларини текшириш учун бир неча тезкор-тергов гуруҳлари ташкил этилди.

* * *

16 февраль куни Россия Федерацияси Президенти Борис Ельцин Президент Ислом Каримовга кўнғироқ қилиб, Ўзбекистон пойтахтида рўй берган фожиали воқеалар муносабати билан ҳамдардлик изҳор этди. Ушбу террористик хатти-ҳаракатларни содир этган шахсларни қидириб топиш ва қўлга олиш юзасидан зарур ёрдам кўрсатишга тайёр эканлигини билдирди.

Борис Ельцин бегуноҳ қурбон бўлганларнинг оила аъзолари ва яқинларига таъзия изҳор этди.

Президент Ислом Каримовга, шунингдек, Грузия Президенти Эдуард Шеварднадзе, Туркменистон Президенти Сапармурод Ниёзов, Қозоғистон Президенти Нурсултон Назарбоев ва Қирғизистон Президенти Асқар Акаев ҳам кўнғироқ қилиб, ўз ҳамдардликларини билдирдилар.

«Халқ сўзи» 1999 йил 17 февраль.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ИСЛОМ КАРИМОВГА

Ватанимиз пойтахти Тошкент шаҳрида 1999 йилнинг 16 феврилида содир бўлган мудҳиш воқеалар биз адибларнинг қалбини ҳам чуқур ларзага солди. Бу суиқасд, муҳтарам Ислом Абдуғаниевич, фақат сизга қилинган суиқасд эмас, балки истиқлолимизга, миллатимизга, тинчликлар-

вар халқимизга, осойишталигимизга, ўз қатъий йўлини белгилаб олган келажагимизга қилинган суиқасддир. Биз бу қўпоровчиликни мамлакатимизда миллатидан, тилидан, диний эътиқодидан қатъи назар, тинч-тотув яшаётган, Ўзбекистоннинг порлоқ истиқболи учун ҳормай-толмай меҳнат қилаётган барча юртдошларимизнинг осойишталигига қарши қилинган ҳаракат, деб баҳолаймиз.

Муҳтарам Ислом Абдуғаниевич, фақат Республикамиздагина эмас, балки бутун Шарқда тинчлик, осойишталик учун олиб бораётган фаол ҳаракатингиз, нуфузли халқаро ташкилотлар эътиборини ана шу минтақага қаратиш учун муттасил кўрсатиб келаётган жонкуярлигингиз баъзи бир гуруҳларга, ушбу минтақадаги низо-жанжалларнинг авж олишидан манфаат кўзлаётган доираларга ёқмаслиги аёндыр.

Сизнинг бу саъй-ҳаракатларингиз ўз самараларини бериб боргани сайин бу қора кучларнинг талвасаси ҳам ортиб бормоқда. Улар ўз ёвуз ниятларини амалга ошириш учун ҳеч қандай қабихликдан, ҳатто бегуноҳ инсонлар қонини тўкишдан ҳам қайтмасликлари маълум бўлиб қолди. Бу йўлда улар албатта диний, ғоявий омилларни ниқоб қилиб олиб, халқимиз орасидаги айрим эътиқоди, иродаси заиф кимсалардан, хусусан, ҳали дунёқараши тўла шаклланиб улгурмаган ёшлардан фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Лекин улар ўзларининг бу ёвуз, қабих ниятларига ҳеч қачон эриша олмайдилар. Чунки халқимиз, муҳтарам Ислом Абдуғаниевич, Сизнинг раҳнамолигингизда ўз қатъий йўлини белгилаб олди ва бу умидбахш йўлдан бошлаб бораётган Сиздек йўлбошчисига ишонади. Бу халқ ўзининг бой тарихий тажрибасига таянади ва ўз куч-қудратига ишонади. Айниқса, Сизнинг «Мен халқимиз фарзандларини ҳар қандай қўлларга топшириб қўймайман», деган сўзларингиз барчамизнинг, келажакка бўлган умидимизга умид қўшди, истиқболга бўлган ишончимизни мустаҳкамлади.

Бироқ содир бўлган мудҳиш воқеалар бизнинг ҳар лаҳза ҳушёр бўлиб туришимиз, огоҳликни қўлдан бермаслигимиз лозимлигини ҳам кўрсатди.

Биз адиблар ҳамиша фақат ўз халқининг, маълум бир минтақанинггина эмас, балки бутун инсониятнинг тинчлигини ўйлаймиз. Бу сифат бизга минг йиллардан бери аждодларимиз қонидан ўтиб келмоқда. Бугунги кунда ҳам истиқлол учун, келажак учун ўзимизни масъул деб биламиз ва бу борада Сизнинг амалга ошираётган эзгу ишларингизга камарбастамиз. Биз ўз асарларимизда ҳам, халқ вакиллари билан бўлган учрашувларимизда ҳам тинчлик, тотувлик, халқлар ўртасидаги дўстлик, меҳр-муҳаббатни улуғлайверамиз, чунки бу йўл Оллоҳга ҳам, бандасига ҳам хуш келадиган йўлдыр.

Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси Фаоллар Йигини.

Шукур
Холмирзаев

Наврўз, Наврўз...

Ҳикоя

1

Султон катта-катта одим отиб борар, шундоқ ҳам эсиб турган салқин шабада унинг кўкрагига урилар, жонсиз, узун, саноқли сочларини тўзгитар (у онда-сонда бармоқлари билан сочини силаб қўярди), кўзи олдинда — ҳув йўл бурилишида, юраги ҳам қадамига мос ҳолда гурс-гурс тепар, ёш олим (ёш бобида — ёш, бўлмасам филология фанлари доктори, профессор) вужудию сиртидаги ҳолатини изчил сезиб борар ва бундан қувонар эди: ҳа, у энг олий, энг одамий ниятини амалга ошириш учун бораётир, шундай айём арафасида (эртага — наврўз!). У бу ниятни амалга ошириш учун илгари ҳам бир мунча хаёлларга толган эди, бироқ, шу ишни амалга оширса — бачканалик қилгандек туюлган, кейин бир хўрсиниб: «Ай, айб менда эмас-ку!» деб қўя қолган эди. Энди, наврўз арафасида...

У баттар қувониб, оғзини катта очиб нафас олди. Тепасидан учиб ўтган қарғаларга: «Э, дўстларим! Ҳа-а, учаверингла! Сизларнинг гўштингиз ҳеч кимга керакмас, — деб қўйди. — Қизиқ, шаҳар кўчаларида, хиёбонларда ҳеч кимдан қўрқишмайди-ю, далада, тоғда бир кунлик жойда қорангни кўрса, қорасини ўчиради...» Унинг хаёли беихтиёр олис тоғлар бағрига, қандайдир ёнғоқзорларга оғаётганини фаҳмлаб қолиб, ўша ёнғоқзорда кечган кўнгилхираликни эсламаслик учун... бошини чайқаб, яна олдинга — бурилишга қаради: энди уни бояги шодон, тошқин кайфият тарк этган эди.

Султон анча бўшашиб қолди. Бироқ бунга сари ўжарлиги тутиб, қадамни янада

5

каттароқ боса бошлади. Энди у лўкиллаб борарди. Бора-бора плашчининг олдини ёпди, кейин тугмаларини ўтказди. Бошини силаб қўйиб: «Шляпани кийсам бўларкан, — деб ўйлади. — Жуда шошиб чиқдим-да. Ишқилиб, Жоникул ака дачасида бўлсин...»

Бурилишга етганда, рўпарасидан пасайиб-ғинғиллаб келаётган оқ «Волга»ни кўрди: дачадан чиққан. Бирорта депутатнинг машинаси-да. Ёки коммерсантнинг... Султоннинг депутатлар билан ҳам, савдогарлар билан ҳам иши йўқ майли, бири интилиб депутат бўпти, бири интилиб бизнесмен бўпти. Ўзи — олим: фольклорист... Ўзиям кўп интилади: лекин олимлик даражасини эгаллашга эмас, халқ оғзаки ижодини тўплашга интилиб, қаерларга бормади...

Султон камгарона тус олиб, бошини эгди. Машина ёнига етиб келганда ҳам қарамади. «Волга» тўхтагач, ял этиб боқди-ю, дераза ойнасини тушираётган Эртойни кўрди: юртдоши, ҳамқишлоғи, иниси. Вазирликда ишлайди: ўсадиган йигит. Ўссин! Мана, ёш бўлсаям депутат бўлди: ақлли, тадбиркор-да.

— Ассалом алайкум, Эртойжон! — деди Султон бошини эгиб ва йўлка четидаги тўсиқчадан ҳатлаб ўтиб, унга узун, сўлақмондай қўлини узатди. Эртой унинг дастпанжасини олиб:

— Салом. Совқотибсиз. Йўл бўлсин? — деди. — Мунча ғизиллаб кетаяпсиз?

— Дачага. Жоникул аканинг дачасига... Бормикан? Кўзингиз тушмадимми?

Эртой азбаройи оғасининг ҳурмати — эшикни очди: чиқмоқчи... Султон чийиллаб юборди:

— Йў-йў-йўқ! Бемалол ўтиринг. — Эшикни оҳиста ёпди-ю, пушаймон еди: ниятини бунга айтса бўларди. Ахир, бу ақлли йигит...

Эртой унга қўрилиқ қилмай қошини чимирди. Одатдагича, нозик чеҳраси изтиробни акс эттириб:

— Кўрмадим-ов, — деди. — Биз... — Кейин бирданига шўхгина кулимсиради. — Мундай... ярашиб олдингларми? Назаримда... А? — Эртой кулиб юборди. — Аломат одамсизлар. У кишиям, сиз ҳам. — Сўнг бир сония жимиб, қўшимча қилди. — Баъзан кўриб қоламан. Бечора ҳайрон бўлади: «Мен Султонжонга ҳеч бир ёмонлик қилган бўлмасам... Докторлигини ёқлаганда биринчи бўлиб овоз бердим. Мақтадим. Ҳайронман!» дейди.

Султон ҳам кулимсираганча унга тикилиб тураркан:

— Йўқ. Айб ўзида, — деди. — Билмайди-да... Йўқ, ўйламайди у аблаҳ. — Бирдан тилини тийди: «аблаҳ» деди. Ахир, мақсади...

— Ишқилиб, бошқа уришманглар, — деди Эртой катгаларга хос салмоқ билан.

— Бошқа... Мутлақо! — деб юборди Султон ва азбаройи юраги яна қаттиқ тепиб кетганидан ичидаги гапи вужудини ёриб юборадигандек бўлди-ю: — Э, укажон, бир минутга чиқинг, — деди. — Кечирасиз. — У ҳайдовчига ҳам мўралаб: — Узр, узр, — деб қўйди. Ҳайдовчи хайрихоҳона табассум қилиб, машинани сал четга ола бошлади.

Султон Эртойни биллагидан ушлаганча йўлкага ўтказди. Кузги буғдой тизза баравари бўлиб қолган далага қарамаёқ ундан-да илҳом олиб:

— Эртойжон, — деб шивирлади бошини эгиб. — Мен... мен яхши одам бўлмоқчиман.

— Нима?! — Эртойнинг қошлари чимирилиб кетди. Беихтиёр бўйинини чўзиб, уни ҳидлаган бўлди.

— Ичмаганман. Мутлақо, — деди Султон энди жиддий тус олиб. — Умуман, ичкиликниям ташлайман... Ташладим ҳисоб! Кечадан бери... Кеча қасам ичдим-да.

— Хўш, бир нима бўламан дегандай бўлдингиз? — яна беозор, шўхгина кулимсиради Эртой.

— Мен... мен серёзни гапиряпман, — деди Султон ҳатто қовоғини сола бошлаб. — Мен... кўп ўқидим, Эртойжон. Сўфийларнинг таълимотини. Комил инсон ҳақидаги йўриқларини... — Юраги тепа бошлади. — О, ана улар — одамлар! Улар — инсон! Биз нима?... Кечирасиз, мен ўзимни айтаяпман.

— Хўш, демак, — дея Эртой табассумини жиддийат билан яшириб, биллагидаги соатига қараб олди. — Демак, комил инсон бўлмоқчисиз? Тўғри тушундимми?

— Ҳа, — деди Султон теран бир овозда. Ва дудуқланиб қолди. — Комил эмас-у, шунчаки...

— Яхши, яхши, — деди Эртой.

— Йўқ, сиз кулманг-да, ука.

— Султон ака... — Эртой мени ранжитманг дегандай бошини орқага солди. — Наҳотки сиздан кулсам... Биз ахир, ака-укалармиз... Ҳим, — бирдан сўраб қолди: — Айтмоқчи, янгам яхшими? Жиянларим юриптими? Иш билан бўлиб... — Султоннинг ҳамон чимирилиб тургани, «чалғитяпсиз-а?» деган ифода юзида борлигини кўриб, Эртойнинг ҳафсаласи пир бўлди, — Султон ака, — деди овози ўзгариб. — Мен сизни тушунаман... Сиз аслида олижаноб одамсиз. Бу камплимент эмас... Ҳамма билади буни. Жоникул ака билмаса...

— Қўйинг ўшани! — Султон шундай деб юборди-ю, яна уялиб, қийналиб, тилини тийди. — Узр, узр... Мен ўзим... ўзимга ҳайрон бўламан, ука... У ёғини сўрасангиз, мен ўша одамдан шахсан...

— Нима? — Эртой унга чақчайиб боқди.

— Ёмонлик...

— Кўргангиз йўқ! Бўлди-да... — Эртой машинага қараб олди. — Меросга муносабат эса...

—... ҳали шакланмаган. Укажон, йўлдан қолманг. — У депутатнинг билагидан ушлаб, итаргудек бўлиб, йўлка тўсиғидан ўтказди. Эртой очиқ эшикка қўли текканда, яна қатъий тўхтади.

— Лекин мен сизнинг...

— Кейин гаплашамиз... Ке-йи-ин, — деди Султон ва унинг билагини бўшатиб, қўлини кўтарди. — Оқ йўл! Келинимни сўраб қўйинг. Жиянларни ўпинг.

— Ажойиб одамсиз-да, ака, — Эртой ичкарига кириб ўтирди. Султон эшикни оҳиста ёпди.

— Хайр. Ишлаб чарчаманг, Эртойжон.

— Мен оқшом телефон қиламан. Уйда бўласизми?

— Бўлмаса гўрда бўлармидим.

Эртой ундан яна ниманидир — афтидан, нимага бораётганини сўрамоқчи бўлди-ю, Султоннинг жила бошлаганини кўриб, олдинга боқди: шофёрига «ҳайданг» дегани. Аммо шу оннинг ўзида ҳайдовчининг билагини чап қўлида ушлаб, ўнги билан рўпарасидаги бардачок устига тарсиллатиб урди. Қаҳ-қаҳ отиб кулганича, бошини ойнадан чиқарди.

— Ҳой, наврўз муборак!

Ҳали қадам отишга улгурмаган Султон ҳам таққа тўхтаб, хо-холаб юборди.

— Ўзларигаям! — деди унга бурилиб. Кейинги гаплар беихтиёр оғзидан чиқиб кета бошлади. — Вой-й, муни қаранг-а, укабой... Наврўз! Ахир, ахир...

Эртой намойишкорона хўрсиниб юборди.

— Ўрганмаганмиз-да, ака! Эсимиздан чиқаришган... Э, муни қаранг. Шу масалада шошиб кетаётибман ўзим... — Бирдан сўради Султондан: — Сизлар қаерда нишон-лайсизлар? Институтдами ёки бу ерда? Бор катталаринг шу ерда...

— Уни, уни... билмайман, Эртойжон, — деди Султон. — Сўраганим йўқ... Нимадир гаплар бўлаётувди. Лекин нишонлаймиз, албатта! Э, бусиз мумкинми? — Кейин дўнг пешонасига шап этказиб шапати туширди. — Қовоқ калла...

— Мени айтмайсизми... — деди Эртой.

— Ҳов, сизгаям наврўз муборак бўлсин! — деб тиржайди Султон шофёрга. У бошини эгиб, кўксига қўлини қўйди. Эртой Султонга меҳр билан тикилди-да, кўзини қисган бўлди. Султон унга таъзим қилди. Машина жидди.

2

Султон хурсанд, энди бемалол қадам ташлаб борар, гоҳ ўзича кулимсираб бошини чайқатар, кейин тиржайганча сўл томонга — ям-яшил буғдойзорга, кейин ўнг томонга — қийғос гуллаган шохлари бетон девор узра кўтарилиб турган олчаларга қараб қўяр, тепадан тагин қарғаларнингми, бошқа қушларнингми учиб ўтишганини пайқар, тагин кўкси кўтарилиб-кўтарилиб нафас олар эди.

Ёнига сурилиб одамга йўл берадиган яхлит тунука эшик қия очиқ экан: демак, Эртой чиққанидан кейин ёшиланган-у, одам киргулик жой қолдирилган. Э, биратўла очиб қўйса бўлмайдами! Ахир, мошиналар чиқадиган вақт ҳозир. Асқар ака (дачаларнинг қоровули, бу ерда қишин-ёзин истиқомат қиладиганлар унга маош тайинлашган: халфанага пул йиққандай — йиғиб беришади) эҳтиёткор-да бечора. Жоникул ака шунгаям азоб берса керак-ов: «Нимага кечаси эшик очиқ қолган эди? Ҳозир одамларга ишониб бўладими?...»

7

Султон очик жойдан якка кифт бўлиб ўтди-ю, чап қўлдаги ҳужра эшигига қараб: — Асқар ако-о! — деб чақирди шўхчан овозда. — Наврўз муборак бўлси-ин!

Ҳамиша соқоли ўсиқ юрадиган, дардчил қоровул ичкаридан тез юриб чиқди.

— Э, Султон ака... Кўринмай кетдингиз? Ўзингизгайм наврўз муборак бўлсин! — Ҳар иккала қўлини узатиб кўришди. — Кўнглимдан ўтган эди: ҳайитда кўришамиз деб...

— Э, садағаси кетай наврўзди! — деб юборди Султон. — Одамларнинг бир-бири билан дийдор кўришишигаям баҳона бўлади... Ҳа, қалай? Боғ тинчми? Учёнйлардан кимлар яшапшти дачасида? Айтмоқчи, Обид Одилжонович уйидами?

— Ҳа, хўжайин уйда, — деди Асқар ака. — Кеча бир-иккита меҳмонлари билан келувдилар. «Меҳмонхонани тузатиб қўйганмиз», дедим. Йўқ, уйларига олиб кетдилар.

— А-а, наврўзга келишгандир-да улар?

— Шу-да. Бугун яна келишса керак, — ҳорғин давом этди қоровул. — Эртага зиёфат бермоқчилар. Қўй опкелишди... Сиз ҳам бўларсиз, Султон ака?

— Албатта, — деди Султон: илгари ҳар хил зиёфат, ичкилик ичиладиган ўтиришлардан ўзини олиб қочарди; ичиб қўйса, кейин — бир -икки кун қийналиб юради-да. Бунинг устига, ароқ унга тез таъсир қилади, шунда ўзини... Султон яна такрорлади: — Албатта келаман, Асқар ака. Мириқиб гурунг қиламиз... Ичкилик бўлмас-а?

— Ў-ў, йў-ўқ, — деди қоровул. — Мачитдан домлалар ҳам келармиш. Гапириша-ётувди... Шу атаплення масаласи чатоқ бўляпти-да. Иссиқ сув келмай қўяди. Ток узилдими — тамом. Симлар занглаб кетганми, ким билсин.

Султон бу гапларни диққат билан тинглаган эса-да, қулоғининг ёнидан ўтказиб юборди.

— Жониқул ака шу ердами?

Қоровул бирдан қўлини чўзиб, ушбу йўл элик қадамлардан кейин ёнидан ўтиб кетадиган опшоққина иморатни кўрсатди: институт директори Обид Одилжоновичнинг (яъни, Султоннинг дорилфунунда бирга ўқиган дўсти, ҳазилкаш, самимий киши — Обиджоннинг) ташаббуси билан қурилган меҳмонхона ва кичик тўй, зиёфатлар ўтадиган чойхона вазифасини ўтайдиган жой у.

— Ҳо-озир кирдилар. Телефонда гаплашмоқчийканлар. Бу ердаги аппарат бузилган эди.

— Эҳ! — Султоннинг кўзи очилиб кетгандай бўлди: омадни қаранг! Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади, деганлари шу-да... «Йўқ, бундай улуғ айём арафасида ишинг ўнгидан келиши табиий, — деб кўнглидан кечирди. — Йўлларнинг ҳам таноби тортилиб қолар, ҳа... Ана, кўчага чиқишим билан автобус бўлди. Ёмғир ҳам тинди. Кеча эса... — Бўпти. Сизга раҳмат, Асқар ака. Ўша кишига айтадиган икки оғиз гапим бор эди.

— Бемалол, бемалол. Ҳали чиққанлари йўқ.

Султон шитоб билан одим отди-ю: «Эй, бу одамдан ҳам бир кечирим сўраб қўйсам бўларди, — деб ўйлади. — Лекин орамизда ҳеч гап ўтмаган. Майли, қайтишда яхшилаб хайрлашаман».

У иддамлаб-лўкиллаб, сув сепгандай намчил асфальтда бора-бора меҳмонхонага бурилди. Бир он тўхтаб қулоқ тутди: овоз эшитилмади. Кейин бошини эгиб, салмоқ билан юриб, зиналардан кўтарилди. Ичкарига кирди-ю, шундоқ рўпарасида — очик эшик ичкарасида, каттакон дераза пастида — столга тирсақларини тираб, нақ ўзига тикилиб турган кичкина одамни кўрди: деразадан тушаётган нурда унинг башараси аниқ кўринмас, бироқ муштдеккина одамлигидан Жониқул ака эканига шубҳа йўқ эди.

Султон шу ердан бош эгиб, салом беришни ўйлади-ю, наздида, у ҳам ўзини аниқ кўрмаётгандек бўлди. Шаҳд ва ишонч билан юриб, эшикка етди.

— Ассалом алайкум, Жониқул ака! — деди. У сергакланиб, нимадир деб пўнғиллади. Султон бемалол бориб, эгилиб қўл узатди. У киши ҳам калта бармоқли калтагина қўлини чўзди. Султон уни кафтига олиб (дўмбоқ, юмшоқ ва кичкина эканини энди сезди гўё), бир силкитди. Жониқул ака унга қалин, арманиникига ўхшаш қошлари остидан ҳуркак-эҳтиёткорлик билан қараб турарди; қўлини тезгина тортиб, энди қоматини тиклаган новча йигитга пастдан хўмрайиб қаради.

— Телефон керакми?

— Йўқ, бемалол, — деди Султон. — Мен...

Жоникул Жондор гаплашиши зарурлигини эслагандек дастакни кўтарди. Столдаги кўзойнакни тақиб, рақам тера бошлади. Султон чиқиб туришни маъқул билиб, тисланди. Хиёл бурилди. Шу қўйи бир қадам босганида, Жоникул аканинг ўзига бағоят таниш, айнаи чоғда кўлаб марта юрагини сиққан палағда-инжиқ овозини эшитди.

— А, электрикмисиз, ука? Сиздан сўраяпман, — деди у. — Ука, сиз кулоқ солинг: сиз билан... ҳим, филология фанлари доктори, член корреспондент Жоникул Жондоров гаплашяпти! — «Ўҳ, — деб юборди Султон ичида. — Шу ердаям... электриккаям-а? Унга сенинг членлигинг нимага керак? Ҳозир — бир пул. Э-э, садқаи...» Султон эшиқдан чиқди-ю, ўйлаган ўйи ўзига қор қилиб кетди: нима, айтса айтар... Шунгаям ташланиш керакми? — Нима? — ичкаридан член корреспондентнинг чийиллагани эшитилди: — Ахир, пулини вақтида тўлаб турсак... Бу нима? Издеватъся қиласизларми? Ўзингиз ёш йигит бўлсангиз керак... — Султон кулоқларини бекитгудек бўлиб, залдаги устун орқасига ўтди. Олимнинг овози бу ергаям етиб келди. — Батарейлар музлаб ётипти. Қишнинг захри кетгани йўқ. Ҳозир шамоллаш...

«Ў, пишиқ-пухта одам, — деб ўйлади Султон, — Қишнинг захри кетмаганиниям билади бу. Ҳозир шамоллаш... Шунда унинг ҳавода сал намлик сезилдими — институтта қават-қават кийиниб, бошига сариқ итнинг терисидан тикилгандай пахмоқ теллагини бостириб, бўйнига шарфни айлантириб ўраб боришини эслади: ҳа-ҳа, ҳамма вақт шундай... «Человек в футляре». Ким айтган эди бу гапни?.. Султон силкиниб кулди: Обиджон айтган эди. Елкаси силкиниб кула-кула: «Жоникул акани кўрсам, нима учундир Чеховнинг «Филоф бандаси»ни эслайман, дўстим», деган эди қувлик билан. Топиб айтганди... Ҳозир қанақа кийимдайди? Эғнида нима бор эди? Костюм шекилли... Бошида телпаги. Ҳим, уйдан шошилиб чиққан бўлса керак...»

Ичкарида овоз ўчди. Султон устун ёнидан мўралаб қараб, Жоникул аканинг ўрнидан тургани, дераза пардасини суриб, боғ томонга қараётганини кўрди. Яна илдамлаб кириб борди. Член корреспондент илкис ўтирилди. Султонга совуқ-сергақ тикилди-да:

— Менда гапингиз борми? — деди.

— Ҳа, Жоникул ака. Гапим бор, — деди Султон сиполик ва ҳар қандай муштга елкасини тутиб беришга тайёр бир тобелик билан. — Марҳамат қилиб бир минут ўтирсангиз.

— Йўқ, гапираверинг, — деди у тезгина ва плашини (бу ҳаворанг ёмғирпўши столнинг эшикчаси устида экан) олиб, билагига солди. Султон шошиб қолди: ахир, у не мақсадда йигирма километр жойдан келди-ю, бу одамнинг бир минут тинглашга тоқати йўқ.

— Жоникул ака, менинг сизга айтадиган муҳим гапим бор, — деди Султон.

— Гапиринг, эшитаман дедим-ку? — ҳатто бўғилиб деди у.

— Хўп. Бўлмасам...

Жоникул Жондор столнинг ёнига чиқди.

— Эй, бир минут сабр қилинг! — Султоннинг оғзидан чиқиб кетди. — Кечирасиз, мен атайин... — Бирдан юзи ёришди. — Аввалам бор, Наврўз муборак бўлсин, Жоникул ака!

Жоникул аканинг кўзлари қисинқиради — гўёки қошлари тагига яширинди. Султоннинг назарида, унинг ҳам чехраси ёришиб кетиши лозим эди. Йўқ — чехрасида истеҳзоли кулги пайдо бўлди, холос.

— Раҳмат, раҳмат, — деди.

Султоннинг юраги сиқилиб кетди.

— Нима... — Уҳ тортиб, бошини эгди. — Гап шундаки, Жоникул ака, мен сиздан...

3

Жоникул аканинг тумшуғи сал кўтарилди. Султон эса бошини қўйи солганича давом этди:

— ...мен сиздан кечирим сўрагани келдим, — шундай дебоқ, унга қараса — айниб қоладигандек шошилиб, ҳатто овози ҳам ўзгариб — қалтираб айта бошлади: — Мен сизнинг дилингизни уч-тўрт марта оғритганман, ака. Тўғри, бунинг сабаблари бор эди... Аммо мен тезоблик қилмаслигим керак экан. Пайқаб қолдим: тушундим... Шу-

9

нинг учун, мана, — унинг нигоҳига ичдан бир нур югурди яна, — мана эртага — наврўзи олам! Эртага — инсонлар бир-бири билан аҳил, иноқ бўладиган кун! Эртага айблар, гуноҳлар унутилади... Қадимдан шундай. — Тек тикрайиб турган член корреспондентга қаради. — Буни ўзингиз мендан яхшироқ биласиз! — Унинг миқ этмай турганини кўриб, гапи етмагандай — томдан тараша тушгандай қилиб айтгандек бўлди. Қайтадан бошлади: — Мен сиз оғамизнинг... Сиз менга кўп ёрдам бергансиз. Масалан, докторлигимни ёқлашда қўллагансиз, овоз бергансиз. Мен бу яхшилигингизни унутмайман, албатта... — Жоникул Жондорнинг томоғидан «ҳим» деган гулдираш чиқди. — Рост, рост, — деб баттар шошилиб давом этди Султон. — Ёшингиз улуғ. Жуда-а, жафокаш олимсиз. Халқимизнинг маънавий бойликларини излаб топши учун қанчалар машаққат чекканингизга мен ўзим гувоҳман, домла... — «Майли, «домла» дейверай. Баъзан шундай дердим-ку?» Шу ўй хаёлидан ўтиши замон гўёки унинг ўрнини баҳайбат ёввойи ёнғоқзор эгаллади, йигит хўрсиниб юборди. — Кўп қийналганларингизни кўрганман, ака...

Жоникул ака томоқ қирди. Султон унинг ҳирқирашиданоқ мутлақо нописандлик билан гапиришини уқди.

— Бу гапни ким ўргатди сизга? — деди у.

— Ўргатди?.. Қайси гапни? — Султон у кишига боқди. Аммо юздан бирон нарсани англаб ололмади.

— Кечирим сўрашни-да, узр сўрашни, — деди у бошини бироз орқага солиб.

— А-а, бу... — Султон яна шошиб қолди. — Менга биров... Нега энди. Ахир, бу ният... қалбимда пайдо бўлди. Ишонасизми, кўнглимда! — Кейин унинг башарасига қарамасликка қасд қилди: қараса — чалғиб кетади: бунинг устига, бир нимани уқолмайди. Уққани — хамишаги ифодаси унинг: хавфсираш-хавфсираш ва жаҳолат... Султон беихтиёр ён томонига узум расми қоғоз ёпиштирилган деворга қаради. — Мен бу ҳақда ўйлашга мажбур бўлиб қолдим, Жоникул ака. Ислон Шайхнинг «Сўфизм» китобини ўқиётган эдим. Бангладешлик сўфийнинг... Менга жуда кучли таъсир қилди, ака.

— Шошманг, мендан узр сўрагани келдингиз-а?

Султон унга ялт этиб юз бурди.

— Ҳа. Мени кечиринг, жон ака. Иккинчи марта ундай... гапларни айтмайман. Сизга қарши чиқмайман...

— Тавба, — деди член корреспондент. — Қилғиликни қилиб қўйиб, кейин узр сўрайди-я одамлар... Худди мастларнинг гапи бу! — Жоникул ака баайни хужумга ўтди: — Сиз тоғдаям ичмаган эдингиз. Бир грамм ҳам...

— Ҳа, энди, қизиққонлик, ёшлик... — деб гўлдиради Султон ва домланинг жуда баландлаб кетаётганини дилида қайд этиб, ўзини чидашга мажбур қилди.

— Йўқ, сиз ёш эмассиз, — деди Жоникул Жондор пинак бузмай. — Қирқ ёшга тўлдингиз, менимча.

— Хўп, нима бўпти, — деб юборди Султон. — Олтмишга кирган одам ҳам хато қилиши мумкин.

— Сизники хато эмас!

— Бўлмасам, нима?

— Онгли ҳаракат!.. Илмий ишга раҳбар бўлсам ҳам, ҳатто оппонент бўлсам ҳам, менга хужум қиласиз. «Меросга ҳурматсизлик. Бахшилар банги бўлмаган...», Ҳайронман! Уларнинг ғирт саводсизлигини ўзингизам яхши биласиз-ку! Сизниям мақтатиш мумкин: эгнига бир чопон ёпилса... Йўқ, сиз, умуман, айниб қолдингиз тоғ сафаридан сўнг. Эсингиздами?

— Ёнғоқзор, — деб пичирлади Султон.

— Ҳа.

— Тавба, — Султон бош чайқаб жилмайди: домладан узр сўраш учун келгани ёдидан чиқди. — Ўшанда ўзингизданам ўтди-да, Жоникул ака, — деди табассум билан. — Жуда қайсарлик қилиб туриб олдингиз, вассалом. Ахир, мен ҳам иссиқ жонман...

Жоникул Жондор унга бир он анграйиб турди-да:

— Сиз тузалмайдиган одамсиз, — дея четга бир қадам босди. Султон дарҳол у кишининг йўлини тўсди.

— Йўқ, домлажон, мундай ажрим қилиб олайлик.

— Тинч қўйинг мени! Бошимни қотирманг, — деб бўш қўлини (бошқа қўлида

плаш) силкитди. — Вақтим йўқ... Дарсликка боб ёзаяпман деб уйда ўтириб олганим йўқ... Ўшаним ёзинг: «Жониқул Жондор — консерватив. Бахшиларни ёмонлаш орқали позициясини...» Ажаб, мени қайсар дейди бу йигит. Ўзи болтадан тоймайди...

— Домла-домла, қизишманг, — Султон у кишига муте эканини англатиш учун елкасини қийшайтирди. — Бир минут... Ахир, мен шунинг учун келдим! — деб бақриб юбораёзди. Сўнг яна мунгайди. — Жо-он Жониқул ака, мени аҳдимдан қайтарманг. Худо уриблар кунпа-якун қилсинки, мен...

— Нима, узрингизни қабул қилдириб, кўнглимни олмоқчимисиз? Яқинда аттестация, кейин сайлов...

Султон унинг оғзига уриб юборишига оз қолди: сайлов, аттестация...

— Ҳой, сиз овоз бермасангиз ҳам, доктор бўлардим. Биласиз-ку!

— Ана, яна ўз билганидан қолмайди. Ҳой, — дея бўш қўлининг кўрсаткич бармоғи билан Султоннинг кўкрагини кўрсатди, — сизнинг одобсиз, бетга чопарлигингизни институтда ҳамма билади. Сиртда яхшисиз: мулойим хунук...

— Ё, Худо!

— Ҳа, — сира бўш келмади Жониқул Жондор. — Агар Обид Одилжонович бўлмаганларида...

— Ҳай-ҳай! У одамни орага қўшманг, — деди Султон. — Биз бирга ўқиганмиз, дўстмиз. Аммо... «— Бунинг ичи кир, фитна, — деб кўнглидан кечирди Султон. — Тавба, тавба!» — Агар, агар шу гапни яна бир марта эшитсам, Обиджонга рўпара қиламан сизни, — деди бирдан ҳўрпайиб. — Ана ўшанда ким ҳақ-ким ноҳақлиги маълум бўлади. Мен ишонаман: сиз ўсал бўласиз.

Член корреспондент мийиғида кулимсиради.

— Ҳа, энди сиз келишсангиз...

— Бўлди, — додлаб юбораёзди Султон. — Гап бунда эмас... Буни унутаюқ. Унутинг, ака. Жон домлажон. Умуман, уларни аралаштирмаслик керак.

Домлага бу таклиф маъқул тушди.

— Хўп, майли, — деди одамга ўхшаб. — Нима қилдик энди?.. Сиз ўша экспедициядаги қилингангизни тўғри деб биласизми... ҳамон?

— Э, домлажон, қизиқ одамсиз-а, — деб беозоргина кулди Султон. — Албатта. Хўш, ахир, ўзингиз кўрдингиз-ку: мен адашдим. «Нимага адашасиз?» деб туриб олдингиз. Ахир, шу — гапми? Киши адашишини билса, адашадими?

— Сиз қайсарлик қилдингиз, — деди домла тап тортмай. — Ўртоғингиз Наимжон: «қирдан кетайлик», деди. Сиз: «Йўқ, ўрмонни оралаб ўтамиз!» деб туриб олдингиз.

— Агар ўтолганимизда икки соат ютган бўлардик... Ким билипти энди, йўлни сув олиб кетганини...

— Сиз бир гапдан қолиб, Наимжоннинг гапига кўнишингиз керак эди.

Султон ўша... ярим тунги, ёнғоқзордан чиққан ердаги қашқа йўнғичқалар белга урадиган жойда... бир-бирларига қараб турган чоғлари кўз олдига келиб, худди ўшандаги гап-сўзлар тақрорланаётганини англаб қолди: «Нима қилиш керак? Бу фитна ҳамон ўша фикрида: ўзича ҳақ. Ўшанда қўл чирогининг нуруни тепадан кўриб, бизни арналар орқали қирга олиб чиқадиган йўловчи йўқ ҳозир...»

— Жониқул ака, — деди бирдан Султон жилмайиб. — Ўша воқеани ҳам унутасми? У қолиб кетди... Ўтган ишга саловот дейдилар. Эртага яхши кун...

— Э, э, сиз ўзингиз қизиқсиз, — деди Жониқул Жондор. — Ўзингиз ажрим қилиб олайлик дейсиз-у...

— Ахир сиз мурсога келмаяпсиз-ку?

— Вей, тавба-а... Мени, мени отмоқчи бўлганингиз ҳам ёлғонми, ўша ерда?

Султон донг қотди: ҳа, рост. Ўшанда Султон у деди — домла бу деди. «Домлажон, адашибмиз», — деди Султон ёнғоқзор ичидан чиққан сўқмоқда... (сўқмоққа ёнғоқ барглари кўрпа бўлиб тўкилган, анча вақтлардан, балки кўп йиллардан бери бу ёлғиз-оёқ йўлдан одам юрмаганга ўхшаб турарди: аммо тун эди, куз эдики, Султон «хазон-резги маҳали»да, дея олдинга тикилганча фонар ёруғида эшакни ҳайдаб борарди); сўқмоқдан чиқсалар, у ёқда — рўпарада себарга ўсиб ётибди, одамнинг бели баравари бўлиб: сўқмоқ йўқ, тўғривоғи, сўқмоқда ҳам йўнғичқа ўсиб кетган; демак, йўл йўқ... Шундай эса-да, Султон милтиқни ўқталиб, бедазорга оралади. Сув тошган экан. Бир амаллаб юриб, тоғолча буталари қошига етди-ю, олдинни ёритиб бераётган фонар нури... қайгадир тушиб кетди: оппоқ кўпиклиниб оқаётган — қандайдир қайнаб-тошиб чап тарафга ўтаётган сувни ёритди. Сув анча пастда: бутазор ортини сайхон-

ликнинг давомини мутлақо ювиб-ўпириб олиб кетган эди. Тоғолчаларнинг сарғиш томирлари ювилган бетдан осилиб сувга тегиб ётар, ғалаги — қандайдир скелетга ўхшар ва шу ҳолларида ҳам тепадаги олчаларни кўтариб тургандек туюларди... Султон сўқмоқнинг давомини ўнг томондаги қирнинг бағрида кўрди: оққина поёндоздек бўлиб тепага ўрлаган эди. Ана шундан ўрлаб чиқсалар, қирларнинг охиридаги тепаликка чиқишар, ундан наридаги қишлоққача, яъни, Султоннинг отасига эскидан ошна бўладиган бахши яшайдиган қишлоққа ярим соатда етиб борардилар. Энди... Жоникул Жондорнинг сўқмоқда, кўзлари ўқрайиб қолганини кўрган Султон: — Ҳа, адашибмиз, Жоникул ака, — деб қайтарди гапини. — Ана, йўлни сув олиб кетишти! — Шунда чап тарафдан ёнғоқзор адоғидан оқиб ўтаётган дарёчанинг шовқини бор шиддати билан эшитила бошлади. — Шунинг учун энди... — Нима энди, нима энди? — деб юборди Жоникул ака жазаваси тутгандек. — Нима бўларди, орқага қайтиш керак, — яна беозоргина кулимсираб деди Султон. — Ор-қа-га?! — Жоникул Жондорнинг додлаб юборишига оз қолди. — Домлажон, домлажон... — Нима, домлажон? — чинқирди, ҳа, дабдурустан чинқирди домла: инсоф билан айтиш — ҳа, иқроп бўлиш керакки, Жоникул Жондорнинг шу ергача етиб келиши ҳам кўп қийин бўлганди. Султон олдинда, йўлни тўсган ёнғоқ шохларини қайириб (ўтган йиллар давомида ёнғоқ шохлари пастлаб ҳам ўсиб кетган экан: биров кесмагандан кейин ўсади-да): «Эҳтиёт бўлинг, Жоникул ака», деб ўтар, Жоникул ака гингшиб, бу ерлардан одам ўтмаганини тахминлаб ўтар, йўл четларида милтиллаган (фонар ўчганда) юдузқуртлар ҳам уни чўчитар, сўнгра Наимжон, бу ўрмонларда айиқлар ҳам бўлади, деган эдики, шу гап Жоникул аканинг тилидан тушмас, кейин эса ёнғоқларнинг карбонад ангидрид газини чиқариши, шунинг-чун нафаси қисилаётганини ҳар қадамда айтар, хуллас, бу себаргазорга чиқиб келгунича ҳам бўлганича бўлган эди... — Домлажон эмиш! Хўш, қаерга қайтамиз? — Домла дудуқланиб қолди: — Орқага қайтиб, демак, яна қирдан юриб... Шунақами? — Шундай, — деди Султон ҳамон табассумини бузмай (аммо лаблари дир-дир титради). — Вай-вай, — дея эшақдан оғиб йиқилишига оз қолди домланинг. — Ўрмонга кирганимизда, соат саккиз эди. Мана, бир бўляпти... Яна уч соат, йўқ, саккиз, тўққиз, ўн... вей, беш соат юрамизми? — Илож қанча? — деди Султон. — Хоҳласангиз, шу ерда ётамиз, гулхан қилиб... — Гулханингиз бошингиздан қолсин, — деярли йиғлаворди домла. — Бир тупканинг тубида... Ҳавосиз жойда... Айиқлар ичида... — Айиқ нима қилади, домлажон, ёзнинг кунда, — деди Султон. — Йўқ, йўқ, йўқ! — Жоникул Жондор деярли айниб қолди. — Йўлни топинг! Топинг ҳозир...» Шундан кейин у шундай гапларни гапира бошладики, Султоннинг ўшанда тоқати қолмаган бўлса, энди эслашга қуввати етмади. Аммо у гаплар айтилган эди: масалан, сиз атай шу йўлга бошладингиз. Мени ёмон кўрасиз: менга рашк, ҳасад қиласиз... Мана, доктор бўлиб олдингиз, энди бўлимга интиляпсиз. Мени кўрарга... ва ҳоказолар. Ана шунда Султон турган ерида: «Вой-вой, Наимжон, нега тирик юрибман? Бу гапларни қара... — дегач, Жоникул акага йиғлаб ёворган эди: — Акажон, менинг кўнглим тўғри. Ишимизга яхши бўлади, деб экспедицияни...» Э, онасини шундай экспедицияни... Мен чидолмайман! — Кейин бирдан домланинг қаршида тиз чўкканди. — Мени ўлдирманг, яъни, ўлганнинг устига чиқиб тепманг... Ўзим билипман ичимдан ўтганини! Эй Худо! Наҳотки мен жўрттага адаштираман?.. Менгаям зиён-ку? Мен ҳам чарчадим-ку? Бунинг устига асабландим... Сиз учун ҳам азоб чеқдим. Чекапман ҳозир...» Жоникул ака эшақдан беихтиёр тушган, аммо бўйнидан ушлаб турарди, бирдан чекинди: «Туринг, лўлилик қилманг! Мен тушунмайман, йўқ, ишонгим келмайди...» Ана шунда Султон секин, милтиқ кўндоғига тиралиб ўрнидан турган, уни очиб ўқдонни кўрган, кейин битта патрон жойлаб милтиқни тиклаган, кейин яна йиғлаб юборган ва турган ерида бир айланиб, тепага ўқ бўшатган эди: гув-гув! Кейин тепадан қизариб тушаётган тикини томоша қилиб, қаҳ-қаҳ отиб кулган. Шундан сўнгра милтиқни... лол қотиб турган Жоникул Жондорга тўғрилай бошлаганда, тепадан — ҳеёй юқоридан бир шовқин эшитилган, Наим титраб-қақшаб алланечук бақириб юборган кўйи фонар ёруғини у ёққа қаратган эди...

4

— ...А, ёлғонми отмоқчи бўлганингиз? — такрор сўради Жоникул Жондор. — Мен уни бировга...

— Домлажон.

—Ҳа! Ҳа!

— Ахир, жаҳл келганда ақл қочади дейдилар.

— Сизда ўзи ақл йўқ.

— Менга қаранг, домла, — Султон унинг жилмоқчи эканини билиб, жилиши мумкин бўлган томонни тўсди. — Менга қаранг... Гапнинг пўст калласи шу: кечирасизми, йўқми?

Жониқул Жондор жим қолди. Кейин:

— Нимани? — деди ларишонхотирлик билан. Сўнг мийиғида аччиққина кулиб, бошини сарак-сарак қилди. — Одамда юз бўлмагандан кейин шу экан-да.

— Вей, менда юз бор. Менда виждон ҳам бор, — деди Султон. — Ана шунинг учун сиздай... Тавба қилдим. — Кейин яна қийналиб (аммо), ялинишга тушди: — Мени афу этинг... Кейин, майли, бир умр гаплашмай кетамиз: сиз учун мен йўқман. Мен учун — сиз йўқсиз... Консерватив бўлиб қолаверинг. Ишим йўқ.

Член корреспондент бўш қўли билан ёқасини ушлади.

— Мен шунча ёшга кириб, одам кўриб...

— Ҳа, мендақасини кўрмагансиз.

— Ўтинг! Йўлимни тўсманг! — бақириб юборди Жониқул Жондор. — Э; жўжа-хўроз...

— Шундайми, домла? — Султон бирданига бўшашиб қолди; ундаги бутун шиддат, жаҳл, алам энди тоғдан тушаётганда шарқираб, тошдан-тошга урилиб, ниҳоят сайхонликда сокин оқаётган ирмоқнинг ҳолатига тушди; энди ўша куч-қудрат сокин-ботиний тусга кирган эди.

— Ҳа, — деб юборди домла. — Кеча ичиб чиққанми, нима бало... Ё бир жойдан текканми бунга...

— Теккан, — деди Султон. — Сўфийлардан теккан...

— Э, салкам сўфи...

Султон хўрсиниб юборди.

— Шу оғзингизга уриб, ўттиз иккита тишингизни туширса, камлик қилади, — деди. — Мен... ўзим аҳмоқман. Сиздай бир ипирисқи, жоҳил, кўрқоқ одамдан узр сўраб ўтирибман. Шунинг учун келибман... Нимага? — у бақириб юборди. — Бир покланай деб... Йўқ, сизниям бир хурсанд қилай деб келибман. Шундай улуғ айём арафасида... Одамзоднинг покланадиган куни арафасида. Ҳой, биласизми, — дея энди бемалол гапира кетди, — баҳорда ҳамма нарса янгиланади, а? Шошманг! Янгиланади. Гўёки ҳаёт қайтадан бошланади. Қадимда шундай фикр қилинаркан: наврўзнинг фалсафаси бу... Эшитинг, сиз билмайсиз: сиз уни диний байрам деб биладиган... бир ҳарфхўрсиз! Бойлар билан динчилар авомни меҳнатга жалб этиш... алангламанг... Гапимни тутатай. Кейин — катта йўл! Кетаверинг!

— Хўш, давом этинг, — деди Жониқул Жондор: афтидан, унинг ҳам алами, дарди, қайсарлиги — бариси тиниб, маълум бир йўлга тушган эди. — Гапир, гапир, — бемалол сенлай кетди. — Мен эскича фикрлайдиган ҳарфхўрман. Сен — мустақиллик меваси. Конкуренцияни ҳам жуда нозик тушунадиган бўлибсан...

— Ҳе, бадбин одам-е, — деди Султон. — Амал сизни есин... Бўлим мудирлиги бошингиздан қолсин. Тавба. Бўпти, қулоқ солинг... Бу гаплар мен айтадиган фалсафанинг оддида — уч пул... Демак, наврўзда, ўзимизча, Йилбошида одамлар бир-бирларига меҳр изҳор қилиб, урушлар ҳам тўхтаб, ҳатто ашаддий ёвлар... Мана сизу бизга ўхшаган бетамизлар ҳам ярашиб, кўнгилларини софлашар экан. Янги йилга очиқ юз билан кирар эканлар. Қарангки, табиат ҳам шу алфозда бўларкан: уям янгиланган, гўзаллик фасли... Уф! — Бу ёғини тезгина айтиб юборди: Ана шу кайфият кучкувват бўлиб, давом этавераркан, этавераркан. Кейин ёз келаркан, куз келаркан, қиш келаркан... Қарабсизки, одамзод яна айниган: ўша аҳду паймонлар совутан, яна ўзаро урушлар бошланган, яна меҳру оқибат кўтарилган... Табиат ҳам ҳориган, ўзига хос қариган. Янгиланмаса, ўлади... Ана шунда яна баҳор, яна Наврўз келиб қолади гуркираб! Яна одамлар ҳушёр тортиб, бир-бирларини энди кўраётгандек бўлиб, бир-бирларига меҳри тошиб, яқинлашадилар: наврўз уларни оға-ини, ошиқ-маъшүқ, қадрдон қилиб қўяди... Ана шундай кун арафасида турибмиз — Султон бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Балки мен олдинроқ, бир кун олдин ҳаракат қилиб қолгандирман. Балки... Аммо ниятим пок эди...

— Билдик, — деб тўнғилади Жониқул Жондор.

— Билмайсиз, — деди Султон ишшайиб. — Сиз мусулмон ҳам эмассиз, ўтпараст

ҳам... Вабше, инсонлигингизга гумоним бор. — Домла ялт этиб қараганди, Султон баттар авж олди. — Ҳа, ҳа, ҳа! Инсон, одам... шундай кунда ўйлаб кўрарди... Тўғри, меңда камчиликлар кўп: ўша сафардаям нуқсон ўтган меңдан... Майли, бўйнимга оламан. Ҳим, хўш, умуман, ҳаётда кўп хатоларга йўл қўйиб юраман: ҳали рост айтдингиз, институтимизда мени хуш кўрмайдиганлар йўқ эмас. Назаримда тўғри гапириб қўйишим учун... — У бирдан хўрсинди. — Аммо Обиджон Одилжоновичдан, ҳақиқатан ҳам, миннатдорман: ғайирларнинг гапларига кулги билан қарайди. Шундай бўлмаганда, сизга ўхшаганлар... О! — Султон яна кулиб юборди.

Шунда Жониқул Жондор шундай чинқириб қолдики, Султон, ниҳоят, унинг нима деганини англади: «Йўқо-оол!» дебди экан. Майли, майли... Бундай пачакилашиб туриш ҳам яхшимас...

Демак, оралари «очди» бўлди, аммо бошқа йўриғда: у кечирмади, бу ниятига етмади.

Нима қилиш керак?

Султон кулимсираб четланди.

— Марҳамат. Катта йўл.

— Ҳе, падарингга...

Султоннинг кўз олди айланиб кетди. Унга интилганини пайқамай қолди. Негадир қўли плашга етгани учунми — плашни тортиб олди-ю, назарида, интилишдан мақсадига етишгандек бўлди. Жониқул Жондор унга яна анграйиб турар эди. Султон плашни турган ерида гижимлади. Кейин отиб юборишга жой излади: хона тор. У лапанглаб ташқарига чиқди. Устунларга тикилди-ю, чап томонда — бурчакда турган эски шкафни кўриб, ўшанинг устига отворди плашни. Кейин хўп бир яхши иш қилгандай кафтларини бир-бирига ишқаб, бинодан чиқди. Ажабо, ёмғир савалай бошлаган эди. Зинадан тушди. Кейин ўз плашининг ёқасини кўтариб, бемалол юриб кетди. Бошига ёмғир томчилари тушар экан, ҳавонинг алақандай нозик бўйларга тўла эканини туйиб, баҳри-дили очила бошлади. Дарвозага яқинлашаркан, хужрадан қоровул чиқди.

— Ҳа, Султонжон... Овозларинг баландроқ чиқдимми?

— Ай! — деди Султон.

Асқар ака юзида одатдагича изтироб билан:

— Жуда инжиқ одам-да, ўша киши, — деди. — Академиклар ҳам мунчалик эмас. Обиджон ака саломлашиб ўтадилар... Кеча шу киши айтдилар: «Хомток қиласиз. Токлар ҳам соя берсин, ҳам узум қилсин», дейдилар. Тавба, бу гапни қаранг.

Султон маза қилиб кулди. Тўхтаб, тагин бироз гаплашишни ўйлади-ю, тезроқ очиқ жойларга чиқиш, анави яшил буғдойзорни томоша қилиб, нафас олиш хоҳиши устун келди. Тўхтамасдан секин юриб кўчага чиқди. О, ёмғир севалаётир... Майли, Кўклам ёмғири бу. Раҳмат ёғаётир. Ана шундай.

У йўл ёқасида бир муддат туриб қолди. Узоқдан бир неча қарғалар қувқ-қувқ этиб сузиб (ҳа, учибмас...) ўтишди. Улар энди Султоннинг дилида на бир ҳис, тасаввурида на бир ўй уйғотди. У қўлларини чўнтакка тиқиб — қаттиқ тираб, хиёбон бўйлаб юриб кетди. Кетаркан, бурилишга етганда, иттифоқо Эртой билан учрашганини эслаб қолди. Жониқул Жондордан (исмини эслашнинг истамасди) узр сўрамоқ учун келаётганини айтмаганига мамнун бўлди: кейин сўраса, нима деб жавоб берарди?

У йўлида давом этди. Қай бир жойда ўзининг бу ёққа келаётганини, ўшанда қадамлари илдам, кўкраги очиқлиги, ғоятда хурсанд-шод эканини эслади: ва ўша онларни бошидан кечирган-чун янада мамнун бўлиб, умуман, бутунги бир-икки соатлик вақти яхши, бўларини айтганда, маъноли ўтганини қайд этди.

Аммо асл нияти амалга ошмагани, бунинг устига, Жониқул ака билан энди чинакамига айри тушганига иқроп бўлди-ю, миясининг қай бир жойида: «У нима қиларкан энди?» деган савол ғивирлади. Назарида, ҳеч нарса...

5

Султон иттифоқо шошиб қолди: негалигини ўзи ҳам билмас эди. Тезроқ уйига бориши керак. Ивиб кетмасдан бурун. Ишқилиб, автобус бўла қолсин. Бекатга етди. Айвончада бир неча йўловчи қунишиб туришар, автобус келадиган тарафга қарашар эди. Султон ҳам секин улар ёнига борди-ю, улардан бирига айланганини ички бир

туйғу билан ҳис этди: ҳали-боя бу томонга келаётганида, кўзига ҳеч нарса, жумладан, йўловчилар ҳам кўринмас эди; у еру заминдан баландда — хаёлда, ажиб олижаноб ниятлар қанотида эди, у яхши одам бўлмоқчи эди. Комил инсон эмас... О, комиллар — суперодамлардир. Ундай бўлиш камдан-кам кишига насиб этади. Аммо улар ақидаларига, йўлларига интилишнинг ўзи кишининг кўнглини не бир чўғдек яшнаб тургувчи туйғуларга тўлдирар экан: ахир, одам бўлсанг, камида ўшандок, яъни, ўшаларга интилгувчи яхши одам бўлгин-да; бунинг лаззати чексиз экан... Ҳозир Султон бекатда кунишиб турган йўловчилардан биригина эканини ҳис этароқ руҳи тушган: ҳа, шундай бўлиб қолди у. Ҳа-ҳа, шунинг учун бўлса керак — уйига шошилаётир: тўғри-да, санғиб, чарчаб-ҳориб, тагин ёмғирда ивиб юришнинг нима ҳожати бор.

Автобус келди. Султон йўловчилар қатори чиқди. Илиққина экан. Бир четга бориб, тепадаги ҳалқадан эмас — ҳалқа илинган тутқичдан ушлаб турди.

Шаҳарга етилди.

Султон лифтдан чиқиб, эшигигача бўлган беш-олти қадамлик масофани уч қадамда босиб, тутқичдан тортди. Хайрият, қулфланмаган экан: ўзи бўлмаганда, эшикни ичкаридан занжирлаб қўйиш одати бор хотинининг. Ичкарига — таниш, қадрдон гўшага кирибоқ туфлисини ечаркан, қандайдир ялтироқ учли туфлига кўзи тушди: ким келибди? Залга қарабоқ, таниш овозни эшитди.

— Ҳўв, пари, ким келди? — дея плашини ечди. Залдан хотини чиқди, эрига истехзоли кулимсираб тураверди. Султон ичдан зил кетди: у ўз ниятини, яъни, кимга қачон бир озор етказган бўлса, кимни сал-пал ранжитган бўлса... ундан узр сўрамоққа аҳд қилганини, тонгдаёқ газга чой қўяётган хотинига ҳовлиқиб айтган, унинг кинояомуз жилмайишларига жавобан бир муддат ваъзхонлик ҳам қилган, пироварди, унинг елкасидан кучиб: «Эринг яхши одам бўлади энди! Хурсанд бўлмайсанми, хотинжон?» деган, кейин хотинининг «кўрамиз, кўрамиз» деганига жавоб бермай кабинетга қайтганди.

— Ҳа, ким у? — деди Султон залда — стол ёнида кимдир ўтирганини пайқаб.

— Кириг, кўрасиз, — деди хотини. Қанчалик яхши одам бўлганингизни биласиз...

— Оҳ! — Султон юраги гуп-гуп урганча залга энгашиб кирди-ю, дераза пардаси ёнида, қўлларини столга беҳол ташлаб, ўзига хўмрайиб қараб турган Эртойни кўрди. — Э! — деб юборди беихтиёр ишшайиб ва хурсанд бўлиб кетиб. — Эртойжон? Бу қанақаси... — У лўкиллаб бориб, қўлини узатди.

Эртой қўлининг учини берароқ:

— Ўтиринг, ака, — деди қаршисидаги креслога ишора қилиб. Султон қобилгина бўлиб ўтирди: кресло паст, ўзининг ҳам ярим белидан юқориси калтароқ (бу ёғи узун) эдики, Эртой тахтада ўтиргандек бўлиб қолди. Султон унга мўлтираб боқди. Тилида «Тинчликми?» деган савол. Эртой жаҳл билан сўради-деди: — Нима қилиб қўйдингиз дачага бориб? Эй, жуда аломат одамсиз-да!... — Султон: «Н-нима қипман?» демоқчи бўлди-ю, болаларча бошини эгди. — Ахир, кап-катта одамсиз. Ёшингиз бир жойга бориб қолди. Бу нима қилиқ? — Шунда уй бекаси ҳам келиб, стол ёнидан жой олди. Эртой баттар хуруж қилди: — Жоникул Жондордан узр сўрагани борган одам шунақа қиладими? Ахир, у йиғламоқдан бери бўлиб... Худоя тавба қилдим. Мелиса чақирса, нима қилардингиз? Ҳалиям у тинч қўймайди сизни...

— Ҳе-е, — Султон хўрсиниб юбориб, биринчи марта (бутун ҳисобида) сигарета тутатди. Дераза рафидаги чифаноқ кулдонни олиб, олдига қўйди. Кейин бирдан сўради: — Сизга...

— Ҳа, менга телефон қилди, — деди Эртой жаҳддан жилла тушмай. — Сизлар юртдошсизлар, бу безори акангизни йиғиштириб олсаларинг бўлмайдими, деди... Нималар қилдингиз ўзи? Унинг плаши қани?

Султон унга анграйиб қаради.

— Қанақа?.. А-а? — Уялиб-қизариб кетиб столга эгилди. — Ўша ерда. — Сўнг бирдан ғазаби кўзиб кетди. — Ўша залда. Шкафнинг устига отворгандим.

— Нега отворасиз? — баттар фиғони чиқди Эртойнинг. — Э, у одамга ўтказиб қўйган жойингиз борми? Ё акангизми, тоғангизми у одам? Ахир нормал киши...

— Ҳа, мен нинармални эканман, — деди Султон. — Шу, ука. Илтимос...

— Илтимос, илтимос... — Эртой бирдан хўрсиниб, Султоннинг хотинига мурожаат қилди. — Янга, бу одам ўзи, тўғриси айтсам, яхши одам. Яхши одам... Мен

ҳам ўша боғда тураман-да. Бошим оғиб ер олгандим, бир бошпана қурганман... Ўша ерда олимлар билан ҳам гаплашиб тураман. Айниқса, Обиджон ака бу одамни ҳурмат қилади... Бошқалар ҳам. Аммо бу кишининг баъзан қилиб қўядиган ишларини ёш болаям қилмайди. Хўп, сўфийларга қизиқибдилар...

— О, тилидан тушмай қолган, — деди янгаси. — Яқинда намоз ўқимоқчилар.

Султон хотинига оғир қараб қўйди.

— Шарт эмас.

— Шарт. Мен сизга айтсам, — деди Эртой, — мен ҳам унча-мунча ўқиб тураман. Ўша сўфийлар ҳам шариат талабларини бажаришган... Хўш, нима қиламиз энди? — Султон унга чақчайиб қаради. Тилида: «Нима?» Эртойнинг энсаси қотди. — Ҳе, одам бўлмай... Узр, ака. Одамни хафа қиласиз-да. — У яна янгасига қаради. — Обиджон аканинг айтишича, эрингиз мажлисларда Жониқул аканинг нуқул гашига тегаркан. У кишини кўрса, бурилиб кетаверар экан...

— Уф, — деб юборди Султон, — ахир, шунга барҳам берай деб бордим-ку, мусулмонлар. — Сўнг яна бирдан бошини ҳам қилди. — Бўлмади. Чиқмади.

Эртой хахолаб кулиб юборди.

— Чиқмади... Ахир, ётиғи билан, вазминлик билан тушунтирсангиз, чиқар эди... — У яна кулиб қўйди. — Сиз эса ҳужум қилгансиз...

— Йўқ-йўқ, — Султон ўрнидан қўзғалиб ўтирди... — Йўқ... Фақат у тушунишни истамади... Умуман, илмдаям шундай. Масалан, бой — ёмон, фақир — яхши. Вассалом! Ҳозирги бизнесменларниям ёмонлагани-ёмонлаган. Сезаман, ҳасад бор унда... Кейин жоҳиллик... Фикрини қитмирлик билан ўтказмоқчи бўлади.

— Хўп. Униям гапида жон бор бўлиши мумкин... Нега энди сиз нуқул инкор қиласиз?

Султон жимиб қолди.

— Уф. Башарасиёғ гижинимни... Ай! — Столга қўлини ташлаворди: ургандек туюлди. — Бўлар иш бўлди.

— Йўқ, бўлмади.

— Нима қилай? — Султон унга яна анграйиб қаради. — Балки яна узр сўра дерсиз.

— Ҳа, — деди Эртой ишонч билан. — Уни, янга, сиз яхши билмайсиз, кўп инжиқ одам. Мнительный... Хўп, Султон ака, энди ўзингизни босиб олиб...

Шунда йўлакда телефон жиринглаб қолди. Уй бекаси туриб бориб, дастакни кўтарди. Султон негадир қизиқиб қулоқ солар, шу тобда нега қизиқиб қолганини ўзиям билмасди: ҳолбуки, у нафақат бировларнинг, балки аёлининг ҳам телефонда гаплашувини тингламас — ундан қочар эди. Қизиқ, Эртой ҳам йўлакка қараб турар, афтидан, янгасининг тезроқ қайтишини истар, балки Султонга яна қандай тазйиқ ўтказишни ўйлар, Султон эса ана шундай зуғумдан бир дақиқа халос бўлиш учун у ёққа қараб тургандек эди.

Аксига — бека қўнғироқ қилган киши билан паст овозда гаплашди. Кулимсираб бир нималар деди, унинг гапини тасдиқлади. Кейин унинг оиласи ҳақидаям сўради. Ниҳоят, бемалол кулиб, дастакни тошойна олдига қўйди, шекилли, залга мўралади.

— Сизни сўрапти.

— Ким экан у?

— Гаплашинг олдин, — бека унга йўл бериб, залга кирди. Султон трубкани кўтариб, томоқ қириши билан... ғоят таниш, қадрдон, шўхчан овозни эшитди:

— Султонжо-он?

— Э, Обиджон? — деб юборди Султон. — Сизмисиз?

— Биз-да, — деди у. — Қани, наврўзлар муборак бўлсин!.. Бир табриклар қўяй дедим. — Султон ҳам бидиллаб уни қутлади. — Раҳмат, раҳма-ат, оғайни... Хўп яхши замонлар келди-да, қаранг-а, ўзимизнинг асл байрамларимизни нишонлаётимиз... Айтмоқчи, эртага дачага ўтасиз албатта. Уйда ишлаётганингиз учун котибамиз етказмаган экан. Қалай — дарсликка ёзаётган...

— Бўлапти, бўп қолди, — деди Султон. — Раҳмат, Обиджон! — Йигитнинг кўнгли илиб, мутаассир бўлиб кетди: қаранг, азда-базда институт директори — нақ академик уйингга қўнғироқ қилиб, наврўз байрами билан қутласа! У — ҳақиқий инсон!.. Айтмоқчи, униям сўфийликдан хабари бор. Тасаввуф ҳақида «Тафаккур»да савол-жавоб ҳам қилган эди.

— Султонжо-он!

— Лаббай-лаббай, эшитаяпман!

— Жим қолганингизга... Хўш, дўстим, яна бир гап бор. Бу-у, бизнинг ҳурматли домламит, ажойиб инсон Жониқул Жондоревич билан бугун учрашибсизми дейман? — «Ҳа, шу...» деб мингирлади Султон. — Жо-он дўстим, энди сиздан бир илтимос, — деди у. «Хўп-хўп!» — Хўш, Жониқул акампиздан яна битта узр сўраб кўясиз... — «А? Э, йўғ-е, узр сўраб бўлдим...» деди Султон. — Ҳов, жон дўстим, хўп денг... Оға сал ранжибдилар... — «Энди ўзлариям...» — А, раҳма-ат, улуғ айём кунда руҳан би-ир покланиб олай деб аҳд қилибсиз-у, бу ёғи унча чиқмапти-да... — Султон беихтиёр кулиб юборди: «Шундай бўлди, шундай...» — Энди, оғайни, шундай улуғ кун арафасида мундай тумшайиб юрсак, хўш, бир-биримиздан шикоят қилсак, менимча, яхшимас, а? — Султон илжайганича бош ирғади-да, Жониқул Жондорнинг унга шикоят қилгани, эҳтимол, ёнида ўтирганини тусмоллади. — Хўпми? — деди шунда Обиджон Одилжонов. — «Нима қилай?» — А-а, иложи бўлса, эртага боғда, хўш, маза қилиб ўтирганимизда, маза қилиб узр сўраб юборсангиз, олам гулистон. — Султон мингирлаб қолди. Обиджон эса: — Раҳма-ат, — деди. — Жуда хурсанд қилдингиз, дўстим. — Кейин яна ўша овозда сўради: — Бу, домланинг плашини опкетибсиз? — шундай деди-ю, ҳиринглаб кулди. — Сизга калта келади-ку барибир... — Султон воҳ-воҳлаб кула кетди. Ичи оғрий бошлади: «Вой, Обиджон, топилмай кетинг, сиз...» — Шундайми? — деди Обиджон Одилжонов. — Демак, плашням обorasиз? — «Э, плаш ўша ерда-е, шкафнинг устида!» — деди Султон. — А-а, шундайми? Мен хато эшитибман, — деди Обиджон. — Ҳа, майли. Эртага кўришгунча... А-а, келини табриклаб қўйинг, жиянларни ўпинг...

— Ўзингиз ҳам, ўзингиз... — Султон у ёқдан овоз ўрнига «тинг-тинг» товушларни эшитиб, дастакни аппаратга қўйди. Хўрсиниб, қомагини ростлаб, сигаретни излади. Залга тез кириб, чифаноқда тутаб турган қолдиқни олди. Лабига тегизганди, бармоғи куйди. Уни кулдонга тиқиб юбориб, бошини сарак-сарак қилди.

— Директорми? — сўради Эртой.

— Ҳа-да, — Султон шундай деб яна бемалол кулиб юборди. — Жуда шўх-да... Ҳе-хе... У фиғна «плашимни ўғирлаб кетди», деган бўлса керак, «плаш сизга барибир калта келади-ку», деди. — Эртой ҳам, келин ҳам баралла кулиб юборишди. Султон ҳатто ўрнидан туриб, турган жойида бир айланди. — Ажойиб инсон... — Кейин бирдан хўрсинди... — Мен ундай бўлолмайман. Ҳеч қачон! — Сўнг бармоғи-ла шифтни турган бўлди. -- Шунинг учун у — директор. — Эртойга тикилиб қолди. — Сиз ҳам жуда зукко одамсиз, ука, Йўқ деманг. Шундай... Уф. — У бирдан жойига ўтирди. — Мен узр сўрайман сизлардан, — деди. — Сендан, хотин. Сиздан. Эртойжон. Бзовта қилдим. Мени деб зарил ишларингизни ташлаб келибсиз...

— Обиджон акаям узр сўранг дедиларми? — ниҳоят, қўзғалишга шайланиб сўради Эртой.

— Ҳа, энди... — Султон бошини эгди. Эртой фотиҳа қилиб, йўлакка чиққанда, унинг орқасидан югурди. Шу боришда уни кучиб, чаккасидан ўпди.

— Узр. Сиз яхши инсонсиз. Акангизни қўяверинг... Айтмоқчи, уйга борганда, келинимни наврўз билан табрикланг...

— Хайр, янга. Яқинда ўзимиз нишонлаймиз наврўзни... Борасиз, албатта. Акам айтадилар вақтини. — У бирдан қўлини Султонга узатди. — Хайр. Чиқманг!

Султон унинг ҳукмига бўйсуниб қолди. Кейин дераза ёнига бориб, янги сигарет тутатаркан, ойнадан кўрди: Эртой узун, оппоқ «Волга»га кириб ўтирди. Машина қайрилиб кетди. «Ҳали кўрмаган эканман, — деб ўйлади. — Кўрсам ҳам...»

Хотини унга тепадан қараб турди-турди-да, кулиб юборди. Султон синиқ жилмайди.

Эртаси чошгоҳларда Султон бир нави кийинган ҳолда, бўйнидан тортиб судра-лаётгандай эгилиб, кенгина — машина юргулик йўлқадан оппоққина иморат томонга бир-бир босиб борар, орқада — дарвоза ёнида Асқар ака ҳайратланиб турар, олдинда эса — иморат қошидаги майдончада столлар тузалган, ҳар столда — бозордан харид қилинган атиргуллар: ушбу боғда яшовчи олиму арбоблар, яъни, қўшниллар тўп-тўп бўлиб гаплашиб-кулишиб туришар, зинапоя устида илонтери костюм кийиб олган Обиджон Одилжонов уч-тўртта меҳмонлар ва бизнесчиларга теварак-атрофни кўрсатиб, афтидан, боғни ялпи ҳаракат-ла обод қилиш режаларини сўзлар эди.

Султон шу кўйи — ғамгин, паришон юриб бораркан, қулоғига аста-секин анави-

ларнинг говур-гувури кира бошлади — сўзлар маъносини англамасди. Чап томондаги ҳамшабаҳор буталар ортидан мусиқачиларнинг асбобларини созлаётгани ҳам эшитилди-ю, Султон: «Ашулачиларниям айтишибди-да», деб кўнглидан кечирди; шунга бўлароқ, бу зиёфат институт ҳисобиданми, анави коммерсантлар уюштирганми, балки ҳалфана қабилида пул жамғарилган бўлса, ўзининг текин таомга шерик бўлажagini ўйлаб, қизариб кетди: текин ошга... Унинг игтифоқо жаҳли чиқиб, баковулга пул ташлаб кетиш аҳди билан рўпарасига илкис қаради-ю, офтоб нури тушгандай кўзи қамашиб кетди: мунча одам... ҳаммаси қараб турибдими ўзига? Йўғ-е, ким бўпти бу — Султон уларнинг олди-да? Бир фақир олим...

— Ана бизнинг дўстимиз Султонбой ҳам келдилар!

Султон илкис қараб, танҳо уни — Обиджонни кўрди: костюмининг ғалатилигини ҳам дилида қайд этди. Шунга бўла уни яна-да суйиб кетди-да, бирдан жилмайиб илдамлади. Шу юришда зинапояга кўтарилиб, унга қўл узатди. Обиджон унинг қўлини ушлаб, ўзига тортинқиради. Султон унга қараб-қарамай ёнига борди. Кейин жуда-жуда уялиб кетаётганидан ўзини ёмон кўриб кетди: «Вей, нимага, нимага бошимни кўтаролмайман? — деб сўради ўзидан. — Буларниям хафа қил... Йўғ-е! Лекин нега менга тикилишади?»

— Биродарлар, — деди шунда Обиджон нари-берига қараб. (Султон сезди: у жиндек отиб олган — ҳиди келаётир). — Бугун шундай бир кунки, Ой билан Қуёш ҳам ярашади! — Султон ўша афсонани эслади: улар иккови опа-сингил бўлишган, кейин жанжалашиб қолиб, Ой Қуёшнинг юзига бир ҳовуч игнани сочиб юборган, Қуёш эса Ойнинг афтига бир ҳовуч кудки сешиб юборган. — Бу маталанинг мазмунини биларсизлар, деб ўйлайман, — дея давом этди Обиджон Одилжонов. — Энди, гапнинг пўсткаласини айтсам, орамизда иккита улкан олимимизнинг ораларидан қора мушук ўтган экан. Буни, пайқадимки, бу ердаги кўпчилик ўртоқлар билишаркан... Шу денглар, ҳозир шулар бир-бирларига қўл беришади. Наврўзнинг энг муборақ удуми шуларнинг апоқ-чапоқ бўлуvidан бошланади ҳозир. Кейин биз буни бир пиёладан чой кўтариб нишонлаймиз... — у бирдан қовоғини кўтарди: — Яна биров-яримларингни оранглардан ҳам қора шарпа ўтган бўлса, тайёрланиб туринглар... Қани, Жониқул ака, бу ёққа чиқинг! — Султон унга қарамоқчи бўлди-ю, қаролмади. Аммо бутун вужуди билан «кўриб турарди»: — тим қора костюм кийган, костюмининг ичида қалин жун жемпери ҳам бўлса керак, жуда миқти бўлиб қолган член корреспондент анча илдам юриб, зиналардан кўтарилди ва институт директорининг ёнида туриб олди. — Султонжон, қани, қўлни беринг, — Султон қўлини аста узатди. — Энди Жониқул, ака, сиз ҳам қўлни берасиз, — деди Обиджон ёнига қараб.

— Сизга бераман-у, лекин унга... — дея чийиллади-да, шиддат билан томоқ қирди Жониқул Жондор. Обиджон сезиларли шўхлик билан:

— Хўп, хўп. Ёши улуғ алломаларнинг айтгани вожиб, — дея («ёши улуғ»га урғу берди. — Султонга тегишли) Султонга боқди. — Қани, дўстим, кўнглингизга тугиб кўйган гапингиз бўлса, бир эшитайлик. Биродарлар, диққат.

Султон Обиджоннинг бармоқлари зўрға беллаб турган қўлига тикилиб, бирдан елкаси силкиниб кетди.

— Йў-ўқ, йўқ, — деб олдин айтдим, йиғлаб юборганидан кейин айтдим — афтидан, ўзиям билмай қолди. — Илтимос, илтимос... — дея атрофга аланглади кейин. — Ҳаммангиздан узр сўрайман! Ҳаммадан... Анави қоровул акамиздан ҳам! — Сўнг негадир осмонга қаради. — Ҳамма нарсадан! — деди кейин. — Лекин... — У қўлини Обиджоннинг чангалидан тортиб олди-да, Жониқул ака томонга алақандай силтаб, шартта қайрилди. Зинапоядан сакраб тушди. Ҳали гунчалари ҳам қизармаган гулзорча ёнидан ўтиб, йўлкага чиқди. Елкаси яна силкинди-да, баралла хўнграб юборди. Шу онинг ўзида кўнглининг туб-тубида ер ёрилсаки, кириб кетажagini ҳис қилди, шунчалар уят бўлди!.. У ушбу ҳисдан қочиб, яъни, қадамини тезлатиб кетаркан, дод дегиси келаётганини туйди: о, бу энди жинниликка ўтади... У тезроқ қорасини ўчириш учун бинонинг орқасига бурилди. Кимсасиз... Энтикиб нафас олди-да, умуман охлоқ — танҳоликка боп жойни излаб, йўртиб кетди. Иморат бурчагидан ўтиб, бошқа йўлкага тушди-ю, рўпарасидаги анчайин симтўр дарвоза очиқлигини, яъни, табақалар икки ёнга жағ каби ажралиб ётганини кўрди. Ичкарида одам йўқлигини ҳис этиб, олға босди. Шилта, чирик япроқларни босиб, анча наридаги икки қаватли бино қошига етди. Ундан ҳам бурилиб ўтганди, шундоқ манглайида пастак бетон девор кўринди. У югуришда бориб, девор қиррасидан ушлади ва бир интилиб, ундан ярим

белигача ошди. Кейин қийшайиб, у ёққа тушди. Шундоқ ёнгинасида кичкина, девори маккажўхори пояларидан тикланган чайла турарди. Султон итғифоқо хурсанд бўлиб, унга кириш учун жилди-ю, оёғи остидан қочиб қолган каламушни кўриб, тек қолди. Кейин қўлларини белига тираб, атрофга қаради: бу кимнингдир боғчаси эди; ҳар турли кўчатлар экилган, йириклари ҳали шип-шийдам, четан ўрнига экилган олчалар кийгос гуллаган, жиблажибоннинг ғужур-ғужури эшитиларди. Султон «во-о» дея сўриб-сўриб нафас олди. Кейин хазонга тўлган ариқдан ҳатлаб, сўқмоқлиги билиниб турган жойга тушди. Жила-жила кекса бир ўрик остига етганда, шундоқ олдида чаман бўлиб очилиб ётган сап-сарик наргисларни кўрди. «Вой, айланиб кетай», дея чўнқайди. Узмоқ учун қўл узатди-ю, дарҳол тортди. Шунда худди буюргандек — хайригулнинг узун поялари ёнбошлаб ётган тўнкани кўриб қолди. Унга астагина ўтирди. Шу пайт... шу он тепадан — аллақайлардан юракни уйғотиб мунгли садолар эшитилаётганини фаҳмлаб қолди. «Э, турналар-ку!» У ўрнидан туриб, холироқ жойга чиқди. Осмонга тикила-тикила кўрди: қора нуқталардек бўлиб ўтишяпти: ҳа, болалигида ҳам шунақа қилиб ўтган пайтларини кўрган...

— Турналар, — деб беихтиёр шивирлади. Ва ҳушёр тортиб кетди: нега бу ерда у? Бировнинг боғида... Ҳа, у қочиб келди. Анави аблаҳдан, йўқ, ажал каби даҳшатдан қочиб келди... Унинг — Султоннинг устидан кулишяпти ҳозир: ҳе, у одамлар бунинг — Султоннинг ичидан ўтганини қайдан билсин! Кечаги ниятини...

Майли, майли.

Султон яна тўнкага ўтирди. Яна сигарет чиқариб тутатди ва анчагина ўзига келиб олди, «Шунақа, — деб ўйлади. — Улардан узр сўрашим керак. Ўшалардан. Шаккоклигим учун... — Сўнг хўрсиниб юборди. — Эй, наврўз. Ғалати байрамсан, азизим. Худога шукр... Сендан улуғ байрам йўқ. Сен одамни ўзгартиришгаям қодир экансан... Ахир, мен яқин-яқингачаям тинчгина юрган эдим-ку...

Энди нима бўлади? Менинг ғийбатим. Табиий... Балки ҳалиги қилиқларим учун жиннивойга чиқаришар... Ҳа, улар ҳақли. У — аблаҳ эса, талтайиб ўтиради...

Мен, мен — барибир ёмон одаммасман: шундай дейишади-ку... Лекин ўйлаганимдек, ҳа, аҳд қилганимдек яхши одам бўл... — Кейин бирдан кулиб юборди. — Бу оламда яхши одам бўлиш ҳам қийин экан. Ҳе, — худди бир кашфиёт яратгандек бўлди. — Начора, тирик жон эканмиз, — деди ниҳоят. — Идеал яхши. Унга интилмоқ керак... Аммо ўйлаганимдек бўлолмас экансан...

Майли.»

Султон ўрнидан туриб, тўғрига юрди. Тошлоқ бир кўчага чиқди. У автобус юрадиган катта йўлни тахминлаб, сўл томонга бурилди. Бир неча бурилишлардан кейин нақ ҳалиги — боғ дарвозаси биқинидан чиқди-ю, бирдан лўкиллай қолди: кетди, кетди... Бурилишдан (Эртой билан учрашган жойидан) ўтди. Кейин бироз секинлаб, бекатга етиб борди. Автобуга чиқди.

У йўловчилардан бири эди, холос.

Кутлибека

ҚАЛБГА

ЯНА

ИСПАКЛАР

ШҮЛДИ

Дарахтлар титроқда эди — тўхтади,
Боғ улар устига ёйди оқ чодир.
Қарғалар сайради — қушга ўхшади,
Эрта бир мўъжиза бўлади содир.

Сукунатга келди кумушдай жаранг,
Йўл бўлса, жимлик ҳам гапирар, ахир.
Чиндан ўлдимиқан, барча ўлик ранг,
Эрта бир мўъжиза бўлади содир,

Пастлик баландлади, кенгайди торлик,
Сувлар кўпайишди, ҳаволар атир.
Севганин кутгандай ясанар борлиқ,
Эрта бир мўъжиза бўлади содир.

Хаёлда энг ўтли соғинч уйғонди,
Хаёлда тирилди энг буюк хотир.
Тилақда умиднинг шамлари ёнди,
Эрта бир мўъжиза бўлади содир.

Худойим, қароғим ёшланмоқдами,
Худойим, юрагим урарми ботир?!
Бизда-да ўзгариш бошланмоқдами,
Эрта чин мўъжиза бўлади содир...!

Сенга, кўнглунгга энди буйруқ айтишди,
«Йўқ!» деб рад этмоққа журъатинг етди.
Елкангга хунук бир юкни ортишди,
Силкитдинг. Афгардинг. Қудратинг етди.

Ўткир кўзларига тикилдинг дадил:
«Уэр, мен бошқача ўйлайман!» — дединг.
«Бу ҳолатни ўзим этганман таҳлил,
Ўзимнинг билдигим сўйлайман!» —
дединг.

Чикдинг. Бир теракка суяндинг енгил.
Жилмайдинг. «Қушларга ўхшайман!» —
дединг.
Бирдан маъюсландинг, яна шахдландинг,
«Ахир, мен бир марта яшайман!» —
дединг.
...Яшай бошлаганинг муборак бўлсин!

Бахтиёрлардир

Ҳалима опага

Йиглайвер, кўзингга тутай ҳовучим,
Йўқ, ёшинг йўлига ёйдим жонимни.
Ахир, тилик-тилик сенинг ҳам ичинг,
Тилик-тилик кўриб Туркистонимни.

Ернинг яратмиши эмас Туркистон,
У бизга илоҳдан берилган тортиқ.
Буюк миллатликдан ишончли нишон,
Бошқа бахтимиз йўқ бу бахтдан ортиқ.

Гарчи у титилган, тилинган гарчанд,
Шунда ҳам яроғ у, шунда ҳам қалқон.
Шунда ҳам ёвига сололур даҳшат,
Шунда ҳам дўстига беролур дармон.

Йиғлайвер, Туркистон дея сарғариб
Тўқилган ҳар томчи гавҳар, зарлардир.
У деб йиғлолмаган бадбахт бир ғариб,
У деб йиғлолганлар бахтиёрлардир.

Кўзлар кўзламасин кўрмаси бордир,
Сўздир қувват кетди — сўзмаси бордир,
Сичқонлар ёнига кирмаси бордир,
Мен сўз қарздорман сендан, Озодлик,
Мен кўз қарздорман сендан, Озодлик!

Сабрнинг косадан тошгани надир,
Сени билганларнинг адашгани надир,
Намангани надир, Тошкани надир,
Севги қарздорман сендан, Озодлик,
Билги қарздорман сендан, Озодлик!

Нафс юкли бўлса, туғилар ҳадик,
Жасоратни тинмай чўқилар ҳадик,
Қони томчиб турар — қон жойи қатиқ,
Жасорат қарздорман сендан, Озодлик,
Адолат қарздорман сендан, Озодлик!

Йўлинг асли кураш, қурбонлиғмидир,
Очилмоқлик учун сўлмоқликмидир,
Сенга етишмоқлик ўлмоқликмидир,
Бир жон қарздорман сендан, Озодлик,
Тамом қарздорман сендан, Озодлик!

Қаттиқ севгин

Тилимланди. Ой яна тўлди.
Не савдолар кўрди ҳар тилим.
Қалбимда кўп истақлар сўлди,
Мени қаттиқ севгин, севгилим.

Баҳор тутиб яшил байроқлар,
Тикланишга чорлар улусни.

Қарсиллатиб ёзар чақмоқлар
Булут шунча чизлаган сўзни.

Қушга ҳавас, қушга тақлидан
Болакайлар чопар тўрт томон.
Юракларин варрак шаклида
Етказмоқчи бўлиб осмонга.

Ҳамма ушлар умид баридан,
Ҳамма бахтли бўлгиси келар.
Ишқнинг баланд гулханларидан
Бахтнинг аниқ белгиси келар.

Қалбга яна истақлар тўлди,
Жуда қаттиқ севгин, севгилим.
Тўққиз гулим кун кўрмай сўлди,
Титраб турар энг сўнги гулим...

Сен қайга борурсан?

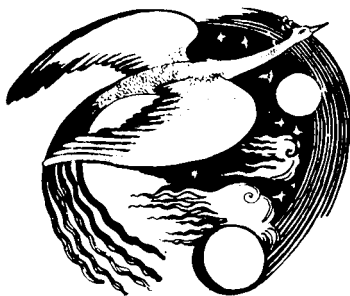
(Куйган кўнгили мактуби)

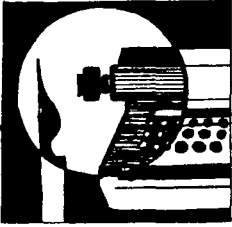
Ойманми — ой ёлғиз отимда қолган,
Кўкдан ерга тушган хатимда қолган,
Хатим ҳам китоблар қатида қолган,
Сен қайга борурсан, ороми жоним?

Гулмидим — гулликка ишонимим йўқ,
Чехрамда бир белги — нишонам ҳам йўқ,
Сендан, сўздан ўзга ишорам ҳам йўқ,
Сен қайга борурсан, ороми жоним?

Дон титиб, дон топгич қалдирғочдирман,
Оғир юклар осган тут оғочдирман,
Бахтиёр кунларда бахтга очдирман,
Сен қайга борурсан, ороми жоним?

Бошдан ерга тушган гавҳар тождирмиз,
Нон учун тўланган бож, хирождирмиз,
Сўроқмиз, оғриқмиз, эҳтиёждирмиз,
Сен қайга борурсан, ороми жоним?

Уллибиби Отаева

Навоий сабоқлари

Парвона юлдузга бош урмас...

Мен сукут сақлайман. Навоий байтларига шарҳ ёзишдан ўзимни тияман. Негаки, нечоғлик тиришиб, куйиб-пишиб ёзмайин, барибир бу байтлар ёнида шарҳлар нурсиз, хира кўринаверади. Лекин, назаримда, бизнинг ҳаётдаги кўп янглишларимиз, фожиаларимиз Навоийни билмаслигимиз, уни ўқимай кўйганлигимиздандай туюлаверади. Бу фикрни ёнимдагиларга айтаман.

— Тўғри, — дея тасдиқлашади кўплар. — Навоийни ўқимоқ керак. Жон деб ўқирдигу тушунмаймиз-да. Демак, ҳозирча шарҳлар керак экан-да, шояд унинг баҳонасида навоийхонлар сафи ўсиб борса. Ахир, бу хазинадан баҳраманд бўлсангиз... хазина сўзини тилга олишим билан хаёлимга ялт этиб бир байт келади:

*Оҳким, ул ганж ёд этмас бизнинг вайронани,
Ул қуёш бир зарра ёритмас бузуг кошонани.*

Нечун ул ганж? Ганж — хазина, беҳад бойликлар одатда вайроналикда бўлади. Тўғрироғи, харобаликка яширилади. Бу ерда ошиқ кўнгулнинг маъшуқа васлисиз хароб ҳолга келгани таъкидланади. Энди иккинчи мисра мазмуни. Аслида, кўкдаги қуёш ободу вайрон деб танлаб ўтирмайди. Ҳамма жойга баравар нур сочади. У қуёшнинг бузуқ кошона — унга муштоқ кўнгул уйини ёритмаслигидан маълум бўладики, бу ерда қуёш сўзи мажозий — маъшуқа маъносида келаяпти. Э, бу ишқ йўли! У шу қадар чигал, мушкул, хавотирлар, бераҳмликларга конки, унда нафақат ўт кўйилган тандирдай гурлаб ёнаётган юракка, лахта-лахта қон бўлиб аста-секин маҳв бўлиб бораётган бағирга, ишқ даштида қуюндек саргардон кезувчи оёқларга, балки нигоҳлар — ҳар балога гувоҳ кўзларга ҳам қийин. Ер дийдоридан умид бўлса-да, улар нигоронлик, билан маъшуқа чеҳрасига монанд, уни ёдга солувчи нарсани ахтариш билан овора. Хўш, нима у бу беқиёс чеҳрага монанд нарса? Албатта, кундуз қуёшу тунлар ой... Уйқусиз, бедор қотиб қолган кўзлар...

*Кўзума ул важҳдин дермен юзинг афсонасин,
Ким севарлар уйқусизлар доимо афсонани.*

Хўш, маъшуқа чиндан ҳам лирик қаҳрамон нолинганидай бегаму бепарвоми? Асло. Даргумон маъшуқа кўнгул аразда, хавотирда. Бу кўҳна дунёда бунча тез потирлаб чиқмаса бу янги гўзаллар сафи? Улар гўзалликка ўч ёр ҳаловатин ўғирлаб қўйсалар... Фаҳму фаросатли (негаки, унинг хаёлидан ҳам маъшуқани йўқотиб қўйиш даҳшати неча бор ўтганда) ошиқ гўё маъшуқа хавотирларига чек қўяди. Унинг кўнгулга хотиржамлик, ҳузур-ҳаловатни қайтаради:

Талантли шопра Уллибиби Отаева саксонинчи йилларнинг охири, тўқсонинчи йилларнинг бошларида Ҳазрат Алишер Навоийнинг сўз мулкига саёҳат қилиб, унинг сеҳру синоатларидан баҳра олиб, «Навоий сабоқлари» номи билан туркум мақолалар ёзган экан. Афсуски, бевақт улим бу эзгу ниятнинг ниҳояланишига имкон бермади. Журналда эълон этилаётган ушбу мақолалар шопранинг Навоийдан олган айрим сабоқлари.

ТАҲРИРИЯТ

— Ўша қизни олсам — олганим, бўлмаса тоқ ўтаман бу дунёдан! — Сўзни шарт кесади йигит.
— Тавба нимасига бунча ошиқсан унинг, — кулишади атрофдагилар — на ҳусни, на айтарли бўйи-баста бор. Қайтага аммангнинг қизига қара — ой деса оғзи, кун деса кўзи бор.

— Менга бошқа ҳеч ким керак эмас! Тўғри-да, бошқаларнинг ой деса оғзи борлиги билан нима иши бор ошиқнинг. Сизга бунга кўргазмалаи кураол ёрдамида тушунтирсак осонроқ кўчар ишимиз. Яхшиси, ҳар оқшом кўкка боқинг. Фалак бесаноқ чироклар — юлдузларни ёқиб кўяди. Бунга ҳаммамиз кўрамиз. Лекин ўша серёғду, порлоқ юлдуз теварагида лоақал биронта парвонани кўрган борми? Йўқ, албатта. Аслида шам қайдаю юлдуз қайда? Эҳтимол, юлдуз ёғдуси, ҳусни баркамоллига миллионга шам ҳам бас келолмас. Ўз ўткир чиройига ишонган юлдузлар сирли живирлаб, кўз қисиб парвоналарни йўлдан урмоқчи, ўзига қаратмоқчи бўлади. Парвоналарнинг эса эс-ҳуши милтиллаб ёнаётган шамда. Улар — шам гадоийи. Қолаверса юлдузлар парвоналар учун ўта олис, мавҳум бир нарса.

Бу манзарани ошиқлик дунёсига қиёсласак, гап руҳлар яқинлиги, кўнгул яқинлиги, бир-бировни англаб интилиш хусусида бораётгани аён бўлади. Бизнинг яхши ниятли мулоҳазалари-мизга кўра ҳамма иш жойида бўлиши, фидойи жон учун ёр кўйи сари элтадиган эшиклар очиқ туриши лозим. Афсус, аксинча. Шўрлик ошиққа ҳамма нарса таъқиқлаб қўйилган. Унинг учун бир юпанч бор. Унга фақат маъшуқа ўтган йўл тупроғини тавоб этиш мумкин. Лекин, уни бу қаноатлантирмайди. У ёр оёғи теккан муборак тупроққа шунчаки бош уришни эмас, балки кўзидан ёш тўкиб сажда этишни орзу қилади. Нега? Чунки бундай саждадан самар бор. Нигорон кўзлардан тўкилган ёш томчилари думалоқлиги, тириклиги билан понага уруғликка ўхшайди.

*Ашк йўлини тут Навоий ҳоки пойи бирлаким,
Гусса бар берур қаёнким сочсам ушбу донани.*

Ҳўш, ҳосил не бўлади? Йўқ, биз умид кўзини тутганимиздай самара на шодлик ва на висол. Балки гусса, қайғу, ғам. Дарвоқе, чуқурроқ ўйлаб қаралса, кўз ёши уруғ бўлиб сочилган ердан ўзи бошқа ниманиям ундириб олиш мумкин, ахир? Лекин бундай галати ҳосил кўтариш ошиқ кўнгулга заррача малол келмайди. Унинг муддаоси ишқ йўлида қийналиш ғаму ҳасрат чекиш, ёлвориб-ёқариш. Навоий ижодини бир қадар кўздан кечириб, бу фалсафа унинг бошқа газалла-ри, шунингдек, «Лисонут тайр» асаридан чуқур ўрин олганлигининг гувоҳи бўламиз. Яъни, шоҳ даргоҳидай ошиқлик оламида ҳам ажзу ниёз тақчил. Бу тақчилликка ошиқлар нолаю зори шун-дай барҳам берадики... Эндиги гирёнликлар денгизга томчи, бағри ганжга кон тоғ ҳузурига бойлик кўтариб боришдай эриш туюлар. Эҳтимол, маъшуканинг кўз ёшлари фарёдларга бепарво-лиги ҳам шундандир.

1989

Қатлида ҳаётбахшлик

Не-не вазмин юкларни кўтарган қудратли замин бугун менинг шодликларимни кўтара олмади. Йўқса, нечун оёқларим ердамас менинг?! Вазнсизлик ҳолатидаман шу тобда фазогирлардай. Бутун қувватимни тилимга бергандай ҳар ўтганга бахтиму омадимни кўз-кўзлайман. Етти ёт бегонаям шу тобда минг йиллик қадрдондай гўё. Дарвоқе, душманлик, ёмонлик аллақачон бар-бод бўлмадим ер юзидан? Барчага барабар, дўст, дея мурожаат қиламан. Менинг сабабсиздай кўринган қувончимга анграйнб қараган кишиларга сирни очаман. Суюнчи олишга шошган бола-дай бетоқатлик билан дейман:

*Дўстлар, қатлимга андоқ келди ул султони ҳусн,
Ким салотин қўймагайлар қатл учун ёғийга юз.*

Ажабо, ҳусн мулкининг султони, гуллар маликаси ёр қатли учун атай келибди. Одатда қатлга ҳукм қилинган шўрликни шоҳ ҳузурига элтгувчи эдилар. Ахир, мен, наинки қадам, балки, бош билан юриб борардим-ку бир ишорат айласа, қатлимга қасд қилганлигини бир бор англатса:

*Кўйига йўд топмасам дўзах сари боргонча бор,
Кому осойиш учун қўймоқ Эрам боғига юз.*

Лекин бу хотири паришон телба йўлни тўғри топиб бораолармиди? Қайдам. Хаёлингдан жаннат боғини истаб, адашиб дўзахга туриб қолиш ҳеч гапмас. Сенинг аҳволингдан ўзингдан кўра дурустроқ хабардор бўлган нуқтадон ёр гўё бу ҳалокат, бу фожианинг олдини олади. Яъни, ошиқ ҳузурига ўзи келади. Қарангки, бу қутилмаган толе шўрлик ошиқни баттар доводиратиб қўйибди.

Э. воҳ, ошиқ ёр юзини кўрди. Ўзини хавф-хатарга, чексиз балоларга гирифтор қилганини

билармикан?! У гофил, қайдам, аксинча, у ушбу оний ҳолатнинг абадий муҳрланиб қолишини тилаяпти. Бундай толега мушарраф қилишни ўтиниб сўраяпти:

*Юзингни кўрдим эмди,
кўзларимни боғла, эй қотил!*

Бу ўтинчни у гуё эй қотил эмас, эй жонбахш, ҳаётбахш ёр оҳангида айтаётгандай. Тўхтанг, бу байт иккинчи мисрасининг маъноси биз гумон қилгандан ўзгачароқ чиқиб қолди:

*Ки ногоҳ бўлмагайлар
ўзга юзни кўргали мойил.*

Кўз — дарё, у очиқ бўлса ҳаммаёққа қараши, ҳар нарсага тушиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу кечирилмас гуноҳнинг олдини олишни лирик қаҳрамон ёрнинг ўзидан ўтиниб сўраяпти. Қолаверса, бу кўзни чет нарса (рўмол) билан боғлашнинг ҳам ҳожати йўқ. Ёр назар қилгани кўз шўрлик ўзи ўз-ўзидан боғланиб асир бўлиб қоладики, бошқаларга қарашга унинг тоқату мажоли етмайди. Бу ерда айнан шу кўзларимни боғла, яъни, бир нигоҳингни мендан аяма, маъноси англашилади.

*Тўкарсен қон кўзинг бирла,
Берурсан жон сўзинг бирла.*

Хўш, нечун кўз билан қон тўкади, сўз билан эмас? Чунки, кўзда киприк — ханжар бор. Ханжар эса қон тўкиш рамзи. Ошиқ қон тўкилиши, жони талошда қолишидан ҳайиқади дейсизми? У нафақат киприк ўқлари - пайкон, ханжардан ҳимояланади. Балки унга ўзи пешвоз чиқади. Гирён кўз ёшлари унга интилади. Ўз қатлини ўзи қистайди гуё.

*Ўйла мужгон ханжарига ёпишибдур дурри ашк,
Ким агар ондин ятиме йўқдурур бебокроқ.*

Ишқ йўлида тўкилган ёшлар оддий эмас, балки ҳар донаси дурга тенг, қадрли, қимматлидир. Ҳа, кўз ёшлари — мужгон ханжар устида кўрқмай, ҳайиқмай турибди. Қани, унга ўхшаш яна бир мард борми ўз ҳаётини тириклигидаёқ кескин ханжар ихтиёрига топшириб қўйган? Йўқ! Ҳозирча у ятим-ягона, бебок-кўрқмас, юракли, ботир!

Бечора ошиқ эса шу даражага етганки, унинг қатли учун на тигу қилич ҳожат. Шўх, маккора бекордан-бекорга ўзиниям, униям қийнаб юрибди. Юзига ёпинган ҳарир пардани бир кўтариб қўйса-ку ҳаммаси осон кўчади, ҳам ёр муддаоси ушалади — маъшуқа дийдорига етишади, ҳам маъшуқа ўз орзусига эришади. Яъни, ҳусни ўти олови билан ўз телбаси ҳаёти шамини осонгина ўчиради. Ҳатто бир пуфламасдан, жон койитмасдан, яъни, жон таслим қилиш ва жон олиш — иккиси ҳам енгил кўчади:

*Тийг ила душвор айлабсан Навоий қатлини,
Чехрадин бурқвани олгилким, бас, ё осон эрур.*

Бу тахлит жон беришга-ку нима етсин, ҳамма гап шундаки, бу кунларга етмоқ шавқи ҳали олисда гуё юқорида қилган илтижою ўтинчларга кулоқ тутиб инсофга келган гўзал ёр қатлига тайёрланиб турибди. Буни олис кулоқдан эшитган лирик қаҳрамон изтиробга, бироз умидсизликка тушади. Негаки, ҳижроннинг тиканларга тўла саҳроси оша ҳали висол боғигача йўл узоқ. Унинг қатлику — ҳаёт, хор-тикан — ҳажр ўлдиради ундан олдин:

*Дерлар Навоий қатлига гуллар очибдур оразин.
Кўргунча они войким, бу хор-хор ўлтургуси.*

Лекин ошиқ жони худди афсонавий баҳодирларникидай қаттиқ. У гуё ишқнинг абадий тириклик сувидан баҳраманд. Тўғрироғи, ишқ оловида тобланган жисмга на ўқ, на қиличу ханжар қор қилмайди. Лекин ҳамма гап шундаки, у тириклик қандай кечади? Албатта, бедаво дард билан. Одатда бемор ўз касали ҳақида гапирса енгил тортади, шифо топгандай бўлади. Булбулнинг фигони ҳам унга озор эмас, ҳузур бахш этади. Лекин нега у доим оҳу нола тортиши керак. Арзгўйнинг арзи ҳоли одил шоҳга етиб боргач, унинг мушқули осон кўчганидай, шояд гул булбул гирёнликларига чек қўйса. Бунинг иложи йўқ. Негаки, гул кулогига шабнам суви кириб қолиб, уни оғирлаштирган, қар қилган:

*Гул қулогин чун оғир қилмиш кириб шабнам суйи,
Нега, эй булбул, ишинг доим фигон бўлгусидир?*

Иши доим фигон бўлган булбулга ачиниб улгурмай бошқа бир газалдаги байтга кўзингиз тушиб, ошиқнинг аҳволи булбулникиданда оғир эканлигига ишонасиз. Ишқ йўлида қурбон

бўлишни тилаб йўлга чиққан ошиқ ўз жонини тўғри келган одамга инъом қилиб юборавермайди. Бу мушкул ишни адо этишни у фақат ўз қотилвашидан илтимос қилади. Айни пайтда, бу ўтинча рағбатлантириш, ёрни аяш, унинг тинчу оромини кўзлаш оҳанги ҳам бор. Нечоглик жафокаш бўлмасин, лирик қаҳрамон ёрдан айри яшашни тасаввур этолмайди. Гўё ошиқни ошиқ офатларидан кимдир бебаҳра айлаб қўйишидан кўрққандай олдини олиб мурожаат қилади:

*Керак ўз чобуки қотилваши Мажнун шиоримким,
Бузуқ кўнгулмдин ўзга ерда жавлони саманд этмас.*

Тор кўнгулда от чоптириш тугул унга қадам кўйиб, ҳатто мўралаб қараб ҳам бўлмайди. Унга ўзидан ўзга бирон исм, бирон ташриф сизмайди. Ҳатто, ўзи-ўзига малол келади гоҳо. Учқур от минган суворий — ёр бузуқ кўнгулда жавлон уриб бемалол сайр этиши ҳақида айтилаяптики, демак, бу кўнгул соҳиби, бағри дарё кимса, унга ташриф буюргувчи эса, ана шундай иззату икромга, эҳтиромга лойиқдир.

**ТОШКЕНТ ШАҲАР МЕҲНАТ, АҲОЛИНИ ИШ БИЛАН
ТАЪМИНЛАШ ВА ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ БОШ
БОШҚАРМАСИНИНГ ЎҚУВ МАРКАЗИДА ҚУЙИДАГИ КАСБЛАР
БЎЙИЧА ЎҚИШЛАР ТАШКИЛ ЭТИЛГАН:**

1. Лифтёр, электро ва автоюк ҳайдовчилари,
кран машинисти, юк илувчилар, газ хўжалик ходимлари — 1 ой
2. Металл эритувчи ва қуювчи, токарь пармаловчи — 2 ой
3. Қозонхона оператори, автокранчи — 2,5 ой
4. Дурадгор, бўёқчи-сувоқчи, плиткачи, электр
асбоблари чилангари, электрик — 3 ой
5. Котиба, ЭҲМ оператори, котиба-референт — 3 ой
6. Ҳисобчи, котиба-референт (инглиз тили, компьютер),
менеджер — 4 ой
7. Уй-рўзгор электр буюмлар устаси, АТС
монтёри, электргазпайвандчи — 4 ой
8. Тикувчи-бичувчи — 5 ой
9. Секретарь-стенографистка — 5 ой

Касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, малакасини ошириш даврида меҳнат органларида рўйхатга олинган, яъни: — ишини йўқотганлар, узоқ муддатдан бери ишламаганлар, биринчи марта иш қидираётганлар, қисқартиришга тушган ишсиз фуқаролар бепул ўқитилади ҳамда қарамоғида вояга етмаган болалар ва бошқа кишилар бўлган шахсларга олдинги иш жойидаги ўртача ойлик иш ҳақининг камида 75 фоизи (қарамоғида болалари ва бошқа кишилар бўлмаганларга эса — 50 фоизи) миқдоридан, бироқ энг кам иш ҳақи миқдоридан оз бўлмаган ва республикамизда таркиб топган ўртача иш ҳақидан ортиқ бўлмаган миқдорда стипендия тўланади.

**МАЪЛУМОТ УЧУН ҚУЙИДАГИ МАНЗИЛГА МУРОЖААТ ЭТИЛСИН:
МОВАРОУННАҲР КЎЧАСИ, 33-УЙ.ТЕЛ: 136-00-25, 136-30-40**

**Карим
Баҳриев**

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм

I

Тун бўйи руҳимни чақирди қушлар,
Вужудимга инди илоҳий мажол.
Қулоғимга оқди тоза товушлар,
Этимни силади абадий шамол.

Кирди димоғимга тупроқнинг ҳиди,
Кўзларимни очдим, айладим дуо.
Танимда айланган хушнафас чиқди,
Тилимда оҳ бўлиб тирилди: Оллоҳ!

Илоҳим, субҳидам шавқидан қондим,
Тилим сўзга кириб бўлдим сасли ҳам.
Ташаккур, бу тонг ҳам яна уйғондим,
Ахир, мумкин эди уйғонмаслик ҳам!..

II

Оллоҳим, ташаккур азобинг учун,
Бошимга тизгинсиз ғамлар ташладинг —
Бошим кўкка етди, азобларингга
Бандалар ичидан мени танладинг.

Ташаккур, тишимни-тишимга босдим,
Жонимда товушсиз, нурли куласан.
Ғамлар юборибсан, демак, дунёда
Менинг борлигимни биласан.

III

Бу озор сеники, меники мазор,
Бўғзимда турибди инжа жон, титроқ.
Бугун мен ўлимдан қўрқмайман зинҳор,
Гар ўлим келтирса сенга яқинроқ.

Бу жон сеникидир, олмоғинг мумкин,
Кузги япроқ каби омонат нафас.
Лекин ажал менинг ягона мулким,
Ҳаётим олғайсан, ўлимни эмас.

Бу каттакон гуноҳ меники, Оллоҳ,
Дарё дил сеники, сабру тоқат сен.
Шу қадар каттакон мен қилган гуноҳ,
Кечира олғайсен уни фақат сен!..

IV

Тонгдан дилга тушди бир маъюс ҳасрат,
Дўст сари отландим, йўлдан қайтмадим.
Лекин дўстим эди жуда ҳам хурсанд,
Мен ҳам кулиб турдим.
Унга айтмадим.

Бориб сўзлай дедим, отам, онамга,
Йўқ-йўқ, кўп озорлар етказдим ростдан.
Энди ақлим кирди.
«Бахтиёрман!» деб,
Уйимиздан қайтдим дардим айтмасдан.

Кимга бормаи айтар ўз қувонч, ғамин,
Мен фақат тингладим,

Сўзлай олмадим.
Бахтлиларнинг базмин келмади бузгим,
Бахтсизларга бадтар қайғу солмадим.

Айтсам бўлар эди ёрим, боламга,
Кўнглумни ҳасратим ялар бетиним.
Болам жилмаярди ёруғ оламга,
Тинмай кулар эди бахтли хотиним...

Билдим,
Ғамгин одам ёқмас ҳеч кимга,
Ҳеч қайси маконда ёқмас кўз ёши.
Оллоҳим, дардимни айтдим ўзингга,
Йўқдир сендан бошқа менинг дарддошим!

V

Кечир, қодир Оллоҳ, бандаларингни,
Офтоб — тафтинг эрур, қаҳрингдир —
музлар.

Сен яратган гуллар — бизга мўъжиза,
Мўъжиза — ойдинлар, тунлар, юлдузлар.

Кечир, қодир Оллоҳ, мендай бандангни,
Шамолдир — нафасинг, пойингни ўпдим.
Сен яратган ерда узоқ кездиму
Кечир, мен ўзингни жуда кеч топдим.

Ишва қилиб келди ойдай парилар,
Соядай эргашиб ўтди ойларим.
Кечир, Каъба эмас, қизнинг эшиги
Бўлди топинажак қадамжойларим.

Товонимга тинмай осилди майса,
Гулларга термулдим: «Ана, бахтим!» деб.
Кечир, бу оламдан ҳайратга тушдим,
Лекин сўрамабман: «Ким яратди?» деб.

Жилва қилиб келди маккор салтанат,
Ўзни санамликка чоғлади кимлар.
Кечир, гоҳи сени унутиб кўкда,
Ерда юрганларга сажда қилдилар.

Бугун сени топдим, Оллоҳ, севинчим —
Сигмайин борадир бағрим, ичимга.
Энди фақат сенга топинурман жим,
Энди сигинмасман ерда ҳеч кимга!..

VI

Олис манзилларга термуламан зор,
Гоҳо ёруғ олам фикримга тордир.
Уйлайман: «Юлдузлар ортида не бор,
Куёшдан нарида нималар бордир?!»

Сенинг иноятинг — менинг ёдим ҳам,
Шуурим қаърида нурдай ёридинг.
Шамол ҳам йўқ эди, йўқ эди олам,
Офтоб ҳам йўқ эди... Ўзинг бор эдинг.

Нечун сени излаб кўкка боққайлар,
Ахир, ерда ҳам — сен, сувларда ҳам — сен.

Оловда ҳам борсен — дилни ёққайлар,
Одамнинг ичида ҳам мужассамсен.

Кўрдим — тўрт томонда Ўзинг муҳайё,
Ёмғирда — шафқатинг, покликда — қорсан.
Биз ўтиб кетармиз дунёдан, илло,
Дунё турганича сен Ўзинг борсан.

Мунис бандаларинг йиғлаб ўтурлар,
Юракдан сизган ул нури жоласан.
Дунё ҳам тугайди балким бир куни,
Дунёдан кейин ҳам Ўзинг қоласан!

VII

Ё, Оллоҳ, бандангман, дилафгор қилма,
Номард эшигида талабгор қилма.
Олам жамолига айлама ошиқ,
Нодоннинг нонига харидор қилма,
Хор қилма, хор қилма, хор қилма, Оллоҳ!

Дунё жуда гўзал, гулдай санамлар,
Райҳоннинг баргида сузар шабнамлар.
Нозикбел майсалар эшилиб уйнар,
Ўтар ширин кунлар, ойдин оқшомлар,
Ўткинчи дунёга ёр қилма, Оллоҳ!

Зим-зиё коинот ичинда мен ҳам —
Ёниб бораётган милтироқ бир шам.
Ўзинг мадад бергил! Сен қутқармасанг —
Қутқара олмайди одамни одам,
Инсонни инсонга зор қилма, Оллоҳ!

Ҳақирга сабр бер ва очга нон бер,
Кимгаки куч бердинг, энди имон бер.
Ҳамма ишимизни кўриб турибсан —
Кўнгулларни кенг қил, дарёзабон бер,
Йўллар тор, дилларни тор қилма, Оллоҳ!

Борарман исмингни дилимда қутлаб,
Бошимда айланар нотинч булутлар.
Оёғимга тинмай осилар ўтлар,
Безовта силкинар тераклар, тутлар,
Дарахтни бешик қил, дор қилма, Оллоҳ!

Ўткинчи дунёга ёр қилма, Оллоҳ,
Инсонни инсонга зор қилма, Оллоҳ,
Йўллар тор, дилларни тор қилма, Оллоҳ,
Дарахтни бешик қил, дор қилма, Оллоҳ,
Хор қилма, хор қилма, хор қилма, Оллоҳ!..

VIII

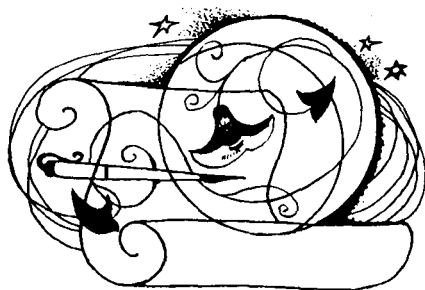
Нобаён,
Бепоеён,
Улкан дунёда,
Инсон — бир тўзиган гард каби, э воҳ!
Миллиард одамларга тўлган дунёда,
Ҳеч битта одамни унутма, Оллоҳ!
Кишини ғам билан қолдирма якка,
Ҳеч кимни йўқликнинг қаърига отма.
Номардга дил бергил, қўл бергил мардга,
Мени ҳам унутма!

Токим қуёш чиқар ҳам тонг саҳарда,
Қоинотда ҳоргин ер кезар токим —
Бу кенг самоларда,
Қаро ерларда
Ўзингсан ҳоким,
Оллоҳим!
Беморга шифо бер, соғларга умр,
Ёлғизга йўлдошу, юпунга тугма.
Йўқларга ризқ бергил, борларга шукур,
Мени ҳам унутма!

Уйсизга уй қургил, йўлсизга йўл бер,
Саҳрога ёмғиру тоғларга шамол.
Маддоҳ фаҳм топсин, гунгларга тил бер —
Муаттар сўзларни айтсин бемалол.
Борларга инсоф бер, ғарибга сабр,
Ботирга тулпору тирикка хутба.
Ким ўлса, бер майин тупроқли қабр,
Мени ҳам унутма!

Ёзда нурлар сочгил, қишда қор ёғсин,
Кўкда бургут, сувда балиқлар оқсин.
Қар қулоқлар ногоҳ очилсин, Оллоҳ,
Кўр кўзлар ярқ этиб оламга боқсин.
Сендан бўлак ҳеч ким бермас беминнат,
Кимдин ҳам тилайлик, воҳ, сендан бошқа —
Шафқатни ҳеч кимдан сен дариғ тутма,
Адашган барчани тўғрига бошла,
Мени ҳам унутма!

Нафсни жиловла ва хирсни совут,
Руҳларни чархлагин, кўнгулни кенг қил.
Бешиқдан тушганнинг тулпори тобут,
Бизни ҳам азизлар қошида тенг қил.
Беҳишт ариғидан асал сут ичир,
Тириклик гулини асло сўлитма.
Ғофилни кечиргин, ҳаммани кечир...
Мени ҳам унутма!

Дунё билан юзма-юз

Ўзбекистон — сеҳрли диёр

*Ўзбекистондаги Япония элчихонаси маданият ишлари бўйича
котиби жаноб Такеши Ишихара билан Омон Мухтор суҳбати*

О. МУХТОР: Суҳбатни бошлашдан олдин айтишим керак. Биз, ўзбеклар ўз тилимизда гапирган бошқа халқ вакилларига қандайдир қизиқиб, ҳурмат ва бир оз меҳр билан қараймиз. Бунинг боиси нима?! Сўнги асрда неча бора топталиб, кам эътибор кўрганимизми?! Бағри кенг халқ бўлганимиз-у, ҳаммадан буни кутганимизми?! Бизда одамга, унинг одамийлигига қараб баҳо бериш туйғуси устиворлиги ва самимиятнинг қадрига етганимизми?! Буларнинг барчаси шу хислатда бирлашган бўлиши мумкин... Ўзбекистон Мустақил Мамлакат қиёфасини олган, олаётган бир даврда биргина «ката тил» эмас, ҳар хил тилларни ўрганиш хоҳиши, бунга уриниш айниқса ёшлар орасида яққол кўзга ташлана бошлади. Мамлакатимизда яшаган, келган ва келаётган турли миллат кишиларининг ўзбек тилида сўзлашга бўлган иштиёқи ҳам аниқ манзара касб эта бошлади. Тил бўйича китоблар, луғатлар, қомуслар, сўзлагичларга эҳтиёж туғилиб, уларни одамлар қидириб юргани энди кундалик машғулотга айланыптики, бу ниҳоятда қувончли ҳодир.

Қисқаси...

Жаноб Такеши Ишихара билан танишганимда, у кишининг ўзбек тилини билиши, қийналмай, маънили, дона-дона гапириши мени суюнтирди. Биз ўзбек тилида суҳбатлашдик.

— Жаноб Ишихара! Ўзбекистон билан биринчи марта танишувингиз қачон, қаерда, қайси тарзда рўй берган?

Т. ИШИХАРА: 5—6 ёшларда эдим. Дунё харитасига қараб туриб, Ўзбекистонга кўзим тушган. Бу ерда саҳролар, дарёлар, Орол денгизи бор экан. Тошкент шаҳрига ҳам ўша пайтдаёқ диққат қилганман. Сал кейинроқ Энечке телевидениеси Буюк Ипак йўли тўғрисида кўрсатув берган. Мен Ўзбекистонда Самарқанд, Бухоро деган шаҳарлар борлигини, улар қадимий эканлигини билганман.

О. МУХТОР: Ўзбекистонга келгач, Сизда энг аввал нима кучли таассурот қолдирди?

Т. ИШИХАРА: Ўзбекларнинг одамсеварлиги, меҳмондўстлиги. Ўзбекистондаги бозорларнинг гаройиблиги... Мен Япониянинг Сендай шаҳрида тутилганман. Тоҳоку университетиди ўқидим. Токиода бироз ишлагач, икки йил Туркияда бўлдим. У ерда ҳам бозорлар қизиқтирган эди. Лекин бу ерда бозор яна бошқача. Мен бозорларга бориб айланишни ёқтираман. Японлар умуман, бозорни яхши кўришади. Бозорда халқ ҳаёти, унинг даражаси акс этади.

О. МУХТОР: Диққат қилган бўлсангиз, бизнинг халқларимиз феъл-атворида умумий белгилар учрайди. Масалан, кимдир бирон нарсани яйраб мақтаса, бизнинг ўзбеклар кўлидаги ўша нарсани унга дарҳол тақдим қилади. Менинг билишимча, япон халқида ҳам шу одат бор. Ёки аёлларни ҳурмат қилиш, авайлаш, шу билан бирга, эркакларнинг ҳаётдаги ўрнини алоҳида белгилаш. Яна айтиш мумкин. Бизнинг

халқимиз болажон халқ. Болага меҳр билан қараш биз учун муҳим. Японларда ҳам шундай. Сиз қайси белгиларни кузатгансиз?

Т. ИШИХАРА: Бизнинг халқимиз ҳам қўли очиқ, эзгу халқ. Бировга муносабати қандай бўлмасин, одоб сақлаш, салом-аликка риоя қилиш бизнинг халқимизга ҳам хос. Иккинчи жаҳон урушидан кейин, аёлларнинг ҳаётдаги ўрни даражаси ўсди. Олдинги китобларда, киноларда бўлганига ўхшамайди... Қисқа вақтда Япония жуда ривожланди. Нега?! Болаларга чинакам таълим-тарбия бериш биринчи вазифа қўйиб қўйилди. Эртанги Япония шулар, деб қаралди. Мактабда фақат дарс билан чекланмаслик керак. Бола ҳар томонлама камолотга эришиши керак... Мен ҳозир 27 ёшдаман. Менинг ёшимдаги япон йигити билан ўзбек йигити орасида ўхшашлик кам. Японияда Шарққа хослик ўзбекларда кўринганидек кучли эмас. Менинг онам 56 ёшда. Исмлари Кунико. Ўзбекистон, деганда у киши эски Японияни эслайди...

О. МУХТОР: Ўзбекистонни кўрганмилар? Олиб келмадингизми?

Т. ИШИХАРА: Кўришни орзу қилади. Қизиқади. Лекин мен сезиб турибман. Бир олиб келсам, яна — иккинчи, учинчи, тўртинчи марта келаверишни исташи аниқ. Ўзбекистон — жозибали мамлакат...

О. МУХТОР: Ўзбеклар япон маданияти билан кўп йиллардан буён таниш. Бизнинг катта театрларимиз саҳналарида япон драматургларининг асарлари ижро этилган. Япония ижодкорларининг шеърлари, ҳикоялари, қисса ва романлари бизда қайта-қайта босилиб туради. Акутагава, Кабо Абэллар — бизнинг севимли ёзувчиларимиз. Япон халқи ҳам ўзбек маданияти билан шундай яқиндан танишми? Ўзбек маданиятидан нималар билан ошно бўлдингиз? Нималар Сизга муҳим туюлди?

Т. ИШИХАРА: Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин дунё уни таниб, тан ола бошлади. Мен айтмоқчиманки, кечаги кунда Ўзбекистон билан бевосита муносабат йўқ эди. Японлар афсуски, ҳали бу мамлакат ҳаёти, маданияти, санъатини кам билади. Буюк Ипак Йўлидан хабардор. Самарқанд, Бухоро, Хива тўғрисида тасаввурга эга. Лекин чинакам санъат, адабиёт намуналари билан танишиш ҳали олдинда... Мен бу ерда ўзбекларнинг яшаш тарзини кўрдим. Бу ҳам — маданият. Кўп давраларда бўлдим. Меҳмонда бўлдим, тўйларда қатнашдим. Қадим шаҳарларга бордим. Ўзбек халқининг минг йиллик тарихи, маданияти бор. У келажакда яна юксалаверади. Муҳими, ўзбеклар буни яхши билишади.

О. МУХТОР: Япон ва ўзбек халқлари ҳамдўстлиги, ҳамкорлиги бобида сўнгги пайтларда нималар амалга оширилди-ю, яна нималар қилиш керак, деб ўйлайсиз?

Т. ИШИХАРА: Ўзбекистон Президентининг 1994 йил Японияга ташрифидан сўнг ўзаро муносабат кучайди. Бир қанча ҳужжатларга имзо чекилди. Ҳозир Ўзбекистонда япон фирмалари иш олиб борапти. Қурилиш соҳасида, қазилма бойликларидан фойдаланиш, янги корхоналар очиш бўйича ҳам маълум ишлар қилинапти. «Баҳор» ансамблининг Японияда концертлари бўлиб ўтди. Тошкентда, Алишер Навоий номли театрда эса япон санъаткорлари концерти уюштирилди. Ўзбекистон Санъат музейида япон керамикаси кўргазмаси очилди. Бундай мисоллар кўп. Турли соҳаларда ҳамдўстлик, ҳамкорлик ривожланиб бораверади, деб ўйлайман.

О. МУХТОР: Бу кунги Ўзбекистон ҳаётида биз эришган қандай зафарлар Сизни мамнун этяпти ва бу йўлда бизга яна нималар етмаяпти, деган фикрдасиз?

Т. ИШИХАРА: Ўзбекистон — тинчлик-осойишталикни севган барқарор мамлакат. У ўз жуғрофий ўрни билан ҳам ўзгача аҳамиятга молик. Шаҳарлар, йўллар суръатли бир тарзда обод бўляпти. Катта иншоотлар, саноат корхоналари ишга тушаётгани қувончли. Менимча, техникани янада такомиллаштириш эҳтиёжи бор. Ўқиш-ўқитиш шакллари, ўқув қуролларини янгилаш ҳам муҳим. Соғлиқни сақлаш, таълим-тарбия бўйича ҳам ҳали бир қанча ишлар қилиш мумкин. Авлодлар ўсиб келаверади. Уларни кўнгилдагидек иш билан таъминлаш тўғрисида ҳам ўйлаш керак.

О. МУХТОР: Сўнгги савол. Маданият, санъат аҳлига, жумладан, бизнинг журнализмизга Сизнинг тилакларингиз?

Т. ИШИХАРА: Бутун ўзбек халқига бахт-саодат тилайман. Биз бир-биримизнинг ҳаётимизни қанчалат яхши билсак, шунчалик яқинлик, биродарлик юзага келади. Японияга марҳамат! «Шарқ юлдузи» журналы бую сонни Японияга бағишлаганидан қувондим. Журналга энг яхши тилакларим! Барча ишларингиз ўнгидан келсин.

О. МУХТОР: Мазмунли суҳбатингиз учун ташаккур.

Оғочларим...

Ихтиёр Ризо

ҚИДИРАМАН

ИЛИҒ-ИЛИҒ

НАФАСЛАРИНИҒ

Угам тоғ тизмаларидан,
Асқар тоғ этакларидан,
Чотқол ён бағридан,
кучоқ-кучоқ,
арава-арава,
ўрмон-ўрмон
йиғилди
ғалвир ёнғоқларим,
хандон писталарим,
қизил оғочларим...
Ўз қўлим билан
уруғ-аймоғим, элим билан
кесилди, йиқитилди,
тепа-тепа,
бўлак-бўлак...
Акрамда қани тушунча,
қани тилак?
Асадуллонинг қўлида
болта, ўроқ...
Бу буйруқ,
мажбурият.
Ҳабибуллода қани журъат
«Оға»ларнинг олдида?
Ҳамидхоннинг оёғи остида
ер йиғлар,
кўк йиғлар,
неча-неча эр йиғлар...
«Оппоғ оға»лар...
Агар Мирзааҳмад гап очса,
«Тил»лар тилини боғлар,
«Кўл»лар қўлини боғлар,
у «оппоғ оға»лар...
Ахир, Ҳабибуллоларнинг
нима ҳаққи бор?
Ер — давлатники,
оғочлар — давлатники,
бу том-тороғ,
неча-неча буйруғ
давлати олийники...
Бу мажбурият,
қани, кимда бор
Алпомишдайин журъат?
Ахир, пасти бор,
баланди бор,
ҳар қадамда
қасамлари, аҳди бор
«Она»ларнинг,
«Ука»ларнинг...

Угам тоғ тизмаларидан,
Асқар тоғ этакларидан,
Наволисой эртақларидан
номларини,
жойларини
ахтардим, қидирдим,
бошларинг устида турдим!
Хирож бўлган,
майдаланган, бўлинган,
араваларга илинган
ғалвир ёнғоқларнинг,
хандон писталарнинг,
қизил оғочларнинг
Ленинга

Сталинга
совға номи билан
берилган божларнинг —
хирохларнинг,
дохийларга ясалган тахту тожларнинг,
неча-неча
буйруқлар қурбони бўлган
бадбахтларнинг
номларини,
ахир, «ўлим акт»ларини
кимлардан сўрайин,
қайлардан?!

Угам тоғ тизмаларидан,
Сижжасой ён бағридан,
Қайнарсой этакларидан
номлари ўчирилди
Араўт эртақларидан:
ғалвир ёнғоқ,
хандон писта,
қизил дарахтнинг.
Буйруғи бу эди пойтахтнинг...
Ўчирилди,
кесилди,
ташилди...
Қучоқ-қучоқ,
арава-арава,
қатор-қатор...
Ахир, кимларнинг
нима ҳаққи бор?
Бу буйруқ!
Ўчирилди,
кесилди,
ташилди...
Бизнинг ғалвир ёнғоқлардан,
хандон писталардан,
қизил оғочлардан хабари борми
дунёнинг?

Тўқларнинг
хабари борми очлардан?

Угам тоғ тизмаларида,
Асқар тоғ этакларида,
Чотқол ён бағрида,
инсонлар даҳшатга келди,
ёнғоқларнинг
инграшидан, қаҳридан...
Ёнғоқлар, писталар, қизил оғочлар,
табиатнинг бошидаги тожлар
тортиб олинди,
таланди...
Тула ертўлаларидаги
расталарга тахланди.
Пўлат эшиклари
муҳрланди, миҳланди...
Сўнгра, секин-секин тарқалди,
неча-неча заводларга —
милтиқларга қўндоқ бўлиб,
автоматларга қўндоқ бўлиб...

Кесилди оғочларим...
Кейин ўрнига
юнон ёнғоқлари экилди.
Минг-минг йиллик тупроқнинг
бағри сўкилди...
Экилди

ҳосили бўлса ҳам,
бўлмаса ҳам.
Чунки орзуси шу эди пойтахтнинг...
Ахир, нима фойдаси бор
ҳар хил дарахтнинг?
Хабари борми бундан дунёнинг?
Тўқларнинг
хабари борми очлардан?
«Тамонносиз» берилган божлардан!?

Тупроғим ҳам қайғуради

Қирқ беш,
саксон беш,
бу даҳшатли йиллар аро,
неча олий ўқув юртларидан
ўғирланган,
ўтда ёнган
юртдошларим,
қариндошларим,
ўз бошлари билан
ўзларига йўл очганларим,
йўлларимга нур сочганларим,
неча-неча у ёшларим,
чала қолган,
туғалмаган у ишларим...
Бу кун,
бу кун сўроғларинг
Чимёндаги ғордан олдим,
бу тупроқдан,
бу ердан олдим...
Қирқ беш,
саксон беш,
бу ўткинчи,
ютгунчи йиллар аро...
Бу кун Чимёндаман,
ноҳақ ўлган инсонларнинг
қони оққан майдондаман!..
Унгим боғлар,
орқамда ғор...
Ичи тўла,
бош суяги,
неча-неча тўш суяги,
бахтсиз кетган ёш суяги
сочилибдир,
Хотамтойнинг молларидек
тупроқ узра,
аста-аста,
бош эгаман у ёшларнинг
тупроқ бўлган:
орзусига, тилагига,
сароб бўлган:
умидига, юрагига...
Бош эгаман,
тилда дуо,
ҳам илтижо...
Кўзларимда кундузларим
бўлар кеча...
Бу ёшларнинг манглайига
ўлим ҳукмин,

ким ёзибдир?
Тарихимдан ким узибдир
бу ёшларнинг умидини?
Қирқ беш,
саксон беш,
бу пойдеворсиз йиллар аро,
қалбимдадир
ҳали-ҳамон
чуқур яра.
Бу йиллар аро
соатларим чиқ-чиқ қилар,
фикрларим дарё бўлар,
жўшар охир,
деворларни, тўсиқларни
тўғонларни йиқар охир,
фикрларим...
Пойдевордек чала қолган,
туғалмаган зикрларим,
учур, учур ҳаёлимдан,
тушунчамдан, ўз онгимдан...
Ҳақиқатми,
бу зақолар
тўрға тушиб, илинибдир?
Тупроқ узра
бу ғорларда
фарёд чекиб,
илон каби суринибдир...

Қирқ беш,
саксон беш,
бу тугуруқсиз йиллардан ман,
ахтараман,
қидираман,
сароб бўлган:
умидимни, тилагимни,
неча-неча,
неча жойдан пичоқланган юрагимни?!
Қидираман
тупроқ бўлган,
гулдек сўлган
даҳоларни, устозларни,
келажакка байроқ бўлган
бахорларни ва ёзларни...
Қидираман
илиғ-илиғ нафасларинг
тупроқ бўлган у сасларинг...
Ҳис этаман бу тупроқда,
фарёд чекиб бу тупроқда,
ноҳақ кетган у ёшларга
аза тутиб,
ер йиғлайди,
кўк йиғлайди,
ҳайқиради...
Аза тутиб бахтсизларга
тупроғим ҳам қайғуради...

ЯПОН ШЕЪРИЯТИДАН

Нисиваки Дзюндзабуро

* * *

Синоатли харсангтош.
Ғамбода ўйлар.
Кузнинг равшан қуёши...

* * *

Тоғнинг нишаб йўлларида
эштаман қирғовул сасин.

Қайғу — ёлғиз қоялар.

* * *

Ҳозиргина порлаган зиё
қора тортиб қолади ногоҳ.
Юракда-чи, уйғонар кўклам...

Кинодостон¹

Сурхайл Бойсарининг овули устидан ошиб, ишимни битирай деб, югургилаб келаяпти. Бойсарининг тўққиз кўппаги бор эди. Яхшига индамас эди, ёмонни таламай кўймас эди. Ана энди Сурхайл кампирга уларнинг кўзи тушади. Тўққизтасиям «вов»уллаб, кампирнинг йўлига чиқади, тўққизтаси тўққиз томондан ташланади. Кампир ҳам қирқ қулоч бўздан кўйлак киядиган зўр хотин эмасми, итларни яқинлаштирмасдан, ҳассаси билан қайтариб, буюм ҳамла қилиб туради. Аммо тўққиз ит, тўққиз итда! — Сурхайлни бу ёғидан тортиб, у ёғидан тортиб, кўйлагия иштонини юлиб ташлайди — бир пасда шип-шийдон қилади-кўяди.

Бойсарибийнинг хотинию хизматкор хотин-халаж югургилаб келиб, кампирни итлардан ажратиб оладилар.

— Бепадарлар, қоч!.. Меҳмонниям талайдими, бўрига етмай, тулкига ем бўлгирлар!..

Итлар Бойсарибий бекачининг овозини эшитиб, ҳаддидан тушиб, олис-олисдан момога қараб, ириллаб-ириллаб, нари кетадилар.

Кампир халоскорларини қарғашга тушади.

— Ҳа, итинг бошингдан қолгурлар! Нима, ўлбедингларингми, меҳмонни итга талатиб!

— Ким билсин, моможон! Бу ити қурғурлар ёмонга ташланар эди, яхши одамга ташланадиган одати йўқ эди... — дейди итлари учун хижолат бўлган бекач.

— Ҳай, ўзбакнинг бекачи, мен ўз элимда ёмонга ҳам чиқиб қолдимми?

— Хафа бўлманг, айланай меҳмон момо! Бу ити қурғурлар қариб, боши айниб, яхши-ёмоннинг фарқига бормай қолган! Айб итлар-да!

Бойсарининг хотини шу пайт шип-шийдон момоси билан гаплашиб турганини сезиб қолади.

— Хой, анқаймай кетгурлар!.. Меҳмон момо қип-яланғоч турибди-ку! Янги кўйлак-позим олиб келинглар! — деб шошиб буюради у кайвониларига.

Кайвони аёллар сўлқиллаб-билқиллаб чопишиб, янги кўйлак келтириб, момосининг устига ташлаб турадилар.

Янги кўйлақларни кийиб, момонинг кўнгли чоғ бўлади.

— Олай бўлсин! — дейди янги кийим билан момони кутлаб хотинлар.

— Куллуқ! Етти кунда жанда бўлсин! — дейди ўзбакнинг русумини ҳам қойил қилиб қурғур момо.

Момони Бойсарининг хотини «юринг-юринглаб» ўтовга бошлаб кетади.

Ўтовдан чанқовуз товуши эшитилади.

Кампир ўтовга киради. Канизлари билан чанқовуз чалиб ўтирган Барчин, момо ҳурмати учун ўрнидан туриб, салом беради.

Кампир Барчинга синчиклаб қарайди. Қизлар хизматга тушадилар. Бойсарининг хотини — меҳмоннинг ҳурмати — келиб ўтиради.

— Қимиз келтиринглар! — дейди кампир.

У нақ ўн шоқоса қимизни симириб юборади-да, димоғи чоғ бўлиб, кўнгли тоғ бўлиб мақсадга ўтади.

— Эгачим! Кўнғиротнинг бекачи! Шу ерда Барчин деган қизинг чанқовуз чалиб ўтирган

¹ Давоми. Боши ўтган сонда

эди. Шу қизингни боши бўшми? Етти алп ўғлим бор. Шу қизингни алп ўғилларимдан бирига олиб берсам, дейман.

— Яхши ният қилибсиз, момоси, аммо шу Барчин деган қизимизнинг аталгани бор... Алпомиш дейди. Бойсун-Қўнғирот пошшоси — тус бобосининг ули.

— Бойвучча, олти ойлик наридан ҳам куёв бўладими? Куёв бўлса ҳам, бу ердаги алплар оғзидаги ошини бир келгиндига олдириб ўтирадимми? — дейди момо бекачнинг сўзидан ранжиб.

— Меҳмонсиз деб қўнглингизга қараб гапирсам, босқинчининг гапини қиласиз-а, момо! Қўнғирот ҳеч вақт ору номуси учун курашдан қочган эмас! Алпомиш келса, кучини ўтказиб, хотин олиб кетар! Қўнғиротдан қўрқоқ ҳали чиққани йўқ!

— Бу гапларингни қўй, бойвучча! Агар Қоражон куёвинг бўлса, Қалмоқда ҳам эркин бўлиб юрасан... Кел, Қоражонни куёв қил, қуда-анда бўлайлик! Биз туфайли Тойчахонга ҳам эмин бўлиб қоласизлар! Бойвучча, қизингни яхшиликча бермасанг, ўзингдан кўр, зўр-лаб оламинг!

— Э, имонсиз момо экансан-ку! — дейди аччиғланиб бекач.

— Ҳа, келгинди! — дейди хезланиб Сурхайл.

— Ҳа, эски пўстак!

Иккаласи ўрлаша-ўрлаша, ёқа ушлаб тирашиб қоладилар. «Сенларга бир бало бўлди-ма», деб кайвонилар уларни ажратишга тушадилар...

Кўкаман ов қилиб юради. Эгарининг қошига бир-икки илвасин осиб олган. Кўлни ёқалаб келаяпти. Барчин Суқсурой канизи билан сўрига қурт ёйиб ўтиради. Кўкаманнинг назари уларга тушади. У отини қизлар томонга ҳайдайди. Барчин билан Суқсур уни кўриб, ўзларини ўтовнинг ичига оладилар. Кўкаман ўтовнинг эшиги олдига келиб, отини тўхтатади.

— Бир коса қимиз беринглар, сулув қизлар! — дейди у овозини ўйнатиб.

Ўтовдан садо чиқмайди.

— Чанқаб келдим! Маҳтал қилманглар! Бир коса қимиз беринглар, ўзбакнинг ойимлари! — дейди у яна шилқим овозда.

— Сумбуланинг ярми ўтиб бораяпти, қалмоқнинг нодони, — дейди Барчин. — Энди қимиз бўладими? Қимиз йўқ. Йўқ қимизни қаердан топиб бераман. Йўлингдан қолма!

— Ўзбакнинг ойими! Гажақдор! — дейди Кўкаман. — Бир коса қимиз узат, қаддингдан!

— Шу қалмоқни кўп гапиртирма, Суқсур! Бир коса сув чиқариб бер.

Суқсур ўтовдан чиқиб, Кўкаманга бир коса сув узатади. Кўкаман косага қарайди-да, қимиз эмаслигини билиб, аччиғи келиб, қизнинг билагига қамчи билан бир уради. Жом жаранглаб ерга тушади.

Суқсур билагини ушлаб, ўтириб қолади. Кўзларидан ёш оқади.

— Барчин, — дейди Суқсур, — қалмоқ мени билагимга қамчи солди!.. Мусофирлигимиз билинди, Барчин!..

Кўкаман хезланади:

— Ташқари чиқ, ўзбакнинг қизи! Чиқ! Бўйнингдан кўл солай, сени ўзим олай!

Ичкаридан Барчин отилиб чиқади.

— Аҳмоқ қалмоқ! — дейди ғазабидан тўлғониб. — Бизни бесоҳиб деб ўйлама! Бу гапларни эшитса, Алпомиш келиб, ҳаммангни яқсон қилади! Агар келмаса, ўзимнинг ҳам сенга ўхшаган бир-икки қалмоқнинг бошини олмоққа қўрбим етади! Энди кўлингдан келганини қилгин! Аяма!

Кўкаман қизинг шиддатидан шошиб, такбиридан адашиб, изза бўлиб, ноилож отини буради. Бироз юргач, айикдай ўқириб, отига қамчи босиб жўнайди.

Кўкаман Кашал ғорига бориб, отдан ўзини таппа ташлаб, отасига қийиқлик қилган эрка боладай, оёғини типирчилатиб, йиғлай беради.

Кўкалдош укасини овутишга тушади:

— Менинг эсонлигимда кимдан сенга таадди ўтди? Агар пошшоман деб Тойчахон ошиқча гапирган бўлса, айт, ҳозир бориб, бошини олиб келаман. Сени ким хафа қилди?

Кўкаман ёшини артиб, ўзига келиб, акасига ҳасрат қилади:

— Ака, ўзбакнинг Барчин деган қизидан таадди ўтди. Агар ака бўлиб менга раҳбарлик қилмоқчи бўлсанг, шу ўзбакнинг қизини менга олиб берсан!..

— Э, сен жувонмаркка бир бало бўлганми?.. Гапнинг рости ўзбакнинг қизи хўб қилган, чечанга бориб, тегинсанг, таади ейсан-да! — дейди Кўкалдош аччиғи келиб.

— Бизга аталган қизга, сенга нима бор? — дейди Қоражон мўйловини бураб.

Кўшқулоқ алп айтади:

— Биз қалиндан кутилиб, қалин молини бериб, олмоқчи бўлиб юрган қизга ҳар қайсинг нимага уриниб борасан?

Кўкқашқа алп келиб, Кўкаманнинг елкасига бир мушт уради:

— У қиз биз билан ваъда қилиб — ул тегмоқчи, биз олмоқчи бўлиб юрибмиз... Қаргадай бўлиб, ўртага тушмасанг, сени бало урадимми?

Ана энди тўқсон алпнинг барчаси кўзгалиб, бечора Кўкаманни муштлаб ўтади. Ҳар мушт тушганда, Кўкаман устига тоғнинг чўққиси қулагандай, «ўламан»лаб, мункиб кетади.

Тўқсон алп хуморидан чиқиб, қизишиб, ғуриллаб турибди. Шунда Кўкалдош:

— Эй, алплар, қуруқ гап бўлиб қолдиларинг! Буйтиб бир-биримиз билан тортишиб юришимиз бизга ярашмас. Кеча энам сўвчиликка бориб, беумид қайтди. Юринглар, тўқсонимиз ҳам Барчиннинг қошига борайлик, ўзбакнинг қизини ё биримиз олайлик, ё баримиз олайлик! Нима дейсизлар!

Алплар «чин айтасан»лаб, отланишга тушадилар. Кашал ғоридан чиқиб жўнайверадилар...

Тўқсон алп Бойсарининг уйига етиб, ўтовнинг теграсига жам бўлиб туради.

— Келган бой! — деб чақиради Кўкалдош.

Ичкаридан «Келган бойдан қулоғимиз тинмади» деган Бойсарининг овози эшитилади. Сўнг «лаббай!» деб чиқиб келади. Қарайди: тўқсон алп, совутли, қуролли, ҳайбати тоғдай; мўйловини бурашган, ола-ола қарашган...

— Келган бой! — дейди гапни чўрт кесиб Кўкалдош. — Сенинг қизинг бор экан. Шу қизингни қайсимизга берасан?

Бойсарининг кути ўчиб, нима жавоб айтарини билмай, хаёли қочиб, ўйланиб дейди:

— Ҳов, алплар! Эртан чошгоҳга муҳлат беринглар! Эли-юртлиман, элимнинг олдидан ўтай, қизимдан бир оғиз сўрай...

— Нима дейсизлар? — деб сўрайди алплардан Кўкалдош.

— Эрта чошгоҳ қочиб кетмас. Бу келган бой қайнатамиз бўладиган эрса, майли, руҳсат берайлик.

Алплар отларига қамчи босиб жўнаб кетадилар.

Бойсари семиз кўйларни сўйдириб, элининг одамман деганини йиғиб, маслаҳат солиб ўтирибди. Дастурхонда корсон-корсон гўштлар, косаларда овқат. Мешлардаги қимизни хизматкорлар сузиб узатаёпти, аммо ҳеч қимнинг кўнгил очарга чоғи йўқ — ҳамма мустар ўтирибди.

Бойсари ниҳоят гап бошлайди:

— Кўнғиротнинг оқсоқоллари, эрта чошгоҳда алплар келса, нима дейин?

Ҳамма жим. Бош эгиб ўтиради. Садо чиқмайди.

Шунда Яртибой ўзига ўзи сўз беради:

— Катталар чора тополмас, гап кичкинадан экан... Энди, Бойсарибий, қизингни қалмоқнинг алпларидан бирига бер. Шундай қилсанг, бу юртда ҳам эркин бўлиб қоламиз. Қалмоқлар билан тоғали жианли бўлиб кетамиз.

— Ҳов, Яртибой! Гап келганда отдибой! Бу ишни қилсам, Барчиннинг икки кўли маш-харгача ёқамда кетади...

— Бойсарибий! — дейди Яртибой. — Бу алплар кўп зўравон экан, пошшони ҳам гапига киргизган экан, ўтирғизиб-турғизган экан! Қизингни бермасанг, бошинг кетади, элинг талон бўлади...

— Сизлар нима дейсизлар?

Бойсарибий бошқаларга қарайди. Ҳамма яна бош кўтармайди. Сукут — ризолик аломати... Буни кўрган Бойсарибий зориллаб қолади:

— Менинг қизим Кўнғиротнинг қизи бўлади, номардлар! Сизлар мени қалмоқлардан баттар изза қилдиларинг! Кўнғлим қирқ газ чўқди! Энди мусофирлигим билинди! Ҳай, эсиз қариндошчилик! Ҳай, эсиз ўзбакчилик!..

Ўтовнинг ташқарисида бу гапларни Барчин эшитиб ўтирибди.

Отасининг зориллашига чидалмай ўтов эшигига рўбарў бўлади.

— Ота, — дейди Барчин, — беор билан ночорнинг маслаҳатига кирманг! Бу гапни энди ўзимга ташланг, алпларга жавобимни ўзим бераман!

Бу гапни эшитиб, оқсоқоллар чўчийди.

— Бу қизинг, Бойсарибий, — дейди улардан бири, — алпларга паст-баланд гапирар, бунинг касофатига ҳаммамиз оёқ ости бўлиб кетамиз...

— Жавоб бергич бўлса, бизнинг ичимиздан чиқиб, холис ерда туриб жавоб берсин! — дейди иккинчиси.

Барчиннинг ўтови ўнг минг уйли Кўнғирот юртдан ташқарига чиқарилиб, бир овлоқ тепанинг бошига тикиб қўйилган. Чошгоҳ маҳали. Барчиннинг қирқ қанизи «алплар келиб қолар» деб хавотирга тушиб, кўрқа-писа йўлга қараб, ўтовнинг атрофида жимгина ўтиришибди. Барчин ичкарида — Сўқсуройга чанқовуз чалдириб, оғир куйга чўкиб ўтирибди...

Алплар келаяптилар.

Бойсари ўтови олдидан турибди. Алплар унинг қаршисидан тўхтади.

— Қани, келган бой, маслаҳатни қаерга қўйдинг? — деб сўрайди Кўкалдош. — Қизингни қайсимизга берадиган бўлдинг?

— Бизнинг ўзбакларда шундай расм бор: қизи ўн тўртга киргандан кейин ўз ихтиёри ўзидан қолади, — дейди Бойсари. — Ана, бизнинг айтганга кўнмай, тепанинг бошига ўтови-

ни тикиб ўтирибди... Ўзига боринглар, ўзидан сўранглар — бирингга тегарми, барингга тегарми, ўзидан сўраб билинглар...

Алплар бурилиб қарайди — бир тепанинг бошида бир ўтов зинкайиб турибди. Улар кўзгалиб, савлат билан бир-бир босиб, ўтов томонга юрадилар.

Алплар етиб келиб, ўтов олдидан ҳар бири ҳар хил муқомда юриш қилиб, ўтовнинг у ёқ-бу ёғидан ўта бошлайдилар. Ўзларини кўриққа соладилар, Барчин гўё бировини танлаб оладигандай.

Ўтовдан эса чанқовузнинг мунгли оҳанги таралади.

Барчин кўзини ердан узмасдан, канизлари билан жам бўлиб ўтирибди. Суксур чанқовуз чалапти. Ҳамма хавотир ичида. Канизлардан бири киради.

— Қалмоқларнинг юришини кўраяпсизми, бувишим? — дейди у.

Барчин ўтов эшигидан қарайди. Тўқсон алп ўзига оро бериб, мўйловини бураб, отини майда юрдириб, у ёқдан-бу ёққа бориб келаяпти.

— Буларга нима бало бўлди? — деб сўрайди Барчин.

— Қалмоқларнинг бир расми бор экан, — дейди ҳалиги каниз. — Куёв бўлмақчи бўлган йигитлар қизга кўриққа чиқар экан. Бу алплар ҳам ўзини бозорга солаётгандир-да, бувишим...

Чанқовуз мунгли-мунгли йиғлайди.

Алплар юравериб чарчаб, битта-битта тўхтаб, йиғилиб қоладилар.

— Ўзидан бир гап чиқмади, — дейди Кўкалдош.

— Бир аҳмоқ қилмагани бизлар қолибмидик... — дейди Кўкамани.

Кўкалдош от суриб, ўтовнинг эшигига етади.

— Ўв, ўзбакнинг қизи, бизни аҳмоқ қилма, ё биримизга тег, ё баримизга тег! Бир жавоб айт!

Чанқовуз тўхтади. Ичкаридан Барчиннинг овози эшитилади:

— Бунда қузғундай айланмай, ўз йўлларингга кетаверинглар! Менинг орим бор, Алпомиш деган норим бор! Келса, бошларингга қиёмат кун тушади, номларинг дунёдан ўчади! Аммо зўрлик билан ишларинг битмайди, ўзим ҳам сизларга бас келаман!

— Ўзбак қизнинг дами баланд экан! — дейди Кўкалдош бу сўзни эшитиб, лабига беўхшов кулгу югуриб. — Кўкамани! Тушиб судраб чиқ бу ёққа ўзбакнинг қизини!

Кўкамани оддан ўзини ташлаб, ўтов ичига киради. Барчиннинг канизлари кўрқиб, уйнинг тўрига тўпланади. Барчин ибo билан тескари қараб туради. Кўкамани шошқилаб келиб, Барчинни ўнгиридан ушлаб, ташқарига тарта бошлайди. Барчин ўзини ўнгариб, бир кўлини Кўкаманининг ёқасига узатади, бир кўли белбоғига етади. «Ё пирим!» деб алпни кўтариб, чалқайрамон қилиб, ерга гурсиллатиб уради. Чап тиззасини Кўкаманининг кўкрагига тираб, босади. Бечоранинг оғзи-бурнидан дирак-дирак қон кета бошлайди.

— Кўкаманига қаранглар! — дейди Кўкалдош. — Чиқмаяпти... Ўзбакнинг қизи билан айланишиб қолдимиз?

Бирови келиб от устидан қарайди.

— Эй, ўзбакнинг қизи Кўкаманини босиб ўлдириб қўйибди, — дейди у ранги ўчиб.

Бу сўзни эшитиб, бир кам тўқсон алп оддан ўзини ташлайди. Барчин Кўкаманини қўйиб юбормай, алпларга бир-бир қарайди. Кўкалдош бошида тилла жиғага кўзи тушади:

— Алпларнинг сардори! — дейди унга қараб Барчин. — Сизларга айтар арзим бор! Бир мардлик қилиб, менга олти ой муҳлат беринглар. Мен Бойсун-Кўнғиротга одам юборай, Алпомиш келсин. Ана шунда уч шарт қўяман. Шу шартни Алпомиш бажарса, Алпомишга, бошқа бажарса, бошқага тегаман. Гапимга кўнмасаларинг Кўкаманини ҳозир кўкайини кесиб, тиззам билан эзиб қўяман!

Кўкалдош Барчиннинг ғайратига ҳаваси келиб, кўнглида ўйлайди...

Кўкалдошнинг овози: «Бу дунёда мендан зўр бўлмаса! Шу ўзбакнинг қизи менга кўнғил қўйди. Шартларини ютиб чиқишимни аниқ билди»...

Кўнгли чоғ бўлиб:

— Бор, олти ой муҳлат! — деб юборади.

Алплар ҳам Кўкалдошнинг юзидан ўтолмай:

— Олти ой муҳлат!.. Олти ой муҳлат!.. — деб отларига мина бошлайдилар.

Барчин Кўкаманини қўйиб юборади. Кўкамани гандираклаб, отига минади.

Алплар тарқайберадилар.

— Қалай, Кўкамани? — дейди шўхлашиб Қоражон. — Ўзбакнинг қизини оласанми?

— Ўзбакнинг қизини тагида қолиб, оғзидан қони келиб, ўлиб кетади! — дейди Қўшқулок.

Ҳамма алплар гуриллаб кулиб, уфққа от солиб кетадилар.

Дўмбира куйи эшитилади.

Барчин ўтовининг олдида, ўнта йигит бедов отларга миниб, тизилиб турибди. Барчин ўтовдан чиқиб, уларнинг бирови кўлига мактуб тутқазади.

Барчин қўлини дуога очади. Ўн чопар юзига фотиҳа тортиб, Бойсун-Қўнғирот тарафга от суриб жўнайдилар.

Улар сойларда биланглаб, тоғларда селанглаб, қирларда ўмганлаб, дўнғларда дўланглаб кетиб бораёптилар.

Чопарларнинг усти-бошлари чанг, отлари кўпириб, Бойсун-Қўнғиротга кириб борадилар.

Алпомишнинг энаси Кунтуғмиш Бойбўрибийнинг бийлигидан керилиб, урчиқ йигиришдан эриниб, йўлга қараб ўтирган эди, кўзи чопарларга тушади.

— Мендан бошқа Бойсун-Қўнғиротнинг кўриқчиси қолмади, — дейди Кунтуғмишбойвучча сузилиб. — Ўнта отлиқ қайси гўрдан чангиб келаяпти, ҳеч кимнинг иши йўқ!.. Бор, бу ёққа чақириб қел!

Чопарларни чақириб келадилар. Чопарлар бойвуччани таниб, таъзим билан ҳурматини бажо келтирадилар.

— Қаердан келаяпсизлар? — дейди бойвучча.

— Биз Бойсарибийнинг қизи Ойбарчиннинг чопарларимиз. Ундан Алпомишга хат олиб келаяпмиз.

— Хатни менга беринглар! — дейди Кунтуғмиш ва чопарлардан хатни олиб ўқишга тутинади: «Олти ойлик йўлга келдим, Қалмоқнинг элига келдим. Зўр ёвнинг қўлида қолдим, олти ойга муҳлат олдим. Мендан умиди бўлса, Алпомиш келсин, бўлмаса, жавобимни берсин. Барчин».

— Чопарлар узоқ йўлдан келибди. Меҳмон қилинглари! Бир-икки кун дамларини олсин! — дейди хизматкорларига Кунтуғмиш.

Чопарларни ҳурмат билан олиб кетадилар...

Бойвучча тўғри Бойбўрининг олдига боради.

— Улуғ бий, — дейди, — Барчин Қалмоққа талош бўлибди. «Алпомиш мендан умиди бўлса, келсин», деб хат юборибди.

— Бойсарибий билан орамиздан кўп гап ўтди. Аммо аввали мендан ўтган. Алпомиш ҳам йигит бўлиб қолди. Тикилса, дарёни қуритади, наъра тортса, тоғни йиқитади. Барчин умид қилган бўлса, бориб келсин!

— Бормайди! — дейди Кунтуғмиш. — Биттаю битта ўғлим бир хотин учун Кашалда кашал бўлиб юрсинми? Одам деган бундай тошбағир бўлмайди!..

— Майли, — дейди Бойбўри. — Аммо чопарларга нима жавоб қиламиз?

— Бу ёғини менга қўйиб беринг...

Кунтуғмишбойвучча ўзича керилиб юрганича, чиқиб кетади.

У уйига бориб, қирқ сандиғидан бирини очиб, хатни беркитиб ташлайди.

Чопарлар отларига миниб, кетишга ҳозирланиб туради. Бирдан Бойбўрибий келиб қолади.

— Чопарларга инъом беринглар! — дейди у.

Ясовуллар чопарларнинг елкасига тўн ташлайдилар, хуржунларига товоқ-товоқ тилла тўкадилар...

— Бойбўрибий, бизга айтадиган гапингиз йўқми? — дейди чопарлар.

— Бор! — дейди Бойбўри. — Бундан кетгунча, Қўнғирот музофотидан ўтгунча, Қалмоқ вилоятига етгунча, бирор бир кимсага: «Биз Барчиннинг чопари эдик», деб оғизларингдан чиқарсаларинг, олиб келиб, ҳаммаларингни дорга тортаман!

Ўртага ноқулай жимлик тушади. Бойбўри отини қайтаради-да, қамчи тортиб, жўнаб қолади.

Чопарлар ҳам секин-секин Бойсун-Қўнғиротни оралаб жўнайверадилар.

— Номард Бойбўрибий!.. Алпомишга келганимизни билдирмасдан жўнатаёпти...

— Дўғини қара!.. Барчиндан чопар келганини Алпомиш сезмасин деяпти-да!..

— Барчинга қийин бўлди...

— Барчинга қийин...

Қалдирғоч бир тўп дугоналари билан ғужирлаб, Кунтуғмишбекач — энасининг олдига югуриб келади:

— Эна! Қизлар тўйга боришаяпти! Мен ҳам бораман!..

Кунтуғмишбекач қизига қаттиқ қарайди.

— Қалдирғоч! Устингдаги кийимингни қара! Чўри ҳам киймайди бундай кўйлакни! Янги кўйлагингни кийиб тўйга бор!

Қалдирғоч дугоналарига «ҳозир» дейди-да, югуриб ичкари киради. Энасининг қирқ сандиғидан гоҳ унисини, гоҳ бунисини очиб, либос танлайди. Бир сандиқдан Барчиннинг хати чиқади. Хатни ўқиб, гап нимадалигини тушунади...

Қалдирғоч югургилаб, Алпомишнинг олдига келади. Алпомиш ўзича қилич ўйнаб, ҳавога силтаб ўтирган эди.

Қалдирғоч акасига хатни беради.

Алпомиш хатни ўқиб кўрса, ранги ўзгариб, бўзариб, шарт бориб, қурол-анжомларини тақиб, совутини кийиб, елкасига ёйини осиб, сафар тараддусини кўришга тушади.

— Сайис! — деб бақиради у. — Табладан отни келтир!

— Ака, тўхта! Янгамни хатини яширган отам билан энам табладаги отини берармиди? — дейди Қалдирғоч.

— Ундай бўлса Қултой бобомнинг олдига бораман!

Алпомиш елкасига эгар-жабдуғ ташлаб, Қултой бобосининг отлари боқиладиган Тўқайистонга қараб юради.

Тўқайистон. Олди-орқаси кўринмайди. Тўқайдан гоҳ-гоҳ отларнинг кишнаши эшитилади. Қултой эллиқбоши қимиз ичиб ётибди. Отбоқарлари хизматда.

Бойбўрибий от чоптириб, келиб қолади.

— Кел, Бойбўрибий? Қимиз ич!

— Хохишим йўқ, Қултой эллиқбоши! Алпомиш буёққа келаяпти. Қалмоқдан келган хат хабарини биров етказибди. Сендан келиб от сўраса, берма, эллиқбоши! Уриб-суриб, дўқлаб қайтариб юборгин!

— Сендан амир бўлмаса, Алпомишга йилқи бераманми?

— Шундай қил, бобо!

Бойбўрибий от чоптириб қайтиб кетади.

У гойиб бўлганданоқ бошқа томондан, терлаб-пишиб, елкасида эгар-жабдуғи, Алпомиш кўринади.

— Ассалому алайкум, Қултой бобо!

— Салам-палом бермай, йўлингга боравер! — дейди Қултой. — Фейлим айниб турибди! Фейлим айниса, биров билан гаплашмайдиган одатим бор! Бор, бор, кетавер!..

— Мен, Алпомишман, бобо!

— Алпомиш бўлсанг, ўзингга! Бор, боравер!

— Жеркинмай, ишимни битир, бобо, Қалмоққа кетаяпман, биргина от бер!

— Сен боланинг ўзи адабингни бериб қўймасам, бўлмас экан! — Қултой сакраб туриб, Алпомишни таёғи билан уч-тўртта уради. — Мана, сенга Қалмоқ! Мана, сенга от!..

Алпомиш шошиб қолиб, талпанглаб, қочиб нари боради.

— Қултой бобо, тентак бўлдингми?! Ё ажина-пажина ақлингни олдимми? Нега ҳе йўқ, бе йўқ одамни урасан?

Қултой «кет»лаб, таёқ сермаб туради. Алпомиш таёқ тегмасга чекина боради.

— Бобо! Яхшиликча от бер!

— Кўзимга кўринма!

— Бобо, уюр сўраётганим йўқ! Битта от сўраяпман!

— Сен болани яна уч-тўрт тушириб, бир-икки сўягингни синдирмасам, бўлмас экан!..

Қултой яна хезланади. Алпомишнинг энди аччиғи чиқади.

— Бобо! Энди ўзингдан кўр! — дейди-да, забт билан келиб, Қултойни белбоғидан тутиб, чирпаб осмонга отади. Қултой ҳавода кўринмай кетади. Алпомиш бир вақт қараса, айланаб, олчи-чикка бўлиб тушиб келаяпти.

— Алпомиш, болам! Йилқининг зўрини ушлаб бераман! — бақириб келади тепадан Қултой. — Нобуд бўлмай! Ушлаб ол! Хизматингни қиламан.

Алпомиш қўл кўтариб, тепадан тушиб келаятган Қултойни ушлаб олади-да, ерга босиб, тиззасини кўксига тираб туради.

— Бобо, қани, от ушлаб бер!

— Қўя бер-да, ушлаб берай, болам! — дейди талвасали ҳансираб Қултой.

— Йўқ, ётган ерингдан ушлаб берасан!

— Турмасам, қандай ушлаб бераман?

— Эса мени нега бунча урасан?

Алпомиш Қултойни қўяберади.

Қултой ҳам, Алпомишдан кўрқиб, ўрнидан турмай ётгани билан, заҳар чол — кўзғалиб, тирсагига таяниб, бир ҳайқиради:

— Кур-ҳайт!

Тўқсон тўқайдаги йилқи кишнаб, ўйноқлаб бобонинг қошига келади.

— Ана, йилқи! Ўзинг кўриқ ташла! Йигитнинг бахти бўлса, зўр от чиқади, бахти бўлмаса, гўр от чиқади!

— Саман сарига туш, ё ола поча тўрига туш, шапақнинг зўрига туш! — деб Алпомиш уюрга кўриқни солади.

Ёллари эшилган ипақдай чипор бир отнинг бўйнига тушади.

— Кўп нозик экан... Узоқ йўлга ярамайди, бобо, — дейди Алпомиш йилқининг у ёқ-бу ёғига қараб. Қултой отга қараб, мийиғида кулади.

Алпомиш яна кўриқ ташлайди. Кўриқ яна шу отнинг бўйнига тушади.

— Бор! — дейди Алпомиш отни сағрисига уриб, қўйиб юборар экан. — Бор, манглайим-га битгандай айланаверма!

У яна кўриқ ташлайди. Яна шу чипоргина от кўриққа тушиб туради...

— Такдиримга битгани шу экан! — дейди Алпомиш, отнинг бўйнига белбоғини боғлаб, эгарлагани етаклаб келар экан.

— Хомуш тортма, Алпомиш! Бу от назаркарда от! Худо бу отни сенга буюргани рост экан! Бу отга Шохимардон пиримнинг дуоси теккан! Сенга аталган тулпор шу, Алпомиш!.. Отини Шохимардон пири «Бойчибор» деган...

Дўмбира оҳанги эшитилади.

Алпомиш отни эгарлашга тушади. Аввал, терликни, унинг устидан чиргинни ёпади, кейин белликни, жағалдирикни отнинг устига тортади. Сўнг эгарни...

Дўмбира тинмайди, сел бўлиб оқади...

Алпомиш отини миниб, Култой бобосидан дуо олиб жўнаяпти.

— Бу ёққа қара, — дейди унга Култой. — Шу кетишда қаёққа кетаяпсан?

— Қалмоққа! — дейди Алпомиш.

— Худо куч берган билан, ақл бермасе қийин экан! — дейди Култой энсаси қотиб.

— Бобо, — дейди Алпомиш Култойнинг гапини оғир олмай, жилмайиб. — Нима, яна бир марта осмонга чиқиб-тушгинг келаяптими?!

— Мендай ақлли одамга дуч келганинг учун, осмонга телпагингни от! Э, Кўнғиротнинг тентак боласи! Қалмоққа ҳовлиқиб кетаверасанми ота-энаси йўк, сағир боладай! Бор, ота-энангдан дуо олиб, кейин нима қилсанг, қилавер! Ҳе, ақли йўқ!..

— Тўғри айтасан, бобо!.. Осмондан ақл олиб тушганга ўхшайсан!

Алпомиш Бойчиборни ўйнатиб жўнайди.

Бойбўрининг қароргоҳи. Бойбўри Кунтуғмишбекач билан гаплашиб ўтирибди.

Қалдирғоч югуриб киради.

— Ота! Акам келди!..

Ташқари чиқадилар. Бойбўрининг хизматидаги одамлар ҳам йиғлай бошлайди. Алпомиш Бойчиборни ўйнатиб, қиличини белига тақиб, ёйни эгарга илиб турибди. У отасини кўриб, ўзини отдан ташлайди.

— Кетаринг ростми? — дейди Бойбўри.

— Рост, ота! — дейди Алпомиш.

— Ёвнинг мамлакатига бораяпсан... Кўшин берай! Лашкарга бош бўлиб бор!

— Ота, душман мени кўрқди деб ўйлайди, кўп бўлиб боришга орим қўймайди! Яхшиси оқ фотиҳа беринг!

— Шошма, болам! — дейди бирдан тинмай унсиз йиғлаётган Кунтуғмиш, кўз ёшлари аралаш кулишга ҳаракат қиларкан. У Алпомишни бўйнидан маҳкам кучоқлайди. — Орли болам! Алп болам!..

Қалдирғоч ҳам акасини кучоқлайди.

Бойбўри фотиҳага кўл очади:

— Омин! Душманларга хор бўлмасдан, ёмонларга зор бўлмасдан, ой бориб, омон қайт! Пирлар мададкор бўлсин! Худонинг паноҳида бўл!..

Юзларига дуо тортадилар. Алпомиш Бойчиборни бир ниқтайди. От ўқдай отилиб жўнайди.

— Худонинг паноҳига!..

Алпомишнинг овози уни кузатаётган ота-энасига, Қалдирғочга, Бойсун-Кўнғиротга, дала-даштга, Асқар тоғига... — бутун юртга илохий садодай етиб келади.

— Худонинг паноҳига!..

Кузатаётганларнинг товушлари ҳам гўё бу истакни шу кенгликлар — кўнғиротларнинг киндик қони тўкилган юрти — Бойсуннинг адирлари, дала-дашtlари айтаётгандай бўлиб Алпомишнинг қулоғига етади.

Дўмбира тинмайди...

Дўмбира тинмайди, фақат оҳанги Бойчиборнинг шариллаб кетишига мослашади.

Бойчибой сойлардан...

сойлардан...

даштлардан...

сахролардан...

ўрлардан, қирлардан, тўқайлардан, тепалардан... ўтиб кетаётгани кўрсатилади. Қуёш чиқади, ботади... юлдузли кечалар... Тонг отади... Алпомиш тинмайди...

Алпомиш бир баҳайбат тепанинг пойида тўхтади. Жуда баланд тепа...

— Бойчибор! Жонивор! Бу тепа бежиз тепа эмас! Агар шу тепага чиқолсак, Барчин меники! Юрагим сезиб турибди! Чиқолмасанг, бориб нима қиламан!.. Шу тепага чиқолмаган сену мен, қалмоқлар билан курашга яраймизми?

Алпомиш Бойчиборга забт қилади. Бойчибор тепа устига пириллаб чиқиб кетади. Отнинг туёғидан қирқ минг отнинг дубури пайдо бўлади.

Алпомиш тепадан қарайди: Бир томонда Қалмоқнинг юрти, бир томонда ўнг минг уйли Қўнғирот эли кўришиб турибди. У Бойчиборни қовдонга (ўтнинг бир тури — муал.) қўйиб юборади-да, ёнбошлаганича, Бойсарининг уйига тикилган қўйи, ёнбошлаб ёта беради.

Кўкалдош Кашалда тўқсон алп билан дурбин қараб, йўл пойлатиб ётибди. Бир четда Қоражон ухляпти. У туш кўради.

Тушига от чопиб келаётган Алпомиш киради. Муродтепада турган Қоражоннинг ёнида Шоҳимардон пир пайдо бўлади.

— Қара, болам! Шу келаётган Алпомиш! Алпомиш!.. У сенинг Худо буюрган дўстинг бўлади! Унутма, дўстинг бўлади!.. Омин, бу дунёдан дўст деб ўт!

Пир ва Қоражон юзларига фотиҳа тортадилар...

Қоражон калима қайтариб, ўрнидан туриб кетади. Унинг бундай уйғонишидан алплар чўчиб тушадилар.

— Бунга жин-пин тегибди! — дейди Кўкалдош. — Бир иримини қилиб қўйинглар!

— Ие, ошпичоқ! — дейди Тойқашқа.

— Қалампирмунчоқ! — дейди Кўкқашқа.

— Отингни торт! — дейди Кўкаман.

— Туш кўрмай ёт! — дейди Бойқашқа.

Қоражон индамай ўрнидан туради.

— Ака! — деб бакиради Қўшқулоқ. — Муродтепада биров кўринади!..

Кўкалдош ҳам дурбинга қарайди.

— Ўзбакнинг полвони келибди, — дейди у. — Тараддуларингни кўраверинглар!.. Қоражон! Сен махрамларингни олиб бор-да, ўзбак билан кўришиб, қандайлигини билиб кел!..

Қоражон махрамлари билан бирга отланиб, Муродтепага қараб, йўлга тушади.

Алпомиш хануз Муродтепада — Бойсарининг уйига тикилиб ётибди. Келаётган Қоражон ва ҳамроҳларига аввал Бойчиборининг кўзи тушади. У қовдондан бош кўтариб, қулоқларини чимириб, бурунларини кериб, туёқларини ерга уриб келаётганларга қарайди. Алпомиш отнинг қилиғини кўриб, Бойчибор қараётган томонга кўз ташлайди. Ўн тўрт отликқа кўзи тушади. Ўрнидан туриб, уларнинг тепа тагига келишини кутиб, қараб туради...

— Алпомиш! — дея чакиради Қоражон пастдан. — Бойсун-Қўнғиротдан эсон-омон етдингми, дўстим? Мен — Қоражонман!

— Сен мен билан қаерда дўст бўлгансан, Қоражон? — деб сўрайди Алпомиш.

— Пирлар тушимда мени сен билан дўст қилди. Дийдорингга етказди. Кўнглимизни кўнглимизга боғлади.

— Дўст бўлсанг, тепага чиқ! — дейди Алпомиш.

— Сен турган тепа Муродтепа! Худо муродига етказадиган одамлар бу тепага чиқади!

— Сен ҳам чиқоласан!

— Йўқ!.. Менга дўст бўлишни ато этди!

— Бир уриниб кўр!..

— Мени Худо дўстликка буюрди... Ўзинг пастга туш.

Алпомиш Бойчиборни етаклаб, тепадан пастга бир-бир эниб келаверади. Қоражон ва махрамлари отдан тушиб, кўриша бошлайдилар. Махрамлар Алпомишга қўл учини узатиб кўришадилар. Алпомиш «қалайсан?» деб сиқинқираб юборади. Махрамлар оғриқнинг зўридан чинқириб, панжаларини силкиб, ағнаб қолаверади. Қоражон Алпомишга қулоч ёйиб келади. Бел олишиб, кўришадилар. Қоражон «воҳ!» деб, таппа тушиб, ётиб қолади.

— Нима бўлди, дўстим? — дейди кулиб Алпомиш.

— Ростини айт, шу кўришганингми, ё уришганингми?

— Нима қилдинг, уришаман? Кўришганим...

— Кўришганинг шу бўлса, уришганинг қандай экан? Кўришганинг курсин, етти қовургамни синдириб юбординг!..

— Ҳазил қилиб, сал сиқиб эдим...

— Зўр экансан, Алпомиш!.. Қалмоқ тарафларда сенга бас келадигани йўқ!..

Қоражон ўрнидан туради.

— Қоражон! — дейди бирдан жиддий тортиб Алпомиш. — Мен ҳам сен билан Худони ўртага қўйиб, дўст бўлдим!..

— Дўстим, — деди Қоражон, — энди меҳмоним бўл!..

Улар гурунглашиб, йўлга тушадилар.

Қоражоннинг уйи. Қоражоннинг қирқ махрами, қирқ канизи Алпомишнинг хизматида. Дастурхонда нозу неъмат тўла...

Ташқарига чиққан Қоражонни Сурхайл кампир чақиради.

— Бери кел. Бу ўзбакнинг зўрини қаердан топиб келдинг?

— У — дўстим.

— Нодонлик қилма! Бу меҳмонингни жўнатиб юбор...

— Эна, бировни ёмон кўрадиган феълингиз курсин!.. У — менинг дўстим!..

— Қоражон, болам, мен сени аҳмоқ билдим!.. Душманга дўст бўлган нодон, болам!..

Алпомиш билан Қоражон маслаҳат қилаяптилар.

— Қоражон! Мени келганимдан Бойсарининг хабари йўқ. Сен бийникига бориб келсанг, бир хабарини билиб келсанг, иложи бўлса, совчи бўлиб қайтиб келсанг, менинг келганимни ҳам айтиб келсанг!

— Қайси отни миниб бораёй?

— Ўзингни отингни миниб борсанг, ҳамишалик қалмоқ ҳаммамизни лақиллатиб юрибди, деб ишонмайди. Мени отимни — Бойчиборни миниб бор...

Барчин ўтов керагасининг чийларини очиб, йўлга қараб ўтирибди. Қирқ канизи хизматда. Суқсурой каниз чанқовуз чалаяпти.

— Тепага бировинг чиқиб кел! — дейди Барчин. — Алпомиш келмаяптимикан?

— Тепада қизлар эртаю кеч ўтирибдилар, — дейди канизлардан бири.

— Қизлар! — дейди зорланиб Барчин. — Алпомиш келмайдиган бўлди... Берган муддатим тугаяпти...

— Келади, бувишим, келади!.. — деб канизлар Барчинни овутадилар.

— Келса, шу пайтгача келмасмиди! Азали тақдирим шу экан!.. Қизларжон! Ўладиган бўлдим, қалмоқларнинг қўлида сўладиган бўлдим!..

Суқсурой каниз бирдан чанқовуз чалишни тўхтатади. Ниманидир тинглайди, ерга ётиб, кулоқ солади.

— Отнинг... Тулпор отнинг дупири келаяпти, бувишим! Қирқ минг от юргандай бўлиб келаяпти!

Барчин ва ҳамма канизаклар ерга ётиб кулоқ тутадилар.

Шу пайт тепадаги қизлардан бири югуриб киради.

— Бувишим! Бир қалмоқ келаяпти! Алпомишнинг отини минган!..

Сукут чўқади.

— Суқсур! — дейди Барчин. — Бу нима кўрим?

— Бувишим! Бировнинг отини биров бекор минадимиз? — дейди Суқсурой. — Демак, бий бобонгизнинг ўғлига бир гап бўлган...

— Бир гап бўлган, Суқсур! Бир гап бўлган!..

Барчин қирқ қизи билан ўтовдан чиқиб, Чилбир чўлига, келаётганининг йўлига қараб, зориллаб йиғлайверади. Канизлар ҳам овоз чиқаришга тушадилар. Дўмбира ҳам чидай олмайди — уларга қўшилади.

Қоражон етиб келади. Отада туриб, мўйловини силаб, оёғини узангига тираб, қизлардан сўрайди:

— Бу уйнинг эгаси қаерда?

— Кимда ишингиз бор эди? — дейди Барчин кўзларидан ёшини тия олмай.

— Алп қизи бор Бойсарибийда ишим бор.

— Отам уйда йўқ, — дейди Барчин.

— Э, қизиқ бўлди-ку... — дейди бош қашиб Қоражон. — Мен сенга совчи бўлиб келган эдим!..

— Ундай дема! Ёмонлик кўрмагур! — дейди Барчин безиллаб. — Бизга зарар бермасдан кет!..

— Э, ўзбақда совчи бўлиб келганининг зарар берадиган одати борми? Меҳнат тортиб Алпомиш келган!.. Совчи юбормасдан, тоғнинг оғир тошига ўхшаб ўтираверадими?

Яна сукунат чўқади.

— Ҳа, нима зинкайиб қолдиларинг? — дейди ҳайрон қолиб Қоражон.

— Тушинг! — дейди бирдан чарақлаб Ойбарчин. — Отдан тушинг!.. Отам ҳам келиб қолар!.. Қизлар! Алпнинг отини ушланглар! Дастурхон тўшанглар! Нон қилинглар! Хамир муштанглар! Қассобга айтинг, қўй сўйсин! Меҳмоннинг бир қорни тўйсин!..

Қоражон корсон-корсон гўшлардан тушириб, дастурхоннинг чўғини учуриб, қўлини артади.

— Қани, Ойбарчин, Алпомиш бўлса келди, алпларнинг муҳлати битиб қолди, сен нима жавоб айтасан?

— Алпомиш келса, келибди! — дейди хуррамлигидан яшнаб Барчин. — Келди деб этагини ушлаб кета бераманми! Тўқсон алп ҳам умид билан олти ой муҳлат берган. Ким мард бўлса, мардлигини билдирсин! Уч шартим бор...

— Айт, Барчин, айт, шартингни!..

— Пойга қиламан, пойгада отини ўздирган чобағонга тегаман; минг қадамдан ёй тор-

тиб, танга пулни урган қирағай мерганга тегаман; курашда алпларнинг барини йиққан паҳлавонга тегаман...

— Бу гапинг бинойи бўлди, Барчин! Энди Алпомиш ҳам ўғрига ўхшаб юрмайди. Майдонга кириб, ёрини ажратиб олади!.. Менга энди жавоб бер!..

Қоражон бир ўзи кетаяпти. Олдидан бир кам тўксон алп чиқиб қолади.

— Қоражон! Биз ўлиб-нетиб қолмадингми деб, хавотир олиб, излаб келаётган эдик!.. — дейди Кўкалдош. — Муродтепадаги одамнинг кимлигини билдингми?

— Алпомиш келибди, — дейди Қоражон.

— Сен ҳозир қаердан келаяпсан?

— Ўзбакнинг қизиникидан келаяпман.

— Ўзбакнинг қизини муҳлати битди... Учрадингми, нима жавоб айтди?

— Ўзбакнинг қизини айтган шарты шу бўлди: пойга қилиб, от ўздирган чобағонга тегар экан; минг қадамдан ёй тортиб, танга пулни урадиган қирағай қараб турибдилар. Бир четда ўзбакнинг қизини кўнгли менда экан! — қийқириб қувонади Кўкалдош. — Мендан зиёд чобағонни ҳам, мерганни ҳам, полвонни ҳам бу олам кўрмаган!.. Ие, Қоражон, остингдаги олача тойни қаёқдан олдинг?

— Бу Алпомишнинг оти!

— Олис юртдан шул чўбир отни миниб келиб, хотин олиб кетаман деб аҳмоқ бўлиб юрибдимми?

Қалмоқ кўчаларида жарчилар жар қақриб юрибдилар.

— Ўзбекнинг қизини оламан десанг, қўйнимга олмадай соламан десанг, отингни пойга-га сол! Беармон қолма!..

Пойгабоши. Ўтовлар тикилган. Отлар совутилиб ётибди. Баъзилар ёлғон пойга қўйишиб, қуриллашиб, бир тош отгулик жойга отини чоптириб қайтаяпти. Бир четда Алпомиш билан Қоражон Бойчиборни силаб-тараб, эгар-жабдугига қараб турибдилар. Бир четда Кўкалдош Кўкдўнан отига ем бераяпти. Бойчибор нохос бош кўтариб, Кўкдўнанга қарайди. Кўкдўнан ем ейшдан тўхтаб, оёғи титраб, аста ётиб қолади.

— Нима бало, Кўкдўнанга касал тегдими? — деб Кўкалдош отининг у-бу ёнига қарайди.

Қайдадир яна дўмбира бўзлаб қолади. Алпомиш ҳам Бойчиборни миниб, пойгабошида одамларга аралашиб юрибди. Бир вақт қараса, бир тепанинг устидан суворийлар — Кўнги-рот беклари эниб келаяпти. Ўрталарида савлат тўкиб Бойсарибий ўтирибди. Уларнинг ортида — туя минган Барчиной, атрофида отлиқ канизлари, хотин-халаж. Алпомиш қандай қилиб, уларнинг қаршисига чиққанини билмай қолади. Алпомиш ҳам, беклар ҳам ўзларини таппа-таппа отдан ташлайдилар.

— Қариндошларини излаб келган арслоним! Бегоналарга хору зор қилдирмаган полвоним! — деб Бойсари Алпомишни бағрига босади!

— О! Бойсуннинг иси келди! — деб Яртибой ўкириб қучоқлайди.

— Саратондаги соябоним кепти! — яна бири бағрига босади.

— Мададкорим, сўянчим келди! — деб бошқаси бағрини очади...

Қолган кўришганларнинг гапини сўзга кўчириб бўлмайди. Сўз учун ҳам дўмбира кинони тўлдириб айтаверади...

— Сен энди кўп қалмоқнинг ичида зинкайиб юрма! — дейди Бойсари. — Биз билан бўл!..

— Қариндошларим билан бўлмасдан, ким билан бўламан! — дейди Алпомиш.

Шу пайт унинг кўзи Барчинга тушади. Барчин туядан тушган, икки кўзи Алпомишда... Одамлар, отлар, туяларнинг бетартиб ҳаракати оша қизнинг кўзи Алпомишнинг кўзларини излаб топиб туради.

— Мен... — дейди баҳона тополмай Алпомиш. — Мен бир Қалмоқнинг алпи билан дўст бўлдим. Оти Қоражон! Топиб келиб, сизлар билан таништираман...

Оқсоқоллар:

— Бинойи, бинойи... — деб маъқуллайдилар.

Алпомиш одамларни оралаб ўтиб, йўлни чалкаштириб юриб, Барчиннинг ортидан чиқади. Барчинни канизлари қўлаб турибди:

— Алпомишни кўрдингизми, бувишим?

— Сўксурдай йигит!..

— Муборак бўлсин, Ойбарчин опа!

— Опа, армонингиз йўқ!..

Барчин кўзлари билан ғойиб бўлган Алпомишни қидиради. Алпомиш Барчинга тикилиб турибди. Барчин юзида унинг нигоҳини сезади. Беихтиёр кўз юмиб, азиз нигоҳни ёноқла-

рида силаб кўради. Сўнг Алпомиш томонга ўгирилиб, аста кўзини очади. Улар бир-бирларига ўртаниб тикиладилар. Уларнинг кўзлари шундай гаплашади...

— Мен сени соғиндим.

— Йўқ, мен сени соғиндим.

— Мен сени яхши кўраман!

— Бий бобомнинг ўгли! Мен сени сиз яхши кўргандан ҳам кўпроқ яхши кўраман!

— Орқандан эргашиб келдим!..

— Суянчим!..

Биринчи бўлиб Барчин ўзига келади.

— Алпомиш! — дейди у бирдан нозли қаҳр билан. — Бу ерда нима қилиб юрибсан? Ҳамма қатори шартимни бажарсанг, олдимга кел!

— Хўп, Барчин, хўп... — дейди Алпомиш кулиб.

— Мени гапга қолдириб, бу ерда серрайиб турма! Бор, ишингни кўр!..

— Хўп, Барчин, хўп...

Алпомишнинг кўзлари қуёшдай чарақлаганича, кўнгли тўлиб, нари кетади.

Отим бор деган одам, ёпирилиб, пойга бошига келаяпти. Дунёнинг одами томошага чиққан... Пойгабеги бошчилигида синчилар отларни синчиклаб қараб, рўйхатга олаяпти...

Карнай-сурнай ўзидан кетиб, довруқ соляпти. Пойгага бораётган тўрт юз олтимиш бир от бир қаторга тизилиб турибди. Алплар, ака-ука алплар, Кўкалдош, Бойчиборнинг устида Алпомиш... Бир тепада Ойбарчин қизлар билан кўлига дурбин олиб, пойгачиларни кузатиб турибди. Бир тепада Алпомиш Кўнғиротнинг бекалари билан бирга томошабинлик қилаяпти.

— Чобагонлар! Сизникидир бу давронлар! Энди пойганинг тартибини эшитинг! — дейди пойгабеги. — Бобохон тоғига бориб, дам олган бўлиб, ҳаммамиз жам бўлиб, кейин пойгани бошлаймиз. Қани, ботирлар, жўнадик!

Добил урилади. Шовқин-сурон кўтарилади. Отларнинг дупири дала-даштни босиб кетади. Беш юз суворий Бобохон тоғига қараб от қўйиб кетади.

Бобохон тоғининг устига пойгачилар етиб келганлар. Атрофи арчазор сайхонликда пойгачилар отларнинг эгар-жабдуғини олиб, бўйнига ем тўрваларни солиб, баъзилари совутиб, бир хиллар овқат қилиб, баъзилари уйқуни уриб — тўда-тўда бўлиб, пойгани кутиб турибдилар.

Бойчиборни ўз ҳолига қўйиб, бир четда мудраб ётган Алпомишнинг ёнига Кўкалдош келади.

— Алпомиш! — дейди Кўкалдош. — Бу дунё мардларнинг дунёси. Пойгани Худо буюрган ютади. Бир четда турма. Кел, биз билан бир коса қимиз ич... Қўшқулоқ! Қимиз келтир!

Қўшқулоқ кўзлари ўйнаб, майда юришда бир шоҳкоса қимиз олиб келади. Кўкалдош унинг қўлидан косани олиб, Алпомишнинг кўзига тикилиб узатади.

— Ол, кўнғиротнинг полвони! Ол!..

Алпомиш ҳам Кўкалдошнинг кўзига тикилиб туриб, шоҳкосани олади. Ичади ва... бирдан кўзига Кўкалдош, арчазорлар, Асқар тоғининг чўққилари... хира тортади. Еру осмон айланади. Алпомиш ҳушидан кетиб йиқилади.

— Энам берган захар зўр экан! — хурсанд қичқиради Кўкаман.

Алплар Алпомишни босиб, қўлу оёғига занжир уғул солиб, боғлаб ташлайдилар. Кейин Бойчиборга ташланадилар, оёқларига арқон солиб, ҳар тарафда гуриллашиб тортиб, йиқитдилар. Отни қантариб, маҳкам боғлаб, олдинги оёғига гулмихлар қоқиб ташлайдилар. Бойчибор жон аччиғида кишнайди, кишнайди...

Пойгачилар қатор бўлишиб, чопиб кетдилар. Боғлоқлик Алпомиш беҳуш ётибди. Бойчибор инграниб типирчилайди, кишнайди...

Пойгачилар Боботоғдан эниб, чувалиб, бири-бирдан ўзиб, узилган шода мунчоқдай тўзиб кетаверадилар...

Алпомиш кўзини очади. Қараса, қўли-оёғи боғланган... Сайхонликда бир ўзи ётибди.

У бир наъра тортиб чиранади. Гулу занжирни узолмайди. Иккинчи бор наъра тортиб, чиранади. Занжир чирсиллайди, аммо узилмайди. «Ё, Парвардигор!» — деб учинчи бор чиранганида, гулу занжир титилиб кетади... У увишган қўлларини, оёқларини уқалайди. Сўнг ерда типирчилаб ётган отининг олдига боради:

— Бойчибор! Бегуноҳ жонивор! Йигитнинг қаноти! Сен бундай бўлиб ётма!.. Тур! Тулпор, тур!

У отнинг оёқларини ечиб юборади. Бойчибор оламни тўлдириб кишнаб, ўрнидан туради. Аммо оёғини босолмай, бирдам тек туриб қолади.

— Бошимизга иш тушди, жонивор! Энди бир хунар кўрсатасан! Мениям, элимниям, Барчинни ҳам душманга хор қилма!

Бойчибор унга қарайди. Алпомиш отнинг кўзига термулиб, Бойчиборнинг товушини эшитади...

Алпомиш отни минади. Бойчиборнинг сонига ачиқ қамчи солади. Ори бор тулпор кишнаб, чариллаб, арчазорни оралаб, шариллаб жўнайверади. Туёғи ердан узилиб, тезлик-

дан кўзлари сузилиб, пойгачилардан бир-бир ўтаверади. Пойгачилар «хай-хай»лаб қолиб кетаверади. Битта-ярим талошганини Бойчибор тишлаб, орқага отиб ташлаб келаяпти.

Қалмоқлар «Алпомиш етди! Ўтди...»лаб, бақириб, отларини бекорга қамчилаяптилар. Тўп-тўп, ёлғиз-ёлғиз бўлиб қолиб кетаяптилар.

Алпомиш ака-ука алпларга ҳам етиб келаяпти.

Ана, Қушқулоқдан ўтади.

Қи чаб бораётган Тойқашқа ҳам «Ҳа, отинг қоқилсин»лаб, бақириб қолиб кетади.

Бойқашқа чўзилиб, Бойчиборни қамчи билан бир-икки урмоқчи бўлади, аммо Бойчибор теккизмай ўтиб кетади.

Қоражон, Кўқашқага етади. «Энам берган захар ўлдирмаган бўлса, ўлмас экансан, Алпомиш!» — деб ҳайқиради Кўқашқа — Бойчиборнинг чанги ичида бу ҳам қолиб кетаверади...

Шопдай мўйловини шамол ялаб кетаётган Кўкаманининг қораси кўринади.

— Ие, — от дупирини эшитиб бурилиб қарайди, Кўкамани, — бу ўзбак ўлмапти-ку!

Алпомиш бир пасда у билан тенглашади.

— Олдинда ким бор? — деб сўрайди Алпомиш.

— Алпомиш! Бир отим нос бер! — дейди Кўкамани. — Кейин айтаман.

Алпомиш носқовоқ узатади. Кўкамани отларнинг шу учиб кетишида, оғзига нос ташлайди.

— Ана, энди кайф қилдим! Сўраганини сўрайвер! — дейди Кўкамани.

— Олдинда ким бор? — дейди Алпомиш.

— Дўқ қилмай гапир, ўзбак, дўқ қилмай гапир!.. — дейди Кўкамани обрў билан. — Олдинда Кўкалдош бор, ёнингда мана, мен бор! Ҳовлиқа берма, мендан ўтолмайсан. Мана, нос чекиб, кайфимни созлаб олдим. Ҳозир бир қамчи боссам, чангимни ҳам кўролмай қоласан. Кўкалдошдан ҳам ўтаман, биринчи бўлиб маррага етаман. Барчинни оламан, кўйнимга соламан! Ҳамманг армонда қолаверасан!

Алпомиш унга қараб кулади.

— Кетдим, қалмоқ! — дейди.

Бойчибор бирдан узилиб жўнайди. Чангу губор ичида Кўкамани қолиб кетади...

Алпомиш бир ўзи Бойчиборни ирғишлатиб кетаяпти. Ортида ҳам, олдида ҳам ҳеч ким йўқ. Кўкалдош кўринадими, деб олдинга тикилиб, Бойчиборни қи чаб бораёпти. Шунда олисдан милтираган бир қора кўринади. Уни кўриб Бойчибор бир кишнади-да, яна туёғи ердан узилгайди бўлиб интилади. Қирдан пириллаб ўтади, ўрдан ўмганлаб...

Кўкдўнани шитоб ҳайдаб кетаётган Кўкалдошга Алпомиш яқин келиб, ортидан забт билан кувиб жўнайди. Кўкалдош уни кўриб, отига қамчи босади. Кўкдўнан тезлашади. Аммо Бойчибор шамол каби ғувиллаб бориб, Кўкдўнанининг сағрисида тишлаб, отади. Кўкдўнан қирқ минг қадам орқага бориб тушади. Кўкдўнан ҳам орли ҳайвон — тиришиб, ўзи билан ўзи уришиб, олдинга ташланади. Келиб Бойчиборнинг думғазасини тишлаб, бу ҳам орқага отади, Бойчибор ўн минг қадам орқага бориб тушади.

— Ўзбакнинг қизи меники бўлади! Меники!.. — деб наъра тартади Кўкалдош, Кўкдўнанинг бу ўйинини кўриб, қулфу дили очилиб.

Аммо Бойчибор яшиндай кўчиб етиб келади. Энди Алпомиш билан Кўкалдош гаплашгудай ёнма-ён кетаяптилар.

— Қалмоқ! — дейди Алпомиш. — Қўлингдан нима келди, қалмоқ?

— Қўлингдан ким ечди? — дейди ғазабдан пишнаб Кўкалдош.

— Худо ечди!.. Ғирромлигинг ўтмади, қалмоқ!

Икки от ҳам бир-бирини ейман деб кетаяпти. Бир-биридан отлар ўтолмай, интилади. Жонивор Бойчибор оёғига урилган михлар захмидан инграниб-инграниб қўяди...

Шундай қилиб булар талашиб кетаверсин, энди кинони Барчиндан кўринг!..

Барчин дурбин олиб, йўлга қараб турибди. Кўпириб, талошиб келаётган икки отни кўзи илғади. Юрак-бағри эзилиб, Бойчиборни чорлашга тушади...

— Бойчибор! Қурри-ё, қур! Бойчибор, Қурри-ё, қур! Ўлганимча сайисинг бўлай, Бойчибор! Туёқларингни ёшим билан ювай, Бойчибор!

Барчин отни чорлаяпти, йиғлаяпти, отни чорлаяпти, йиғлаяпти!..

Барчиннинг бўзлаши Бойчиборнинг қулоғига етади. Отнинг қулоғи диккаяди, кўзлари ёнади, сувлиғини ғажирлатиб чайнайди... У бўйинини чўзиб, бир сакрайди. Жилови узилиб, Алпомишнинг қўлида қолади. Кетади жонивор, Кўкдўнандан ўзиб кетади!..

— Хайр, қалмоқ!

Бу олислаб кетаётган Алпомишнинг тўвуши.

Кўкалдош отига қамчи ура-ура қолиб кетади.

Пойгабошига туташ даштдан ёлғиз Алпомиш келаяпти. Остида Бойчибор алвон-алвон ўйинлар кўрсатиб, ирғишлаб, шох ташлаб, ёнбош юришлар қилиб, ҳар хил муқом айлаб,

маррага етаяпти. Бу дунёдаги томошабин кимнинг тарафида? — голибнинг тарафида! Қолган билан иши йўқ, гувиллаб Алпомишни кутиб олади. Довуллар урилади, карнай-сурнай жўр бўлади. Айниқса, кўнғиротлар терисига сиғмайдилар. Бир-бирин кучоқлаб, кўзлардаги ёшларини артиб туришибди. Барчин қувончидан ўзида йўқ...

Алпомиш келиб, туғ тикилган оқ ўтовни уч айланади. Отдан тушади. Барчин чидаёлмай, югуриб боради. Кўзлари тўлиб Алпомишга қарайди.

— Бий бобомнинг ули, голиблик қуллуқ бўлсин!

— Ойбарчин!.. Сенга ҳам қуллуқ бўлсин!

Алпомиш кўзларини Барчиндан ололмай отдан тушади. У отнинг елини силаб, Барчинга тикилади. Барчин нариги тарафдан Бойчиборнинг бўйнидан кучоқлаган...

Қирқин қизи чувиллашиб келиб, отни ўрайди, Барчин қизлар билан отни совутгани олиб чиқади...

Қоражон Алпомиш билан кучоқлашиб кўришади.

Барчин Бойчиборга қараса, оёғи дириллаб, инграниб турибди.

— Қизлар, Бойчиборга бир нарса бўлган, — дейди Барчин.

Бойчибор олдинги оёғини кўтаради. Барчин отнинг туёғига қарайди.

— Ваҳ! — дейди Барчин. — Бу қалмоқларни Худо урган экан! Тирик жонга бундай азоб берганнинг омади кетди дейверинглар!.. — Барчин отнинг туёғини силаб, михни ушлайди. — Чида, жонивор! Сенинг ақлингнинг ўзи бир эл! Чида, Бойчибор! Барчиннинг ори учун азоб тортган тулпорим, чида!

Барчин михларни қўли билан суғириб ташлайверади. Ҳар суғирганда, бечора Бойчибор бир сесканиб тушади, лекин Барчинга озор етмасин деб, қаттиқ ҳаракат қилмайди...

Қалмоқлар бирин-бирин, тўда-тўда бўлиб маррага ҳовлиқиб етиб кела бошлайдилар...

Эртаси...

Жарчилар овоза қиляптилар.

— Бугун мерганлар отишадилар! Полвонлар тортишадилар! Томошага-ҳо!

Баковуллар минг қадам ўлчаб, бир олтин тангани нишонга қўядилар. Нишон олисдан зарҳал нур сочиб турибди. Мерганлар тўп бўлиб, отадигани олдинга чиқиб, роса минг қадамдан тангани нишонга олиб, ота бошлайдилар. Кимнингдир ёйи синиб кетади. Кимнингдир ўқи етмайди, кимнингдир ўқи хато кетади — бировининг ҳам ўқи танганинг яқинига бормади. Томошабинлар ҳар ўқ отилганда, ношуд мерганнинг устидан кулиб, бақриришиб-чақриришиб турибди. Аммо ҳар бир мерган маррага чиққан-да, жимлик чўқади. Ҳар бир мерган хато қилганда, Барчин қувонади... Мерганлардан уч киши: Алпомиш, Кўкалдош ва Кўкаман қолади. Навбат Кўкаманга тегади. У маррага бориб, ёйни кўтарадию туширади.

— Носдан ол! — дейди Кўкаман Бойқашқага.

— Ўзинг нос олиб юр! — дейди Бойқашқа. — Доим бировдан сўраб чекасан!

— Носдан ол деяпман! — дейди Кўкаман пинагини бузмай.

У оғзига нос ташлаб, кафтини тиззасига артиб, сўнг мўлжаллаб ёй тортади. Ўқи нишонга етмай қолади.

— Ҳамма айб носингда! — дейди Кўкаман ҳеч нарса бўлмагандай Бойқашқани айблаб. — Қайси гўрдаги носни топасан! Кайф бермайди-я!

Навбат Кўкалдошга тегади. У кўкрагини кериб, ҳеч кимни писанд қилмай ўртага чиқади.

— Бу тангаларинг кўп катта экан, — дейди у баковулларга, — кичикроқ чақаларинг йўқми? Мерган бўлсак, мерганлигимизни кўрсатайлик-да!

— Кўп қатори, алп, кўп қатори... — дейди баковул.

Кўкалдош мўлжалга олиб, ёйни тортади, ўқ осмону фалакка чиқиб кетади. У ғазабланиб, ёйини тегиб синдиради.

Ана энди навбат Алпомишга етади.

У Добонбийдан қолган ўн тўрт ботмон ёйни қўлига олиб, ўқ узади. Ўқ яшиндай бўлиб кетади. Тангани жиринглашиб уриб ўтади.

Томошабинлар қийқиради. Добиллар урилади. Томошабинлар хайқиради. Барчин канизларини кучоқлайди, қувонади. Кўнғиротлар бир-бирини қутлайди. Қоражон дўстининг елкасига қоқади...

— Халойиқ! Энди кураш бўлади! Кўрган дармонда, кўрмаган армонда қолади! Эртага курашга ўтабер-ҳо!.. — деб эълон қилади жарчилар.

— Дўстим, — дейди Қоражон Алпомишга. — Эртага курашга сен чиқасанми, ё мен чиқайинми?

— Қоражон, курашга ўзим чиқаман!

— Алпомиш, эртаги навбат сеники... — дейди Қоражон ўйланиб. — Аммо мен ҳам бир дўстлигимни кўрсатсам, алплар билан курашга тушсам...

— Дўстликни ўртага қўйдинг, майли, — дейди Алпомиш Қоражоннинг меҳридан ийиб.

— Фақат Кўкалдош билан ўзинг олишасан... У мендан зўр!

Алпомиш дўстининг тўғрилигидан завқланиб, кулади. Уни сўйиб бағрига босади.

Томошабинлар улкан давра олганлар. Баковуллар давра айланиб юришибди. Бир томонда қалмоқ алплари минордай бўлиб, чакмонларини кийиб, тайёр туришибди. Бир томонда Алпомиш билан Қоражон. Қоражоннинг устида ҳам кураш чакмони — ёқасини қайтариб, бир ўнгрини белига уриб, шай бўлиб турибди.

Карнай-сурнай авжида, ёғоч оёққа чиққан болалар қайроқ уриб ўйнаптилар, масхара-бозлар хунарларини кўрсатаптилар. Беш-ўн ўсмир «бовултака» ўйнаб, бир-бирининг устига миниб, елка уришяпти, тепишяпти. Йиқилгани кулги бўлаяпти.

Довул урилади. Баковулбоши чиқиб, қўл кўтаради. Ҳамма даврани тарк этади.

— Курашни бошлаймиз! — дейди у. — Мана, Алининг майдони!.. Полвонлар! Халққа ўйин кўрсатиб, ҳалол олинглар!

Майдонга алплардан Қўшқулоқ чиқиб, давра айлана бошлайди. Қоражон ҳам ўрнидан туриб, айланишга тушади. Ўйнаб бориб, халқнинг олдида тиз чўқади-да, фотиҳа олади. Ихлос билан юзига қўл тортади...

Кураш бошланади. Қоражон Қўшқулоқни елкасидан ошириб уради.

Яна бир қалмоқ ўйнаб майдонга чиқади. Қоражон буни ҳам ушлагандан «қоқма» чил ташлаб, гурсиллатиб йиқади.

Алплар чиқаверади. Қоражон уларни йиқитаверади. Куёш оғиб қолади. Қоражон ҳамон кураш тушяпти... Куёш ботади. Қоражон ҳамон курашяпти. Энди даврада гулхан ёқилган — Қоражон унинг ёруғида кураш тушяпти. Қалмоқлар йиқилаяпти...

Қоражон охириги рақибини йиқитиб, майдонни ғолиб айланади.

Энди бир томонда — енгилган алплар ўртасида — Кўкалдош ечинаяпти. Баъзан ғайратига чидолмай айикдай ўкириб қўяди. Бу ёқда Алпомиш ечинишни бошлайди. Устидаги чопонни ечаётган-да, енги Алпомишнинг қўлидан чиқмайди.

— Алпомиш, курашнинг шавқи билан шишинди! — дейди Қоражон. — Билагаи енгига сиғмай қолди. Пичоқ беринглар!..

Кимдир пичоқ тутади. Енгини кесиб, чопонни чиқариб оладилар. Алпомиш кураш либосини кияди.

— Халойиқ! — деб қичқиради баковулбоши. — Бугун икки алп курашади. Бойсун-Кўнғирот элидан алп Алпомиш, Қалмоқдан алп Кўкалдош!

Майдонга отилиб, ўиноқлаб Кўкалдош чиқади ва шиддат билан даврани айлана бошлайди. Нордай тўлиб-тошиб, Алпомиш ҳам чиқади. Иккаласи ерни титратиб, майдон айлана бошлайди.

Полвонжонлар-а! — дейди бош баковул. — Икковларинг ҳам катта алпсизлар! Ҳалол олинглар! Ўйнаб-ўйнаб олинглар!..

Алплар жунбушга келиб, ёқаларини ушлаб, ирғишлаб, майдонга сиғмай борадилар.

Улар бир-бирларига яқин келиб, расмга кўра, қўл бериб кўришадилар. Сўнг яна бир-икки давра оладилар-да, қўлларини силкитиб, ўйин кўрсатиб, бир-бирларига яқинлашадилар, рақибларини ўзларига қулай қилиб, тутмоқчи бўлиб, ҳаракат этадилар: навбатманавбат қўл чўзадилар, олдинга интиладилар, чекинадилар, тутмай туриб оёқ қоқма қилмоқчи бўладилар; бир-бировини тутолмай, яна давра айланадилар. Яна юқоридаги ҳоллар такрорланади. Ниҳоят, полвонлар ушлашадилар, бир-бирини силкиб, тиришадилар. Натижа чиқмайди.

— Кўйиб олинглар, полвонлар!.. Ҳа, баракалла! — дейди баковулбоши.

— Полвонлар яна давра айланадилар. Шу пайт Алпомишнинг кўзи канизлари билан турган Барчинга тушади. Барчин ҳаяжонланган, ранги ўчиб, пешонасини тер босган, ғайрати кўзиб, қаддини чўзиб турибди.

— Бий бобомнинг ўғли! — дейди у. — Агар чарчаган бўлсангиз, навбатни менга беринг! Эркак либосини кийиб, ўзим майдонга тушай!..

Кулги кўтарилади. Алпомиш тўлғаниб, уйғоқликдан ҳам уйғониб, бадани вижирлаб, тишлари ғижирлаб, Кўкалдош билан ушлашади. Икковлари ёқа тортишиб, чир айланишади. Нохос Алпомишнинг «Ё, ота!» деган наъраси эшитилади. Эшитилади-ю, Кўкалдошни елкасидан ошириб, чикка қилиб ташлаб юборади. Томошабинлар гувиллайди. Қоражон, яна кимлардир чиқиб, Алпомишни кўтариб оладилар. Барчин хурсанд — хуррамлик ёшларини кулиб артади...

Дўмбира яна тилга киради...

Шодиёна қилаётганлар орасидан тўқсон алп отларига қамчи босиб, ажралиб чиқиб борапти. Ҳаммасининг боши эгик. Ҳаммасини номус-ор ўлдириб борапти. Улар бир тепага чиқадилар.

— Алплар! Алп дегулигимиз қолмади! — Эл-юрт олдида шарманда бўлдиқ! Энди бош кўтариб, бировга қарамоғимиз гумон!

— Йиқилгани ер кўтаради... — дейди секингина Кўкаман.

— Лекин ор кўтармайди! — дейди Кўкалдош. — Мен Қалмоқдан чиқиб, бошим оққан томонга кетмоқчиман! Ким Кўкалдош билан бирга бўламан деса, юрсин!

— Ҳаммамиз сен билан бирга бўламиз! — дейди алплар ҳорғин овозда.

— Сен нега жим турибсан, Кўкаман? — деб сўрайди Кўкалдош.

— Носинг борми? — деб сўрайди Кўкаман.

Кўкалдош носқовоқни тутлади. Кўкаман шошмасдан чекади. Унинг кўзларида филтиллаб ёши айланади.

— Кўзимга нос тушдими-ей!.. — дейди овози титраб. — Кетсак, кетдик-да!

У отини номаълумликка — чўлга қараб ҳайдайди. Уч-тўрт қадам юргач, чидаёлмади, ўкириб юборганча, от устида тебраниб, кета бошлайди. Алплар ҳам бир ҳол бўлиб, унга қараб турадилар. Ортларига бурилиб қарайдилар: Ватанлари... Бировлар шодиёна қилаётган Ватанлари!.. Кўкалдошнинг ҳам кўзига ёш келади. Алпларнинг елкалари титрайди. Ҳаммаси бирдан Кўкалдош ортидан чўлга от қўядилар.

Сурхайл кампир бир тепада — ғуссаси ичида, тебраниб ўтирибди. Унинг тинмай ёш оқаётган кўзи чўл томонга от солиб, кетаётган алпларда... Ҳар маҳал «Воҳ, фалак!, Воҳ, фалак!» деб, бошини сарак-сарак қилади. Алплар уфққа ботиб бораверади.

— Воҳ! — дейди Сурхайл. — Етти фарзандимдан айрилдим! Етти қанотимдан айрилдим! Воҳ, фалак!..

Алплар уфққа ботиб кетадилар. Сурхайл кампир тўкилиб йиғлайди.

Алпомиш от устида турган Барчиннинг олдига Бойчиборни миниб келяпти.

— Барчин!

— Нима дейсиз, бий бобомнинг ўғиллари? — дейди қизариб Барчин.

— Шартларингни бажардим... Энди нима қил дейсан?..

— Ихтиёр сизда, бий бобомнинг ўғиллари...

Барчин отига қамчи уриб, узоқда — қирда турган канизлари томон кетади.

Қоражон келади.

— Нима деди? — деб сўрайди.

— Бойсарибий ижозат берса, тўйни ўзинг бош бўлиб бошлайсан, Қоражон!..

Карнай-сурнай овози. Барчин билан Алпомишнинг тўйи бўлаяпти. Хушназар бахши ўтириб кўшиқ айтаяпти. Бир томонда улоқ тортишган отлиқлар — кўпкари бўлаяпти.

Барчинга канизлар, кайвони аёллар келинлик либосини кийгизиб оро бераяптилар.

Алпомиш куёв кийимида куёв жўралар билан бир ўтовда ўтирибди. Уни янгалар меҳмон қилмоқдалар...

Барчиннинг ўтови. Барчин чўлпилари жиринглаб, қасобалари ялтираб, дугоналари ўро-вида ўтирибди. Қизлар даф уряптилар. Кимдир чанқовуз чалади...

Дўмбира овози янграйди. Янгалар ичкаридан Барчинни олиб чиқадилар. Барчиннинг бошида жиға, манглайда тиллақош, тиллақошнинг тагида тиллабаргак, чаккаларида ўқёй, ўқёйнинг ёнида гажак, қулоғида ҳалқа сирға, қулоқлари ортида тирноққулоқ, бурунларида араба, бармоқларида кўш-кўш узук, кўрсатгич бармоғида ҳотам, билакларида билақузук, сочларида сочпопугу сочбоғ, бўйнида бўйинтумор, кўксига зебигардон, ёнида қўлтиқтумор — энди нима дейсиз, дунёнинг барча беагидан бор! — кундай ярқираб, ойдан уялиб, кўзларин ердан узмасдан — қизариб-безариб келади. Келиб, Бойсарини тавоб қилади. Бойсари қизининг пешонасидан ўпади... Тахтиравон ўрнатилган бир аравага Барчинни чиқарадилар. Атрофига қўриб, ҳазил-хузил тўкиб, янгалар ўтиради. Бошқа аравалар ҳам ашулачию созанда, чиройлию арзанда хотин-халажга тўлади.

Яртибой оқсоқол ҳам энди Бойсарининг ёнида елкадош бўлиб қолган — қўлини дуога очади.

— Тушган жойингда тошдай қол! Омин!

— Омин!..

Барча гувиллаб, фотиҳа беради.

Аравалар ўтовлар орасидан ўтиб, Алпомиш учун тикилган ўтовга томон жўнайди.

Аёллар «ёр-ёр» айтиб, даф чалиб, Барчинни кузатиб борадилар...

Келин келаяпти... Араваларнинг икки четида болалар югуриб келаяпти, ўсмирлар отчо-пиб эргашган, яна, қанча томошабин тиркашган... Алпомишнинг ўтови қаршисида жуфт-жуфт қилиб гулханлар ёқилган. Барчиннинг араваси шу гулханлар орасидан ўтиб, ўтов эшигининг олдига тўхтайди. Барчинни отдан туширадилар. Келиннинг устидан олтин тангалар сочадилар. Ҳамма чувиллаб, танга теришга тушиб кетади...

Барчин ўтовнинг эшигига рўбарў бўлади.

Ўтов эшигида Қоражон, яна икки-уч жўраси билан Алпомиш кўринади. Алпомишнинг пойига атласу бахмал поёндоз ташлайдилар. Алпомиш поёндоз устидан ўтаётганда қиз-жувонлар талашиб, поёндозни тортқилайдилар. Алпомиш гандираклаб кетади. Қулгу қўтарилади... Алпомиш билан Барчинни тўрга — чимилдикнинг ичига ўтқазадилар...

Дўмбира овози янграйди.

Тўй давом этади...

Куёвжуралар чиқиб кетадилар. Хотин-қизлар ҳам, дафларини уриб, ўйинга тушиб, бирин-кетин тарқайдилар. Икки момо келиб чимилдиқни туширадилар. Барчин ва Алпомиш ёлғиз қоладилар.

— Барчин, мен келдим... — дейди Алпомиш.

— Бий бобомнинг ўғли, — дейди Барчин, — хуш келибсиз!

— Соғиндим... — дейди Алпомиш.

— Бий бобомнинг ўғли... — дейди овози тўлиқиб Ойбарчин. — Мен ҳам соғиндим.

Алпомиш Барчиннинг қўлларини қўлига олади. Дўмбира овози янграйди. У энди муҳаббат каби эшилади. Мовий осмонлар; озод, баланд тоғлар, чексиз дала-даштар экранда муҳаббат янглиғ бир гўзал суратда тўлғанадилар.

Ўн минг уйли Қўнғиротнинг оқсоқоллари Бойсарийнинг уйида ўтирибдилар. Ҳамма бир мушкулот ичида қолгандай маҳзун.

— Бойбўрибий ҳам акангиз! — дейди Яртибой оқсоқол. — Бир акадан ўтади, бир укадан... Ҳаммамиз ҳам бир қизишдик! Бегона юртнинг азоб нонини тотиб кўрдик! Энди, Бойсарий, тўрткўз тугал бўлиб қайтсак яхши бўлар эди. Бу ёқда ёлғиз фарзандингиз Барчин бор...

— Йўқ... — дейди бироз сукунатдан сўнг Бойсари. — Йўқ! Акам мени кўп изза қилган. Мени энди ўлганга қўшиб кетаверинглар! Барчиннинг ихтиёри эса, энди Алпомишда!...

— Бойсари, — гапга қўшилади яна бир оқсоқол, — ўрнинг пешонаси шўр бўлади.

— Майли!.. — қўл силтайди Бойсари. — Майли!..

Қоражон энаси — Сурхайл кампирнинг олдида ўтирибди. Сурхайл кампир: «Ё фалак! Етти боламдан айрилдим!» — деб аччиқ-аччиқ йиғлапти.

— Эна! Мен тирикман! — дейди Қоражон.

— Душманга қўшилган болам! Сендан ҳам айрилганман! — деб нола қилади Сурхайл кампир.

— Эна! Менга Худо дўстликни буюрди...

— Бировнинг Худосига сифинган болам! Мен сендан ҳам айрилганман! Вой, етти қанотим!...

— Мен ҳам Алпомиш билан Бойсун-Қўнғиротга кетаяпман! Эна! Хўшлашгани келдим!

— Етти боламнинг қасосини олмасам, бу дунёдан кетмайман! Ё фалак! Қасос қиёматда қолмайди!..

— Эна, фитнес қилмасак бўларди...

— Душманнинг дўсти, билиб қўй, мен — онаман! Болаларимнинг қасосини оламан десам, Парвардигор ҳам рози бўлади!..

— Эна, аввал биз уларни хўрладик... Энди чидамоқ даркор!

— Чидамайман! Чидамайман! Душманнинг дўсти, кўзимга кўринма!

Сурхайл кампир Қоражонни кучоқлаб бўзлайди.

Дўмбира яна ҳикоясини бошлаган.

Алпомиш бир тепадан уч-тўрт оқсоқоллар билан кўчаётган ўн минг уйли Бойсун-Қўнғиротнинг ҳаракатига қараб турибди. Баъзилар йўлга тушаяптилар: чўпон-чўлиқлар сурувларини, отбоқарлар уюрларини, подачилар подасини Бойсун томонга ҳайдаптилар. Ўтовлар бузилапти. Одамлар ҳай-ҳайлашган. Кўч ортган туялар йўлга тушган, кўч ортिलाётганлари чўкиб, кавш қайтариб ётибди. Фақат бахмал ёпилган бир ҳашаматдор ўтов бузилмасдан — бегонадай ғарибсиниб кўринади...

Барчин ва Алпомиш Бойсарининг ўтовига яқин келадилар. Бойсари керагага суюниб ўтирибди. Барчин ва Алпомиш отдан тушадилар. Саломлашадилар. Бойсари узоқ касал ётган одамдай уларга бепарво — ўзининг ҳеч ким билмайдиган узоқларига қараб ўтирибди...

— Ака, юртга кетайлик! — дейди Алпомиш.

Бойсари миқ этмайди.

— Ака, бўлинганни бўри ер...

Бойсари ўша ҳолатида ўтираверади.

— Ота, — дейди йиғлаб Ойбарчин, — элингиздан ажралиб қолманг!...

Бойсари ўзига ўзи гапирётгандай дейди:

— Жами қариндошларга салом айтинглар! Асқартоққа мен учун бир текилиб қаранглар, мен учун Кўкқамиш кўлининг сувидан бир қултум ичинглар! Дарахтларга, тиконларга, ўтларга, юртимнинг тупроғига салом айтинглар! Акамдан бошқа ҳаммага!..

У яна шу қўйи ўтираверади. Дўмбира инграниб авжга чиқади. Ичкаридан Барчиннинг онаси чиқиб, изиллаб қизини бағрига босади. У Барчинни ҳидлаб-ҳидлаб ўлиб, нималардир дейди, Алпомишни ҳам пешонасидан ўпади. Фотиҳага қўл очади. Бойсари ҳам кафт ёзади.

Барчин ва Алпомиш отланиб жўнайдилар.

Кўчувчилар қир ошиб кетаяптилар. Бойсари ҳамон керагага суюнганича ўтирибди. Унинг юзи ўша-ўша — қилт этмайди. Фақат кўзларидан ёш оқаяпти...

Сурхайл кампир Тойчохоннинг саройига ғазаб билан кириб боради. Пошшоликка ҳукми зўр эмасми, амалдор, жиғадор, туғдорлар унинг олдига ранглари учиб, шошиб келадилар.

— Моможон, — дейди бир амалдор ялтоқланиб, — Тойчохонга тагин қаттиқ гапирманг! Ҳар ҳолда пошшоҳ-да!..

Кампир тўғри Тойчохоннинг олдига киради.

Тойчохон кампирни кўриб, тахтидан сакраб туради.

— Ўзбаклар кетдими? — дейди у.

— Кетди, — дейди кампир ғазабдан тўлғониб.

— Мендан кўрқиб кетишган! — дейди Тойчохон гердайиб. — Мен бор эканман, бу юртга ёв қорасини кўрсатолмайди! Агар ҳамма Қалмоқ менга ўхшаса эди!.. Нима қилай, бир ўзимман!..

Кампир энди чидаб туролмайди.

— Ҳамма қалмоқ сенга ўхшаса, бу юрт гўр бўлар эди, очик лаҳат бўлар эди! Ёлғиз бир ўзбак келиб юртингни мот қилиб кетди! Сен подшоҳ бўлмай ўлгур, оғзингни очиб ўтирибсан!

Кампир ғазабланиб, ташқарига юради. Тойчохон уни тўхтатади:

— Сурхайл! Ёш қизчадай сакрайвермасдан, сал босиқ бўл! Ҳозир лашкарбошини чақириб, ўзбаклар кулини кўкка совиришни тайинлайман!..

Қарсак чалади. Лашкарбоши киради.

— Ўзбаклар қаерда?

— Ўзбаклар... кетаяпти... — дейди каловланиб лашкарбоши.

— Нимага кетади? Сен тирик туриб нимага кетади?

— Билмасам... — дейди ранги оқариб лашкарбоши, — буюрмадингиз!..

— Мен буюришимни кутиб ўтирасанми?... — Тойчохон ўзига ачиниб, кампирга қарайди. — Мана, Сурхайл!.. Бу юртда мендан бошқани калласи ишламайди! Кўраяпсан-ку!..

— Нима қилай? — деб сўрайди лашкарбоши.

— Оббо!.. Ҳали ҳам шу ердамисан? Бор, ўзбакларни битта қолдирмай кириб ташла!

Лашкарбоши таъзим қилиб чиқиб кетади.

— Сурхайл! — дейди Тойчохон. — Кўп қовоғингни солаверма! Бирор марта сени алдаганманми? Кўрасан, ўзбакларни яксон қиламан.

Бойсун-Кўнғирот эли кўчиб кетаяпти. Алпомиш беклар даврасида — узоқ йўлнинг сабрли юришида тебраниб кетиб бораёпти.

Чопар от чоптириб, яқинлашади.

— Қалмоқ лашкари ортимиздан келаяпти!

Чопар овозининг акс-садосига ўршаб, «Қалмоқ лашкари келаяпти!» — деган товуш ўн минг уйли Кўнғирот кўчи бўйлаб тарқалади.

— Қалмоқ лашкари келаяпти!..

Бирдан ҳар тарафдан — кўчлар орасидан, қирлар ортидан қуролланган отлик йигитлар чиқиб, Алпомишнинг атрофига тезлик билан йиғилиб, саф торта бошлайдилар. Бир пасда катта қўшин пайдо бўлади. Алпомиш сафни фахр билан кўздан кечиради.

— Кўнғиротнинг ботир йигитлари! — дейди у. — Душманнинг макри кўп! Сизлар кўч билан бўлинг! Элнинг осойишталигини кўриқланг! Қалмоқларни эса бу сафар менга қўйиб беринглар!

У Қалмоқ лашкари келаётган тараф ортига жўнайди. Қоражон ҳам унга эргашиб, от солади.

Бойчиборни елдириб кетаётган Алпомиш ортидан келаётган от дукурини эшитиб, тулпорининг жилловини тортади. Қоражон унга етиб келади.

— Сен билан бу савашда бирга бўлай дедим, — дейди Қоражон.

Алпомиш унинг бу самимий гапидан таъсирланади.

— Раҳмат! — дейди у. — Раҳмат! Кетдик!..

Икковлари от солиб, қир устига чиқадилар!..

Нариги томонда, кенг майдонда Қалмоқ лашкари. Орти кўринмайди. Икки дўст икки жойда от ўйнатиб, душманга ваҳима солиб қарайди. Бойчибор кишнайди. Қалмоқ отлари таққа тўхтади. Қалмоқларнинг ичидан бир баҳодир от суриб олдинга чиқади:

— Алпомиш! — деб бақиради у. — Бизга ўзбакнинг гўшти дориликка керак бўлиб қолди! Тез майдонга туш!

— Қалмоқлар! Ортага қайтинглар! — дейди Алпомиш. — Бехуда қон тўкилмасин!..

— Сенинг қонинг бехудага тўкилмайди! Алпларнинг хуни бор сенда! Туш майдонга!..

Давоми келгуси сонда

Ўтган кеча хол тўғрисида ғалати туш кўрибман. Қайси хол эканлигини тушунган бўлсангиз керак? Ҳа, ўша, елкамдаги, тўғрироғи, елкам билан бўйним туташган жойдаги. Ўшани деб сиздан кўп марта гап эшитганман-ку.

— Ҳадеб холингни ўйнайверма! Ўзи-ку, магиздан катта, яна ўсиб кетади, — деб тегажоялик қилардингиз.

Тўғри айтардингиз, холим каттагина, бунинг устига, бўртиб кетган.

Болалигимда ўрнимга ётишим билан уни тортаверардим. Сиз бу одатимни биринчи марта сезиб қолганингизда шунақанги уялганман! Йиғлаб юбордим. Ҳатто сиз кўрқиб кетдингиз. Қизлигимда, ўн тўрт ё ўн беш ёшда эдим, ойим: «Саёка! Яна ўша одатингни қилаяпсанми? Тортаверсанг, холинг ўсиб кетади», деб уришардилар. Кейин ёлғиз қолган пайтларимда ўйнайдиган бўлдим. Бироқ, буни беихтиёр қилардим, одат, деб ҳам бўлмасди, холим борлиги хаёлимга келмас, ўзим билмас эдим.

Сиз бу одатимни биринчи марта сезиб қолиб, танбеҳ берганингизда нафақат хотинингиз сифатида, балки бўйи етган бир қиз сифатида уялганимни билсангиз эди! Эркаклар буни тушунмайди, назаримда, тузатиб бўлмайдиган хатолик ўтгандек бўлди ва эр-хотинлик жуда қийин иш экан, деб ўйлаб қолдим.

Хаёлимда ҳамма сир-асрорим сизнинг кўз олдингизда яланғочланиб қолгандек бўлди. Сиз бошқа, ҳали ўзим билмайдиган сирларимни ҳам кўриб қоласиз, деб ўйлаганимдан ўзимни қўйрга жой тополмай қолдим.

Сиз ухлаб қолган пайтларда (тез ухлаб қолардингиз!) ғамгин бўлиб, ўзимни ёлғиз сезардим, қандайдир, енгил тортганимданми, қўлимни беихтиёр холимга олиб борардим. Ойимга «Хотиржам бўлинг, холимни бошқа ўйнамайман», деб хат ёзишни ўйлаб қўйдим-у, лекин бундан ўзим қизариб кетдим.

— Қаёқданам, шу хол сенга ёпишиб қолган! — дедингиз бир куни жаҳл билан.

Ўшанда индамадим, ҳатто хурсанд бўлдим, энди ўйлаб қоламан: сиз ўша, қуриб кеткур одатимга озгина бошқача кўз билан қараганингизда эди! Ахир, холим менга ҳеч қанақа ташвиш эмасди-ку. Ким ёқамни очиб, бўйнимга қараб ўтирибди! Тўғри, «Нуқсонли қиз қўлфлаб қўйилган уйга ўхшайди, уни очиб қарагинг келаверади», деган гап бор, лекин менинг холим нуқсон дейишга арзийдиган даражада катта эмас-ку.

Эй, худойим-эй, қаёқданам холимни тортқилайдиган одат чиқариб қолганман? Сиз ҳам нега шунга жаҳл қилавердингиз?

— Янами? Яна! — дедингиз неча марталаб. Ва, бир куни жаҳл аралаш сўраб қолдингиз: — Нега чап қўлинг билан тортасан?

— Чап қўл? — ҳайрон бўлдим ўзим ҳам. — Ҳа-я! Буни ҳеч ўйламаган эканман, беихиёр чап қўлимга қараб қолибман.

— Холинг ўнг томонда, ўнг қўлинг билан ўйнаганинг яхши эмасми?

— Тўғри! — деб юбордим мен ва ўнг қўлимни елкамга олиб бордим. — Йўқ, ноқулай экан.

— Нимаси ноқулай?

— Чап қўл билан яхши чиқади.

— Ўнг қўлинг яқин-ку.

— Яқин, лекин... бу... бошқача-да.

— Бошқача?

— Ҳа. Қўлни олдиндан узатиш — бошқа, орқадан узатиш — бошқа. Ўша пайтда сиз нима десангиз: «Ҳа, шунақа», деб мураса қилмай қўйгандим. Лекин гапингизга жавоб бераётганимда чап қўлимни елкамга обориб, ўзимни кучгандек, айни пайтда сиздан ўзимни олиб қочгандек бўлганимни сезиб қолдим. Буни, яхши эмас, дедимда, ўзимдан ўпкаладим. Шунда ҳам «Чап қўлим билан ушласам нима бўпти?» дедим иложи борича юмшоқ оҳангда.

— Ўнг қўлинг биланми, чап қўлинг биланми, бари бир ёмон одат!

— Тўғри.

— Сенга, неча марта айтдим; Дўхтирга бор куйдириб ташласин!

— Йўқ. Бу — одобдан эмас.

— Оппа-осон, дейишади.

— Шунини деб дўхтирга борадиганлар бор эканми?

— Тўлиб ётибди!

— Уларнинг холи юзида бўлса керак. Меникига ўхшаб, берк жойида бўлса-чи? Нима қилдим, дўхтирга бориб? Борсам, дарров айтмайдими, «Эринг қистадими?» деб?

— Холимни тортқилаб ўйнайдиган ёмон одатим бор, дейсан-қўясан.

— Келинг, қўйинг! Шунгаям асабийлашиш керакми? Кимга ёмонлиги тегаяпти холимнинг?

— Йўқ. Менга ҳеч нима эмас, фақат... сен уни тортқилаб ўйнамагин-да.

— Атайлаб қилмайман-ку.

— Жуда ўжарсан-да! Неча марта илтимос қиламан, шу ярамас одатингни ташломайсан.

— Ҳаракат қилапман. Ҳатто ёқаси тор кўйнагимни кийиб юрдим.

— Кийиб юрдинг, кейин ташлаб қўйдинг. Шундайми?

— Холимни ўйнасам, бунинг нимаси ёмон?

— Ҳеч қанақа «ёмон»и йўқ, шекилли, фақат... ёқимсиз. Шунинг учун «Бас қил!» деб ялиниб ётибман.

— Нимаси ёқимсиз экан?

— Сенга ҳисобот беришим керак экан-да? Бу ёмон одат, ундан қутулиш керак. Тамом-вассалом!

— Йўқ, демаяпман-ку!

— Холингни ўйнаётганингда нигоҳинг, қандайдир... паришон бўлиб қолди. Бечораларга ўхшаб кетасан!

— Бечораларга? — Ичим узилиб тушди гўё, нимадир менга «ҳа, шунақа» деб тасдиқ қилгандек бўлди. — Шу бугундан бошлаб холимни ўйнасам, қўлимга уринг.

— Бўпти! Келишдик. Лекин, сен ўзинг мана шу гап-сўзга арзимайдиган одатингдан қутулолмаётганинг учун уялишинг керак.

Индамай қўя қолдим-у, ичимда, нега сизга бечора кўринибман, деб ўйладим. Тўғри, аёл кўкраги устидан бўйнидаги холи томон қўл узатса, унинг қиёфаси ғамгин туюлади. Бу ўринда баландпарвоз «ёлғизлик» деган сўзни ишлатиб бўлмайди. Аёл ростданам бечора, ва айни пайтда, ўздан бошқа ҳамма нарсани унутган ҳолда кўринса керак. Эҳтимол, шундай дақиқаларда мен сизга ўзини ўзи ҳимоя қилишга тиришаётган кичкинагина, ярамас хотин бўлиб кўрингандирман. Сиз тўғри айтгансиз: юзимда қандайдир хаёлпаришон бир ифода бўлган.

Ўшанда иккаламизнинг ўртамизда жар пайдо бўлгандек туюлди ва мен сизга ёрилиб гапиролмадим. Бу одат болалигимдан қолган. Ҳолимга беихтиёр қўл теккизишим билан ўзимни билмай қоламан, шунда юзимга қараб ҳақиқий ҳиссиётларим ва кайфиятимни билиб олиш мумкин.

Сиз мени — хотинингизни ёмон кўра бошлаган бўлсангиз керакки, шунақа безор одатимга тиркалгансиз. Мени яхши кўрганингизда эди, одатим устидан қулиб қўя қолган ва уни ўзингизга оғир олмаган бўлардингиз.

Гоҳо, дунёда менинг шу одатимни ёқтирадиган эркаклар бўлса керак, деб ўйлаб қоламан-у, бу беодоб хаёлимдан кўрқиб кетаман.

Одатимни дастлаб билган пайтингизда сиз мени яхши кўрганингиздан гап очган бўлсангиз керак. Ҳозир ҳам шундай, деб ўйлайман. Бироқ, эркак билан аёлнинг орасидаги муносабат мураккаблаша бошласа, шунақа майда-чуйдалар ҳам чуқур ва

зарарли иддиз ота бошлайди. Ахир, соғлом турмушда эр ва хотин бир-бирининг одатларига кўникиб кетадилар-ку. Бунинг акси ҳам бўлиши мумкин, лекин мен кўникиб кетганлар, албатта севишган эр-хотину тинимсиз баҳслашадиганлар — бир-бирини ёмон кўрадиганлардан, демоқчи эмасман. Бироқ, шу кунларда, агар сиз хотинингизнинг одатига сал олижаноблик билан қараганингизда қандай яхши, бўларди, деб хаёл сураман.

Пировардида, сиз мени рўйи-рост калтаклай бошладингиз-да. Шунгача бориш лозимиди? Тез-тез йиғлайдиган бўлиб қолдим. Арзимаган, беихтиёр қиладиган, ҳеч кимга зиёни тегмайдиган холимни пайпасалаш одатимни деб шунчалик қаҳри қаттиқлик қилиш керакмиди? Шунда ҳам дилимнинг тубида сиздан қаттиқ ранжимасдим, аксинча, «Ўзинг айт, сени шу одатдан қутултириш учун нима қилишим керак?» деб овозингиз титраб гапирганингизда дилингизда қандай аҳволга тушганингизни сезиб турардим.

Сиз менга қилган муомалангизни бировга айтсам борми, сўзсиз: «Эрингиз кўрс одам экан!» — дейиши турган гап. Шунга қарамай, сабаб қанчалик майда бўлмасин, бошқа идожи қолмагандан кейин, бефарқликдан кўра калтакка чидаган яхшироқ-да.

— Мен бу одатимни ташлай олмас эканман. Яхшиси, қўлларимни боғлаб ташланг, — дедим бир куни ва ибодатга тургандек, икки кафтимни жуфт қилиб, кўкрагингизга чўздим, гўё сизга ўзимни буткул топширдим.

Сиз ўнғайсизланиб қолдингиз, рангингиз қочиб, белбоғимни ечдингиз ва иккала қўлимни бир-бирига боғладингиз. Ушанда, мен боғлоғлик қўлларим билан сочимни тўриллашга уринганимни кузатаётганингизда, кўзларингизга қанчалик завқ билан қараганимни тасаввур қилолмайсиз.

Наҳотки, энди эски одатимдан қутулсам, деб ўйладим-у, ўша ондаёқ, биров холимга кўлини бир теккизиб кўйса-ей, дедим ичимда.

Мени, тузалмас одам экан, деб ўйлаб, ёмон кўриб қолдингиз, ичингизда «Бор-э!» дедингиз-у, кейин индамай кўйдингиз. Барибир холимни ўйнайвердим, сиз эса ўпкаламадингиз, ўзингизни кўрмаганга олдингиз.

Шунда қизиқ иш бўлди: уришу сўкишлар йўқотолмаган одат йўқолди! Зўрлаганимдан эмас, ўз-ўзидан йўқолди. Бир кун, гўё эсимга тушиб қолгандек, сизга дедим:

— Кейинги пайтлар холимга қўл теккизмайдиган бўлиб қолдим-а?

— Ҳм, ҳм, — деб кўйдингиз совуққина.

«Буни сизга шунчалик аҳамияти йўқ экан, нега мени уришардингиз» — деб ўпкалагим келди. Ўз навбатида сиз ҳам: «Бу одатингни йўқотиш шунчалик осон экан, нега илгарироқ ташлай қолмадингиз?» — дейшингизни истадим.

Афсус, ўшанда бир-биримизга шундай сўзларни айтмадик. Нигоҳингиздан: «Холингни соатлаб ўйнаб ўтирмайсанми!?. Менга нима!» — деган гапни уқдим-у, бирдан нига холимга қизиқмай кўйдим. Кейин ўжарлик қилиб, ушлаб қўяман десам, қўлим бормайди-я!

Ғамгин бўлиб қолдим, алам қилди...

Сизга билдирмасдан холимни ўйнамоқчи бўлдим, қизиқ, қўлим менга буйсунмади. Бошимни эгиб, аламдан лабимни тишладим.

«Хўш, холингни энди нима қиломоқчисан?» — дейшингизни пойладим, бироқ ўша пайтда хол ҳақида ҳечам гаплашмай кўйган эдик.

Буларнинг ҳаммаси ўтмишда қолиб кетган бўлса керак.

Сиз мени қойган пайтларингизда нега ўша одатимни ташлай қолмадим? Дарҳақиқат, мен ёмон хотинман!

Мана, энди, ота-онамнинг уйида ўтирибман.

Бир кун ойим билан бирга чўмилаётсам, «Хунуклашиб қолибсан, Саёка. Йиллар ўтавергач, шунақа бўларкан-да», деб қолдилар.

Ҳайрон бўлиб, ойимга қарадим. У илгаригидек тўла, бадани оппоқ, терилари жилоланиб турибди.

— Сен холингни ёмон кўриб қолган бўлсанг керак-а?

Шу холимни деб не кунларин кўрмадим, демоқчи бўлдим-у, тилимга бошқа сўзлар келди:

— Дўхтирлар оппа-осон кесиб ташлайди, дейишади.

— Шунақами? Дўхтирнинг қўлидан келади, дегин? Чандиқ бўлиб қолса-чи? — деди ойим хитоб билан, лекин бундан ҳечам хавотирга тушмади. — Биз бўлсак, уйда «Саёка эрга тегиб ҳам холини ўйнаб юргандур?» деб кулиб қўямиз.

— Үйнадим.

— Биз ҳам шундай ўйлагандик.

— Яхши одат эмас, албатта. Айтинг-чи, ойи, хол қачон пайдо бўлади?

— Ҳеч ўйлаб кўрмаганман.

— Мениям боламда ҳозирча йўқ.

— Қара-я! Нима бўлганда ҳам йиллар ўтиши билан кўпаяди. Сенинг холинг эса, бошқача. У катта, сен чақалоқ пайтингда кичкина эди. — Ойим бўйнимга қараб кулиб юборди.

Бу пайтда хаёлимга бир гаплар келди: чақалоқлигимда бўйнимдаги холим тариқча бўлган, ойим ва опаларим мени эркалаб, эрмак қилиб, тез-тез холимни ушлаб-ушлаб қўйишган. Мен шунга одатланиб қолганман.

Ота-онамнинг уйига келиб ўринга ётгач, болалик пайтларимни, қизлик давримни эслармиканман, деган хаёлда яна холимга қўл теккиздим. Неча йилдан бери ушламай кўювдим-да.

Сиз ёнимда йўқсиз, уямасдан холимни тортқилашим мумкин. Бироқ, бундан ҳеч қандай ҳузур ололмадим. Қўлимни теккизишим билан кўзимга совуқ ёш келади.

Қизлик хотираларимга берилай, десам, сиз ёдимга тушасиз.

Сиз ажрашмоқчи бўлган ёмон хотин, бадфеъл хотин, тунда ўрнига ётаётиб, холини ўйнаганча, сиз ҳақингизда ўйласа қизиқ-а? Шундай бўлишини мен ўзимда кутмагандим.

Кўзёшларимдан ҳўл бўлиб кетган ёстиқни ағдариб қўйиб, ухлаб қоламан, ҳатто холимни туш кўраман. Қандайдир, бир хонадамиз — буни уйғониб ҳам эслолмадим — сиз билан мен, яна битта нотаниш аёл. Мен сакэ ичиб, маст бўлиб қолганмишман. Зўр бериб, сиздан ниманидир сўраяпман. Шу дақиқаларда одатимга эрк бердим, чап қўлим кўкрагим устидан ўнг елкамга, бўйним билан туташган жойга чўзилди. Бармоқларим холимни ушлаганини биламан, у ҳеч оғриқсиз узилиб чиқди. Холни бармоқларим орасида маҳкам тутиб, у ёқ-бу ёғини қарадим. Сояки магиздек юмшоқ! Эркаланиб, сиз уни бурнингиз ёнидаги хол устига ёпиштириб қўйинг, деб қистаяпман. Кейин, мен ўзим шундай қилишга интилиб, кимонойингиз енгидан ушлаб тортдим у хўнграб йиғлаганча кўкрагингизга бошимни қўйдим...

Уйғонганимда ёстигим яна ҳўл бўлиб кетибди, ўнгимда ҳам кўзёшларим тинмай оқаяпти. Ўзимни жуда ҳорғин сездим, лекин юрагим енгиллашди, гўё елкамдан тоғ ағдарилгандек.

Балки, ростданам холим йўқ бўлгандир, деб севиниб қўяману қўлимни олиб боришга кўрқаман.

Сизга айтмоқчи бўлган гапларим шулар эди. Ҳозир ҳам бармоқларим юмшоқ магизни маҳкам ушлаб тургандек.

Бурнингиз ёнидаги хол менинг ғашимни келтирмаган ҳеч. Гарчи у доим ёдимда бўлса-да, бир марта ҳам гап очмаганман. Менинг катта холимни ўзингизнинг кичкина холингиз устига ёпиштириб қўйсангиз у тез ўсиб кетса, жуда қизиқ эртақ бўлади-а?

Менинг тушимни сиз ҳам кўрсангиз. Ўзимни бахтли ҳисоблардим.

...

Сизга тушим ҳақида ёза туриб, баъзи нарсаларни унутибман. Ўринга ётган кезларим холимни тортқиласам, «Сен, бечора, бахтсиз кўринасан», дер эдингиз.

Бу сўзларингизни муҳаббат белгиси, деб ўйлардим-да, хурсанд бўлардим. Уят бўлса ҳам тан олишим керакки, менинг беоромлитим айнан шу — холимни пайпаслайверишимда экан. Ўзимни оқлайдиган яккаю-ягона баҳонам шуки, — бу ҳақда хатимда ҳам ёздим, — гўдаклигимда ойим ва опаларим мени эрмак қилиб, ўша одатни ўргатиб қўйишган.

— Илгари холимни ўйнаганимда сиз мени тез-тез уришиб турардингиз, — дедим ойимга.

— Ҳа... Яқин-яқинларда ҳам уришардим.

— Нега уришардингиз?

— Нега? Ҳа, ёмон одат-да.

— Холимни ўйнаганимда сизга нимаси ёқмас эди?

— Ҳа, биласанми... — ойим ўйлаб қолди. — Хунук кўринганидан бўлса керак.

— Балки шундайдир... Қайси маънода хунук? Бечораларга ўхшаб қолармидим, ё... ўжарми, тутган жойини кесадиғанми?

— Мен бундай ўйламағанман. Шунчаки... холингни пайпаслаётганинда паришон бўлиб қолмасанг ҳам майли эди...

— Шу нигоҳ ёқимсиз таассурот қолдирармиди?

— Ҳа, сен болаларга ўхшамай, зўр бериб ўйлаётган бўлардинг.

— Мен чақалоқлигимда, гўдаклигимда сиз ва опаларим эрмак қилиб холимга тегмасмидинлар?

— Теккан бўлсак керак.

Унда, холимни ўйнаганимда паришон бўлиб қолишим гўдаклигимда ойим билан опаларим қанчалик меҳр билан силаб-сийпалашганини эслаганимдан-да! Мени яхши кўрадиган одамларни ўйлагим келган пайтларда холимни пайпаслагим келаркан, деб тахмин қилсам, нотўғрими?

Мана, яна нималарни сизга ёзгим келди. Оҳ, менинг одатимни сиз қанчалик нотўғри талқин қилган экансиз!

Энди, бу ёғига нима дейсиз: сизнинг ёнингизда ётиб, холимни пайпаслаганимда хаёлларим кимда бўлган экан?

Сизнинг тоқатингизни тоқ қилган ғалати одатим, ўзим сўз билан ифодалай олмайдиган ва сизга бўлган муҳаббатимдан эди, дейишга ҳаққим йўқми?

Холни ўйнаш одати, аслида, майда нарса, оқлаш, далиллаш овозагарчилигига арзимайди, аммо «ёмон хотинингиз»нинг бошқа хатти-ҳаракатлари ҳам сизга бўлган муҳаббатдан келиб чиқарди, сиз бўлсангиз, ноҳақ ўпкалардингиз. Натижада, бориб-бориб мен ҳақиқатда ҳам ёмон хотинлардек муомала қиладиган бўлиб қолдим.

Бу гапларнинг ҳаммасини ичимдаги ўжар, ёмон хотин айтаяпти, кўлларимни эса хафагарчилик юргизаяпти, деб ўйлайман. Нима бўлганда ҳам ҳасратларим қалбингизга етиб боришини истардим.

Сюгоро Ямамото

Хэй ўзи қуриб олган кулбада ёлғиз яшайди.

Ерга тўртта устун кўмди-да, эски-туски тахталар қоқиб, атрофини беркитди, томига эса, ахлатхоналарда занглаб ётган тунукаларни келтириб босди. Кейин бир эшик топиб ўрнатдики, ундан кириб-чиқиш учун нақд икки букилиш керак. Кулбанинг жануб томонидан тўртбурчак туйнук очиб, ёруғликни аранг ўтказадиган хира ойна кўндирди.

Бу кўчада яшайдиган одамлар қандайдир йўллар билан ўз кулбаларининг ғариблигини яширишга ҳаракат қиладилар: деворга чиройли барглardan бир дастасини илиб қўйишадими, тувакларда чирмовиқ ўстиришадими, уйнинг олдидаги бир парча ерга гул экишадими, устунларни, остоналарни ишқалаб-ишқалаб йилтиратишадими, эшик ва ромларни тинмай тозалашадими, ҳамма-ҳаммасидан ўзлари учун қандайдир завқ ва таскин оладилар.

Хэй бўлса, бундай ишларни ўйламайди. Унинг кулбаси овлоқ жойда, ўт ҳам аранг ўсадиган, сопол парчалари, шиша синиқлари ва шлакуюмлари билан тўлиб кетган ташландиқ бир ерда. Кулбанинг эшигидан бошланиб, харобазорни кесиб ўтган билинар-билимас ёлғизоёқ йўл Хэйнинг қадамларидан ҳосил бўлган. Дарча олдида баландлиги бир метрдан ҳам ошмайдиган дарахтнинг қуп-қуруқ танаси қўққайиб туради. Кўринишидан у анча йиллар илгари қуриган ва энди, қанақа дарахт эканини ҳам билиб бўлмайдди.

Хэй, одамлар билан онда-сонда гаплашиб қолганини айтмаса, ҳеч ким билан мулоқот қилмайди, саломлашмайди, саломга алик ҳам олмайди. Ҳеч ким унинг ҳақиқий исмини, ёшини билмайди. Бир қараган одам уни эллик-олтмиш ёшда,

дейиши мумкин, гоҳида куч-қувватдан қолиб, силласи қуриган етмиш беш ёшли чолдек туюларди. Унинг бўйи баланд эмас, қотма, бироқ мушақдор, офтобда қорайган териси ялтираб туради. Умуман, Хэй — соғлом одам, нозик ва қуюқ қошли чехрасида олижаноблик аломатлари бор.

— Ёшлигида зап йигит бўлган шекилли, — дейишади қудуқ тепасига йиғилиб қолган хотинлар. — Ҳозир ҳам ёмон эмас. Яқинда, тун қоронғусида унинг ёнига биттаси келганмиш.

— Ким унга «ўлиб» турган экан?

— Ким келган бўлса, ўша-да. Бировнинг ишига тумшук суқиш керак эмас.

Хэй бу ердаги ғийбатлардан хабардорми, йўқми, билиб бўлмайди, ҳар ҳолда, индамайгина юраверади, бўйдоқлик ҳаётини ўзгартиришни ҳаёлига келтирмайди.

У латта-путталардан поёндоз тўқийди. Латтафурушлардан эски-тускиларни сотиб олади. Харобазорда ўз қўли билан ғишт териб, қуриб олган печкаси бор, шунинг устига тоғора қўйиб, эски-тускиларни обдон қайнатади, кейин офтобга ёйиб қуритади. Қуриган латталарни икки энли-икки энли қилиб қирқади-да, бураб-бураб пишилади. Хэйнинг оддийгина тўқув дастгоҳи бор. Ўзи ясаб олган бўлса керак. Тўқиган поёндозлари жўнгина бўлади. Бунақаларни одамлар ҳаммомдан кейин оёқ остига ёки хабати¹ тагига қўйишади. Жўн бўлса ҳам пишиқ-пухта поёндозларни чаққон сотиб олишади.

Хэй ҳар тонгда, барвақт, сочиғи билан тоғорасини ва яна бир эски челагини кўтариб, қудуқ тепасига келади. Ювинади, челагини тўлдириб сув олади, кулбасига қайтади. Токчасидан маңдарин солинадиган қутини олиб, ундан алюмин кастрилкасига керагича гуруч ва арпа солади, яна қудуқ тепасига боради, гуруч ва арпани ювиб кулбага қайтади, кастрилкани оловга қўяди.

Бу ернинг аҳолиси кўпинча кунбай ишлайди, шунинг учун саҳар туриб, Хэй билан олдинма-кейин қудуқ тепасига боришади. Баъзилар у билан гаплашмоқчи бўладилар, лекин у ўз одатича, индамайди. Кунларнинг бирида унга дуч келган жиззакни йигитчанинг жаҳли чиқиб кетди: «Нима, кармисан? Саломлашгандан кейин жавоб бермайсанми?» — деганча, мушт тутиб, Хэйнинг устига бостириб борди, бироқ Хэйнинг ниқоб сингари қотиб қолган афтини, қилт этмаган кўз қорачиқларини кўриб, тўхтаб қолди, алампидан қаттиқ сўкиниб, нари кетди.

— Этим жимираб кетди! — деб юрди кейинчалик бу йигитча. — Кўзларига шундоқ қараганимни биламан. Вуй! Мурданики-я! Гаров ўйнайман, унинг томирларида қон эмас, муздек сув оқади.

Хэй ҳар куни бир хил овқат ейди: гуруч ва арпадан баб-баравар солади, мисо² ва тузламалар қўшади, ҳаммасини қайнатади. Мисони у дўқондан сотиб олади, тузламаларни ўзи тайёрлайди.

У доимо ҳаракатда. «Ишлайди», дейиш ярашмас, ўрганиш бўлиб қолган ҳаракатларни бажаради. Эски-тускилар тиқиб ташланган қанорни елкалаб келади, ерга ағдаради, саралайди, қўлбола печга ўт ёқиб, латталарни тоғорага солади, устидан озгина ишқор кукуни сепади, қайнатади. Вақти-вақти билан тоғорадаги латталарни айлантиради. Бу ишларнинг ҳаммасини индамай, ҳеч қаёққа алангламай ҳатто қандайдир ашулани хиргойи қилмай бажаради. Гавдаси, қўллари, оёқлари зарур бўлган ҳаракатларнигина қилади, холос. Хаёл, ҳиссиёт деган «нарса»лар ҳеч қайси ҳаракатида иштирок этмаётгандек.

Қудуққа келган хотинлар Хэй тўғрисида гапиришни қўймадилар:

— Тўқиган поёндозлари бозорда талаш бўлиб кетади. Анча йиғиб қўйган бўлса керак.

— Нима қиласан шунча пулни? Бир ўзинг яшасанг, қариндошларинг кўринмаса, гўринга олиб кетасанми?!

— Кўнгилочар қилиб кинога бормаса, ҳатто радиоприёмник сотиб олмаса! Балки хуфёна қилиб, қизларга сарфлар?

— Эсинг жойидами? Бизнинг кўчада ўйин қилиб, битта ҳуштак чалса, ҳар қандоғи бекорга югуриб келади-ку...

¹ Хабати — хонани иситадиган кўчма манқал.

² Мисо — соя донларидан эзиб тайёрланган ачитқи зирavor.

Бир кун Хэйнинг кулбаси олдида ёши эликларга борган аёл қўлида кичкина тугуни билан пайдо бўлди. Ўрта бўй, хушбичим, юзлари оппоқ, сочлари қоп-қора, қуюқ, қўғирчоқникидек чехрасида зулукдек қошлари, тиниқ қалин лаблари якқол кўзга ташланиб туради. Хэй уйида йўқ эди, аёл кутишга қарор қилди. Кулбани айланиб ўтиб, қуриган дарахт олдида туриб қолди, унинг шохларини ушлаб кўрди, кейин чўнкайди, девор тахтасига суюниб, кўзларини юмди.

Кулба овлоқ жойда бўлгани учун синчков қўшниларнинг хиралик қилиб берадиган саволларидан кўрқмаса ҳам бўлади. Шу ердан дайди ит лўкиллаб ўта туриб, аёлга бир қаради, ундан ўзи учун бирор қизиқ «нарса» топмагач, алангламасдан югуриб кетди.

Икки соатдан кейин Хэй келди. Аёл ўйга чўмиб кетганидан унинг келганини билмай қолди. Эшик гийчиллаб очилганини эшитгач, дик этиб турди ва ҳаяжондан нафаси тиқилиб, жойида қотиб қолди. Унинг чиройли, оппоқ юзларига бўёққа теккизилган мўйқалам билан суртиб қўйилгандек, қизиллик югурди. Тутунчани ушлаган кўллари зўриқди.

Аёл кулбанинг эшигини очганда Хэй унга орқа қилиб турган ва эскириб кетган палтосини ечаётганди. Аёл эшикни ёпиб, секингина «Бу мен», деди. Хэй ярим ечилган палтосини ерга судраганча ўтирилиб қаради. Аёл тутунчани икки қўллаб кўкрагига босди, гўё шу билан ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлгандек, таъзим қилди. Хэй унга тешиб юборгудек қаради. Аёлнинг ҳозиргина чиройли ва жозибали кўринган чехраси бирданига хиралашиб, сўлгин бўлиб қолди.

Хэй индамай тесқари қаради, палтосини, унниқиб кетган қаллоғини ечиб, хонанинг нариги ярмига тўшалган тахта кат устига ташлади. Аёл хонанинг қуруқ ердан иборат «дахлиз»ни кўздан кечириб чиқди: стол, унинг остида ювинадиган тоғора, ишқор кукуни солинган тунука қути, катта шиша идишлар, иккита челақ; рўпарада, девор остида — пастак жавон, унинг юқори тоқчасида идишлар тартиб билан терилган, бир қутича писка, совун идиш, пастки тоқчада — мандарин солинадиган учта қути ва алюмин кастрилка.

Аёл тутунчасини кат четига қўйиб, ичидан боғичини олди ва киммоноси енглари-ни шимарди. Кейин бўш челақни кўтариб, ташқарига чиқди. Шу кундан бошлаб Хэйнинг кулбасида яшайверди.

Хэй аёл билан гаплашмади, ҳатто бетига қарамади. Назар-писанд қилмагани эмас, бу. Шунчаки, аёлнинг кулбага келиши ва бу ерда яшаб юрийши унинг учун мутлақо бўлмаган гап эди. Аёл сув ташиди, овқат пиширди, супурди, кир ювди, озиқ-овқат олиб келиш учун қатнади. Хэй аёл пиширган овқатларни еб юраверди, ювиб тозалаган кийимларни кийди, солиб берган ўринга ётиб ухлади. Буларнинг барини бошқа ҳамма ишлари сингари онгсиз «ҳаракатда» бўлган ҳолда қиларди. Овқат тановул қилаётганда ҳам «мен еяпман» деб ўйламас, шунчаки, зарурий ҳаракатларни бажарарди: чўплар билан овқатни илаштиради, оғзига юборади, чайнайди ва ютади.

Аёл келгани билан Хэй ўрганиб қолган тирикчилик тартиби тариқча ҳам ўзгармади. У, илгаригидек, латтафурушлардан эски-тускиларни олиб келади, қайнатади, қуритади, тасмалар қирқади, поёндозлар тўқийди. Агар аёл унга ёрдам беришни хоҳлаб қолса, индамай рухсат беради. Хэй дастгоҳига ҳеч кимни йўлатмайди, деган мишмишлар чиппакка чиқди. Ахир поёндозларнинг бозори чаққонлиги шу дастгоҳ билан боғлиқда. Аёл дастгоҳда ишлагиси келганда хотиржамгина жойини бўшатиб беради-да, ўзи бошқа ишларга уннаб кетади.

Бир нечта поёндоз тайёр бўлгач, Хэй бозорга олиб боради. Аёл ёлғиз қолиб, кулбани тартибга келтиради, ташқарини супуради, сопол бўлаклари, шиша идиш синиқлари, қоғоз парчаларини ва яна минг хил чиқиндиларни нарига суриб ташлайди.

Кечки овқатдан кейин Хэй бироз дам олади-да, соат ўнарғача яна поёндоз тўқийди. Заруратдан эмас, шунчаки, вақтни ўтказиш учун. Шамнинг хира ёруғидан кўзлари чарчаб, ёшлана бошлагач, дастгоҳни йиғиштириб, ухлашга ётади. Аёл унинг ёнига аста чўзилади-да, юшқа аёл билан устини ёпади. Шамни ўчирганда, агар осмонда ой бўлмаса, хонани зимистон қолайди. Хэй уйкусида у ёғидан бу ёғига ағанайди, бироқ ҳеч қачон хуррак отмайди.

Аёл секингина пиқиллаб ййғлайди. Унинг фигони далада шамол эсишига ўхшайди, гоҳо тебранган ўтларнинг шитирлашига монанд билинар-билинмас шивирлаб қўяди:

— Дўқондаги ишлар яхши кетяпти. Куёвим, барака топсин, тиним билмай ишлайди. Яхши одам! Мени ҳурмат қилади. Сен тўғрингда гап очилгудек бўлса, меҳмонга чақираман, дейди, нуқул...

Яна бир пиқиллаб, давом этади:

— Мен нима қилай, айт... Ота-онамнинг ёлғиз меросхўри, эркатойи эдим, нима иш қилсам, ихтиёрим эди. Гоҳо ножўя иш қилиб қўярдим, лекин яхши эмаслигини тушунмасдим... Ўша одам... ҳечам ёқтирмаганман... «ўлиб турганим» йўқ эди... бола ундан экан. Ўзим билмай қолдим... Ҳеч бўлмаса, шу гапимга ишонгин.

Хэй қимир этмай ётаверади.

— Нима қилай, энди? Сен кетиб қолганинга ҳам ўн беш йил бўлибди. Тушунман, сенга оғир бўлди, ахир, менга ҳам осон эмас, қийналдим. Раҳматлик онам, гуноҳинг оғир, сени кечирмайди, дерди. Вафот этгандан кейин, ўзимни ўзим айб-лайвериб, ўзимдан нафратланиб кетдим.

Бу гаплар неча марта қайталанган бўлса, ҳар гал бир хилда, бир тартибда, ёдлаб олинган монолог сингари айтиларди: «оғир», «қийин», «чидаб бўлмайди», «ўзимдан ўзим нафратланаман». Такрорланавериб, уларнинг маъноси ўчиб кетган, фақат, ҳеч нарсани билдирмайдиган сўзларнинг шитирлаши қолган, холос.

— Жазо муддатини ўтаб бўлгандан кейин ҳатто қотилдан гуноҳ олиб ташланади, — шивирлайди аёл. — Сен нега мени кечиришни истамайсан? Айтсанг кифоя, ҳамма гапингга кираман.

Аёл нималар демасин, Хэй сукут сақлайди. У ҳеч нимани эшитмайди. Йўлда ётган тош нимаю у нима! Шамол тошни пуфлаб ўтади, тош эса, шамолга жавоб бермайди.

Аёл кулбада ўн икки кун яшади, ўн учинчи кун кетишга қарор қилди. Хэй навбатдаги поёндозларни сотиб келса, аёл тахта катнинг чеккасида, тугунчасини тиззасига босганча ўтирибди.

Қиш оқшоми қуюқлашди. Хэй одатдагидек палтосини, қалпоғини ечиб, аёлниги ёнидан ўтиб, тахта кат устига чиқди. Аёл мунғайиб ерга қаради. Унинг юзи сўлгин, қони қочган, тиззалари устига қўйган қўллари анча бурушган. Ортидан Хейнинг қадам товуши эшитилди. Балки, аёл, Хэй бир нима деб қолармикин, деб умид қилгандир. Наҳоят, аёл ўрнидан турди, сочларини қўли билан силади ва унсизгина хўрсинди.

— Демак, ҳеч нарса ўзгармайдими? — деб сўради у аранг эшитиладиган овоз билан. — Кечиришни истамаяпсанми?

Хэй катдан ерга тушди, тоқчадаги алюмин кастрилкани очди, у бўм-бўш экан, демак овқат пиширилмаган...

...

Кастрилка бўш ётганини кўриб, Хэй гуруч ва арпа олиш учун қутига қўл солди. Аёл бугун овқат пиширмагани учун ҳеч ажабланмади. Одатий ҳаракатлар билан гуручни, арпани ўлчаб солди, кастрилкасини кўтариб, кулбадан чиқди.

Аёл тиззасига қўйган тугунчасини қўлига олиб, ўрнидан ҳорғин турди ва ҳеч нарсани илғамаетган кўзларини кулба ичида паришон айлантирди. Кейин қўрқа-писа ташқарига чиқиб, эшикни ёпди.

Осмондаги булутларни уфқ ортига ботиб кетган қуёш сал-пал ёритади ва шундан, ерни қошлаган зулмат янаям қоронғироқ туюлади. Аёл кулбани айланиб ўтди, дарча олдидаги қуриган дарахт ёнида тўхтаб, уни қўли билан пайпаслади.

— Ҳа, ҳа, бу — зайтун бўлса керак, — деб шивирлади. «Дарахт қуриган бўлса-да, зайтуналигича қолган», демоқчи эмас. Йўқ. Аёлниги овози «Бу дарахт умуман дарахтлигини йўқотган» дейишга ҳам ярамайдиган даражада умидсиз эди. У яна ҳам мункайиб нари кетди.

Хэй кастрилкасини печга қўйиб, олов ёқди. Оппоқ тутун ингичка тасма бўлиб, тепага ўрлади ва оловнинг қип-қизил тили идиш остини ялай бошлади. Шуълада Хейнинг кўланкаси ажралиб кўринди. Унинг бепарво юзи қотиб қолган, қорачиқлари кенгайган, ҳеч нимани кўрмаётган кўзлари қоронғилик томон нигоҳ солган эди.

Шамол кучайиб, печкадан тутун чиқди, Хэй йўтала-йўтала оловга ўтин ташлади.

Қизғиш нуска

Кабо Абэ

Муаллифдан

Ўша кунлари мен муҳтожликда яшадим, лекин фақирлигимни сезмасдим. Камбараллик баданимдаги тери каби табиий бўлиб қолганди.

Балки, қашпоқлик қисса ва ҳикояларимни тўқиб учун йиғирилган иш бўлиб хизмат қилгандир. Айниқса мана шу — «Қизғиш пилла» деган ҳикоям, ўзимнинг бир бўлагимга ўхшайди. Ёзувчи ўз асарларини ёзаётиб, шубҳасиз, ўз жисмидан бир парчасини юлиб олиб ижод этади.

Кеч кира бошлади. Ҳар ким ўз уясига, кулбасига ошиқадиган пайт келаяпти, лекин менинг борадиган жойим йўқ, ҳеч қаёққа шошмайман. Қатор уйлар орасида ҳосил бўлган ёриқ, маданийчасига айтсам, кўча бўйлаб аста судралиб борарканман, ақлим бовар қилмай, ўзимга ўзим юз, минг марта айтаман: «Нега мана шунақа кўчалар четини қоплаб олган миллион-миллион уйлар орасида мен «ўзимники» деб айта оладиган биронта бошпана йўқ!»

Симёғоч тагида турволиб, ҳожат чиқардим. Қарасам, бир қулоч арқон ётибди. Ўзимни осиб юборгим келди, «Э, биродар, бир пас дам олайлик, кейин бир гап бўлар», дегандек эди арқон, ва назаримда, бўйнимга кўз қирини ташлаб қўйди. Ўзимниям ухлагим келиб турибди-ю, лекин жой йўқ-да. Ундан кейин, мен бу арқонга ҳеч қанақа биродар эмасман. Ҳаммадан кўра, аввал нега менинг ўз уйим йўқлиги тагида етиб олишим керак.

Ҳар суткада бир тун келади. Тунда одамлар ухлагани ётишади. Ухлаш учун бошпана керак. Демак, мен учун ҳам қаердадир бошпана бўлиши керак-ку. Шундайми?

Бирданига калламга бир хаёл келди: менинг фикрларимга қанақадир хатолик аралашиб қолган бўлса-чи? Гап менинг ётоғим йўқлигида эмас. Балки мен, у қаерда эканини унутиб қўйгандирман?.. Ҳа, шундай бўлиши мумкин. Мана, масалан, бу ерда... Мен бир уй олдида қадамимни секинлатдим. Шу уй меники эканлиги ҳақида ҳеч қанақа белги йўқ, албатта. Бироқ, биричидан, бунақа белги ҳеч қайси уйда йўқ, иккинчидан, шунақа белгиларнинг йўқлиги, шу уйлардан биттаси меники эмас, дегани ҳам эмас-да.

Омадим бор экан: ярим очиқ деразадан бир аёл мулоим қараб турарди. Жилмайди. Умид эпкини менга тегиб, ичимга кириб кетди, нақд юрагимгача сингиб борди. Юрагим қанот чиқаргандек талпинди, шамолда қолган байроқдек хилпиради. Мен ҳам аёлга қараб жилмайдим, жентламенлар каби таъзим қилдим.

— Кечирасиз, хоним, бу уй меники, а?

Аёлнинг чеҳраси қотиб қолди:

— Нима? Сиз кимсиз, ўзи?

Жавоб бермоқчи эдим у ўзимни йўқотиб қўйдим-да. Шу пайтда, ким эканлигимнинг ҳеч аҳамияти йўқлигини унга қандай қилиб тушунтираман?

— Нима бўлганда ҳам, — дедим ниҳоят сал асабийлашиб, — агар шу уй меники бўлмаса, марҳамат қилиб, шуни менга исботлаб беролмайсизми?

— Нималар деяпсиз? — Аёл қўрқиб кетди.

Баттар жаҳдим чиқди.

— Исботлаб беролмасангиз, демак, шу уй меники бўлади-да!

— Ахир, бу уйда мен яшайман-ку!

— Нима бўпти? Сиз шу уйда яшаётганингиз, у меники эмас, дегани эмас-ку. Тўғрими?

Аёл жавоб беролмай, юзлари тошқотди-да; деразани шарақлатиб ёпиб қўйди. Мана, шунақа-да, аёлларнинг жилмайиши ортида бошқа нимаям бўларди? Ўзларининг аҳмоқона мантиқларини қувватлаб қолиш учун қўллайдиган усул-да, бу. Қанақа

мантик, дейсизми? Ҳа, ўша «Бирор нарса бировники бўлса, демак у менга тегишли эмас», деган гап-да.

Нега?.. Нега энди, ҳамма нарса бировларники-ю, айнан шунинг учун меники эмас? Наҳотки, дунёда биронтаям... Ҳа, майли, меники бўлмай қўя қолсин, ҳеч кимники бўлмаган нарса йўқ бўлса?! Гоҳо, қурилиш майдонларида, омборларида ётган катта-катта қувурлар менинг уйим бўлиб туюлади. Бироқ, улар ҳам кимнингдир мулки бўлиш арафасида турган бўлади ёки мендан сўраб ўтирмай, менинг манфаатларим у иродамга қарамай, кимларнингдир «нарсаси»га айланиб, ғойиб бўладилар. Ёки, уйга ҳечам ўхшамайдиган нарсага айланиб қоладилар.

Боғдаги ўриндиқни айтмайсизми? Ҳа, ўриндиқ зўр нарса... аммо... Қани энди, у ҳақиқатдан ҳам менга уй бўлиб қолса! Қани энди, Анави қўлида тўқмоғи билан тепамга келиб, ҳайдаб юбормаса!

Боғдаги ўриндиқ ҳеч кимнинг мулки бўлиши мумкин эмас, шубҳасиз, у ҳамманики. Бироқ, Анави тўнғиллайди:

— Қани, тур, ўрнингдан! Бу — ҳамманинг ўриндиғи, сеники эмас! Тезроқ, жўнаб қол! Бўлмаса, сени қонун эшигидан ўтказиб, ертўлага обкириб қўйишга тўғри келади... Эсингда бўлсин: агар сен ўша ертўладан бошқа бирорта жойга ўрнашиб олсанг, жиноят қилган, қонунни бузган бўласан! Уқдингми?

Мангу дарбадарликка маҳкум этилган Агасфер ҳақидаги афсонани мен учун тўқишган бўлса керак.

Қош қорайиб бормоқда. Ҳамон дайдиб юрибман. Атрофимда уйлар, уйлар, уйлар... Уларнинг орасидаги «ёриқлар» — кўчалар, ҳаммаси бирдек — қиёфасиз, муттасил ўзгариб туради: ёмғирда ҳурпайган типратикандек, қор ёққанда машина филдираклари ораси қадар тораяди, шамол турганда — айланиб турган тасмадек «оқади». Юравераман, юравераман... Нима учун ўз уйим йўқлигининг тагига етмагунимча ўзимни ўзим осмасликка қарор қилдим.

Тўхта-чи! Бу нима? Ким оёғимдан тортиб қолди? Агар бу бояги арқон бўлса, шошмаслик керак. Йўқ... арқонга ўхшамайди... ипми? Ҳа, ёпишқоқ ипак! Уни иккита бармоғим билан авайлаб ушладим. Тортдим. Батинкамнинг тешигидан чўзили-иб чиқди. Яна тортдим. Чиқаверди, чиқаверди... кети кўринмайди. Ғалати-ю! Қизиқиб кетиб, тортаверибман. Шунда янаям ғалати иш бўлди: гавдам бир томонга қийшай бошлади. Қийшайверди, қийшайверди, мувозанатни сақлаб қололмадим. Нима бало бўлди, дедим. Ернинг айланиш ўқи оғиб кетдими ё дунё тортилиш маркази жойидан силжидими?

Шу гаплар хаёлимдан ўтиб улгурмай, бир оёғимдаги батинка «тўп» этиб ерга тушди-ю, нима гап бўлганини тушундим. Ернинг айланиш ўқи ҳам, дунё тортилиш маркази ҳам жойида экан-у, менинг битта оёғим калта бўлиб қолибди. Ипни тортганим сари оёғим қисқараверибди. Ип ҳалиям тутмаган, ана, осилиб турибди.

Тўқилган кўйлакнинг йиртигидан битта ипни тортсангиз, чиқиб келаверади, чиқиб келаверади, охири кўринмайди. Бояги ёпишқоқ ипак менинг оёғимдан чиқиб қолган тола экан. Итоури қовоғининг пўчоғига ўхшаган. «Ипак»ни тортаверганимдан оёғим калта бўлиб қолибди.

Ўтириб қолган жойимдан туролмадим. Турсам ҳам юролмайман. Нима қилишимни билмайман, қўлимда — оёғимдан эшилиб чиққан бир калава келадиган ипак. Бирдан... кўзим чиқиб кетай деди: ипак ўз-ўзидан ғимирлай бошлади! Бир учи устимга ўрмалаб чиқди, иккинчи учидан эшилаверди. Илонга ўхшаб мени ўрай бошлади. Чап оёғим эшилиб бўлгандан кейин ўнг оёғим эшилди. Борган сари, мени чулғаб олаётган ипак қалинлашаверди. Ўнг оёғим ҳам эшилиб бўлгандан кейин қорнимга ўтди, сўнг кўкрак қафасимга... Бир ёқдан эшилиб, иккинчи ёқдан ипак билан чулғанавердим. Бора-бора ўзим эшилиб тугадим, ипак учи ичкаридан танғилиб қолди. Мен йўқолдим. Ўрнимда ичи бўш, илиққина пилла пайдо бўлди.

Мана, энди бемалол ухлаш мумкин. Уфқнинг қизил шафағида пилла ҳам қипқизил бўлиб товланди. Нима бўлгандаям, шу пилла менинг уйим-да. Ҳеч ким мени бу ердан ҳайдаб чиқаролмайди. Фақат... ниҳоятда, уйлик-жойлик бўлдим, деганда, ўзим йўқман, Қизик!

Пилла ичида вақт тўхтаб қолган. Кўчаларга қоронғи тушганига қарамай, пилланинг ичида оқшом давом этар, қизғиш шафақ нурланиб турарди. Шунинг учун ҳам «мен-пилла»га Анавининг кўзи тушиб қолди. У темир излар билан кўтарма гов орасида ётганимни кўриб, аввалига жаҳди чиқди, кейин ғалати нарсага дуч келганини сезиб қолиб, пиллани олди-да, чўнтагига солди. Пилла бир мунча вақт унинг чўнтағида ётди, кейин ўғилчасининг ўйинчоқлар қутисига тушди...

Қудрат ДЎСТМУҲАММАД таржимаси

ШАМОЛДА ТЕБРАНГАН АЛВОНРАНГ ДОЛАМ

Шаҳло Аҳророва

Бахт

Хув, ўрикнинг шохларида
ўлтиради оймомо,
Новдаларга суйанганча
деразамдан
мўлтирайди оймомо.
Мўлтирайди ёлғизгина,
мўлтирайди менга жим.
Мен унга ёт, новдалар ёт,
ё юлдузлар унга ким?
Ой олисда, ой осмонда,
ёғдулари мўлдан-мўл,
Шухратда ҳам балки танҳо,
узатсанг кўл етмайди.
Кўк уники, тун уники,
уникидир ойдин йўл,

Бироқ новдага суйаниб,
деразамдан кетмайди.
Мен эса...
Эй,
Ой бўлса у нима қибди.
Бўлса бўлар осмондай.
Мен кўкнимас, шухратнимас,
ё ойдаги жамолни,
балки ой ҳам ҳавас қилган
ўзгача бир камолни,
ўзга Бахтни туяман.
Ёнимдаги куш оймомо —
ширингина ухлаётган
дилбандларим кўрпасини
ёпиб қўяман.

Умр

Тупроқ йўлда
жўшқин аргумоқдай
чошиб бораётган болакай,
Кўзларингда дунё сиймаётган
чексиз ҳайратни
кўрмоқ учун тўхтадим.
Чанг йўлларга
топ-тоза хисларини,
топ-тоза кулгуларини
сешиб бораётган болакай,
Сенинг соддагина дунёларингга
кўмилиб, бир дамгина
хаёл сурмоқ учун тўхтадим.
Мен каби
серғалва ҳаётнинг ташвишларинимас,
хаёлпараст елларнинг

юзларидан
ўпиб бораётган болакай,
Ҳали адоватни билмаган
беғубор юрагингдан ўпиб,
киприкдаги губорингни
кўзларимга сурмоқ учун тўхтадим.
Тўхтадим...
Аммо, сен,
чошиб кетдинг,
чошиб кетавердинг тўхтамай,
талпинганча қолдим ортингдан бир зум.
Сўнг эса...
жимгина юриб кетдим,
Оплоқ сочларини оқ рўмол қучган
Онам ортидан...

Жиззах

Шамолда тебранган алвонранг лолам

Шамолда тебранган алвонранг лолам,
Ўткинчи шамоллар букмасин қақдинг.
Гўзаллик тимсоли бўлгин сен ҳар дам,
Шамолда тебранган алвонранг лолам.

Ишқ нафаси

Баҳор келиб, яна яшнади олам,
Борлиққа таралди ишқнинг нафаси.
Шундай лаҳзаларда бўл менга ҳамдам,
Эй, сен — юрагимнинг ширин эркаси.

Ватан

Кўшигим тўқилсин дашт-далаларга,
Қирларга тўқилсин қуёш нуридай.
Ватан деб аталган бу кенгликларга
Тўқилсин қалбимнинг сўнгсиз меҳридай.

Тошкент

Гулзебо Иброҳимова

* * *

Кел, муҳаббат қутқар мени,
ишқсизликнинг азобидан қутқаргил!
Уйғот дилни, рўёларнинг
хийлагар ул саробидан қутқаргил!
Ул пок зотнинг ўйларини
хаёлимга ҳоким эт!
Қалбни Ҳақнинг зикри билан
жаннат қадар соқин эт!
Кел, муҳаббат,
кел, муҳаббат,
қутқаргил!

* * *

Меҳробинг мангуга маконим бўлса,
Тиззамга бош кўйиб ўйингга чўмсам.
Аршингни айланиб учсаю руҳим,
Боримни кўзёшдай пойингга тўқсам,
Тўқилсам.
Ҳокимдан бир тонгда зебо гул унса,
Беҳиштий ул булбул келсаю кўнса,
Борлиқ илоҳий ишқ куйига тўлса,
Замину самода садолар тинса,
Тингласам.
Курсинг тебранса гар куй навосидан,
Жаннат боғларидан акс садо қайтса,
Бир ун эшитилса боғ ҳавосидан
О, менинг суюкли бандам деб айтсанг,
Йиғласам.
Чорласанг, ризонгни ишқингда топсам,
«Борим-оллоҳ», дея ўзингга чопсам,
Ҳижрон эшигини оҳиста ёлсам,
Васлингга элтгувчи Ҳақ йўлни топсам,
Кетолсам, кетолсам, етолсам!..
Васлинг боғи мангуга маконим бўлса...

Олтинсой

Дилдора Абдуллаева

* * *

Тиқиллатар соат танглайн тинмай,
Уй ҳажрида итлар ҳуради узоқ.
Ўлтирибман ёлғиз юрагим қон май,
Кўзим қаршисида улғаяр қийноқ...
Тонг эса отмас...

Тун бўйи сайради қушми, булбулми,
Умидвор куйлади гулнинг ишқида.
Тонг саҳар очилар рухсори унинг
Висолин кўради энди тушида...
Тонг эса отмас...

Мен тундан зерикдим, тун зерикмади,
Энди бошим қайга олиб кетаман.
Қаламим ҳам синди, ҳасрат битмади,
О, энди ўзимни ўзим отаман...
Тонг эса отмас...

* * *

Сен кириб келасан қайтадан,
Қайтадан бошланар ҳаётим.
Мен унут қўшиқлар айтаман,
Бу қадар айтолмас бирор ким.

Сен кириб келасан қайтадан,
Қайтадан яшнайдим кўнгуллар.
Шодликлар киради ортингдан,
Ечилар тугилган мушкуллар.

Сен кириб келасан, йўқ гина,
Кўзларинг қуёшдай чақнайди.

Билсайдинг яшадим жимгина,
Саҳрода ташнадил чанқадим.

Айро йўл туташар, албатта,
Юрагим ёрилмай соғинчдан.
Сен кириб келасан охишта,
Соғ чиқиб маҳзун ҳар куз, қишдан.

Осмон-да узилиблар тушмас,
Фуруринг лат эмас, саркашим.
Сен менга, мен сенга туш эмас,
Келасан, ҳаётим, сарчашшим...

Андижон

Мавлуда Авазова

* * *

Найзали нигоҳга беролмадим дош,
Қувончим чоклари сўкилди бир-бир.
Новдалар киприги устидаги ёш —
Қалбимдан отилган андух, ғам, ахир!
Муҳаббат юракда армон, доғ бўлди,
Ёлғизлик — қисматим, бардош — тоғ бўлди.

* * *

Кимсасиз йўлақдан кетиб бораман,
Оёғим остида инграётир қор.
Совуқ изғиринга расминг қораман,
Қалбимда туйганча юксаклик, виқор.
Бағримдан қулаган мангу музлик бўл,
Мен эса қураман энг равон, кенг йўл.
Бу йўлим етказар баҳорга, албат,
Ялпизга лаб босиб кашф этаман бахт.

Фарғона

* * *

Юрагимни шафаққа кўмдим,
Тунни ёриб кулди андуҳим...
Маъюс учган қушлар кўзида
Ёнди қайтиб эркпараст руҳим.

Майсаларнинг тилин сўрадим,
Елкамга бош қўйди хазонлар.
Юрагимнинг исмини айтиб
Изларимни кўмди армонлар.

Мен дил тилаб хорлатган туннинг
Шаъмларидан қочди парвона.
Соғинч рангин сачратиб доғи
Тўлғантирди ишқи девона.

Юрагимни шафаққа кўмдим,
Кўзларимда оқди дарёлар.
Парвонасиз шаъмнинг умрини
Тушунмасдан кетди дунёлар.

* * *

Хайр энди...
Кўзларимга сиғмай қолган тун
Қаёнларга кетди адашиб?
Видо сўзин энтикиб айтди
Ой қоронғу дилга қовушиб...
Хайр энди...
Сени қайтиб тингламасман, йўқ,
Муҳаббатнинг сўлим эртаги.
Руҳим аро нечун жовдирар
Майсаларнинг қонли юраги...
Хайр энди...
Йўлларингда яшадим узоқ,
Бахт излаган дайди сингари.
Сени топиб, ўзни йўқотган
Лаҳзаларим ўтди-ку бари...
Хайр энди...
Кўзларингда қалқийди кўнглум,
Насибамиз ишққа гадолик.
Бунча ёруғ ой шуъласида
Қапалақдай ўйнар жудолик...
Хайр энди...

Янгийўл

Ҳожиакбар Ислон Шайх

Ҳодуғарнинг эри

Мистик-фантастик қисса

Иттифоқо хизмат юзасидан сафарга борадиган бўлиб қолдим. Вазиримиз фалон вилоят ҳокимлигида бўлиб, турли муҳим ишларни бажариб келишим лозимлигини айтди.

Хизмат машинамизни бир кун ўбдон шайлаб-созлаб, эртасига наҳорда йўлга отландик. Ҳайдовчи Шукрулло исмли қирқ ёшлардаги миқтидан келган хушрўй йигит бундай сафарларни жуда хуш кўрар, чунки илгари у улкан рефрижератор машиналарида узоқ йиллар ишлаган бўлиб, собиқ иттифоқдаги кўп йирик шаҳарларни кезиб чиққан, ярим умри йўлда ўтган эди. Шунинг учунми, навбатдаги сафар тараддудидан хабар топиши биланоқ кўзлари чақнаб кетар, кафтларини бир-бирига ишқаб: «Эҳ, яна бир ҳангомалашадиган бўлибмизда!» — деб кўяр эди. Ҳангома учун эса, унда мавзу тўлиб-тошиб ётар, олис йўлларда кўрган-кечирганларини ҳикоя қилишга тушиб кетса, вақт ўтганини сезмай қоларди киши.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Тошкент — Самарқанд — Бухоро катта йўлига чиқарканмиз, биздан эллик газ чамаси олдинда шляпали кексароқ бир одам йўлни шошилинч кесиб ўта бошлади.

— Ҳожака, мана шу одамни эслаб қолинг, — деди Шукрулло «шляпа»га имо қилиб. — Ҳализамон сизга қизиқ бир воқеани айтиб бераман.

— Ҳализамонингиз нимаси? — дедим мен яна бир ғаройиб ҳикоя тинглашга руҳан шайланиб. — Йўлда мошиналар анча сийрак, вақтимиз ҳам сероб, ҳикоянгизни бошлайверинг, бизга ким халақит беради?

— Э, Ҳожака, бу фоний дунёда бўлмайдиган ишнинг ўзи йўқ, — ҳайдовчи шундай дедида, пича сукут сақлаб, кутилмаганда савол бериб қолди. — Сиз умрингизда ўтақаси ёрилганча хотинидан қочган одамни кўрганмисиз.

Мен бир сония ўйланиб, сўнг қатъий жавоб бердим:

— Йўқ!

— Мен эса кўрганман! — деди Шукрулло тантанавор оҳангда, гўё мени ҳайратга сола олганидан кўнглида бир дунё лаззат туйиб. — Масков йўлида, бундан тўрт-беш йил муқаддам...

— Хўш-хўш? — дедим мен қулоқларимни динг қилиб, орқа ўриндиққа бемалол жойлашиб ўтириб оларканман.

Шукрулло яна бир неча фурсат сукутга толди. Бетон йўлдан мошинани шошилмай елдираркан, ашқол-дашқоллар солинадиган қутисидан сигарет олиб тутатди. Аччиқ тутунни мириқиб икки-уч тортгач, гапида давом этди:

— Мошинамга мева-чева ортиб, Переделкинога кетаётгандим. Янги йил арафаси. Вақт ярим тундан оққан, йўл тим қоронғу, қатнов қарийб тўхтаган, яккам-дуккам милтиллаб ёнаётган чироқлар ёруғида оврупоча йўсинда қурилган эски қишлоқ уйлари кўзга ташланади. Айна шу палла йўлнинг қоқ ўртасида боягина йўлимизни кесиб ўтган шляпали кимсага ўхшаган митти жомадонли бир одам тўхтатишимни илтимос қилиб, зўр бериб қўл силки-таётганини кўрдиму шиддат билан тормозни босдим. Мошинам зил-замбилдай оғир, тезлик жуда катта, шундай қилмасам, уни босиб кетишим ҳам ҳеч гап эмас эди-да.

Тўхташим билан ҳалиги шляпали кимса букчайганча югуриб, дераза қошига келди-да, илтижо қила кетди:

— Жон ука, мени ола кет, йўқ дема, бу яхшилигинг мендан қайтмаса, Худодан қайтсин, у дунёю бу дунё барака топ, ўғлим, илтимосимни ерда қолдирма!..

Қарасам, туппа-тузук бир мўйсафид, бошига катта бир ташвиш тушганга ўхшайди, ҳаддан зиёд безовта, ҳатто аянчли кўринди. Бунақа йўлларда одатда биз одам олмасдик, чунки тунда ҳар хил жиноятчилар изғиб юришар, бемаҳалда тўхтатсанг, қурол ўқталиб, мошинадаги бор молингни тортиб олиши, боз устига, чўнтагингни ҳам шипшийдам қилиши улар учун писта чаққандай бир гап эди. Хуллас, бу оқсоқол унақа шубҳали зотлардан эмаслигини пайқаб:

— Чиқинг, отахон, — дея бошим билан ўнг томонимга имо қилдим. (Шеригим кабина ортидаги ётоқчада дам олаётганди).

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, бобой? — сўрадим у жойлашиб олгач, аста газни босарканман.

— Э, ўғлим, — деди мўйсафид чуқур хўрсиниб, сўнгра кўрқув ва хавотир тўла нигоҳини менга қадаб, фавқулодда сўз қотди. — Ўтакаси ёрилиб хотинидан қочган одамни умрингда кўрганмисан?

— Йўқ, — дедим мен ҳам ўйлаб ўтирмай.

— Ўша зот — мен бўламан! — хитоб қилди оқсоқол дабдурустан. — Ҳа-ҳа, хотинимдан қочиб кетаяпман. Жин урсин уни!.. Минг лаънат!..

Унга зимдан савол назари билан тикилаётганимни сезиб, яна бир хўрсинди-да, умидсиз, синиқ овозда гап бошлади:

— Бундан кўп йиллар муқаддам, — у кезларда мен — қирчиллама, қадди-басти келишган, азамат йигит эдим, — вилоят фирқа кўмитасида ҳайдовчи бўлиб ишлардим, мафкура бўйича котибни олиб юрардим. Хўжайиним Иван Иванович ҳар ҳолда яхши одам эди. «ГАЗ-24» мошинлари энди чиққан пайтлар, менга ҳам қулинг ўргилсин битта оппоғидан беришган эди. Хўжайин билан кеча-кундуз тиним билмасдан ишлардим, эрка хотинию болачақаси, танноз ййнашларининг ҳам хизматини қилиб улгурардим. Кунларнинг бирида тўйқусдан идорада тўс-тўполон бошланиб қолди. Масковдан катта бошлиқлар келиб, биринчи котибимизни фирқадан ўчириб, ишдан олишди. Хизмат вазифасини суистеъмом қилгани учун. Бунинг нималигини ҳалигача яхши тушунмайман. Кейин қурултой ўтказилиб, янги раҳбар тайинлашди. Илгари бунақа тўс-тўполонлар тез-тез бўлиб тургани учун ҳамма: янги бошлиқ янги муқомда йўргалаб яна кимларни ишдан бўшатаркин, деб кутарди. Лекин узоқ кутишга тўғри келмади. Биринчи котиб дастлабки кунданоқ биринчи муовинга ҳужум бошлаб, бир ойдаёқ уни бошқа ишга ўтгани муносабати билан ўз вазифасидан озод қилди. Кўп ўтмай навбат менинг хўжайинимга ҳам етиб келди. Унга фирқа ёғочсозлик корхонасига бошқон бўлиб ишлаш учун йўлланма берди. Молиявий инқирозга юз тутган корхонани оёққа тургазиш керак экан. Кейинчалик эшитишимча, янги жой Иван Ивановични бу ердан кетказиш мақсадида атайин, сунъий йўл билан инқирозга юзтубан этилган экан. Чунки Иван Иванович порахўр ва юлғич бўлишига қарамай, (ҳар ҳолда порани у бировларнинг ишини битказиб, анча ҳалоллаб оларди), ҳамма масалада ўз фикрига эга, тўғрисиўз ва шартки одам эди. Бундайлар эса, у кезларда катта раҳбарларга ёқмаслиги аён эди.

Хуллас, Иван Иванович билан хайрлашдим-у, мен учун тамомила янги ҳаёт бошланди. Унинг ўрнига марказдан Айра Габдуллина исмли соҳибжамол аёлни қўйишди. Янги котибанинг юзи сутга чайилгандек оппоқ, қора қошлари қалдирғоч қанотларидек бир текис, елкалари оша тўзғиб ётувчи оловранг сочлари тилладек товланарди. Фақат катта-катта мовий кўзларигина кишига тешиб юборгудек совуқ боқарди.

Ишга келган кунийёқ у мени хонасига таклиф этиб, рўпарасига ўтиришимни буюрди. Сўнгра ҳеч қандай андиша ва истиҳолога ўрин қолдирмайдиган оҳангда ҳаёсизлик билан гап бошлади:

— Гап бундай, ўртоқ: мен бу ерга марказдан жуда катта ваколатлар билан келганман. Икки марта гапиришни ёқтирмайман. Айтган гапим ҳамма ходимлар, айниқса, сен учун қонун бўлиши керак. Ҳайдовчи — ҳар қандай раҳбар, айниқса, мендай олий раҳбарнинг ўнг қўли ҳисобланади. Шу боис ҳар бир қадамингни ўйлаб босишинга тўғри келади, қиттак измимдан чиқсанг ҳам, аяб ўтирмайман, пўстингга сомон тикаман. Тушунарлими?

Бу қутилмаган гапдан лол қолиб, зўрға оғзимни очдим:

— Тушунарли...

Шукрулло бетон йўл чеккасидаги икки қаватли мўъжаз мишабхона биносига яқинлашаркан, жим қолиб, тезликни камайтирди. Сирдарёдан ўтган улкан кўприкка етиб келгандик. Бино яқинида беш-олти юк ва енгил мошиналар турар, ҳайдовчилари икки мишабни ўраб олиб, алланималарни зўр бериб уқтиришга уринишарди. Йўқ жойдан камчилик топган мишаблар эса, «осмон кўлларингда бўлса, ташлаб юборингла», — дегандай гўдайиб, бир нималик бўлиб қолиш илинжидами, сурбетлик билан ишни пайсалга солишарди.

Мишабхона ёнидан шошилмай ўтиб олганимиздан сўнг Шукруллога яна жон кирди.

— Хуллас, Роберт Назарович (шляпали мўйсафиднинг исми-шарифи шунақа экан) вилоят фирқа кўмитасининг янги котибаси билан қандай иш бошлаганини батафсил ҳикоя қиларкан, уйқусизликдан эснаганимни кўриб, буни зерикканимга йўйди чоғи, воқеалар тизимини ҳатлаб ўтиб, гапни қисқа қилди:

— Охир-оқибат иш шунга бориб етдики, мен ўша жодугарга уйланишга мажбур бўлдим.

Мен унга ҳайрон бўлиб тикилдим.

— Қанақасига?.. Жодугар деганингиз нимаси? — сўрадим чинданам ҳеч нарсага тушунмай.

— Ҳа, азизим, янги котибамизнинг асл маънода жодугарлигини англаб етишим учун у билан узоқ йиллар бирга яшашим зарур бўлди.

Азбаройи қизиқиб кетганимдан кўзларимда ўт чақнаганини кўрган мўйсафид жонланиб, ҳикоясини давом эттирди:

— Айра Габдуллина кўл остида ишлайдиганларга ҳаммавақт захрини сочар, уларнинг дилини оғритиш ва ранжитишдан чинакам лаззат топар эди, тадбиркор, ишбилармон, омади чопган одамларни жини севмас, айниқса, тақводор, ҳудожўй одамларни кўргани кўзи йўқ эди. Мен илгари буларни котибамизнинг фирқа мафқурасига чексиз садоқати, фирқа ишига фидойиларча муносабатига йўяр эдим. Лекин кейинроқ билсам...

— У сизни қандай... ўзига уйланишга мажбур қилди? — сўрадим мен сабрим чидамай, гапни бўлиб.

— Мен икки ой мобайнида худди аскардай хизматини қилдим. Янги мошинадан ажралиб қолмай, деган ниятда унга ёқиш, дилига йўл топишга интилардим. (Ўша даврларда шўролар мамлакатада ишсизлар йўқ, деб гапириларди-ю, лекин аслида тузукроқ иш топиш кийин эди).

Кунларнинг бирида олис туманда иш билан анча кеч қолиб кетдик. Сўнгра янги котиба таширифи шарафига энг зўр ресторанда базм уюштирилди. Хуллас, юкхонамни турли-туман ичимлик ва мева-чеваларга тўлдириб, ярим кечаси уйга отландик. Айра хоним ширакайф, орқа ўриндикда оппоқ сонларини кўз-кўз қилаётгандай чалиштириб, ястаниб ўтираркан, бирдан менга:

— Мусиқангни кўй! — деб буюрди. Овозида аллақандай ёқимсиз шира, совуқ бир жозиба бордай туюлди менга.

Радионинг қулогини бураган эдим, Валентина Толкунованинг майин қўшиғи янгради. Айра шу заҳоти:

— Ўчир! — дея ўшқирди. — Шўхроғидан йўқми? Элвис Пресли ёки ўзимизнинг Богдан Титомирдан...

«Об-бо, шайтонча кўшиқларга ишқибоз экан-да», — хаёлимдан ўтказдим, «рок»ни ўлғудай ёқтирмаганим боис ўлганимнинг кунидан ашқол-дашқол солинадиган кутини титкилаб. Хайрият, ҳамкасбларимиздан бири солиб қўйган шекилли, бир кассета чиқди. Уни магнитофонга қўйишим билан бамисоли тўфон ёки бўронда қолиб кетган эркак кишининг ҳирқироқ овозда кучаниб айтган қўшиғи янгради.

— Товушини кўтар! — бақирди Айра хоним ўтирган жойида алламбало хатти-ҳаракатлар қилиб, рақс туша бошларкан.

— Хуллас, у яқиндагина кўчган янги уйига етиб келганимизда (одамлар уй олишга йиллаб навбатда турган бир пайтда унинг бир ўзига беш хонали уй беришганди), шайтоний мусиқадан миям қарахт, қулоқларим том битган эди. Боз устига, орқа ўриндикда ялпайиб ўтирган аёл томонга негадир қарашга ҳам юрагим безиллаб қолганди. Тезгина мошина юкхонасини очиб, ундаги шиша-пиша ва мева-чеваларни ичкарига ташиб киргиздим. Сўнгра энди хайрлашмоқчи бўлаётгандим, унга нигоҳим тушди-ю, таққа тўхтаб қолдим. Унинг кўзларида айни бир вақтда ҳийла, макр, жоду ва аллақандай шум бир севги тажассумини туйиб, тилим айланмай қолди. Ажабо, шу пайт кўз олдимда тухумсимон катта кўзгу пайдо бўлди ва унда кетма-кет ғалати ёзувлар акс эта бошлади: «Уйимда қол, истасанг — шампан ичамиз, истасанг — қаҳва...» Ё тавба, афтидан, шу йўл билан мен Айра хонимнинг миясида кечаётган фикрларни ўқий бошлагандим.

— Кетмай тур, мен ҳозир... — деди янги котибамиз нозли, эрка товушда, шошилмай бурилиб, ичкарига йўл оларкан. Аёлнинг юриш-туриши, товушининг ўзидаёқ сеҳрловчи алланима бордай эди. Лаҳза ўтмай, қайтиб чиқди. Энди дилга ғавғо солувчи бўлиқ бадани яққол кўриниб турган узун шаффоф ичкўйлак кийган, қўлида биллур қадаҳ бор эди. Яна

тухумсимон кўзгуда ёзув кўринди: «Ич, азизим!» Негадир томоғим қақраб турган эди, шартта қадахни олиб, охиригача симирдим. (Кейинчалик билсам, бу — иссиқ-совуқ қилиб дамланган шароб экан).

Шу пайт... шу пайт Айра хоним кўз олдимда осмондан тушган фариштадай ой юзли санамга айландики, уни мажнундек телбаларча севиб қолганимни англадим. Ҳозир рўпарамда турган гўзал бутун жаҳонни ўртаб, оламга бир бошдан ўт кўйгудай офатижон бўлиб туюларди. Унинг яшиндай чақноқ нигоҳи юрагимга устма-уст ўт қалар, гулғула солар эди.

Ўша куни бошимдан кечирган ишқий саргузаштларим таъриф-тавсифига тилим ожизлик қилади. Азбаройи ишқим зўрлиги ва чексиз бахтдан сармаст бўлиб, қандай унинг ётоқхонасига кириб кетганимни сезмай қолдим. Онадан қандай туғилган бўлсак, шундайлигимизча бир-биримизга арслондек ташландик. Айра мени эзиб-янчиб, тилка-пора қилиб ташлагиси келар, мен эса бундан ҳадиси бахтиёрлик туярдим. Аёл жами ишқи дилкашликларни тескарисига адо этар, унинг бу ғаройиб хатти-ҳаракатлари менга ҳам бир дунё завқ-шавқ бағишлар эди.

Хуллас, ўша тунни у билан айш-ишратда ўтказдим. Бундай қараганда, менинг, оддий бир ҳайдовчининг, бошига бахт қуши қўнгандай, унча-мунча одам кўли етмайдиган, кимсан, улкан вилоят фирқа кўмитаси дарғаларидан бири — соҳибжамол аёл муҳаббатини қозонган, висолига эришгандим. Етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган яна қанақанги висол!.. Лекин бу муҳаббат менга нечоғли қимматга тушишини, унинг ҳали бошимга нечоғли даҳшатли фожиалар солишини ўшанда тасаввуримга ҳам сиғдирилмасдим.

Тонгга яқин ҳориб-чарчаб ухлаб қолибман чоғи, бир маҳал тепамда юлдузли осмон, унинг қоқ ўртасида тўлин ой кўринди. Нохос кўкни яшиндай кесиб, думли юлдуз учиб ўтди. Негадир марҳума онамнинг юз қиёфасига ўхшаб кетган ой менга ачиниб йиғлаётгандай, юзларидан дув-дув ёш тўкаётгандай туюлди. Қутилмаганда думли юлдуз яна пайдо бўлиб, мен томонга шиддат билан пастлай бошлади. У ҳам ғам-андуҳли кўринар, айни вақтда аллақандай имо-ишоралар билан менга бир нималарни уқтирмакчи бўларди. Мана, ниҳоят, у шундоқ рўпарамга келиб, бир силкинди-да, узун оқ ридо кийган, соч-соқоллари кумушдек нуроний мўсафидга айланди. Ё раб, ахир, бу — раҳматлик отам-ку?! Урнимдан турмоқчи бўламан, лекин ҳолим келмайди. Отамнинг кўзларида ҳам ёш милтилаганини кўриб, дилимга баттар гулғула тушди. У нимадан бунчалик хафа? Ота-онамнинг безовта руҳи поклари мени нимадандир огоҳлантирмакчи бўлар, лекин нимаданлиги фақат Парвардигорга аён эди.

Туйқусдан «отам» устимга энгашиб, елкаларимдан тортқилай бошлади. Шу ондаёқ уйғондим ва тепамда елкаларимдан ушлаб, мени уйғотмоқчи бўлаётган Айрани кўрдим.

— Тур! Тура қол энди, жоним! — деди у ноз-ишва билан. — Ишга кечикаяпмиз...

Нонушадан кейин, хизматга отланиш олдидан у жиддий қиёфада менга юзланди. У гапирмасданоқ кўз олдимда яна тухумсимон кўзгу пайдо бўлиб, фикрлари ёзила бошлади:

«Гап бундай, жоним: мен сени севиб қолдим. Кўриб турибман: мен ҳам сенга ёқаман. Шундай экан, фирқамиз талабидан келиб чиққан ҳолда биз турмуш қурсак. Тўйдан кейин ҳайдовчиликни йиғиштирасан. Кимсан, Айра Габдуллинанинг эрига бундай юриш ярамайди. Ўзим сени олий ўқув юртига сиртдан ўқишга жойлаб, бирор автобазага бошлиқ қилиб қўяман. Майда-чуйда гап-сўзлар олдини олиш учун тўйни, эҳтимол, янаги ҳафтагаёқ ўтказиб юборармиз.»

У менинг фикрим билан қизиқиб ҳам ўтирмади. Чиндан бошимга бахт қуши қўнганига заррача ҳам шубҳа қилмасди чоғи. Тўғриси, ўшанда мен ҳам тахминан шундай ўйда эдим. Кўнглимни фақат бир нарса — ҳалигина тушимда кўрган ота-онамнинг руҳи поклари нега бунча безовта бўлишаётгани хижил қилар эди, холос...

Роберт Назарович, гап шу ерга келганда, ўйчан ҳолда пича сукутга толди. Физиллаб машинамиз остига кириб кетаётган бетон йўлга кўз тикканча, оғир хўрсинди. Кўкда тиккага кўтарилган тўлин ой йўл четидаги қайинзорларни сутдек оппоқ зиё билан йўғирган, осмонга сирли, ёрқин юлдузлар бодроқ янглиғ сочиб юборилгандай эди.

— Хўш, ваъдалари устидан чиқдими? — сўрадим мен тезроқ ҳикоянинг давомини эшитиш пайида.

— Бўлмасам-чи, — жавоб берди Роберт Назарович жонланиб. — У ўша куниёқ автомобил олий илмгоҳнинг ректорини ҳузурига чорлаб, тегишли кўрсатма берди. Бир ҳафтадан сўнг тўйимиз бўлди. Фирқачиларга хос дабдаба ва ҳашам билан ўтди. Бир ойнинг ичидаёқ шаҳардаги йирик автобазаларнинг бирига аввал ишлаб чиқариш-техника бўлими мудирини, сўнгра бош муҳандис лавозимига ишга ўтдим.

Хуллас, мен қисқа фурсат ичида бу даҳшатли аёл қармоғига тўлиқ илиниб улгургандим.

Боз устига, мен унинг ҳамма айтмоқчи бўлган фикрларини тухумсимон кўзгу орқали аввалдан ўқиб олишим ҳам ўта ҳайратланарли эди...

Айра бот-бот менга ўша иссиқ-совуқ қилинган дамлама шаробдан қуйиб берар, у ниҳоятда самарали бўлиб, ўша кезларда унга нисбатан ишқим юз чандон, минг чандон кучайиб кетар ва севгилим атрофида тамом гирдикапалак бўлиб қолардим. Аёл хулқ-атвори ой тўлиши билан узвий боғлиқлиги мени ҳаддан зиёд ажаблантирарди. Ҳирси-

ҳиссиёти тўлин ой даврида бениҳоя кучайиб кетар ва бу пайтларда эр-хотинлик алоқаларимиз ақл бовар қилмас даражада авжига чиқарди. Айниқса у алоҳида куч-қувват касб этиб, қутургандек ўта фаоллашиб кетарди.

Ўша вақтлар мамлакатда «қайта қуриш» сиёсати айна авжига чиққан, бинобарин, хотиннинг масъулияти ҳам янада ошиб кетганди. Фирқа ичкиликка қарши қатъий кураш эълон қилганига қарамай, уйимизда бот-бот базми-жамшидлар уюштирилиб, йирик фирқа арбоблари ёш-ёш қизлар билан меҳмон бўлишар, худди жинлар базмидагидек роса ичкиликбозликка берилиб, қарта ўйнашар, пировардида хоналарга тарқаб, ишрат қилишарди. (Беш хонали уйни бежиз беришмаган экан). Бундай пайтларда мен барвақтроқ ишдан келиб қолсам, улар негадир саросимага тушиб қолишар, хотинимга очикдан-очик заҳарларини сочишар эди.

Кунларнинг бирида хотиним ҳаддан зиёд синиққан, руҳи чўккан ҳолда қайтиб келди. Кела-сола музхонадан ароқ олиб, истаконни тўлдирди-да, шартта ичиб юборди. Сўнгги пайтларда ишлари чаппасига кета бошлаганидан унча-мунча хабарим бор эди. Турли-туман халқ фронтлари, ёмғирдан кейинги қўзиқориндек кўпайиб кетган сохта «демократлар» бир ёқадан бош чиқариб, хайратланарли яқдиллик билан комфирқаларга ҳужум бошлашган ва минг бир айб тўнкаб, давлат тўнжаришига киришишган эди.

Айра шу даражада асабий эдики, кутилмаганда бармоқларидан кўм-кўк учкунлар сачради, танасига йиғилиб қолган қаҳрабо заррачаларини ерга ўтказиб юбориш учун шоша-пиша иссиқлик қувурларига ёпишди. Маълум бўлишича, охир-оқибат «демократларнинг кўли баланд келиб, комфирқа раҳбарларини ишхоналаридан қувиб солишди. Фирқа раҳбари бўлган хотинимнинг бошқа касби йўқ эмасми, шу-шу уйдан чиқмай кўйди. Кеча-кундуз тиним билмай «ишлаш»га ўрганганиданми, энди у ўзини қўярга жой тополмай қолди. Шу боис ҳам арзиманган нарса учун жанжал чиқариб, бутун аламини мендан олар эди.

Унинг чинакам жодугарлиги айна шу кунларда намоён бўла бошлади. Масалан, у очарвоҳ (вампири)га айланиб, устомонлик ва хушвақтлик билан менинг руҳий қувватимни сўриб оладиган одат чиқарди. Айни вақтда Айра менинг тақдиримга ҳам ўз таъсирини ўтказар, аниқроқ айтганда, омадини ўғирлашга қарор қилгандай эди. Чунки ўша кезларда менинг ишларим ҳам чаппасидан кетаётган, мен раҳбарлик қилаётган автобаза заҳира қисмлар ва ёнилги учун қарзга ботиб, иқдисодий таназзулга юз бурганди. Боз устига, хотиним шунақанги ёлғончи эдики, кўзимга бакрайиб туриб, «окни — қора», «қорани — оқ» дейиши чўт эмас эди.

Унинг энг оддий жодугарлик хислатларидан бири рўмолчам ёрдамида уйда йўқолган нарсаларни излаб топиш эди. Мен болалигимдан бедаво паришонхотирлик касалига мубтало эдим ва ҳамма вақт майда-чуйда буюмларимни йўқотиб юрардим. Энди эса, авторучкам, ҳамёним, тароқ, қалам ва ҳоказо лаш-лушларим кўз очиб-юмгунча топилар: бунинг учун хотиним дастрўмолимни чап тўпигига боғлаганча, ўзимни қўлтигимдан олиб, атрофга қулоқ солаётгандай бир зум тек қотар, сўнгра кутилмаганда уйнинг хафталаб супурги ёки латта тегмаган ифлос бурчига ўзини отиб, тантанавор қиёфада йўқолган нарсамни топиб берарди.

Булар бари арзимас ишлар эди, албатта. Янада гаройиброқлари ҳали олдинда экан...

Бир куни ошхонада тимискиланиб юрган Айра кўполлик қилиб, устолдаги суюкли бувисидан эсдалик бўлиб қолган чиройли хитой косчасини тушириб юборди, лекин у жонхонада нигоҳини қадаши билан косача ҳавода бир зум муаллақ қотди-да, сўнгра худди сувга чўкаётгандай вазмин чайқалганча, оҳиста ерга «кўнди».

— Биласанми, — дея изоҳ берди хотиним бу ғалати ҳодисага, — мен косача синмаслигини шунақанги хоҳлардимки, бутун вужудим ана шу истакка айлангандай эди...

Бу пайтда ғалла ўрими мавсуми бошланган бўлиб, мени бир гуруҳ ҳайдовчиларга раҳбар сифатида шаҳар яқинидаги жамоа хўжалигига жўнатишди. Хўжалик раиси мени ёлғиз бир онахоннинг кенг ва озода ёғоч уйига жойлаштирди. Кечқурун чой ичиб, суҳбатлашиб ўтирарканмиз, аёл: «Ҳаммаси жойида-ку, лекин кимдир сигиримни иссиқ-совуқ қилганга ўхшайди, ҳеч нарса емай, жуда озиб қолди, сут бермай кўйди», — дея зорлана кетди. Мен унга раҳмдиллик кўрсатиб, бош ирғар эканман, бирдан кўз олдимда хотиним намоён бўлди-да, алланималар дея имлаётгандай туюлди. Кейин онахонга ўз-ўзимдан:

— Эҳтимол, сизга хотинимнинг ёрдами тегар, у баъзи бир афсунлар ва гиёҳларни билади, — дея сўз қотарканман, гапларимнинг маъносини ўзим ҳам англаб етмагандай эдим. Уй бекаси хурсанд бўлиб кетди ва раиснинг олдига бориб, келгуси яқшанбада шаҳарга тушиб чиқишим учун мошина ундириб келди.

Душанба куни кечқурун эса, хотиним сочларини оқ дурра билан танғиганча, қишлоқ йўли бўйлаб мен билан ёнма-ён бораркан, теваракни диққат билан кузатарди. «Сен ҳаммасига қарайверишинг мумкин, лекин асло гапира кўрма!» — дея огоҳлантирди у мени. Айра бот-бот тўхтаб, ой нурида гира-шира жилоланаётган қандайдир ўт-ўланлар пояларини узиб олар эди. Шу тариқа кўп ўтмай, қўлида турфа-турфа ўт-ўланлардан иборат даста пайдо бўлди ва уйга қайтгач, уни супурги ёки бўёқ чўткасига ўхшатиб боғлади. Сўнгра тоғорага қудуқ сувидан солиб, устига энгашди-да, алланималар деб пичирлади, овози шу даражада

паст эдики, мен қанча қизиқмай, бари бир эшитолмадим. Бир маҳал у қаддини ростлади, менга тоғорани олиб, орқасидан юришимни имо қилди-да, ёғоч уй ичкарисидаги катта хона сари юрди. Шу ерда шифтга осилган катта қахрабо чироқ уйни нурафшон қилиб турарди. Хотиним кўлидаги «супургини» тосга ботирди-да, сўнгра уни бир силкитиб, афсун ўқилган сувни уйнинг чап бурчига қараб сақратди. Шу заҳоти қулоқни қоматга келтирувчи чийиллаган овоз эшитилди, бамисоли ўнлаб сичқонлар девор бўйлаб юқорига ўрлаб кетгандай тапир-тупирдан сесканиб кетдим.

Мен энди хотинимга даҳшат ичра тикилардим: у лабларини маҳкам қимтиганча, гиёҳлар боғламини тоғорадаги сувга ботириб, тўрт томонга силкитар ва ҳар сафар шовқин-сурон кўтарилар, ғалати тапир-тупир овозлар ҳаммаёқни тутиб кетганди. Мен кўзга кўринмас мавжудотларнинг эгри-бугри йўналишда пастдан юқорига — шифтга ва у орқали томга югураётганларини пайқадим. Тахминан, яна бир дақиқадан сўнг бутун тарақ-туруқ тепамизга, бутунлай томга кўчиб ўтди. Биз ҳовлига отландик. Энди, афтидан, томда доира ясаб айланаётган сичқонларнинг тапир-тупир овозлари азбаройи кучайиб кетганидан ёғоч уй томи қисирлаб силкинар ва ўнлаб, юзлаб сичқонлар мўрига текилиб қолгандай эди. Шовқин-сурон тобора кучайиб, кўп ўтмай авж пардада чийиллаганча, осмон қаърига отилди...

Ўзингиз ҳам сезган бўлсангиз керак, шундан сўнг қишлоқлик онахоннинг муаммолари ўз-ўзидан ҳал бўлди: эртасигаёқ сигирининг «иштаҳаси» очилиб, озуқа ейишга тушди, сўнгра сут ҳам бера бошлади. Қишлоқ ҳўжалик ишларини тугатиб, уйга қайтиш фурсати етиб келганда, аёл каминани ўтқазгани ҳўй тополмай, бир қоп картошка билан сийлади, истаган куним азиз меҳмон бўлиб келаверишим мумкинлигини айтди...

— Аслида нима бўлган экан ўзи, Роберт Назарович? — сўрадим мен сабрим чидамай, унинг гапини бўлиб.

— Бу воқеа менга ҳозир ҳам худди ўша вақтдагидай буткул қоронғу. Айра бу хусусда лом-ним демас, савол бериш бизда ножоиз саналарди. Қачондир у менга: «Тилга кўчган билим кучини йўқотади», — деганди. Ана шу, холос...

— Бунинг қандайдир изоҳи бўлиши керак-ку, ахир? — сўрадим мен яна ўжарлик билан.

— Кейинчалик илми сеҳр ёки афсунгарлик билан боғлиқ адабиётларни мутолаа қилиб шуни аниқладимки, жодугарлар уч тоифада бўларкан: оқ, қора ва кулранг. Биринчи тоифаси кўлидан фақат эзгу ишлар келаркан, иккинчиси — ёвузлик, учинчиси — унис билан ҳам, буниси билан ҳам шугўлланавераркан. Жодугарлик, афсун масаласида ўрта асрларнинг энг билимдон иблисшунослиги сўнги тоифадаги жодугарлар кенг тарқалганлигини эътироф этади. Хусусан, ҳосилсизлик, турли касалликлар пайдо бўлиши, қурғоқчилик, фолбинлик, инсонга қарши иссиқ-совуқ қилишларни одатда уларга тўнкашган. Жодугарлар ёвуз гайиб кучлари ёрдамида иш юритишади ва улар билан хуфя мулоқотда бўлишади, деб тахмин қилишган. Жодугарлар ёвуз кучларга ҳам таъсир кўрсата олишган, улардаги гайритабиий қобилиятлар мана шу билан изоҳланади. Буюмлар, ҳайвон ва ўсимликларнинг сирли хусусиятларини билиш ва улардан моҳирона фойдаланиш ҳам жодугарларга хос хислатдир.

Роберт Назарович машина чироқлари ёритаётган асфальт йўлга ўйчан тикиларкан, яна сукутга ботди. Мен эса, воқеаларнинг энг қизиги энди бошланишини ботинан сезарканман, миямда саволлар ғўжғон ўйнарди.

— Кечирасиз, Роберт Назарович, — дедим мен жимликни бузиб, — тушунишимча, хотинингиз жодугарларнинг эзгу тоифасидан шекилли?

— Йўқ, дастлаб мен ҳам шундай деб ўйловдим, янглишган эканман. Кейинча кулранг жодугарлар тоифасига мансублигини англадим. У одамларга яхшилиқни ҳам, ёмонлиқни ҳам бирдай раво кўраверарди. Лекин... кунларнинг бирида биз турадиган уйнинг (биз шаҳар марказидаги ҳашаматли кўп қаватли уйнинг учинчи қаватида яшардик) шундоқ биқинидаги кўчадан намойишчилар ўтиб қолишди-ю, шу кундан бошлаб хотинимнинг хулқ-атвори кескин ўзгара бошлади.

Намойишчилар пастда комфирқага қарши турли шиорлар ёзилган матоларни кўтарганча, бақир-чақир қилиб ўтишаётганди.

Кутургудек ғазабга кирган Айра хонада асабийлик билан уёқдан-буёққа одимларкан:

— Лаънати демократлар! Кўрасизлар ҳали, ҳолингизга маймунлар йиғламаса, отимни бошқа кўяман, бошингизга ит кунини соламан! — дерди тишлари орасидан илондай вишиллаб. Кейин куракда турмайдиган сўзлар билан болохонадор қилиб сўқинди. Шу топда у чинданам ўзини ўлжасига отмоқчи бўлаётган кўзойнакли илонга ўхшаб кетганди.

Шундай деди-да, у жадал ичкарига отланди, лаҳза ўтмай, бир челақ сув ва турли гиёҳлардан иборат «супурги»сини кўтариб чиқди. Сўнгра қаҳр-ғазаб ўтида ёнаркан, челақдаги сув устига энгашди ва алланималар дея пичирлаб, афсун ўқишга киришди. Кейин «супурги»сини челақдаги сувга ботириб, дераза орқали пастга, намойишчилар устига силкитишга тушди. Бу ишни бир неча бор такрорлагач, ажабо, оломон худди аридек тўзиб кета бошлади. Шовқин-сурон кучайиб, баъзи бировлар чеккада саф тортиб турган миршабларга дағдага билан ўзларини отишди. Лаҳза ўтмай шунангиз тўс-тўполон кўпдики, оломон ва миршаблар жикқа-мушт бўлиб, ўнлаб одамлар оёқ остида эзгиланди. Исёнчи

тўда уммондай жавлон уриб тўлқинланар, ер-кўкни остин-устун қилишга шайланган аждар-ходек жазавага тушганди.

Шайтонлаб қолган боладай оғзи кўпирган Айра кўзларини ғазабнок чақнатиб, захархандалик билан қаҳ-қаҳ уриб куларкан, терлаб-пишганча, «супургиси»ни челақка ботириб, оломон устига узлуксиз силкитишда давом этарди.

Мен аксарият ҳолларда ўзимни тийиб туришга одатланган эдим, лекин бу сафар ундай қилолмадим.

— Ўзингни бос, жоним, бас қил! — дея хотинимга ёпишиб, кўлидагини тортиб олдим-да, пастга улоқтирдим.

Айра каминага нафрат билан тикилди, унинг охуникидай катта-катта кўзларидан бамисоли қахрабо учқунлари сачраб, бутун борлигимни ўраб-чирмар экан, мен худди ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган манқурт одамдай туйқусдан юввош тортиб қолдим. Аини дамда у менинг ички куч-қувватимни очарвоҳ янглиғ сўриб олаётгандай оёқ-қўлларимда чексиз бир чарчоқ ва мадорсизлик туйдим. Шу заҳоти кўз олдим қоронғилашиб, рўпарамда хотиним чирпирак бўлиб айлана бошлади. Сўнгра ҳушимдан айрилганим элас-элас ёдимда...

...Зимистон коинот кўйнида, тилла ипдай латиф нур бўйлаб, учиб кетаяпман. Олисда куёшга ўхшаган дум-думалоқ ёрқин шуълани илғагандай бўламан. У гоҳ пайдо бўлади ва гоҳ кўздан йўқолади. Ён тарафимда ой сузиб юрганини пайқайман. Юзи негадир хира тортган. У бамисоли кўзидан юм-юм ёш оқизиб йиғлаётган мунис аёлни эслатади. Тавба, ахир, бу онамнинг қиёфаси-ку?! У нега йиғлаяпти? Қўқисдан ойнинг ёнгинасида думли юлдуз чақнаб, атрофимда гирдакапалак бўла бошлади. Ҳатти-ҳаракатлари ғайриоддий: гоҳ жойида тўхтаб, менга маънос тикилаётгандай бўлади, гоҳ ой атрофида чарх уради. Ёпирай, ахир, думли юлдузнинг «юзи» отамнинг ўзгинаси-ку! Чамаси, у менга нимадир демоқчи бўлаяпти. Лекин нима?..

«Отам тим қоронғу кўкда худди мультфильмдагидай нурдан алланима «чизиш»га киришади. Мана, дастлаб у думи билан тўртбурчак шакл ясайди, кейин унинг ҳошияларини нақшин жилолар билан безайди. Ўртасига кўҳна лотин имлосида «Инжил» деб ёзади. Тайёр бўлган муқаддас китобни имо-ишоралар ила менга узатади.

Мен тилла ипдай латиф нур бўйлаб гоҳ кўриниб, гоҳ кўздан ғойиб бўлаётган ёруғлик сари интиларканман, бу ғалати манзарага хайрат ва таажжуб ила тикиламан.

Думли юлдуз кўк пештоқига энди ўзгача сувратлар чизишга киришади. Бир ондаёқ кўз олдимда қизил тожи даканхўроз сўнгра товук пайдо бўлади. «Отам» уларнинг атрофида парвонадек айланаркан, ноҳос биқинида кумуш сопли узун ханжар кўринади. Юлдуз ханжар сопини думи билан ўраганча, аввал хўрозга яқинлашади, дафъатан унинг калласини сапчадай узиб ташлайди. Сўнгра товукқа навбат келиб, у ҳам бошидан жудо бўлади. Танасиз каллалар севинч билан жилмайган кўйи мен интилаётган чарогон нуқта сари учиб кетишади.

Мен ҳам латиф нур бўйлаб ҳамон ўша нуқта сари интиламан. Лекин аксига олиб, худди тошбақадай имиллайман. Яраланган бургутдай аранг қанот (ҳа-ҳа, икки курагим остидан қанот ўсиб чиққан ва бу ҳол табиийдек ажабланмайман) қоқаман. Йўқ, мен энди буткул тўхтаб, осмону фалақда муаллақ қотаман. Ой юзига негадир қонталаш булутлар парда тартади. Энди ойнинг кўзларидан ёш эмас, қон томчилари сизаётгандай туюлади. «Отам» — думли юлдуз ҳам туйқусдан камон ўқидай фалақнинг олис бурчига отилиб, тим қоронғулик оғушига сингиб кетади.

Энди истиқболимдаги порлоқ нуқта гардишга айланиб, янада чарогонлашиб кетгандай бўлади, беихтиёр кўзларим қамалиб, киприқларимни пирпиратаман. Ё раб, мен осилиб бораётган латиф нур энди негадир жуда хира тортган, у ҳозир узилиб кетадигандай, мен эса, тубсиз жарга қулайдигандай эдим. Мана, ниҳоят, нур қоқ ўртасидан узилди, мен эса рўпарамдаги ёрқин куёшга тикилганча, даҳшат ичида тубсиз жар сари учиб кетдим...

... Жон аччиғида ҳансираб, кўзларимни очганимда, хонанинг қоқ ўртасида чалқанча чўзилиб ётардим, юқорида, нақ бурним устида биллур қандилдаги юз шамли чироқ чарақлаб ёниб турганини кўрдим-ку, елкамдан тоғ ағдарилгандай енгил тортдим.

Сўнгра хаёлимни жамлашга уриниб, бўлиб ўтган тўс-тўполон воқеаларни бирин-кетин хотирамда тиклай бошладим. Кўчамиздан ўтган намоёйишчилар... Деразадан бош чиқариб, улар устида «супурги» силкитаётган Айра... Одамлар ва мишраблар ўртасидаги жиққа-мушт тўқнашувлар... Жунбушга келиб, бир-бирларини босиб-янчиб бораётган оломон... Хотинимнинг ғазабнок нигоҳи ва ундан сачраётган совуқ учқунлар...

Демак, мен ҳушимдан айрилибман-да? Демак, туш кўрибман. Туш бўлгандаям, яна қанақаси денг! Қанча ҳушсиз ётдим экан? Бир соатми ё бир кеча-кундузми?..

Атрофга алангладим. Ёлғизман. Кўнглим ғаш, хонада бамисоли аллақандай мавҳум бир ваҳм ҳукм сураётгандай. Йўқ, бугина эмас, қандайдир ёвуз бир шарпа кезиб юргандай. Уйда Айра йўқ, лекин аини дамда ўзимдан бўлак яна кимдир борлигини ботиний бир туйғу билан аниқ ҳис қилаётгандим. Мана, кутилмаганда, тепамдаги қандил чарсиллаб, аста тебрана бошлади. Шу заҳоти жавондаги идиш-товоқлар шақир-шуқир қилиб, жон битгандай, турган жойларида силкина кетди. Кийим-кечак жавони эшиги ҳам ўз-ўзидан очилиб-ёпилди.

Азбаройи кўрқиб кетганимдан сувга бўккан мушукдай жунжикдим, рангим ҳам мурданидай оқариб кетган бўлса керак.

Обдон ҳолдан тойган эканман, амаллаб ўрнимдан турдим. Айни шу дам визиллаган товуш эшитилди: идиш-товоқ жавонидан силжиб чиққан митти ликопча шундоқ бурним устидан учиб ўтиб, деворга зарб билан урилди-да, чил-парчин бўлиб синди. Титраб-қақшаганимча, гандираклар, эшик томон юрдим. Ташқарига қадам қўйиб улгурмай, эшик табақаси куч билан башарамга урилди. Яна гүмбурлаб, чалқанчасига ағдарилдим. Пешонам гурра бўлган, тагин хушимдан айрилаёзгандим. Э, Худо, нима бўляпти ўзи? Ё зилзила бошландимикин? Лекин у холда бутун уй, дарпардалар, совутиччи бошқа ҳамма нарсалар зир титраши керак-ку?

Амал-тақал қилиб, тагин ўрнимдан турдим. Томоғим қақраб кетган эди, сув-пув ичгани ошхонага судралдим. Ошхона эшигини эҳтиёткорона очдим-у, таажуб ва кўрқувдан тахтадай қотиб қолдим. Кўз олдимда учта қора мушук деразадан кетма-кет отилиб кирди-да, худди одамлардай курсиларга ўтириб олди. Шу чоқ хонада ўз-ўзидан чироқ ўчиб қолди. Лекин кўзларим қоронғиликка тезда кўникиб, уларни аниқ-тиниқ кўриб турибман. Улар кўзларини чақнатиб, менга совуқ тикилишади, мен эса — уларга! Нима қилишимни билмай: «Пишт-е, пишт!» — дея ҳайдадим. Улар курсилардан бирин-кетин сакраб тушишди. Лекин қаёққа гойиб бўлишганини англолмай қолдим. Қорамтир пардаларга айланиб, кўшни хонага ўтишди чоғи, изларидан юрдим. Ўрта хона эшигини очсам, не кўз билан кўрайки, нигоҳи бежо, чўққисоқол бир кўк эчки уй тўрида худди одамлардек чўққалаганча, олд оёқлари билан китоб варақлаб ўтирарди. Анча узун думи юқорига диккайган эди. Эсхонам чиқиб, худди безгак тутаетгандай баданимга титроқ югурди, совуқда қолган одамдай тишларим такиллаб бошлади. Шу пайт кўк эчки бешбаттар эсимни оғдириб, менга маъноли тикиларкан, шумлик билан манқаланиб деди:

— Кўрқма, ошна, биз сенга хушхабар олиб келдик...

Тилим зўрға айланиб:

— Қ-қанақа... хушхабар? — деб сўрадим.

— Сени яқинда олиб кетишади.

— Қ... қаёққа? — дедим жон-поним чиқиб.

— Қаёққа бўларди, — бамайлихотир жавоб берди эчки, китоб варақлашда давом этаркан. — Жаннатга-да. Сен яхши одамсан-ку, ахир!..

Ўша пайтларда ҳар ҳолда соғлигим жойида, ҳаливери дорилбақога жўнаш ниятим йўқ эди. Шу боис ҳам ўзимни пича қўлга олиб, кескин жавоб бердим:

— Мен ҳеч қаёққа бормайман!..

— Ҳамма шунақа рад қилади, — деди эчки энсаси қотиб. — Лекин бормай иложинг қанча? Вақти-соати етган одамларни биз Ерда узоқ қолдиришмаймиз. Ҳаққимиз йўқ бунга.

— Ахир, мен ўлишни истамайман, боз устига, фоний дунёда ишларим кўп ҳали!.. — дедим мен куюниб.

Кўк эчки негадир диккайган думини ликиллатиб, пича ўйга толди-да, бирдан кўзларимга тик қаради.

— Агар бир шартимизни бажарсанг, маълум муддатга сени қолдиришимиз мумкин.

— Қандай шарт? — сўрадим мен хушёр тортиб. — Шайтон билан битим тузишим керак эмасми ишқилиб?

— Ҳозирча йўқ, — деди эчки қатъий оҳангда. — Билъакс, зарурат туғилса, шундай қилишга ҳам тўғри келар. Лекин... шартимиз шуки, Айра хонимга ҳеч қачон қарши бормайсан, ҳар қандай шароитда уни қўлаб-қувватлайсан. Салгина измидан чиқсанг ҳам, биз сени аяб ўтирмаймиз, пўстингни шиламиз!..

Мен азбаройи ҳайратга тушганимдан оғзим очилиб, яна ҳайкалдай қотиб қолдим.

— Бугина эмас, — дағдаға қилишда давом этди кўк эчкин, — акс ҳолда пайсалга солиб ўтирмай, тўғри дўзахга олиб кетамиз.

Шу топда миям зумда ёришиб, мен бу масхарабозлигу лўттибозликнинг асл моҳиятини англаб етгандай бўлдим. Илк марта Айра хоним билан гаплашганимда ҳам у худди шундай дағдаға қилганди. Демак, хотиним фирқа котибаси бўлиб юрган пайтдаёқ шайтоннинг... Лекин аниқ хулосага келишдан олдин бир масалани ойдинлаштириб олишим керак эди. Яна ўзимни қўлга олиб, кўк эчкига юзландим:

— Нуқул «биз, биз», дейсиз, кимсизлар ўзи?

— Кимлигимизни нахотки ўзинг тушунмаган бўлсанг? Сени бунчалик калтафаҳм одам деб ўйламовдим. Дарвоқе, олий ўқув юртини юқоридан кўнғироқлар ҳисобига тугатган одамдан яна нимаям кутиш мумкин, — деди эчки манқа овозда, ижирганиб.

— Англашимча, сизлар... нариги дунё вакилларисиз.

— Балли. Лекин билиб ол: биз оддий вакил эмасмиз. Хуллас, гап шундай: шартимиз сенга тушунарли деб ўйлайман. Хузурингга яқин қўнлардаёқ махсус вакилларимиз яна ташриф буюришади. Бир ҳужжатга имзо чексанг, бас, жононинг билан маза қилиб яшайверасан. Акс ҳолда... нима бўлиши ўзингга маълум.

Эчки шундай дея чап оёғи билан «тап» этказиб, олдидаги китобни ёпди. Беихтиёр

китоб муқовасига нигоҳим тушди: улкан шохдор шайтон суврати! Буни пайқаган эчки туйқусдан тараддуд ва саросимага тушиб, калласини ликиллатганча, бир пуфлаган эди, у зумда кўздан йўқолди. Эчки эса бир сакраб, ўзини ташқарига отди. Мен шоша-пиша дераза ёнига келиб, пастга қарадим: эчки сувга тушган кесақдек ғойиб бўлган, боз устига, қўш табақали дераза ойнаси ҳам синмаган, бус-бутун эди.

Бизни болалигимиздан, Худо йўқ, деб дахрийсифат қилиб тарбиялашган, шу боис на Инжил ва на Тавротни ўқиган эдим. Раҳматли бувим Инжилнинг икки-уч оятинигина ўлсак ўқийсан, деб мажбуран ёдлатган эди. Ҳозир Худо кўнглимга солдим, (сўнгги йилларда мен Худо борлигига имон келтиргандим), тиз чўкканимча, юқорига қараб, ана шу оятларни ўқишга киришдим. Уйимизда менга раҳматли бувимдан эсдалик бўлиб қолган Инжил ҳам бор, лекин уни илк бор кўрган Айра дастлабки пайтдаёқ негадир жони-пони чиқиб, сандик тубига тикиб юборганди.

Оятларни уч мартадан ўқиб, «омин» қилгач, сандикни очиб, Инжилни излашга тушдим. Девонанинг ишини Худо ўнглабди, деганларидай, муқаддас китоб кийимлар уюмининг тагида экан. Энди уни Айра топа олмайдиган, лекин ўзим учун қулай жойга яширишим керак эди. Ўйлаб-ўйлаб, уни охири жавондаги Ленин сайланмаси ортига қўйдим. Чунки хотиним ҳеч қачон китоб ўқимас, Ленин жилдлари эса, Айра фирқа котиблигида қандай келтирилган бўлса, шундайлигича терилиб турарди.

Ҳаммаёқ тинчиб қолганига ишонч ҳосил қилгач, секин ошхонага ўтиб, қаҳва ичиб, нон-пон еган бўлдим. Лекин хаёлим буткул бошқа ёқда; ўта маъюс, паришонхотир бир ҳолатда эдим.

Болаликдан юрак хасталигим бор, шунинг учун ҳақимлар ҳар текширишганда менга асабийлашиш, умуман, ҳаяжонланиш мутлақо мумкин эмаслигини қайта-қайта таъкидлашарди. Ёшлигимдан ҳар қандай тўқнашувлар ва жанжал-суронлардан ўзимни четга олиб юришим, ҳамма билан муросасозлик қилишим ана шундан эди. Айра ҳам буларни яхши билар, шу боисми, арзимаган нарсадан жанжал чиқариб, нукул жиғимга тегиш пайида бўлар, назаримда, мен асабийлашиб, жунбушга келсам, бундан лаззат олиб, ўзи роҳатланадигандай эди. Авваллари бунинг сабабини сира тушунолмаб бошим қотарди. Чунки мен унга жанжал учун қарийб ҳеч қандай ваз-қарсон ёки баҳонага ўрин қолдирмасдим-да. Шунга қарамай, хотиним: «Чойни суюқ дамлабсан», «Нега ишдан кеч келдинг?», «Бу сафарги ойлигинг нега кам?» — дея мингирлагани-мингирлаган эди.

Шундай бўлдики, автобазамиз қарзга ботиб кетгани сабабли уч ой мобайнида ойлик беролмай қолдик. Шунда аҳволимни бир кўрсангиз эди. Ойлик бериладиган кунлари кечкурун уйга қайтаётиб юрагим безилларди. (Айранинг омонат жамғармаларида анча-мунча маблағлари бўлишига қарамай, уларга тегилмас, биз фақат менинг ойлигим ҳисобига яшардик). Остона ҳатлаб ўтишим билан эса:

— Нима, бу сафар ҳам ойлик йўқми? Нима, бу уйда эркак киши борми ўзи? Ё ўрнингга мен эркак бўлишим керакми? Аёл бошим билан сени энди мен боқишим зарур чоғи? Минг лаънат сендақа эрга! — дея шунақанги шовқин-сурон кўтарардики, қулоқларим том битиб кетарди.

Бир куни юк машиналаримиздан бири кўчада гандирақлаб юрган одамни уриб кетиб, ишхонамизни миршаблар босди. Тергов ишлари билан бўлиб анча кеч қолиб кетдим.

Шундан кейин уйга қайтганимдаги жанжални бир кўрсангиз эди!

— Нима бало, янги ўйнаш орттирдингми? Кўнгиллари ёшроғини тусаб қолибди-да?! Биз қариб қолибмиз-да, энди?! Ёш жононларга суягинг йўқлигини илгари ҳам билардим-а! Ҳе, сендақа хотинбознинг энасини!..

Шундай дея, у эркакчасига жирканч сўзлар билан болохонадор қилиб роса сўкинди.

Айранинг феъли-хуйи фирқа котиблигида қандай бўлса, шундайлигича қолган, у ўша даврдаги кўпчилик раҳбарлар қатори ҳеч бир гапнинг тагига етиб ўтирмас, ҳеч бир масаланинг моҳиятини сўраб-суриштирмас, ҳатто буни эшитишни ҳам истамас, жиддий ва узрли сабаб билан бирор камчиликка йўл қўйсанг (агар бу камчилик саналмаган тақдирда ҳам), бирдай балого қолардинг, яъни аёвсиз ҳужум, йўқ, даҳшатли тўфонга йўлиқардинг, етти аждодингдан умрингдан эшитмаган ўта беҳаё сўзлар билан ҳақоратланиб, сурбетларча балчиққа қорис ташланардинг. Бундай кезларда эътироз билдириб, бирор гап айтишга уринсанг, бамисоли оловга ёғ қўйгандай бўлардинг. Айра (ёки бошқа фирқа котиби) бешбаттар жазавага тушиб, оғзидан кўпик сачратиб, мантиқсиз ва маза-матрасиз гаплар билан сени буткул янчиб ташларди.

Шу пайт ташқари эшиги очилиб, хаёлим бўлинди, афтидан, хотиним кириб келганди. Дарров соатга қарадим: вақт ярим тунга яқинлашиб қолганди. Бундай вақтларда мен «оч қорним, тинч қулогим», деган ақидага риоя қилиб, Айра ўзи «ҳисобот» бермагунча оғзимга талқон солгандек ўтираверардим.

Лекин Айра бугун ўзида йўқ хурсанд, эркаланиб, бўйнимга осиларкан, озгина кайфи борлигини ҳам пайқадим. Бу сафар сабрим чидамади.

— Жуда кеч қолиб кетдинг, жоним? — дедим мен иложи борича юмшоқ оҳангда, қўллари-ни силаб.

— Лаънати демократларни роса боладик-да бугун, — деди у жавобдан қочиб, гапни чалгитаркан. — Сен халақит бермаганингда, обдон пўстини шилардиг-а. Лекин барибир бошланиши чакки эмас. Энди улар билан бирма-бир ҳисоб-китоб қилишимга тўғри келади. Аблахлар!..

— Сендан сўраяпман, жоним, — дедим мен иложи борича назокат билан. — Шу пайтга-ча қаерда юргандинг?

— Намунча мижғов бўлмасанг, — жавоб берди хотиним жаҳл аралаш. — Иш билан юрувдим. Биз анави қаттол демократларга қарши сиёсий ҳаракат бошляпмиз.

— Биз деганинг кимлар?

— Комфирқачилар-да. Улар бизни «собиқ маҳкамачи тўралар», деб аташади. Ўзларининг кимлигини сўрайдиган одам йўқ. Энди буни биз сўраймиз.

— Комфирқани яна тикладиларингми?

— Албатта-да. Улар ҳозир бизнинг бўйнимизга минг бир айб қўйиш билан овора. Лекин ўзлари-чи? Улар ўзларини демократлар деб аташади-ю, лекин аслида фашистларнинг ишини қилишпти.

— Масалан?

— Масалан, зўравонлик билан ҳокимиятни қўлга олишпти. Зўравонлик билан корхоналарни хусусийлаштира бошлашди. Зўравонлик билан бозор иқтисодига ўтказишпти. Уларни демократ эмас, балки давлат тўнтарувчилари, деб атаса, тўғрироқ бўлади. Аслида улар ватан хоинлари, ашаддий жиноятчилар!..

Хотинимнинг кайфияти яхши кезларда у билан баҳслашиш мен учун мароқли машғулот эди.

— Лекин бозор иқтисодига ўтмай, корхоналарни хусусийлаштирамай туриб, чинакам демократик жамият куриш мумкин эмас-ку! — дея эътироз билдирдим мен. — Демократия — ҳозирча башарият асрлар мобайнида эришган энг нурли чўққилардан бири саналади.

— Тўғри-куя, лекин бу жараён табиий равишда кечиши, зўравонлик билан амалга оширилмаслиги керак. Умуман, бизда ҳозир ёмғирдан кейинги қўзиқориндай кўпайиб кетган лўттибозларни демократ деб аташ ҳам қалтабинликдан бошқа нарса эмас. Шунинг учун ҳам биз...

— Сен улар билан бирма-бир қандай ҳисоб-китоб қилмоқчисан? — сўрадим мен унинг дастлабки гапини ёдига солиб.

— Эрта-индин рўзномада ўқийсан. Бугун кечаси демократларнинг энг катталаридан бирининг хонадонида чинакам қиёмат-қойим бошланади!.. — деди Айра мамнун ҳолда кафтларини бир-бирига ишқаларкан, айёрлик билан кўзларини ўйнатиб. — Қишлоқдаги онахон ёдингдадир? Унинг уйига кириб олган инс-жинсларни мен ўша аблахнинг хонадонига ҳайдадим.

Мен дарров ўша қишлоқи аёлнинг уйидаги аввал деворлар орқали томга кўчган, сўнгра осмонга кўтарилиб кетган ўнлаб сичқонларнинг тапир-тупирию кулоқни қоматга келтирувчи чийиллаган товушини эсладим.

— Агар ўша маънода бўлса, қиёмат-қойим бизнинг уйда ҳам бошланган, — дедим мен маънос оҳангда бошимни ҳам қилиб.

Айра менга сичков тикиларкан, яна айёрлик билан кулимсиради.

— Демак, хонадонимиздаги ботиний кучларга сенинг баъзи ишларинг маъқул тушмаган. Хулқ-атворингни тезда яхши томонга ўзгартиришинг керак.

— Яхши томон деганинг нимаси?

— Айтайлик, бизларга қўшилиб, ўша пасткаш демократларга қарши курашиш ҳам яхшилик саналади.

— Лекин демократлар аксинча мулоҳаза юритишади. Нима яхши-ю, нима ёмонлиги нисбий тушунча-да, ахир! Буни бизга ким узил-кесил ҳал қилиб беради? Парвардигорми?

«Парвардигор» сўзини эшитган хотинимнинг бирдан қовоқ-тумшуғи осилиб кетди. Кўзлариди аллақандай ваҳима акс этиб, гап ройишини дарҳол бошқа ўзанга бурди.

— Менга қара, азизим, майда-чуйда гапларингни қўй. Бугун демократлар устидан қозонган кичик ғалабамизни ювишимиз керак. Уйда шампан борми?

— Бор, — дедим мен истамайгина ўрнимдан турарканман.

Хуллас, ўша куни хотиним билан шампан ичиб, маишат қилиб, анча кеч ётдик. Қаттиқ уйқуга кетган эканман, кимдир эшик қўнғирогини жиринглатаётганини эшитиб, гижиниб ўрнимдан турдим. Айра тош қотиб ухлаб ётар, уни осонликча уйғота олиш амримаҳол эди. Гандираклаганча бориб, кимлигини сўраб ҳам ўтирмай, эшикни очдим. Очдим-у, хайратга тушиб, беихтиёр орқага тисарилдим.

Остонада оппоқ соқоллари кўксига тушган, узун оқ ридо кийган, баланд бўйли, ниҳоятда нуроний бир отахон менга аллақандай меҳр ва... хавотир билан тикилиб турарди.

Кўнглимга ғулғула тушиб, Айра айтган қиёмат-қойим чинданам бошланди шекилли, дея хаёлимдан ўтказарканман, мўйсафидга салом бердим. У ўта жиддий қиёфада бош ирғаб алик олди-да, вазмин оҳангда сўз қотди:

— Ўғлим, бемаҳалда безовта қилганимиз учун маъзур тутасиз. Лекин биз сизни йўқлаб келдик.

Шунда мен унинг орқасида худди шундай узун оқ ридо кийган яна бир савлатли оқсоқол, зина пастроғида эса, оппоқ либосдаги рўмол ўраган икки аёл турганини кўриб, тааж-жубим баттар ортди.

— Лекин менинг ҳеч қаёққа бориш ниятим йўқ, — дедим мен қатъий оҳангда, пича асабийлашиб. — Бу хусусда аввал юборган вакилингизга айтувдим-ку.

— Сиз янглишяпсиз, ўғлим, биз ҳеч қандай вакил юбормаганмиз.

— Қанақасига? Ахир, куни кеча кўк эчки қиёфасидаги вакилингиз...

— Маъзур тутинг, ҳаммаси тушунарли, — деди мўйсафид назокат билан гапимни бўлиб. — Кўзингизга эчки қиёфасида шайтон кўринибди. Ундан жуда-жуда эҳтиёт бўлишни маслаҳат берардик.

— Унда сизлар кимсизлар, ахир?

— Биз самовотдан, дорилбақоданмиз... Сиз тақводор бўлмасангиз ҳам одамларга ҳаммиша яхшилик қилиб келган, дили пок инсонсиз. Уйингизни ёвуз руҳлар, иймонсиз инс-жинслар босган. Улар сизни ҳалок қилиб, руҳингизни дўзахий ҳилқатга айлантиришмоқчи. Ҳозирги вазиятда улардан осонликча қутулолмайсиз.

— Лекин мен сизлар билан кетишга тайёр эмасман. Ўйлаб кўришим керак.

Нуроний отахон аста юз ўгириб, ёнида турган ўзидан ҳам савлатлироқ мўйсафидга мурожаат қилди:

— Нима қиламиз, ўйлаб кўришига вақт берамизми?

— Ҳай, майли, — вазмин бош ирғади ҳамроҳи. — Ўйласин.

— Бўлмаса, ўйлаб кўринг. Ҳозирча хайрлашмаймиз. Лекин пайсалламанг. Биз ҳали яна келамиз.

— Бу иш ҳаддан зиёд қийин эса-да, Айрани буткул тарк этишга уриниб кўринг, — гапга аралашди зинапояннинг иккинчи муюлишида турган аёллардан бири. — Биз уни қўлдан бой бердик ҳисоб.

— Ҳа-ҳа, — оҳиста бош ирғади оқ рўмол ўраган иккинчи аёл. — Чунки лаънати Иблис у билан битим тузишга муваффақ бўлибди. Улар одатда шартномага ўз қонлари билан имзо чекишади. Қон билан кирган нарса эса жон билан чиқади.

— Аммо сиз бунга йўл кўя кўрманг, тушундингизми, асло йўл кўя кўрманг! — қатъий тайинлади рўпарамда турган нуроний отахон менга «хайр» дегандай ўнг кафтини силкитиб.

Улар бамисоли тумандай ҳавога сингиб, зумда кўздан ғойиб бўлишди. Кейин қандай воқеалар кечгани буткул ёдимдан кўтарилибди...

Эрталаб ширин уйқу оғушида ётарканман, хотинимнинг негадир олисдан келаётган овозидан уйғониб кетдим.

— Тура қол, Роберт, ишга кечикяпсан, — дея ошхонадан туриб бақирарди Айра. Сал ўтмай у тепамга келиб, хавотирли қиёфада сўради: — Кечаси ташқари эшикни сен очик қолдирганмидинг?

Кеча кечаси ташриф буюришган оқ либосли нуроний отахон ва онахонлар дарров ёдимга тушди. Лекин бу ҳақда хотинимга бирор гап айтишни лозим топмадим. Ётган жойимда елкамни қисиб, мужмал жавоб бердим:

— Ёдимда йўқ. Шампанни сал кўпайтириб юборибмиз чоғи.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Айра айёронга кулимсираб, — бу дунёда кайф-сафо, маишат қолади, қолган ҳаммаси ўткинчи. Лекин эшик очик қолгани чакки бўлибди. Ё биров келди-ми?

— Й... йўқ, — дедим мен дудуқланиб, бош чайқарканман. — Ҳеч ким келгани йўқ.

Хотиним негадир менга шубҳали нигоҳ ташлаб:

— Тура қол энди, юз-қўлингни ювиб, чойга чиқ. Пастда машинанг ҳам кутиб қолди, — дея ошхонага йўналди.

Ўша куни ишга келдим-у, тўсатдан ташриф буюрган тунги меҳмонлар буткул хаёлимга ўрнашиб олса бўладими? Вазирлар Маҳкамаси учун шошилиш маълумотнома ёзишим кераклигини баҳона қилиб, ҳамма ишларни муовинимга топширдим-да, эшикни ичкаридан қўлқаб олдим.

Сўнгги кунлардаги воқеалар бутун онгим, дунёқарашимни остин-устун қилиб юборганди. Айранинг жодугарлиги боисми ёки ўзимда ҳам қандайдир ғайритабиий хислат борми, ҳар қалай, мен ботиний ёхуд ғайб олами мавжудотлари билан мулоқотга киришгандим ва бу мулоқот, агар янглишмасам, унинг нур ва зулматдан иборат ҳар иккала қатламни қамраб олганди. Хулосаки, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги муросасиз кураш фақат Ерда, одамлар ўртасидагина эмас, балки латиф, ёндош оламлар, Коинот миқёсида ҳам кечади. Нур бўлмаса, соя ва зулмат ҳам бўлмайди. Лекин зулмат бўлмаса-чи? Фақатгина нур ва зиёдан иборат дунёни тасаввур қилиш мумкинми? Ёки аксинча, фақатгина соя ва зулматдан ташкил топган дунёни биз қандай идрок этамиз? Нур ва зиё аҳли ҳам, соя ва зулмат вакиллари ҳам ўз ҳаёт фалсафаларини яратишган. Кўҳна давр қарғишга учраган ўтмиш сифатида ҳеч қачон тарих сарҳадларидан ўчиб кетмаган, аксинча, у узлуксиз бунёд этилаётган келажак биносининг пойдеворлари вазифасини ўтаган. Лекин шундай ҳам бўлиши

мумкинки, бу бино пойдевори яқин ёки узок ўтмиш лойиҳачилари айби билан ибтидоси-даёқ қийшиқ ҳолда мўрт жойга қурила бошланган. Вақти келиб қуриб битказилади, юзлаб, минглаб оила кўчиб киради ва ҳаёти гуркираб яшнаётган бино вақти-соати келиб, фавқу-лодда ер билан яқсон бўлади. Хўш, бу бинони дастлабки даврдаёқ, одамлар кўчиб кирма-сидан аввал портлатиб юборган афзалми ёки ҳайбарақаллачилик билан қурилиш тугашига кенг йўл очиб бериш ва шу билан фожиа юз беришига имкон яратиш мақсадга мувофиқ-ми? Ахир, кези келганда, биз шу хил биноларни дастлабки даврдаёқ бузиб ташламоқчи бўлганларни бузғунчилар, террористлар деб атаганмиз. Уларни жиноятчилар тарзида қа-моқхоналарга тикқаммиз. Орадан етмиш-саксон йил ўтганча ушанда ноҳақ бўлганимизни, аслида улар эзгулик учун курашганликларини англаб етганмиз.

Фикри ожизимча, нур-зиё ҳамда соя-зулматнинг ўзаро доимий мувозанатда бўлишига эришиш башарият жамияти ҳаётининг энг муҳим қонуниятларидан бири эмасмикин? Ҳар қандай жамиятда ҳукмрон сиёсатга соғлом муҳолиф кучлар доимо мавжуд бўлиши шу жамият тараққиётида муҳим омил саналади, демак, ўртадаги мувозанат бузилса, у ёки бу томон қўли баланд келса, қон тўкилиши муқаррар бўлганидек, нур ва зулмат ўртасидаги мангу зиддият ҳам оқсоч тарих силсиласидаги мураккаб воқеа-ҳодисалардан қудратли Оқибат дарахти ўсиб вояга етишига замин яратмасмикин?

Бинобарин, худди ана шу оламшумул вазият айнаи вақтда менинг митти оиламда ўз аксини кўрсатмаётимикин? Мана, куни кеча хонадонимга ёвуз кучлар ҳам, эзгу кучлар ҳам кетма-кет ташриф буюришди. Айранинг ёвуз кучлар қармоғига тўлиқ илингани, каминанинг ҳали (ҳозирча) эзгу кучлар томонидан экани эътиборга олинса, оиламда муроса-мадорага путур етгани, ёвуз кучларнинг қўли баланд кела бошлагани ойдинлашади. Мабодо, ана шу мувозанат бузилмаганида, уйга ўша ботиний кучлар ҳам ташриф буюришмас, камина эса, бунақа ғайриоддий, ваҳимали воқеаларнинг гувоҳи ҳам бўлмас эдим.

Олдимда энди фақат икки йўл мавжуд: мен ё оиламдаги руҳий (истасангиз — ижти-мой) мувозанатни тиклашим ёки Айрадан буткул ажралиб, уйни тарк этишим лозим. Мен аллақачон бу ишни қилишим мумкин эди. Лекин ҳамма бало шундаки, барча қусурлари, инжиқлиги ва серхархашалигига қарамай, мен уни севардим. Ҳа-ҳа, мен уни чинакамига севиб қолгандим! Шу боис ундан осонликча воз кечишим қарийб мумкин эмасдай туюлар эди. Нафсиламбрини айтганда, мен бир кўришдаёқ туғиладиган ишққа ишонмайман. Фирт сафсата бу! Ҳақиқий севги йиллар мобайнида шаклланади, у ҳаётнинг мураккаб синовларида товланиб, сайқал топади ва илоҳий мазмун касб этади...

Роберт Назарович чўнтагидан «Малборо» қутисини чиқариб, сигарет тутатди. Ҳамон ғизиллаб тағимизга кириб кетаётган бетон йўлга тикиларкан, яна бир неча фурсат маъюс ўйга толди. Мен раҳмим келиб қараб кўйдим-да, кўнглини кўтариш учун атайин қувноқ кайфиятда сўз қотдим:

— Юз грамм оқидан қуйиб берайми, Роберт Назарович?

Ҳамроҳим ғамгин ҳолда кулимсираб, юзимга тикилди. Кейин аста:

— Борми? — деб сўради.

— Албатта-да. Бўлмаса, таклиф қилармидим? — дедим жилмайиб, машинани йўл четига буриб тўхтатарканман. Сўнгра ашқол-дашқол солинадиган қутини очиб, ухладдан аввал, шеригим юз граммни ичган ароқни олдим, пиёлага тўлдириб кўйдим-да, Роберт Назаро-вичга узатарканман:

— Мошина ҳайдамаганимда, сизга шериклашардим, лекин буям насиб қилар, — дедим яна кулимсираб. (Худди шу гапимга фаришталар «омин» деган экан, аммо бу ҳақда кейин-роқ).

Ҳамроҳим юраги ёнаётган эди чоғи, пиёлани бир зумда бўшатди. Тошкентдан эрмак учун биз бир коса қурт ҳам олгандик, биттасини унга узатдим.

— О, газак зўр-ку! — деди Роберт Назарович пича кўнгли ёришиб, қуртдан тишлар экан.

— Яна озгина қуяйми? — дедим мен унга савол назари билан тикилиб.

— Етади, кетдик, — деди Роберт Назарович аста-секин аввалги маъюс ҳолатига қайтар-кан. Мошинани ўт олдириб, олға жилдирарканман, у яна ҳикоясини давом эттирди:

— Хулласи калом, ўша куни ана шундай оғир ўйлар исканжасида бошим ғувиллаб, уйга қандай етиб келганимни ҳам билмай қолдим. Уйда хотиним йўқ, ошхонадаги устол устига: «Мен фирқачилар шўъбасига кетдим, дарғамиз Геннадий Ильич қақиртирибдилар. Тезда қайтаман. Овқат — қозонда. Сенинг Айранг», — деб ёзилган бир энли хат қолдирибди.

Азбаройи сиқилиб кетганимдан бардаги аввал очилган «Жириновский» ароғини олиб, қадаҳга қўйдим. Бир кўтаришда сипқорғач, газак қилмай, яна қуйиб ичдим. Худди Соколов-га ўхшаб (Шолоховнинг машҳур қаҳрамонини танийсиз, албатта) учинчи қадахдан кейинги-на тузланган бодринг билан газак қилдим. Хотиним қарам шўрва тайёрлаб кетган экан, истамайгина ликопга қуйиб, уч-тўрт қошиқ тотинган бўлдим.

Кейин ойнаиҳаҳонни қуйиб, нимкатга чўзилдим. Ярим мудроқ ҳолатда эдим, бирдан сергак тортиб, бошимни кўтардим. Ажабо, кўзгудан боғичсиз узун қора ридо кийган, кўзла-ри чақчайган девдай дароз кимса менга аллақандай макр ва ижирғаниш билан қадалиб тикилаётган эди; этларим жимирлашиб кетди. Унинг қоп-қора сочлари ҳам икки жойидан

худди шохга ўшаб тикрайиб турарди. Бирдан думғазасида калтагина думи борлигини ҳам пайқаб қолдим. Негадир у думини узун қўллари билан силаб-силаб қўяр эди.

Мен энди сархушланиб, дунё ташвишларини ҳеч қурса бугун унутишни истаганим, кайфимдан асар ҳам қолмади.

«Бу лаънати кўрсатув қайси дастурдан берилляпти ўзи?» — деган хаёл билан ўрнимдан турмоқчи бўлган эдим, кўзгудаги махлуҳ худди масофадан фикримни ўқийтгандай совуқ-қонлик ила:

— Қимирлама! — деди дағал овозда. — Дастурдан ташқари кўрсатув бу. Фақат сен учун. Бошқа дастурларни ишга тушираман деб овора ҳам бўлма. Ҳаммасини мен банд этганман. Биз аввал келишганимиздай, гаплашиб олишимиз керак.

— Сен ўша махсус вакил... эчкимисан? — сўрадим мен зўрға тилим айланиб.

— Йўқ. Чўққисоқол сенга қизгин салом йўллади. Лекин биз бир гуруҳданмиз, биз мафқурага хизмат қиламиз.

— Иблис мафқурасигами? — сўрадим мен истехзо билан, энди пича дадиллашиб.

— Олампаҳоҳимизни сизлар шундай атайсизлар. Унинг асли исми — Улуспир жаноблари.

— Хўш, яхши, мендан нима истайсизлар ўзи?

— Ахир, чўққисоқол сенга қозоқнинг тўққиз пулидай аниқ айтган эди-ку; биз сени олиб кетгани келдик. Сен ҳам жанобимизнинг хизматиға ўтишинг керак.

— Мен ҳам унга тўққиз пулдай қилиб: ҳеч қаяққа бормаيمان, деганман. Энди шайтонга малай бўлишим қолувди.

— Менга қара, нобакор, — ўшқирди кўзлари чақчайган кимса, ноҳос жаҳл отига миниб, (телекўзгуда энди у оғзидан ўт пуркаб турган улкан аждарҳонинг устига миниб олганди), — намунча қатта кетмасанг, бу гапни кимингга ишониб гапиряпсан? Агар билсанг, биз айтган сўзни ҳамиша амалда исботлаб келган қудратли зотлармиз. Шундай экан, чувварани хом санама...

— Нега энди айнан мени танладинглар?

— Чунки сенинг руҳинг ёш, соғлом. Боз устига сен Айра чизган йўлдан юришни истамаяпсан, фирқачиларга қўшилмаяпсан, ҳатто сен хотинингни ташлаб қочмоқчи бўлаётганингдан ҳам хабаримиз бор. Билиб қўй: биздан ҳеч қаяққа қочиб қутулолмайсан. Осмонга чиқсанг — оёгингдан, ерга кирсанг — қулогингдан тортиб оламиз.

Ақлга сизмас бундай зўравонлик, бундай сурбетлик ва густоҳликдан ғазабим дақиқа сайин ошиб борар, ўзимни зўрға тийиб турардим. Назаримда, ғазабим ортгани сайин кўзгудаги ганимим шунчалик хурсанд бўлаётгандай эди.

— Сенда калла бўлганида, аллақачон «хўп» деб, биз билан отланган бўлардинг, — деди у безбетларча, пича жаҳлдан тушиб (энди у аждарҳо ўрнида қопқора тулпор отга миниб олганди). — Ахир, тушунсанг-чи, овсар, фоний дунёда қачонгача хору зор бўлиб юраверасан?! Биз билан бўлсанг, имкониятларинг шу қадар кенгайдик. Коинот миқёсида яйрайсан. Агар билсанг, кайф-сафо, маишат, пари-пайкарлару онаси ўпмаган жононлар — ҳамма-ҳаммаси қўлингда, хизматингда бўлади!.. Нимадан бош тортаётганингни энди тушунгандирсан?..

— Йўқ, тушунганим йўқ, тушунишни ҳам истамайман! — дедим мен ўжарлик билан тишларимни фижирлатиб.

— Сен ўзи кимга, нимага эътиқод қўйгансан, ҳой, тентак?! — бақира кетди яна кўзгудаги зот оғзидан кўпик сачратиб. — Агар билсанг, Коинотда, бутун ўн саккиз минг оламда биз жорий қилган йўл энг тўғри йўл саналади. Кимдир истадимми-йўқми, охир-оқибат ҳамма шу йўлни танлайди. Бошқа йўлларнинг бари сохта, сароб ва «борса келмас» йўллардир. Ҳамма бизнинг туғимиз остига бирлашади. Наҳотки шунга ақлинг етмаса, ҳой, зоти паст?!

Шу пайтгача унинг ҳамма ҳақоратларига чидаб турганим, «зоти паст» дегани суяк-суягимдан ўтиб кетди. Ирғиб ўрнимдан турдим-да, чақчайган кўзли кимсанинг олайганча «Нима қиляпсан? Эсингни йи! Ўзингни бос!..» — дея илтижо қилаётганига қарамай, ойна-жаҳонни азот кўтариб, полга улоқтирдим. Унинг ичидаги алламбало асбоб-ускуналар чилпарчин бўлди. Табиийки, кўзгудаги тулпор минган махлуҳ ҳам кўздан йўқолганди.

Кўзгу орқали менга елимдай ёпишиб олган лаънати шайтон малайдан қутулганимга шукроналар айтиб, ошхона сари юрдим. Яна ҳалиги шиша қопқоғини очиб, қадахни тўлдирдим-да, шартта кўтардим. Сал ўзимга келгандай бўлиб, атрофга кўз югуртирдим, тағин ўша... худди одамлардек курсиларга ўтириб олган учта қора мушукни кўриб, яна эҳсонам чиқиб кетди. Айни пайтда азбаройи ғазабга минганимдан буткул ўзимни йўқотиб қўйганим. Бу лўттибозликларнинг чеки бўладими ўзи?..

Устулардан бирини кўтариб, лаънати мушукларга ҳамла қилдим. Улар худди ўтган сафаргидай ҳавога сингиб, шу заҳоти кўздан ғойиб бўлишди. Фақат аллақандай қорамтир шарпалари ёқимсиз биғиллаганча, ошхона эшиги орқали ўрта хонага ўтиб кетгандай бўлди. Устулни кўтарганимча, шарпалар ортидан югурдим.

Ўрта хонага кирдим-у, яна тараша бўлиб қолдим. Не кўз билан кўрайки, уй тўрида ўша чўққисоқол кўк эчки чўнкайганича, думини диккайтириб, китоб варақлаб ўтирарди. «Э,

сендақа олимдан ўргилдим!» — дея энди унга ташланмоқчи бўлгандим, эчки совуққонлик билан шаштимдан қайтарди:

— Ўзингни бос, тентак! Намунча ҳовлиқмасанг. Нега махсус вакилимизни хафа қилдинг? Ахир, у камдан-кам одамлар ҳузурига шахсан ўзи ташриф буюради. Ҳазратимиз Улуспирнинг ўнг қўлларидан саналмиш Баал Зебуб жанобларини наҳотки танимаган бўлсанг? Ҳурмат-иззатингни жойига қўйиб, шундай обрўли вакилимизни юборсак ҳам ақлингни йиғиштириб ололмадинг. Энди ўзингдан, кўр, галамис!..

Эчки газаб билан китобни ёпган эди, унинг муқовасидаги шайтон сувратига кўзим тушди-ю, ноҳос миямга келган фикрдан қичқириб юбора ёздим. Инжил!.. Чинданам, мен тентак, қовоққалла, уйда Инжил борлигини буткул унутиб қўйибман-ку!.. Ота-онамнинг руҳи поклари тушимда буни менга бежиз эслатишмади, ахир. Боз устига, уларнинг ҳўроз ёки товўқ сўйиб, Худо йўлига қўрбонлик қилишим кераклигига шама қилишгани ҳам ёдимдан кўтарилаёзибди.

Зудтар ўзимни китоб жавонига отдим-у, саргайган асарлар ортига қўлимни тикдим. Э, Худо, муқаддас китоб жойида йўқ эди. Алам билан яна эчкига юзландим.

Кўк эчки эса, китобни олд оёқлари орасига олиб, орқа оёқларида бамайлихотир чайқалганча, энсаси қотиб сўзлади:

— Ё тавба! Одам ҳам шунчалик калтафаҳм бўладими? Наҳотки бизни ҳам ўзингга ўхшаган лақма, тўпори деб ўйласанг?! Энди бу ёғига кўз очиб кўрган суюкли ёринг Айра хоним жазоингни беради. Кунингни кўрсатади ҳали у!

Шундай деб, у китобни қўлтиқлаганча, камондай эгилиб, ўзини деразага отди. Ўтган сафаргидай на бир шовқин эшитилди ва на дераза ойнаси синди. Лекин айни дамда яшин чақнаб, кетма-кет момақалдироқ гумбурлади-да, шатир-шутир ёмғир қуя бошлади.

Мен қаҳр-газаб ўтида ёнарканман, аллақандай хунук воқеани олдиндан сезиб, вужудимни мавҳум бир ғўлғўла, хавотир ҳисси чулғаб олаётгандай эди. Мен ана шундай ҳолатда уйдан Инжилни излашга киришдим. Уни Айрадан бўлак биров олиши мумкин эмас. Яна қаерга яширди экан? Ярим соат ичидаёқ уйни остин-устун қилиб юбордим. Инжил на сандиқда, на жавонда ва на бошқа жойда бор эди.

Кўп ўтмай, эшиқдан Айранинг ўзи кириб келди. Негадир у ҳам дарғазаб кўринар, қовоқлунжи осилиб кетган эди.

— Лаънати демократлар, — деди у фиғони ошиб. — Думада ўзларича комфирқа фаолиятини умуман таъқиқлаш ҳақида масала кўтаришибди. Эналарининг ҳаққи борми бунга? Яна демократлар эмиш... Биз уларга таъқиқлаш қанақа бўлишини кўрсатиб қўямиз ҳали. Геннадий Ильич ҳаммамизни катта курашга, керак бўлса, жангга киришга шай туришимизни тайинладилар. Эртага яна намойишга чиқамиз. Қўрол бўлса қани эди-я!

— Қон тўкилиши мумкин-ку, ахир? — дедим мен беихтиёр хавотирга тушиб.

«Қон» сўзини эшитган Айранинг кўзларида аллақандай совуқ учқун чақнаб кетди.

— Албатта тўкилади-да, — деди у мамнунлигини яшириб ўтирмай. — Бундай вазиятда қўрбонларсиз иш битмайди. Эртага уларга шунақанги сабоқ берайлиқки, то ўла-ўлгунлари-ча эслаб юришсин! Ўша аблаҳларнинг пўстини шилиб, сомон тикамиз!

Хотиним кийим-кечак ва бошқа нарсалар ағдар-тўнтар бўлиб ётган сандиққа, жавонларга нигоҳ ташларкан, бешбаттар аччиғи чиқди. Менга нафрат билан тикиларкан:

— Нима қидирдинг? — деб сўради.

Мен тўғрисиани айтишга мажбур бўлдим.

Айранинг худди гармдори чайнаб қўйгандек афти буришди.

— Нимага керак бўлиб қолди сенга ўша...

Мен Айрани сира алдай олмасдим, чунки у масофадан бемалол фикримни ўқир, мен ҳам кўпинча ғаройиб кўзгу орқали унинг нима демоқчилигини аввалдан билиб турардим. Мана, ҳозир ҳам кўз олдимда ўша кўзгу намоён бўлди. Кетма-кет хотинимнинг ўйлари ёзила бошлади: «Оббо, лаънати-ей. Одам бўладиганга ўхшамайди бу. Ўша бемаъни китобни излашга тушибдими, бу мияси айниганидан далолат. Асли буям демократлар томон шекилли? Йўқ, уни жазоламаса бўлмайди. У дунё-бу дунё унутмайдиган қилиб жазолаш керак!..»

Ташқарида яна яшин чақнади. Кетма-кет бутун оламга дағдаға қилаётгандек момақалдироқ гумбурлади. Шатирлаб ёғаётган ёмғир тобора кучайиб, жалага айланаётганди.

Мен энди чинакамига қўрқиб кетдим. Айрадан ҳамма балони кутиш мумкин, истаган ёмонлик қўлидан келарди. (Хотиним учига чиққан ёлғончи бўлишига қарамай, кўзгу орқали фақат тўғри гапни айтарди чамаси. Мен бунга таҳриба орқали ишонч ҳосил қилгандим). «У мени ўлдирмоқчи», — деган фикр хаёлимдан ўтди-ю, бутун вужудимга титроқ югургандай бўлди. Афсунгарлик ҳақидаги китобларни ўқиб, мен бир нарсани яхши билиб олгандим; ёвуз ниятли жодугар ўз яқин одамнинг ички қувватини сўриб олиш учун уни ўлдириши керак эди. Мен доимо шундан кўрқиб яшардим. Оилавий можаролар вақтида у менга бир неча бор асабларимни қақшатиб, тишларини кўрсатган, агар измидан юрмай, чизган чизигидан чиқсам, минг бир балога гирифторм қилиши мумкинлигини бот-бот таъкидлаган эди.

Ҳозир ҳам бирпасда жазавога тушганча, шанғиллаб, бақир-чақир қиларкан, шундоқ

ҳам таранг асабимни аёвсиз эговлашга тушди. Айни чоғ чинданам шундай бўлдими ё кайфим борлиги туфайли шунақа туюлдими, хотинимнинг афти-башараси тишлари иржайиб чиққан қора бўрининг сиёғига айлана бошлади. У фавқуллодда ўзини устимга отиб, ёқаларимни йиртиб, кўксимга ёпишди. Ё фалак, у гарданимга тишларини ботириб, қонимни сўра бошлаганди.

Зоҳирий маънода ҳам, ботиний маънода ҳам юрагим зардобга тўлиб, уни бор кучим билан итариб ташладим-да, сакраб ўрнимдан турдим. Айра гилам устида думалаб ётаркан, асабий ҳолда қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади. Мен азбаройи даҳшатга тушганимдан қон сизғиб чиқаётган бўйнимга дастрўмолимни босганча, кўшни хонага ўтиб, эшикни кулфладим. Сўнгра жароҳатимга йод суртиб, дока билан танғиб бойладим. Шоша-пиша энг керакли нарсаларимни митти жомадонга жойларканман, кийим-кечак жавонининг энг тагида ётган Инжилга кўзим тушди. Азбаройи суюниб кетганимдан уни дарров кўлимга олиб, дуч келган бетини очдим-у, хотиним қамалган уйнинг эшиги сари юрдим. 77-сурадаги оятларни товуш чиқариб ўқишга тушдим.

Айни дамда ичкари уйда асабийлик билан қаҳ-қаҳ уриб, эшикни тепкилаётган Айра фавқуллодда тинчлиқ қолди. Кейин ҳиқичоқ тутиб, ўкчий бошлаганини пайқадим. Мен оят ўқишда давом этарканман, сал ўтмай, унинг бутунлай овози ўчди.

Мен энди бир қарорга келишим керак эди. Айрани ёвуз ботиний кучлар, Иблис малайлари ихтиёрига буткул ташлаб кетишим, бу жойларни тарк этишим ёки тақдирга тан бериб, хотиним билан бирга қолишим, уни ёвуз кучлар таъйиқидан қутқариб, эзгу йўлга бошлаш мақсадида пешонамга ёзилганини кўришим зарур эди.

«Айтсам тилим куюди, айтмасам — дилим», — деганларидек, ташлаб кетай десам, унга бўлган севгим вужудимни оташдай чулғаб, жону жаҳонимга ўт қўйгудай, кетмай десам, даҳшатли қора бўрининг сўйлоқ тишлари иржайиб чиққан важоҳатли калласи шундоқ кўз олдимда гавдаланади.

Аросатда гамгин ўйга толиб, қанча турганим ёдимда йўқ, бир маҳал ичкаридан йиги овозини эшитиб, яна сергак тортдим. Ичкари уйда, Айра, чамаси, эшикка бош қўйганича, мук тушиб йиғлар, алланималар деб илтижо қиларди. Яқинроқ бориб кулоқ тутдим.

— Азизим, мени тарк этма! Ўтиниб сўрайман, Роберт, ёлғиз ташлаб кетма мени!.. — дерди у негадир паст овозда зорланиб.

Азбаройи раҳмим келганидан юрагим эзилиб, эшикни очмоқчи ҳам бўлдим. Лекин бир қадам босиб, тўхтадим. Нохос кўз олдимда яна ўша тухумсимон кўзгу пайдо бўлиб, унга қуйидаги битиклар кетма-кет ёзила бошлади:

«Азизим Роберт! Шундай оғир вазиятда сен мени ташлаб кетишдек номардликка йўл қўёлмайсан. Буни яхши биламан. Чунки сен мени чин дилингдан севасан. Ёдингдами, мен ҳам сени илк кўрган кунимданоқ яхши кўриб қолгандим. Биз бахтли оила кўрдик. Лекин ҳозир ана шу оиламиз устида қора кузгунлар пайдо бўлган. Улар бизни бир-биримиздан жудо этиб, у дунёю бу дунё ҳаётимизни дўзахга айлантиришмоқчи. Сендан ўтиниб илтижо қиламан: бунга асло йўл қўйма, азизим! Акс ҳолда қолган умринг қашшоқлик ва хору зорликда ўтади. Билиб қўй, жонгинам, сенинг пешонангга фақат мен ёзилганим ва мендан ўзгаси сенга вафо қилмайди. Ана шу пок ва самимий севгимиз ҳаққи мени ташлаб кетма, Роберт! Йўқса, мен адоий тамом бўламан ва мен билан мангу видолашасан!»

Хотинимнинг кўзгудаги дил сўзларини ўқирканман, фавқуллодда ҳаяжонга тушиб, тўлқинланиб кетгандим. Азбаройи таъсирланганимдан кўзларимда ёш қалқиб, беихтиёр эшик сари юрдим-да, калитга қўл чўздим, айни шу дамда ташқари эшик қўнғироғи чўзиқ жиринглаб қолса бўладими? Сесканим тушди. Бундай бемаҳалда уйга ҳеч ким ташриф буюрмас эди. Ким бўлиши мумкин? Ё ҳалиги... оқ риди кийган боболармикин?

Эшикни очмоқчи бўлиб, ташқарига отланаётгандим, Айранинг таҳдидли овози тўхтатди:

— У ёққа бора кўрма! Икки каллакесар уйингни ўмаргани келган. Агар икковимизни ҳам чавақлаб кетишларини истамасанг, эшикни оча кўрма!..

Мен энди нима қилишимни билмай, яна аросатда гангиб қолдим. Айра эшик ортида шунақанги илтижо қилиб, шунақанги зориллай кетдики, мен беихтиёр тиз чўкканча, мук тушиб йиғлай бошладим.

Охири сабр-бардошим тугаб, ўрнимдан турдим, хотиним қамалган уйнинг эшигини шартта очдим-у, яна шафқатсизларча алданганимни сездим. Не кўз билан кўрайки, ичкари уйда жамоат жам: юқорида чўққисоқол кўк эчки китоб варақлаб ўтирар, чап томондаги нимкат устига ўша учта қора мушук худди одамлардек чўнқайиб олишган, уйнинг ўнг бурчида кўзлари чақчайган, думли дароз кимса ҳам гўдайиб турарди. Айра эса... Айра ўртада тиз чўкиб ўтирар, юзи ҳамон... бўри қиёфасида эди. У менга ўткир тишларини кўрсатиб, заҳарҳанда билан иржайди, кейин ҳозир ўзини устимга отадигандек орқага тисарилди, гавдаси камондек таранг тортилди.

Ташқарида борлиқни ларзага келтириб, шунақанги ваҳимали момақалдироқ гумбурладикки, худди осмон узилиб тушаётгандек эди. Кўкни тилка-пора қилган чақмоқнинг нурлари хонани бир зум ёритиб, унда жам бўлган ғайб дунёси мавжудотларига бешбаттар ваҳимали, афсонавий тус берди.

Мен кўрқудан дир-дир титрарканман, ўзимни аранг қўлга олдим: қўлтигимдаги Инжил-ни азот юкорига кўтариб, яна оят ўқишга киришдим.

Шу чоқ хона ўз-ўзидан кенгайиб, шип ўрнида митти юлдузлар гира-шира милтиллаётган қоронғу осмон кўринди. Пастда Айра, чўққисоқол эчки ва бошқа махлуқлар қора шарпаларга айланиб, алланимадан хавотирга тушгандай ғимирлаб қолишди. Осмонда ҳилол ой бўлиб, шундоқ биқинидан думли юлдуз ўқдай отилиб чиқди-да, Коинот қаърига сингиб кетди. «Ахир, булар шўрлик ота-онамнинг рухлари-ку!» — хаёлимдан ўтказдим мен ва уларнинг ишорасини ҳам англаб етгандай бўлдим: улар менга Айрани тарк этишни, Худо урган бу уйдан воз кечишимни уқтираётганди.

Шоша-пиша эшикни ёпиб, шарақлатиб қулфладим. Йўл-йўлакай митти жомадонимни қўлга олиб, кўчага югурдим. Остонада ўша эски танишларим: узун оқ ридо кийган, оппоқ соқоллари кўксига тушган икки мўйсафид бу ишимни қўллаб-қувватлаётгандай менга мамнуният билан тикилишарди. Уларга салом бериб, пастга интиларканман, зиналарда турган икки аёл ҳам менга самимий жилмайиб қараётганини кўриб, кўнглим таскин топгандай бўлди.

Уйимиздан катта шохкўчагача яёв юрилса, бир соатлик йўл эди. Вақт ярим тундан оққан, кўчада биронта ҳам мошина кўринмасди. Бахтимга, жала тинган, осмондаги паға-паға қора булутлар энди жанубга қараб жадал сузишарди. Оёқларимни қўлимга олиб, орқа-ўнгимга қарамай югурарканман, ўша йўлни бор-йўғи чорак соатдаёқ босиб ўтдим-ов.

Яна ярим соат ўтмай, шохкўчада сенга дуч келдим. Жавонмард йигит экансан, умрингдан барака топ, йўқ демай, машинанга олдинг. Энди умримнинг охиригача дуоингни қилиб ўтаман...

Ҳикоя шу ерга келганда, Шукрулло бир зум жим қолди-да, қалай, маъқулми, дегандай менга маъноли нигоҳ ташлади. Мен чинакамига ҳайратда қолиб, ҳаяжонга тушгандим.

— Тайёр фантастик асар-ку, бу! — хитоб қилдим мен жонланиб. — Зўр кино қилса ҳам бўлади.

— Лекин бу ерда ҳеч қандай таҳайюлот йўқ. Бари ҳаётий.

— Йўғ-е, — эътироз билдирдим мен. — Роберт Назаровичнинг руҳан соғлом одам эканига ишончинг комилми? Галлюцинация, руҳий сароб деган гаплар бор, ахир?

— Бунга зарра шубҳам йўқ. Чунки у билан биз бир ой ўтмай, яна кўришдик-да.

— Хўш-хўш? — сўрадим мен сабрим чидамай. — Қаерда кўришдинглар?

— Бўлмаса, ҳикоянинг якунини эшитинг, — шошилмай давом этди Шукрулло. Биз бу пайтда кўхна шаҳарга туташиб кетган туманга кириб келгандик. Кўзлаган манзилимизгача арзимаган масофа қолганди. — Хуллас, ўша куни мен Роберт Назаровични Переделкинога етмасдан Гелицине деган қишлоқдаги синглизининг уйида қолдирдим. Мен билан ота-боладек самимий хайрлашаркан, у бир дақиқа тўхтаб, чуқур ўйга толди. Кейин ўта жиддий қиёфада сўз қотди:

— Ҳаётда тасодифий иш бўлмайди, ўғлим. Ҳар бир кечган воқеа замирида қандайдир қонуният, мантиқ бор. Мана, сен билан ҳам бежиз учрашмадик, деб ўйлайман. Бунинг маъноси ҳақида мен анча бош қотириб, ҳозир тагига етгандайман. Гап шундаки, сен шарқда туғилиб ўсгансан. Шарқ эса, азалдан улуг набийлар, азиз авлиёлар ва шайхлар макони саналган. Улар бор жойда эса, эзгулик, поклик, олижаноблик илдиз отган. Иблис ҳам қадамини ўйлаб босган. Сизнинг юртингизда ҳозир ҳам шундай табарруқ одамлар, муқаддас зиёратгоҳлар бор, деб эшитаман.

— Албатта бор-да, — дедим мен хурсандлигимни яширолмай, гапни нимага тақамокчи эканига дарров фаҳим етиб. — Авлиёсифат тирик шайхлар, машхур халқ табиблари бизда ҳали ҳам сероб. «Сўғал ота» каби илоҳий қадамжолар ҳам анча-мунча. У ерда сеҳрли бир қудуқ бўлиб, унинг хосияти шундаки, ёнига пок ниятли, яхши одамлар келиб челақ ташласа, сув чиқади. Ёвуз ниятли нопок одамларга эса бир қутлум ҳам насиб этмайди. Одамлар ана шу сувда ювиниб, ҳар хил дардлардан, иссиқ-совуқ ва ёвуз афсунлардан фориг бўлишади.

— Балли! — хитоб қилди Роберт Назарович чин дилдан суюниб. — Жуда фаҳм-фаросатли йигит экансан. Сенга айтсам, ўғлим, мен бу ерда, синглимникида узоқ қололмайман. Эртами-кечми, бари бир Айранинг хузурига қайтиб бораман. Чунки мен хотинимсиз яшай олмайман. Лекин...

— Лекин сиз янгани «Сўғал ота» зиёратгоҳига олиб боришингиз керак. Шунақа аёлларнинг қанчаси шифо топиб, шайтонга ҳай берган.

— Барака топ, ўғлим! Кўнглимдаги гапни айтдинг. Олиб борганим бўлсин! — шундай деб Роберт Назарович менга қўл ташлаб, уй манзилимни ёзиб олди.

Ишонасизми, бир ой ўтмасданоқ Айра хонимни бошлаб, Тошкентга келди. Аёлнинг кўзлари олазарақ, ўзи қандайдир асабий кўринарди. Мен уларни «Тико» машинамга ўтқизиб, «Сўғал ота» зиёратгоҳига бошлаб бордим. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, Айра хоним ташлаган челақка сеҳрли қудуқ бир томчи ҳам сув бермади. Лекин Роберт Назаровичнинг ўзига челақ қарийб тўлиб чиқди. Роберт Назарович сувни меҳмонхонага олиб бориб, хотинини ювинтирди. Ана шунда, биласизми, чинакам мўъжиза юз берди: Айра хоним ваннахо-

надан анча хотиржам тортиб, буткул ўзгача одамга айланиб чиқди. Ўшанга қадар оғзига талқон солиб олгандай бир оғиз ҳам гапирмаган, аслида эса у дилбар, ҳазилкаш, сўзамол ва кўнгилчан экан. Биз томонларга умрида биринчи келиши, шунинг учунми у ҳамма ёққа ҳайрат ва завқ-шавқ билан тикилар, арзимаган манзаралардан ҳам худди ёш боладай суюниб кетар эди.

Эртаси ярим тунда ўзларида йўқ хурсанд эр-хотинни тайёрагоҳгача кузатиб қўйдим. Осмон мусаффо, кўк пештоқи узра ғарбга оғаётган тўлин ой бамисоли жилмайиб боқар, юлдузлар ҳам ўзгача бир жилва билан милтиллаётгандай эди. Шу чоғ ойнинг биқинидан худди байрам мушаги отилгандай ёрқин из қолдириб, думли юлдуз учиб ўтди...

— Қойил-э! Роса савобга қолибсиз-ку! — хитоб қилдим мен ҳам азбаройи севинганимдан Шукруллонинг гапини бўлиб. Юрган йўлида нуқул савоб ишнинг пайида бўладиган бу танти йигитга нисбатан хурматим яна ўн чандон ошиб кетганди шу топда.

— Нимасини айтасиз. Роберт Назаровичнинг хурсандлигини айтмайсизми. У ҳозир ҳам хат ёзиб туради. Ҳамма ишлари жойида экан. Айра хоним фирқадаги фаолиятини буткул тўхтатиб, мактабда дарс бера бошлабди. Бир ўғилча кўришибди. Исми нима дерсиз? Каминанинг хурматлари боис уни Шукрулло, деб аташибди.

Бу пайтда биз кўҳна шаҳарга ҳам етиб келгандик...

* * *

Ҳокимиятга кириб келишим биланоқ қабулхона тўрига нигоҳ ташладим-у, қаққайганча бир зум ҳайкалдай туриб қолдим. Тўрдаги устол ортида ўтирган, малла сочлари тилладай товланиб, кўҳликкина юзидан заҳар томаётган қорамтир кўзлари негадир олазарак боқувчи аёл ҳозиргина Шукрулло тасвирлаб берган Айра хонимнинг айнан ўзгинаси эди.

Унга салом бериб, ҳоким бор-йўқлигини сўрадим. У саломимга алик олишни ҳам лозим топмай, аллақандай беписандлик ва кибру ҳаво ила:

— Ҳоким йўқ, — деб жавоб берди ва бу жавоби билан таъбимни хира қила олганидан хурсанд бўлиб кетгандай туюлди.

«Нахотки бизда ҳам ўшанақа аёллар... Йў-ге!..» Оғир ўйлар гирдобиди вазмин одимлаб, ҳоким муовини хонаси сари юрдим. У билан биз қачонлардир олий билимгоҳда бирга ўқигандик, шу боис хонасига истаган вақтда берухсат бостириб кираверишим мумкин эди. Ҳалиги малла сочли аёл орқамдан:

— Ҳой ўртоқ, ҳой ўртоқ! Қаёққа? Тўхтанг!.. — дея шанғиллаганча қолаверди...

ЯПОН ШЕЪРИЯТИДАН

Накамура Кусадао

* * *

*Кўм-кўк осмон чорраҳаларида
ғазабланган, музлаган шамол
титранади ўзидан-ўзи.*

* * *

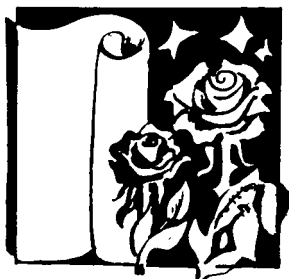
*Қарағайлар шовуллар елда,
демак, яна юз кун
юз кўрсатар ёз.*

* * *

*Бошимни кўтараман,
қалдирғоч овозини кўрмоқ учун
салқин ялаган кўқда.*

* * *

*Ёз авжин олган.
Хира ой остида
оролчада юраман субҳидам.*

СОАТ САНАДИМ. СОАТ...

Мустақиллик ҳаётнинг авра-астарини ағдарди.

Муҳими, кўп муқим туюлган тушунчаларга дарз кетди.

Бизнинг тафаккуримизда ақл бовар қилмайдиган буюк бир ўзгариш рўй бердики, буни ҳали биз ўзимиз ҳам тўла англаб етолганимиз йўқ.

Мана, олинг, оддий — ўтмишдаги ўлмас сиймоларга муносабатдан тортиб, сўнги асрлардаги адибларга ва бу кунги оқсоқол ёзувчилар шахси-ю, уларнинг ижодига биз қандай баҳо беришимиз кераклиги масаласи. Кечагина ҳамма нарса гўёки ойдин эди! Сиёсат, мафкура темир йўл солиб, поезд жадвал бўйича бориб-келаётган эди. Биров ҳақда баралла гапириш мумкин. Биров ҳақда яримта. Кимнингдир номини эса тилга олиш ман қилинган! Саф чеккан аскарлардек, бўйи баландлар байроқ остида, бўйи пастроқлар берида!

Энди бу ўлчов кетмай қолди. Биз Яссавий, Отойи, Лutfий, Навоий сингари бобокалонлардан бошлаб, ўз асримиздаги ижодкорларгача янгидан «танишиш»га мажбурмиз. Ҳавоий мақтов ёки инкор этиш (нигилизм) йўлидан бориш осон! Қалам аҳлидан ҳар бирининг қисмати, у яшаган давр, бу даврда шахсан унга буюрган шароит, ҳатто унга Худо берган феъл-атворгача ўрганиб баҳолаш мураккаб. Анча мураккаб! Биз бу кун ана шу қийин вазифага дуч келиб турибмиз.

Қисқаси, талабалик йиллари эди. Дунё кезган ёзувчимиз Ҳамид Фулом билан бир учрашувдан кейин, яна суҳбатлашиб, дорилфунун газетасига мақола ёзган эдим. Ўшанда, орадан йиллар ўтиб, Ҳамид ака ҳақида таассуротларим тўпланиши, янги нимадир ёзишим хаёлимга ҳам келмаган эди. Шу ўринда айтмоқчиман. Катта-кичик адибларимиз билан бир хилда муносабатда бўлишга ўрганганман. Бировга ёмонликни соғинмадим. Бировга хушомадгўйлик ҳам қилмадим. Ва буни тўғри деб биламан. Айниқса, манфаатга қараб кимнингдир пинжига кириб, эшаги лойдан ўтгач, юз буриб кетишни зиёли кишига, ижодкорга номуносиб деб ўйлайман. Биз оқсоқол адиблардан тарбия олганмиз, кўп ҳолларда меҳр кўрганмиз, уларга суйанганмиз. Кечаги кунлар сабоғи ҳақида сўз борганида, буни ҳам эслаш керак.

Мен Ҳамид акани кўп йиллар кузатганман. Шу ҳақда ҳикоя қилмоқчиман.

Ҳамид Фулом бир пайтлар, ўн йилча Ўзбекистон радиосида муҳаррир, бош муҳаррир бўлиб хизмат қилган. Шунинг баробарида, суҳандон-диктор ҳам бўлган. Тақдир тақозоси, бир муддат мен ҳам радиода ишладим ва шундай ҳолатнинг гувоҳи бўлдим. Ҳамид ака эшиттиришларни олиб бориш бобида ҳам одамлар ҳамон эслайдиган вазифани бажарган экан. Ёзувчиларимиздан Ҳамид Фулом ва Туроб Тўланинг Қодир Махсум, Убай Бурҳонлар сингари ўз ўқиш мактаби бор. Яна айтсам, Қодир Махсумнинг ўзи Ҳамид акани устод деб билар эди. Эсласангиз, Ойбек домланинг таваллуд санасида у кишининг дил сўзларини ҳам Ҳамид ака ўқиб берган, минг кишилик давра чайқалиб кетган, ёнган, гувуллаган, Ойбек домла ҳам қаттиқ таъсирланиб, кўзлари ёшланган эди. Ҳамид Фулом фақат шу суҳандонлик санъати билангина ҳам тарихда қолишга муносиб инсон. Мен Ҳамид аканинг бу санъатидан халқимиз кам баҳраманда бўлгани, кам фойдаланганига ўкинаман, холос! Радиода ишлаб юрганымда, адибнинг бир хислатига эътибор берганман. Қайсидир эшиттиришга тақлиф қилсак, Ҳамид ака аниқ соатда келар, агар режа озгина ўзгарса, масалан «ўн дақиқа олдин

боряпман» ёки «ўн дақиқа кечикаяпман» деб албатта хабар қиларди. Ўз вақтини ҳам, бошқаларнинг вақтини ҳам бундай қадрлаш хислати афсуски, ҳаммада ҳам учрайвермайди.

Ҳамид аканинг бир неча йил Ёзувчилар уюшмасида котиб, бизнинг «Шарқ юлдузи» журналида бош муҳаррир, Адабиёт нашриётида директор бўлиб ишлаганлари маълум. Мен аҳамият берганман. У киши қаерда ишламасин, ўз ғурурини билади, шу билан бирга, бутун адабиёт манфаатини ўйлайди. Яна айтиш керакки, у қаерда ишламасин, ўша ерда жонланиш, тартиб, ижодий муҳит юзага келган. Ҳамид ака адабиёт аҳлининг аксарига, айниқса ёш ижодкорларга доим ёрдам кўрсатган, зигирча расмийсиз, иддаосиз яхшилик қилган, меҳр билан қараган. Шахсан ўзимга тегишли икки кичик воқеани эслайман. Ҳамид ака нашриётда раҳбар эди, бир гал қўлим қисқа пайтда ҳузурига бордим, сафарга кетаётган экан, вақти зиқ экан, шунга қарамай, менинг дардимни диққат қилиб эшитди, тўрда эмас, рўпарамдаги курсига ўтириб, шошмай масалани аниқлади, ярим соат ичида китобим учун қалам ҳақини ёздиртириб, қўл қўйиб берди. Яна бир гал, ишсиз юрган эдим, шунчаки маслаҳат учун, таваккал қилиб Ҳамид акага учрадим. Иш топилишига ҳеч умидим йўқ эди. Икки оғиз сўзлашгач, Ҳамид ака оқ бир қоғозни олдимга суриб қўйиб, ариза ёз, бутундан бизда ишлайсан, деди ва шу кунгича буйруқ чиқартирди. Бундай нарсаларни киши унутмайсан! Нашриётда нимадир бўлиб ранжиган одам ҳам Ҳамид акага учраб, озгина суҳбатлашгач, суюниб чиқиб кетади, деб гапириб юришар эди.

Ҳамид Ғулумни илк қарашда ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам омадди, бахтли дейиш мумкин. Унинг ҳаёти ҳам, ижоди ҳам бир маромда, озорсиз кечгандек туюлади! Ҳамид ака халқ ичида танилиб, обрў-эътибор тошган, катта ишларда ишлаган, китоблари Ўзбекистондан яқин-узоқ жойларда ҳам муттасил босилиб турган. Симоновдек машҳур адиб Ҳамид ака ижодидан ўзи қилган таржималарни фақат китоблари эмас, ҳатто ўз «Танланган асарлар»ига ҳам киритган! Бу ҳаммаси тўғри. Лекин ижодкорнинг қисмати чигал кечмаслиги, у озор чекмаслиги мумкин эмас экан...

Сувнинг юзаси эмас, остига назар ташласангиз, Ҳамид ака бир Инсон ва Адиб сифатида қувғин-таъқибларни ҳам, жудолик-айрилиқларни ҳам, азиз нималардандир маҳрумликни ҳам бошидан кечирган. Биз, оқсоқол адибларимиз қандай даҳшатли шароитда яшаб ижод қилишгани, қандай азоб билан ўз сўзларини ҳарҳолда айтишга уринишганини бу кун яхши тасаввур қилолмаймиз ва биздан кейинги авлодлар — сезаманки, буни мутлоқ тасаввур қилишолмайди! Бу алломалар қандай жарликлар ёқасига бориб қайтишгани, нималарни ҳис этишганини ўзи билади-ю, Худо билади! Эҳтимолки, улар ижодига кечаги куннинг озми-кўпми муҳри босилгани ҳам маданиятимиз тарихидаги баёнсиз аламлардан биридир.

Ҳамид ака обрўли лавозимларда ишлаганига қарамай, у бундан-да каттароқ ишларни бажариш, бошқаришга қодир эди; қурби, ғайрати, ташкилотчилик истеъдоди етар эди. Хайрихоҳ эканлигидан, эҳтимолки, бундан одамларга фойда ҳам тегар эди. Аммо ҳаётнинг ўз равиши бор экан-да! Ҳамид ака — йўқотилган деймизми, йўқолганми кўп имкониятлар эгасидир. Ҳаётда шундай! Ижодда ҳам... Ҳамид аканинг шиддат-суръатига давр имкон бермаган — пичоқ тошга урилгандек... Биргина «Тошболта ошиқ» тарихини эсланг. Ҳамид ака сиёсатдан узоқроқ, ўзбекча асарни ҳавас қилди. Халқ бу комедияни мазза қилиб кўрди. Лекин асарга қанча маломат тошлари отилмади! Эркинроқ руҳда ижод қилиш қийин эди.

Ҳамид Ғулумнинг «Соат санадим...» деган, қўшиқ қилиб айтиладиган чиройли бир шеъри бор. Бундан бўлак, «Қитъалар уйғоқ» китобини айтмаганда ҳам, уйғоқлик, мангулик, замин ва замон ҳақида кўп шеърлари, кўп насрий асарлари бор. Қолаверса, «Машғал» ҳам уйқусиз тунда, ёруғликни қўлларингда кўтариб, олдинга интилиш ҳолати! Вақтнинг, умрнинг ганиматлигини ҳис этиш, шиддат билан, соат санаб яшаш, яратиш истаги — қутлуғ 80 ёшга тўлган Адиб ҳаёти ва ижодининг маъносидир.

Соат чиқилаяпти.

Ҳамид ака, барибир, омадди инсон!

Бахтли инсон!

Омон МУХТОР

Ҳамид
Ғулом

КҮНГУЛ ИЛЗОРИДА ҶУЧАКЛАР УНАР...

Дўст

Бир сиқим ош дамлаб жажжи декчада,
Интизор кутаман дўстни кўчада.
Келармикан дейман, биронта ошнам
Бу шом ош-тузимни кўргали баҳам.

Келармикан дейман, даъватсиз, хатсиз,
Мендан алоҳида кутмай илтифот,
Ҳеч қандай сабабсиз, вазсиз, муҳлатсиз,
Келармикан дейман. Шундай-ку ҳаёт.

Бултурги узумдан қип-қизил шароб
Сокин товланади биллур кўзада.
Мен эса кўчада, муштоқ дил хуноб,
Дўстга интизорман жимжит кўчада.

Дўст эса, келмайди.
Узоқ умрнинг
Аччиқ-чучугини бирга тотган дўст.
Шон-шарафи учун бахту сурурнинг
Қанча байрамларда қадаҳ отган дўст.

Истайман бу сокин қадр оқшоми
Шам ёниқ хонамда дўст билан ўтсин.
Вафонинг кўзи ёш муштоқ илҳоми
Дўст суҳбати билан дилни овутсин.

Лекин, дўст келмайди,
У хуш илтифот
Ва хуш тақаллуфга қилмишдир одат.
Самимий эзгулик энди унга ёт,
Дўст ҳасрати унга бегона ҳолат.

Замон дабдабага ўргатмиш уни,
Эзгу қадрдонлик чиқмиш эсидан.
Уни кўкка отиб шуҳрат тўлқини,
Карнайлар ғат-ғати янграр сўзидан.

Мен эса, кутаман дўстимни ҳамон
Бир сиқим ош дамлаб жажжи декчада.
Симёғоч бошида милтилар ҳайрон
Соғинган кўз каби чироқ кўчада...

Кутлов

Жўлмирзага қорхат

Ассалому алайкум. Хатни олдингиз. Яшанг!
Саксонда қирчиллама йигитсиз, усти башанг.
Қадрдоним Жўлмирза, ёш жиҳатдан оғамсиз,
Ота ёқдан амаким, она ёқдан тоғамсиз.
Хатни олдингизми? Бас! Орамизда йўқ ҳазил.
Бир даргоҳда ўқидик, birlikда олдик таҳсил.

Кўлингиздаги қорхат чин юракдан ёзилган,
Зиёфатнинг режаси бир-бир аниқ чизилган.
Биз кўпчилик борамиз Ўзбекистон номидан,
Дастурхонга қўясиз Нукуснинг оқ нонидан,
Амударё лаққасин кабоби хушбўй бўлур,
Яна қанча неъматлар... Хуллас, катта тўй бўлур.

Кўзларда олов чақнар, чеҳраларда табассум,
Соғинганда кўришмак бизга қадимдан удум.
Бу гал Тошкент номидан келдик Орол бўйига,
Қорақалпоқ халқининг улуғ меҳнат тўйига.
Қор ёғди. Қор окликдир, тиниқлик, кўркамликдир,
Вафоли кўнгулларга оромдир, ўктамликдир.

Мушоира тўрида сизни кўрмак орзумдир,
Ибройимни, Тўлакни дилдан қучмак қарзимдир.
Ойимхон куйлаб берар кўзлари оловланиб,
Етмиш бешда ўн етти яшар қиздай товланиб.
Қорақалпоқ санъати куррада мислсиз боғ,
Таърифини ҳар қанча қилсак ҳам бўлмас адоғ.

Оғажон, айтаберсак, қардошликка мисол кўп,
Кўнглумизда меҳр кўп, сўзларимизда бол кўп,
Лекин ҳаёт мураккаб, жавоблардан савол кўп,
Ҳақиқатга интилсак, яна орзу, хаёл кўп,
Қурбон жиров куйлаган дoston каби белоён
Сен билан биз Ватан деб билган бу кўҳна жаҳон.

Орол десам дилимда пўртаналар жўшади,
Қанча тарих, қанча давр хаёлимга тушади.
Бу жумбоқни қай замон, қай авлодлар ечади,
Ҳой, тириклар, бу ишга ким ҳиссасин қўшади?
Аср фожиасини даф этишга ким қодир?
Бир туғ остига қачон бирлашур миллиард ботир?

Висол базми баҳона — сўзлашувга сўз кўпдир,
Ер юзида бизларни кўриб турган кўз кўпдир,
Бу кўзларда чақнаган меҳрли юлдуз кўпдир,
Умид йўлдошимиздир, туташган илдиз кўпдир,
Ўзбек ва қорақалпоқ — бир томир, икки чинор,
Бир замин, бир қасрдан юксалган икки минор.

Бир куч бор, ягона куч — дунёга метин устун,
Шу куч ҳақида куйла, менинг оқсоқол дўстим.
Шундай куйлаки, дунё уйғонсин, ёришсин кун,
Биз ҳам бир коса шароб ичайлик шу бахт учун;
Бу куч, бу бахт дўстликдир. Нурли висол баҳона,
Мангу қардошлик учун сипқорайлик шоҳона!

Кексалик

Кексаликни асло осон билмангиз,
Унинг ташвиши кўп, ўй-хаёли кўп.
Ёшлиқда сиз уни орзу қилмангиз,
Ҳасрат — армони кўп, дард-малоли кўп.

Одам яшаса ҳам тўла бир аср,
Бу дунё режаси қолади чала.
Беҳуда ўтган умр этади таъсир,
Эссиз ёшлиқ, — дейди, — эҳ, олис шуъла!

Агар билсам эди сенинг ялт этиб
Чақмоқ тезлигида ўчиб қолишинг,

Хою ҳавасларни буткул унутиб,
Дилга кўчирардим чақноқ ёнишинг

Ва янгроқ таронанг! Ёшлиқ, армоним,
Бу ёлғиз тунларда энди қайдасан?
Мангу кўшигингни, жўшқин уммоним,
Чайқалиб, ҳайкириб, қачон айтасан?

Қани энди менинг тенгдош дўстларим,
Камтарин кулбамга йўқлаб келсалар?!
Уларнинг йўлида муштоқ кўзларим,
Эҳ, сиз азияларим, эҳ, сиз кексалар!..

Висол

Кўкимга ярқираб куёш чиқади,
Бошимга меҳрибон Бахт қуши кўнар.
Айрилиқ тоғини висол йиқади,
Кўнгул гулзорида чечаклар унар;

Чунки, сен келасан куёшдай кулиб,
Чунки, сен келасан толеъ қушидай,
Чунки, сен келасан чиройга тўлиб,
Шоирнинг тонг чоғи кўрган тушидай.

Узоқдан товшингни эшитганим он
Унутилар кўйингда чеккан кулфатим.
Дил қувнаб, мисралар келади равон,
Илҳомим бўлади азиз улфатим.

Сен билан ўтган кун мен учун — даврон,
Қайнайди истаклар, яшнайдими ўйим.
Мисралар қоғозга тизилар равон,
Сен билан ўтган кун — энг ширин тўйим.

Рухимда уйғонар ҳаёт шовқини,
Васлингга тўяди интизор илҳом.
Умримнинг сен билан ўтган ҳар куни
Мен учун энг тотли, нашъали айём.

Шодликсан, севгисан, қўшиқсан, куйсан,
Вафосан, ҳаёсан, тоза хуснсан.
Ёшлиқсан, орзусан, маст қилган ўйсан,
Тонг чоғи битилган шеърим ўзингсан!..

Кўк кўйлақда гул юзим...

Соғинтирган Наврўзим,
Кўк кўйлақда гул юзим,
Хуш одоб, ширин сўзим,
Севинчдан ёшли кўзим,
Кел, садағанг бўлайин,
Меҳмон оғанг бўлайин.
Фаслларнинг гўзали,
Шоирларнинг газали,
Ардоқлисан азалий,
Сен-ла ҳаёт мазали,
Дийдорингга тўйин,
Жондан меҳр кўйин.

Қадим диёр — бу диёр,
Эркни этмиш ихтиёр,
Сен — эрк қуши, эътибор —
Топиб, бунда бахтиёр,
Соқий бўлиб, суяй мен,
Сенга гулоб қуяй мен.

Сен бизга шодлик, байрам,
Шаҳру кишлоқлар кўркам,
Муштоқ кутар эл, ўлкам,
Қирда чавандозлар ҳам,
Кел, садағанг бўлайин,
Ардоқлайин, суяйин.

Чоллар дуо айласин,
Дошқозонлар қайнасин,
Ғуломжонлар куйласин,
Қизлархонлар ўйнасин,
Мен ҳам сафда бўлайин,
Элимдан ўргулайин.
Наврўз — Янги кун демак,
Орзуга тўлар юрак,
Янги парвозлар керак,
Салом, нурли келажак,
Мен сенга интилайин,
Қут-омонлик тилайин,
Чин фидойинг бўлайин!

Фарғонага

Ёшлигимда келган эрдим неча бор Фарғонага,
Қартайиб келдим яна. Ўхшар бу гал афсонага.

Кекса булбул сўнги хониш бирла келгандир деманг,
Интиларман, токи жоним бор экан, гулхонага.

Бир сўзим бор, сизга айтурман, қадрдон дўстлар,
Битта шартим шул эрур: билдирмангиз бегонага.

Мен бу водийдан баҳор топдим, асл ёр изладим,
Сирларимни тонггача қилдим баён жононага.

Маст кўнглум неча бор фарқ айлади дарёи ишқ,
Бундан ортиқ бахт бўлурми шоири девонага?!

Менга мангу навқиронлик берди Фарғона. Фаним —
Саҳв қилмиш кексаликни ўхшатиб вайронага.

Сиз учун фарғоналиклар, белни маҳкам боғладим,
Хизматингиз бўлса айтинг мўйсафид мардонага.

Оқибат, охир, мурод ҳосил бўлурди, дўстлар,
Бош кўйиб, уйқуга кетсам, шул азиз остонага.

Кекса булбул сўнги хониш бирла келгандир деманг,
Интиларман, токи жоним бор экан, гулхонага.

Кўкламларинг

Ўн саккиз ёш — ўн саккиз кўкламларинг,
Гул ҳаётингда ғанимат дамларинг.

Ўн саккиз йил — ўн саккиз чақмоқ мисол, —
Дўстларинг, сирдошларинг, ҳамдамларинг.

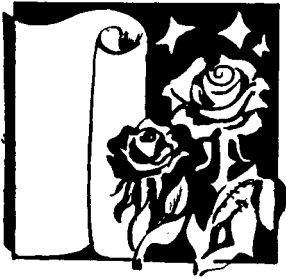
Илк муҳаббат нозли меҳмонинг бўлур,
Маҳв этур ишқинг гумону ғамларинг.

Қундузи офтоб йўлингда машъалинг,
Кўкда юлдузлар тунингда шамларинг.

Бир нафас тарк этмагай тун кечалар
Тушларинг, орзуларинг — ўктамларинг.

Душманинг хижрон бўлиб қолгай мудом,
Дўстларинг васл — дардинга малҳамларинг.

Севги уммониغا юксақдан отил,
Ишқ — ҳаётингда ғанимат дамларинг...

УЙҒОНИШ ДАВРИНИНГ ОЛИМИ

Бир эсиб ўтдилар уйғониш еллари,

Бир қайнаб тошдилар кўз ёши — булоқлар.

Абдулхамид Чўлпоннинг бу шеърий сатрлари саксон йил бундан ёзилган бўлса ҳам, ўзбек адабиёти ва унинг тадқиқотчилари учун ҳалигача долзарблигини йўқотган эмас. Менимча, бу сатрларда Йигирманчи аср бизнинг уйғониш асримиз бўлиши илк бор башорат қилинган эди. Чўлпон энди йигирма ёшдан ошганда чоп этилган биринчи шеърий тўпламнинг «Уйғониш» деб аталиши ҳам мил-

лий уйғониш ғояларини ифода этишга қаратилган эди.

Лекин мустабид шўро тузуми миллий озодлик ва мустақиллик ҳаракатларини шафқатсизлик билан бостиради. Шунинг учун Чўлпонга уйғониш еллари бир эсиб ўтиб кетгандай туюлади. Бундан кейинги қонли қирғинлар ва мусибатли йўқотишлар шоирнинг кўз ёшларини булоқлар каби қайнатиб тоширади.

Чўлпоннинг жўшқин тадқиқотчиси ва тарғиботчиси Озод Шарафиддинов асримиз бошидаги ўша уйғонишнинг ҳароратли нафасини асримизнинг иккинчи ярмида адабиётга кириб келган янги авлодларга етказиб берган етук олимлардандир.

Ҳаётда уйғониш еллари бир эсиб ўтса ҳам, адабиётда улар оловли сатрлар шаклига кириб, халқпарвар кишилар қалбига жойлашгандан кейин йўқ бўлиб кетмас экан, балки ватанини севган, адолатга ташна бўлган ҳар бир виждонли кишининг қалбига янги куч билан эсишда давом этар экан.

Мен Озод Шарафиддиновни дорилфунунда ва аспирантурада бирга ўқиган ёшлик даврларимиздан буён ана шундай адолатга ташна, халқпарвар инсон сифатида биламан.

Шўро тузуми биздаги миллий ўзликни йўқотиш учун ўнлаб йиллар давомида қанчалик кўп ҳийлаю найранг ишлатмасин, барибир виждони пок, ҳақиқатга содиқ кишиларимиз ватан туйғусини, халқимизнинг асл фарзандларига бўлган меҳру оқибатни йиллар давомида дил тубида сақлаб, кейинги авлодларга етказиб берганига, биз, Озод билан тенгдош ижодкорлар, гувоҳимиз.

Тўғри, бизнинг ёшлик йилларимизда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби буюк ватанпарварларнинг китоблари тақиқланган, уларни ўқиган одам қатағонга уч-

пар эди. Лекин бу улуг сиймоларни кўрган, улар билан бир даврда яшаган Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзода каби мумтоз ёзувчиларимизнинг бизга ёқадиган энг яхши асарларида ҳам ватанга муҳаббат ва миллий ғурур туйғулари кучли эди. Шунинг учун бу асарлар худди баҳорда эсган уйғониш елларидай биздаги ватанпарварлик ва халқпарварлик туйғуларининг ўсиб шаклланишига ёрдам берарди.

Шўро мафкуриси Абдулла Қодирий ва Чўлпонларни юқорида номлари ёзилган бошқа истеъдодли адибу шоирларимизга ҳар қанча қарши қўймасин ва уларни бир-бирларига синфий душман қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, бизнинг дилимизда уларни бир-бирларига туташтирувчи маънавий кўприк бор эди. Бизнинг тасаввуримизда улар бир халқнинг фарзандлари эдилар. Уларнинг ҳаммасини ватанга меҳр ва ўз халқига фарзандлик туйғуси руҳан бирлаштириб турарди.

Ана шу сабабли Озод Шарафиддинов турли авлодларга ва ҳар хил йўналишларга мансуб адибу шоирларнинг ижодига бағрикенглик билан ёндошади, уларнинг ҳар бирига хос фазилатларини китобларида ишонарли таҳлил ва талқинлар воситасида далиллаб кўрсатади. Китобхонлар Озоднинг Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир ва бошқа адибларимиз ижодини меҳр ва маҳорат билан қаламга олганини яхши биладилар.

Шу билан бирга, Озод Шарафиддинов Чўлпон ижодини юзага чиқариш ва халққа етказиб бериш учун йиллар давомида фидойиларча меҳнат қилгани ва адолат учун жасорат билан курашгани алоҳида эъзозга сазовордир. «Тирик сатрлар» деб аталган китоб катта илмий ва ижодий заҳмат натижасида яратилгани, унинг тиражи босилиб тайёр бўлган пайтда бахил кучлар иғвоси билан қандай ноинсофларча қатағон қилингани ёдимиздан чиқмайди. Бу бахил кучлар шўро мафкурасига малайларча садоқат сақлар, йигирманчи йилларда яратилган тирик сатрлар миллий уйғониш руҳи билан суворилганини билар, шунинг учун «Чўлпоннинг фуқаро сифатида оқланиши унинг ижодининг оқланиши эмас» деган риёкорона ақида ёрдамида бу улкан шоир асарларининг қайта нашр этилишига тиш-тирноғи билан қарши турар эди.

Лекин баҳорни орқага қайтариб, яна қишга айлангириб бўлмас экан. Сталин қаҳратонидан сўнг эллигинчи йилларнинг охирида ва олтишинчи йилларнинг бошларида «Илимлик» номини олган даврда доруфунунда Озод Шарафиддинов каби янги тафаккур эгаларидан сабоқ олган ва уларнинг ижодий даррларига ҳамдард бўлган янги истеъдодлар уйғонди. «Тирик сатрлар»нинг йўли бекилгандан сўнг уларда куйланган уйғониш ғояларини янги шароитда янгича куч билан куйлайдиган ёш шоирлар майдонга чиқди. Чўлпон асарларининг йўлини тўсганлар энди ҳаётда худди баҳордаги табиат уйғонишига ўхшаб адабиётга кириб келаётган янги авлоднинг йўлини тўсишга илож тополмай қолди.

Озод Шарафиддинов ўзи дарс берган талабалар орасидан чиққан ёш ватанпарвар шоирларни тақдирнинг инъоми тарзида қувониб қарши олди. Эсимда бор, Эркин Воҳидовнинг «Пўлат» деб аталган бир шеърини Озод Қозоғистонда ўзбек адабиёти декадаси кунларида Темиртов шаҳридаги пўлат қуёвчилар билан учрашувда шавқ билан ўқиб бериб олқиш олган эди. Ўзи ўқитган талабалар орасидан чиққан Абдулла Ориповнинг шеърини истеъдодини биринчи бўлиб қадрлаган, унга оқ йўл тилаб, «Шарқ юлдузи» журналида дастлабки шеърларининг босилиб чиқишига кўмаклашган эди. Бу шеърлардан бири «Мен нечун севаман Ўзбекистонни?...» деб аталар эди. Қарангки, орадан ўнлаб йиллар ўтгандан кейин Истиқлол даврида бу шеър куйга солиниб, ватан ҳақидаги энг машҳур кўшиқлардан бирига айланди. «Ўзбекистон — ватаним маним» ва «Ўзбегим» дostonларида миллий руҳ янада юксак пардаларда жаранглаб, янги бир уйғониш даври бошланганидан далолат берди. Ниҳоят, Истиқлол шарофати билан йигирманчи йилларда эсган илк уйғониш еллари асримиз охирига етиб келиб, мустақил Ўзбекистоннинг миллий тикланиш ва ҳартомонлама юксалиш жараёнларига қўшилиб кетди. Озод Шарафиддинов Чўлпоннинг янгидан нашр этила бошлаган уч жилдлик асарларига бош сўз ёзди, «Чўлпонни англаш» номли ажойиб рисоласини нашр этдирди.

Озод Шарафиддиновнинг халқимизга ва миллий адабиётимизга жон куйдириб хизмат қилиши унинг жаҳон адабиёти ва умуминсоний қадриятларни яхши билиши билан ҳам боғлиқдир. Сўнгги йилларда унинг «Жаҳон адабиёти» журналида бош муҳаррир бўлиб, янги бир адабий ойномани оёққа турғизгани ва эл-юртга танитгани алломанинг серқирра ижодий ва ижтимоий фаолиятида очилган янги саҳифа бўлди.

Уйғониш даврининг олими, қирқ беш йиллик дўстим Озод Шарафиддиновни мен бугун қутлуғ етмиш ёши билан чин дилдан табриклайман. Унинг ҳамиша уйғоқ ижодига янги парвозлар, ўзига мустаҳкам соғлиқ, оиласига бахт-саодат тилайман.

Пиримқул ҚОДИРОВ

АЛЛОМА

Агар мен олим бўлсам, «Озод Шарафиддинов фаолиятида ҳақгўйлик» деган мавзуда илмий иш ёзган бўлардим. Афсуски, меъдан олим чиқмайди. Олим деган ҳеч нимага ҳайрон қолмайдиган одамдан чиқади. Мен эса, ҳамма нарсага ҳайратланаман. Жумладан, Озод аканинг ҳақгўйлигига, «бошига қилич келса ҳам» рост гапни айтишдан тоймаслигига қойил қоламан. Ҳегаки, ҳақиқат ҳар доим ҳам ширин бўлавермайди. Аччиқ ҳақиқат ҳаммагаям бирдек ёқавермайди...

Олтмишинчи йиллар. Талаба эдик. Бир қадар озодлик, ҳурфикрлик шабадалари эсиб, кўп йиллар «халқ душмани» деб келинган бир туркум адиб ва шоирлар, давлат арбоблари ва олимлар оқланди. Бироқ ҳаммаси эмас. Чўлпон, Фитрат каби улў шахсларга муносабат ғалати бўлди. Уларнинг шахси оқланди-ю, ижоди «қоралигича» қолаверди... Ҳозир эсласангиз, кулгингиз келади. Истеъдодли ижодкор қалбида борини ёзади. Чўлпон катта истеъдод эгаси бўлган, бинобарин, кўнглидагини ёзган. Унинг шахси оқланди. Демак, у яхши одам экан! Ундай бўлса, асарини нега оқламаслик керак? Ахир, у дилидагини ёзган-ку! Бундан чиқди, шўро сиёсати ижодкорни мунофиқ бўлишга мажбур қилар экан-да! Ўзинг ўйлаганни эмас, биз ўйлаганни ёз. Тамом-вассалом!

Замона зайли билан айрим домлар дарсларида Фитрат «халқ душмани», Чўлпон «миллатчи» эканини талабаларга шунчаки, оддийгина қилиб тушунтиришар эди.

Озод Шарафиддинов эса, пахта пайкалининг четида ёки ҳашарга чиққан студентлар ёққан гулхан ёнида ўтириб, завқ билан ёддан ўқир эди:

*Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Ўйнаган бошқалар, инграган менман.
Эрк эртақларини эшитган бошқа,
Қуллик кўшиғини тинглаган менман...*

Ёки

*Бошимни зўр ишга бериб кўйибман,
Мен суйиб... мен суйиб кимни суйибман?
Мен суйган суюкли шунчалар гўзал,
Ойдан-га гўзалдир, кундан-га гўзал!*

Сўнг узоқ ўйга толарди-да, кўшиб кўярди:

— Чўлпон — буюк шоир. Ҳали кўрасизлар, шундай кун келадики, бу шўрпешона шоирга ҳайкал кўядилар...

Биз домлага тўлиқ ишонардик, аммо Чўлпоннинг ақалли биронта китобини топиб ўқиш амримаҳол эди...

Орадан кўп йиллар ўтиб ошкоралик даври бошланди. Саксонинчи йилларнинг охирида «Шарқ юлдузи» журналида «Кеча ва кундуз» романи қайта нашр қилинди. Унга Озод ака жуда теран сўзбоши ёзди. Буни қарангки, ҳатто ўша паллада ҳам элик йилдан ортиқ давом этган таъқибларнинг захри ҳамон кетмаган эди. Романдаги айрим «қалтис» жумлаларни қисқартиришга тўғри келди. Акс ҳолда романини корректурадан олиб ташлаш «тавсия» қилинган эди. Начора, ҳали Мустақилликка хийла

вақт бор эди... Ниҳоят, 1991 йили Тангри истиқлолни ато этди, ўша йилиёқ, домла ибораси билан айтганда, буюк ва шўрпешона шоирнинг «Яна олдим созимни» деган йиритиб китоби нашр қилинди. Сўнг уч жиллик асарлари чоп этилди. Домла унга масъул муҳаррирлик қилди ва сўзбоши ёзди...

«Бошига қилич келса ҳам» рост сўзлаш, рост ёзишни Озод ака Абдулла Қаҳҳордан мерос олган бўлса, ажабмас. Эҳтимол шунинг учундир, олим Қаҳҳор домла тўғрисида кўп ва чуқур мақолалар ёзган. Талабалик пайтимизда Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» комедияси «уркалтак-суркалтак» бўлиб қолди. Бу асар совет воқелиги учун «типик эмас» экан, раҳбар ходимлар орасида порахўрлар «йўқ» экан. Буни қарангки, спектаклни маъқуллаб Озод Шарафиддинов катта тақриз ёзган эди. Қаҳҳор домланинг бошида синган калтакнинг бир учи олимнинг пешонасини ҳам ғурра қилди. Биз талабалар бу ҳақда савол берганимизда Озод ака «Мен комедия тўғрисида ўз мулоҳазаларимни ёзганман, унга қаршилар бўлса, марҳамат қилиб матбуотда баҳслашиши мумкин», деб қўя қолди. Бу дегани мен ўз фикримда қоламан, ким нима деса, деяверсин, дегани эди...

Талабалик йилларимизда Солженициннинг «Иван Денисовичнинг бир куни» асарини ўқиб, ларзага тушган эдик. Бу асар Сталин қатағонларининг бегуноҳ қурбонлари ҳақидаги биринчи асар эди. Домла имтиҳон пайтида деярли ҳар бир талабадан мана шу қисса ҳақида фикрини, аниқроғи шахсий фикрини сўрар, яъни, студентни мустақил тафаккур қилишга даъват этар эди... Орадан кўп ўтмай, Солженицин «Ватан хоини», «чет эл малайи» деб эълон қилинди. Бу «нонқўр» ёзувчи Америкага бориб, совет воқелигини қораловчи «Архипелаг ГУЛАг» деган роман ёзибди. Жамоатчилик уни қаттиқ қоралаётган экан. Демак, биз ҳам бу хайрли ишдан четда қолмаслигимиз керак. Жонажон партия атрофида метиндек жипслашган талай совет адабларининг яқдиллигига қойил қолмай илож йўқ. Умрида кўрмаган Солженициннинг умрида ўқимаган романини қоралаш учун албатта «жипслашган» бўлиш керак-да! Ўша кезлари домладан «Нима бўляпти ўзи?» деб сўраган эдим, Озод ака кулди. «Спектакл бўляпти, чўрт побери! Майнавозчилик бўляпти!» деди.

Домланинг шоир қилиб ёзиб қўйса арзийдиган бир гапи бор. «Мунаққид ижод боғига болта эмас, тоққайчи кўтариб кириши керак!» Айнан Озод Шарафиддинов масаласида бошида айтган гапим — ҳеч нимага ҳайрон қолмайдиган одамдан олим чиқади, деганим тўғри эмас. Озод Шарафиддинов чинакам санъат асаридан завқланиш бахтига муяссар олим. Яхши асар ҳақида тўлиб-тошиб, қувониб, ҳаяжонланиб ёзади. Домланинг Чўлпон, Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор ҳақида ёзган портретларини ўқиб кўринг! «Биринчи мўъжиза», «Истеъдод жиолари», «Талант — ҳалқ мулки», «Замон, қалб, поэзия» китобларини мутолаа қилинг! Ҳар бири шеърдек жаранглайди. Уларни совуққон тафаккурли танқидчи эмас, айнан шоир ёзгандек! Мунаққиднинг ўз тенгқурлари, улардан кейин адабиётга кириб келган ва бугунги кунда эл эҳтиромини қозонган шоир ва адаблар тўғрисидаги мақолаларини, китобларига ёзган сўзбошиларини кўздан кечиринг, бир нарсига амин бўласиз. Бу олимда истеъдодни кўра билиш, истеъдодни авайлай билиш санъати бор. Шу боисдан ҳам саксон яшар оқсоқолдан тортиб йигирма яшар талабагача домлага суянгиси келади. Негаки, домла уларни турли совуқ шабадалардан, ғаразгўйлик билан отилган тошлардан, тушунар-тушунмас ўқталинган калтаклардан асрайди, ўзбекчасига айтганда, «тўнини ечиб, майдонга тушиб кетади». Буни ўзим ҳам кўп марта синаганман. Нокамтарликка йўйилмаса, бир мисол айтишим мумкин. Анча йиллар аввал ҳажвий қиссам босилган эди. Хушчақчақ, ярим ҳазил асар. Ерга ётқизиб қўйиб бир ой қитиқласангиз илжайишни билмайдиган бир «зўр» танқидчи қиссани газетада шунақанги булғалабдики, ўқиб ҳайрон қолдим. Биронта даввоси курақда турмайди! Ўша мақолани Озод акага кўрсатдим. Асар кўл-ёзмаси катта даврада муҳокама қилинган, бошқалар қатори домла ҳам уни маъқуллаган эди... Мақолани ўқиб, ҳузур қилиб кулди. Икки кундан кейин жавоб мақола ёзиб, бир нусхасини худди ўша газетага, бир нусхасини менга берди. Домла кулишни билмайдиган ўша «зўр» танқидчининг патини тўзитиб ташлаган эди! Бунақа мисолларни ўнлаб шогирдлар ҳам келтириши мумкин.

Домланинг яна бир одати бор: саёҳатни яхши кўради. У киши билан Ўзбекистоннинг энг овлоқ қишлоқларига ҳам борганмиз, десам муболаға бўлмайди. Ёзги таътилда Владивостокка поездда бориш, бир гал Помир тоғларига, бошқа сафар Бойсун тоғларига гоҳ отлик, гоҳ пиёда сайр қилиш ташаббуси ҳар гал домладан чиққан.

Ўшдан Хороггача бўлган 728 чақирим йўлни юк машинасида босиб ўтганимиз, денгиз сатҳидан қарийб беш минг метр баландиқдаги Оқбайтал довоида тутак тутиб (ҳаво сийраклиги хасталиги) мазамиз қочиб қолгани, Оҳангарондан отлиқ Арашонбува булогига бориб, саратонда почапўстин кийиб жон сақлаганимиз ёдимдан чиқмайди. Бу сафарларда кўпинча домланинг энг яқин шогирдлари Умарали Норматов, Абдуғафур Расулов, кекса олимлар Субутой Долимов, Баҳодир Фуломовлар ҳамроҳ бўлишар эди (Субутой домла билан Баҳодир аканинг охиратлари обод бўлсин).

Домланинг бир фазилатини ҳамма ўрганса арзийди. Қаерга бормасин, эски қадрдонларини йўқлайди. Башарти улар бетоб бўлса, албатта бориб зиёрат қилади!

Озод ака барча талантили одамлар каби жуда хушчақчақ инсон. Сафарларда бўладиган шўхлик ва беозор «шумликлар» шу домладан чиқар эди. Деярли ҳар гал раҳматли Баҳодир ака «қурбон» бўларди. У кишининг уйига меҳмонга бориб, коньягини бўшатиб, ўрнига совуқ чой қуйиб қўйиб, сиз бизни алдадингиз, деб чойхона паловга туширганимиз, Қорақўлда ўзининг дўпписини ўзига сотганимиз, Боботоғда паспортини ўғирлаб қўйиб, мелисага тутиб берамиз деб ишонтирганимиз — ҳаммаси хушчақчақ хотира бўлиб қолди...

Домланинг яна бир одати бор: китоб шайдоси! Шаҳарларни кўя турунг, энг чекка қишлоқнинг қайси бурчагида қандай китоб дўкони борлигини беш қўлдек билади. Айниқса, сафар чоғи сайр қилсак, менинг машинам почтачининг эшагига айланади. Почтачи ҳар эшик олдида «ишш-ш» деб эшагини тўхтатганидек, мен ҳам ҳар бир китоб дўкони олдида машина тормозини босишга мажбур бўламан. «Манави ердан ўнгга юринг», дейди Озод ака. Юрамиз. «Энди чапга бурилинг», дейди. Буриламиз. «Ана энди тўхтагил», дейди. Тўхтаймиз. Дўконга кирамиз. Сотувчи қувониб кетади. (Домла билан эски қадрдон-да!) Биз икки-уч китоб олиб чиқамиз. Машинага келиб ўтириб мутолаага тушамиз. Ярим соат ўтар, бир соат ўтар, икки соат ўтар; домладан дарак йўқ. Бир маҳал икки киши каттақон қоннинг икки томонидан кўтариб инқиллаб чиқиб келади. «Багажникни очинг», дейди домла. Очамиз. Китоб юкхонага жойланади. «Ёпмай турунг, — дейди домла, — яна биттагина қоп бор». Юкхона тўлади. Охири ўзи ҳам бир қучоқ китоб кўтариб чиқади. «Буниси тиззада кетаверади, — дейди домла, — машинага оғирлиги тушмайди. Анави катта кўчага чиқиб уч чақирим юрсангиз, ўнг томонда яна бир дўкон бор. Хўп камёб китоблар бўлади-да ўша дўконда, чўрт побери! Ташвиш қилманг, униси орқа ўриндиқда кетади!»

Озод Шарафиддиновнинг уйига ким кирган бўлса, биринчи галда китобга кўзи тушади. Ҳаммаёқ китоб. Ўнлаб, юзлаб, минглаб! Домла эшитмасин-у, қулоғингизга айтиб қўйишим мумкин: энг бой, энг марказий кутубхонадан бирон китобни тополмасангиз, домланинг уйига бораверинг! Бундай дейишга маънавий ҳаққим бор. Камида бир тонна китоб машинада ташилган. Шопир ўзим бўлганман!

Озод ака шахматни яхши кўради. Муболағасиз, спорт устаси даражасида ўйнайди. Шахмат-ку, яхши нарса. Фақат улфатчиликдан чалғитгани чатоқ...

Фарғонада оилавий дам олдиқ. Қўқонлик қадрдонимиз Охунжон ака-укаларимиз Абдуғаффор, Илҳомжон, Рустамжонлар кунора келишади. Мақсад — домланинг суҳбатини олиш, гурунг қилиш... Бир куни йигитлар фарғонача «қўлбола» ош қияпти-ю, домла чойхона чеккасидаги сўрида шахматта тушиб кетган... Ҳордиқхонадаги барча шахматчиларни пистадек «чақиб» ташлаган домлага бу сафар жиддийроқ рақиб чиқиб қолди шекилли, ўйин қурмагур ҳадеганда тугай қолмади. Йигитлар мени «элчи» қилиб юборишди. Ўйинни бирпас томоша қилган бўлдим-да, ётиги билан тушунтирдим: «Мезбонлар кутиб қолди, домла». Озод ака, «Ҳозир», деди-ю, шахматдан бош кўтармади. Бир оздан кейин мезбонларни ўзи келди. Нуқул, гапирсангиз-чи, дегандек менга имо қилишади. «Бўлақолинг, домла», десам, «хўп» дейди-ю, қараб ҳам қўймайди. Мезбонлар ахийри домланинг оиласини «вакил» қилиб юборишди. Келиноий нарироқда тўхтаб, секингина тушунтирди: «Йигитлар ош сузишмоқчи, домла». Домла, «Яхши», деди-ю, хаёли шахматда... Энди менинг оиламни жўнатишди. Оилам анча нарида тўхтаб, ийманибгина, аммо домла эшитадиган қилиб, менга гапирди. «Адаси, укаларингиз ош сузишди». «Оббо, — деди домла тўнғиллаб, — хотинингиз мунча кўп гапиради-а, бошқа хотин олсангиз бўлмайдим!» Оилам шўрлик дув қизариб, иккинчи қаватга, хонамизга чиқиб кета қолди...

Озод Шарафиддиновга шогирд бўлган олимларга ҳавас қиламан. Бугунги кунда фан арбоби, фан доктори, фан номзоди бўлиб элга танилган ўнлаб олимлар устозга

ҳарчанд таъзим қилсалар, арзийди. Муҳими шундаки, домла раҳбарлигида номзодлик ва докторлик диссертацияси ёқлаган олимлар орасида биронта «бойваччанинг» ёки мансабдорнинг боласи йўқ. Бир қарашда оддий бўлиб кўринган бу ҳақиқат тагида ҳам, менимча, катта маъно бор. Домла бўлажак шогирдини «мавқеига» эмас, истеъдодига қараб танлаган. Лекин фақат олимлару ижодкорлар эмас, юзлаб, минглаб оддий одамлар ҳам домлани ўз устози деб билади. Бунақалар фақат Ўзбекистонда эмас, у ёғи Тожикистон, бу ёғи Қирғизистоннинг энг овлоқ қишлоқларию овулларида ҳам топилади. Улар орасида академикдан тортиб мактаб ўқитувчисигача, халқ шoirидан тортиб далағули чапани йигитларгача бор.

Шундай шогирдлардан бири ҳеч эсимдан чиқмайди. Фарғонада дам олаётган эдик. Ёз палласи эди. Ўзбекнинг нимаси кўп — тўйи кўп. Ҳар куни сахарлаб ошга бориш керак. Атайлаб айтиб кетганидан кейин бормасангиз бўлмайди. Бир гал домла оғриниброқ уйғонди. Кечаси билан биқини санчиб ухлаёлмай чиққанидан шикоят қилди. Хоҳдамасак ҳам бордик. Тўйхонага киришимиз билан «Ие, домлажон, бормисиз, сизниям кўрадиган кун бор экан-ку!» деган хитоб эшитилди. Қарасам, биттаси биз томонга кучоқ очиб келяпти. Бўй ўртачароқ терақдек. Саксовудек чайир, ҳар кафти рапидадек келади. Эрталабдан «отиб олган» шекилли, юзлари қипқизил. Алпанг-талпанг келдию Озод акани даст кўтариб олди. «Бормисиз, домлажон, тинч-омонмисиз, домлажон, дамликликкамисиз, домлажон!» Ҳар «домлажон» деганда силкитиб-силкитиб кўяди. Домланинг бошигача терлаб кетди. Гапирай деса гапиролмайди. Кечаси биқиним санчиб чиқди, дегани эсимга тушиб устозимга ачиниб кетдим. Бояги одам, ниҳоят домлани бўшатиб, мен томонга бостириб кела бошлади. «Ие-ие, ўзлариям...» Қараб турсам, дазмоллаб ташлайдиган! Салом-аликни нася қилиб, ёнбош томондаги хонага ўзимни урдим. Бир оздан кейин ўша хонага мезбонлар билан Озод ака ҳам кирди. Энтикиб нафас олади. Чой куя туриб сўрадим: «Бояги одам ким, домла?» Озод ака индамади. Ҳансираб нафас олиб чой хўплади. «Танийсизми ўзи?» дедим қизиқиб. Домла чимирилиб юзини ўтирди. Ҳарқалай ўша «меҳрибон шогирд» кимлигини жуда билгим келарди. «Домла, — дедим, — бояги шогирдингиз қаерда ишлайди?» Домла бирдан тутақиб кетди. «Ҳой, менга қаранг, — деди қўлини пахса қилиб, — танимайман, десам қутуламанми, умримда кўрмаганман, десам қутуламанми, чўрт побери!» Дамим ичимга тушиб кетди...

Буни қарангки, келаси йил тагин дам олишга борганимизда ўша шогирд билан яна учрашдик. Чиндан ҳам кўп йиллар олдин Озод акадан сабоқ олган жуда дилкаш йигит экан...

Қирғизистонга, Саричелакка сафар қилдик. У пайтларда қалтис тоғ йўлида енгил машиналар юролмас эди. Наманганлик қадрдонимиз Нуриддин Бобохўжаев (у киши ҳам домланинг шогирдларидан, катта олим) бошчилигида бир гуруҳ олим ва адиблар юк машинасида кетяпмиз. Чор атроф ғоят шукуҳли, анвойи гуллар, арчазорлар. Ақлига олиб, мотор ўчиб қолди. Ҳайдовчи увалло уринади, қани юрақолса бадбахт! Қоронғи тушиб кетди. Бегона жой, кўриқхона. Айиқ бор, бўри бор, деб олдиндан эгоҳлантириб қўйишган... Бир маҳал анча нарида, қалин арчазор орасида чироқ кўринди. Кўнгилга илиқлик ёйилди. Чироқ бўлса, демак одам ҳам бор. Шунақа-ку, пунча бегона эркак тун қоронғусида бировнинг хонадонига нима деб кириб бора-миз? Отини билмасак, танимасак, нима деб чақирамиз? «Бунинг йўли осон, деди Озод ака, — қани, яқинроқ борайлик». Кейин кафтини карнай қилиб чақира бошлади «Ажи-бужака-а-а! Ҳо-о-ов Ажи-бужака-ака!» Ўша томонда итлар ҳуриди. Ё тавба, бўридан кўрқиб бўрибосарга ем бўлмасак эди, деб турганимизда, бир одам итлари қайтариб бизга рўпара бўлди. Ҳовлисига таклиф қилди. Чироқ ёруғига келганда Озод акани кўрдию чехраси ёришиб кетди. «Қўш келдиниз, устоз!» деб кучоқлашиб сўришди. Маълум бўлишича, Одинбой домланинг қўлида бир йил таълим олган экан. Кейин оилавий шароити тўғри келмай, овулига қайтишга мажбур бўпти. Ўрмон қорюли бўлиб ишларкан. Ишонсангиз, эрталабгача меҳмон қилди... Арча остида, ғуж-ғуж юдузларга тикилиб ётганим ўша тун ҳаётимнинг энг фараҳли онлари бўлди, ҳесам муболаға бўлмас...

Домла ҳақидаги жиддий гаплар қатори ҳазилга мойил ҳангомаларни ҳам эслашим боиси Озод Шарафиддиновнинг улкан Олим ва дилкаш Одам эканлигини айтишдир. Легаки, Озод Шарафиддиновни аллома-олим десак, устозлигини унутган бўламиз. Устоз десак, ўнлаб энг сара асарларни ўзбек тилига ўтирган таржимонлиги эсан

чиққан бўлади. Таржимон десак, ўқувчиларнинг сеvimли нашри бўлиб қолган «Жаҳон адабиёти» журнаliga ҳозирги моддий танглик пайтида муҳаррирлик қилаётганини камситгандек бўламиз. Ва буларнинг ҳаммасини қўшганда ҳам яна бир нарсани алоҳида таъкидлаш керак. Бу — Озод Шарафиддиновнинг том маънода катта Инсонлиги. Ҳалол, ҳақгўй, шижоатли, қалби кенг, меҳнатсевар, хушчақчақ, виждони бутун Инсонлиги!

Домламни мўътабар етмиш ёши билан қутлайман! Шундай устозим борлигидан фахрланаман!

Ўткир ҲОШИМОВ

ЯПОН ШЕЪРИЯТИДАН

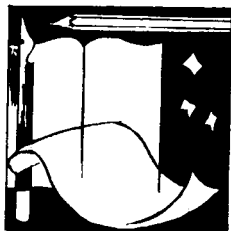
Танэда Сантока

*Ёмғир шитирлар...
Хаёлимда кексайиб борар
менинг билан у ҳам ёнма-ён.*

*Ўт-ўланлар даштнинг гуллари,
ўт-ўланларга бурканган атроф.*

*Ёлғиз ўтирибман.
Хуморидан чиқиб чақар
пашшалар.*

*Ортда қолди қанча йиллар?..
Мен — қария юраман ҳамон
хазон япроғи янглиғ.*

**Умарали
Норматов**

СЎЗГА, СЎЗ САНЪАТИГА ШАЙДОЛИК

Сухбат

— Умарали ака, умрингизнинг катта қисмини адабиётга, уни ўрганиш ва ўргатиш ишига бахш этдингиз. Айтинг-чи, шу тинимсиз фаолиятдан нима топдингиз? Нималарни билдингиз-у, не муаммоларнинг охирига етолмай қийналдингиз?

— Ёш ҳам етмишни қоралаб қолибди. Шундан эллик йили адабиёт, уни англаш, ўрганиш, ўргатиш йўлида ўтди. Аслида, адабиётга меҳр ундан олдинроқ бошланган. Эсимни танибманки, санъат, адабиёт мени ўзига ром этиб келган. Дадамни «Нормат қори» ёки «Қори ака» дейишарди. Кўқон мадрасаларида таълим олган, араб, форс тилларини пухта эгаллаган, Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Фузулий, Бедил, Машраб асарларининг мухлиси эдилар. Қуръони Карим оятлари, пайғамбаримиз ҳадислари, Саъдий ҳикматлари, Бедил рубойлари магзини чақиб, соатлаб гапирардилар. Уйимиз тоқчаларида «Туркистон вилоятининг газети», «Турон», «Янги Фарғона» тахламлари 50-йилларга қадар ҳам сақланган. Турдиали бойнинг эркатой кенжаси, китоб жинниси Нормат қори Саъдийнинг «Гулистон»ига ўзи миниб Кўқонга қатнайдиغان баҳоси йўқ Қорабайирни ал-маштириб юборгани ҳақида қариндошлар кулиб-ҳикоя қилишар эди. Бир саҳифанинг ўзида ҳам форсча, ҳам туркий-ўзбекча матн жойлашган чарм муқовали бу ёстиқдай китоб таниш-билишлар орасида яқин-яқинларда ҳам қўлдан-қўлга ўтиб ўқиларди. Онам Сорабиби Яссавий, Сўфи Оллоёр, Фузулий китобларини шундай бир нурли ва ҳазин оҳангда ўқир эдиларки, уларни ички бир шавқ, кўнгилда ажиб бир мунг билан тинглардим. Аҳмад қозининг ўғли, 10-йилларда жадид усулидаги мактаб муаллими сифатида шуҳрат топган тоғам Мулла Маҳмуд (Фарғонанинг Рапқон қишлоғидаги тарих музейида бу одамнинг фотосурати бор) менга бир ҳафтанинг ичида араб ёзувини ўргатганлар. Тез орада уйимиздаги китобларни бемалол ўқийдиган бўлдим. Айниқса, Иброҳим Адҳам, Машраб қиссаларини берилиб мутолаа қила бошладим. Ўзим ҳам Машрабга тақлидан «Умар» тахаллуси билан ғазаллар битишга тушдим. Ўша ишқий ғазаллар битилган дафтарни гоҳо фарзандларим, набираларим қўлида кўриб қоламан. Улар ҳазил қилиб: «Ўзлари ҳам Машраб бўлган эканлар-ку», деб қўйишади.

Уруш ва урушдан кейинги огир йиллар. Дарслик, китоб, дафтар-қалам етишмайди. Муаллимларимиз 45 минутлик дарсни билганларича гапириб ўтказишади... Кунларнинг бирида ада-

биёт муаллимимиз синфга янги китобча кўтариб кирдилар. Толстойнинг «Кавказ асири» ҳикоясини ўқий бошладилар. Ҳикояни тинглаб, лол бўлиб қолдим. Бу асар, мен шу пайтгача танишган, ўқиган китобларга мутлақо ўхшамас эди, у мени тамомила бошқа бир оламга олиб киргандай бўлди. Бир неча кун ўзимга келолмай юрдим, нуқул ҳикоя қаҳрамонлари Жилин, Костилин, Дина билан ўша тоғ овули одамлари орасида юргандай бўлдим... Мен бу ҳикояни ҳозирга қадар қўлга олишдан чўчийман, қайта ўқишга ботина олмайман, ўша болаликдаги — ҳикоя билан илк танишувдаги мислсиз таассурот бузилиб қолмаса деб кўрқаман.

Кейинроқ, Миркарим Осимнинг «Ўтрор»и, Ойбекнинг «Кутлуг қон»и, уруш йиллари ватан қаҳрамони Аҳмаджон Шукуров билан уйимизда меҳмон бўлган Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари, боринги, 40-йилларда ўзбекчада чиққан жамики бадий асарлар билан танишдим. 1948 йили қишлоғимизга яқин қўшни Тожикистоннинг Конибодом шаҳридаги педбилим юртига илм истаб бордим. Бу билим юрти гарчи бошланғич мактаб муаллимлари тайёрлашга ихтисослашган бўлса ҳам, ўзига хос «адабиёт литсей» эди. У ерда Тошкентда таълим олган забардаст филологлар дарс беришарди. Билим юртини тугатгач, Тошкент университетининг филология факултетида, сўнг аспирантурасида ўқидим. Орада икки йил мактабда ишладим. 1962 йилдан эса университетда адабиётдан муаллимлик, чорак асрдан бери кафедра мудирлиги... Ярим асрдан буён ўзим суйган шу адабиёт ичидаман, хизматидаман. Бу орада номзодлик, докторлик илмий даражаларини қозондим, доцентлик, профессорлик унвонлари берилди, Республика Давлат мукофоти, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Халқ таълими аълочиси...

Майли, булар ўз йўлига. Энди сиз қўйган асосий саволга келсак: хўш, ярим асрлик филология соҳасидаги тинимсиз фаолиятдан мен нима топдим? Топганим шу бўлдики, сўз санъати инсоният яратган, аниқроғи Оллоҳ одамларга ҳада этган ноёб неъмат, сирли олам эканига тақрор-тақрор иқдор бўлдим. Чинакам санъат асарини ўқиганимда, томоша қилганимда ҳайратдан ўзимда йўқ ярайман. Кўнглимда шу соҳага майл-меҳр уйғотгани, ризқимни шу соҳада бергани учун Яратганга шукроналар айтаман. Инсон фаолиятидаги ҳеч қайси соҳа адабиётчилик сир-синоатга бой эмас. Инсон ва унинг табиати, қалби, руҳияти ҳақидаги ҳақиқатни кашф этишда ҳеч бир соҳа адабиёт билан тенглаша олмайди, унинг ўрнини босолмайди.

Бир вақтлар — университетни тугатиб, аспирантурада таълим олган кезларим ўзимни гўё адабиёт илмини миридан-сиригача эгаллаган одам санардим. Жаҳон адабиёти, адабиёт илми қатърига кириб борган сарим, бу соҳада билганларимдан билмаганларим кўплигига, билганларим эса ўта юзаки, жўн нарсалар эканига иқдор бўла бошладим. Биздаги мавжуд адабиёт назариясига оид дарслик ёки илмий китоблардаги сўз санъатининг ўзига хосликлари, вазифалари, адабий тур, жанрлар таърифи, поэтикаси, умуман бадий ижод табиати хусусидаги фикрларни эслаб кўринг: гарчи бу борада айрим фарқлар, баҳсли ўринлар бўлса-да, бадий ижод олами гўё «икки карра икки — тўрт» деганларидай аниқ нарса сифатида талқин қилинади, шулар сўз санъати ҳақидаги узил-кесил ҳақиқат деб тақдим этилади. Синчиклаб разм солсангиз, буларнинг деярли барчаси ўта нисбий ва бирёқлама, юзаки эканига амин бўласиз. Инсон фаолиятига оид соҳалар ичида сўз санъатидек тутқич бермайдигани, қолипга, қоидага тушмайдигани топилмас керак. Жаҳондаги ҳар бир улкан ижодкор, буюк асар ўзича бир дунё: янги асари билан ижодкор ҳар гал янгича йўл, усул, қоидалар кашф этади. Бунинг устига, ижодкор шахсиятидек сирли, ажабтовур хилқат бошқа соҳа кишиларида топилмайди. Оллоҳ инсон зотида хос жамики кучли ва заиф, зиддиятли, мўъжизакор сифатларни мужассам этиш учун ёзувчилик истеъдодини, шоиру ёзувчиларни яратган бўлса ажаб эмас. Ўзингиз ўйлаб кўринг, Оллоҳ ўзининг мислсиз қудратини намоён этиш учун бу ёруғ оламни, коинот жавҳари саналмиш инсонни яратган. қарангки, ёзувчи-санъаткор балки Оллоҳнинг шу яратувчилик сифатига тақлидан сўз орқали инсонни, тўғрироғи инсон тимсолини яратишга журъат этади.

Абдулла Қодирийдек биргина мислсиз истеъдод соҳиби яратган бадий кашфиётларни эслайлик. Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим, Отабек, Кумуш, Зайнаб, Анвар, Раъно, Солиҳ маҳдум сингари тирик жонларни — ўзбекнинг ранг-баранг табиатли фарзандлари сиймосини айни тирик одамлар каби гавдалантириш чиндан-да мўъжиза, ахир! Адабиёт илми бадий истеъдод табиати, ижодкор шахси, ижод психологияси бобида ҳали дурустроқ иш қилгани йўқ. Инсоният ҳали улкан истеъдодлар хизматини муносиб қадрлаш даражасига кўтарилгани йўқ. Биз ҳали чинакам истеъдод соҳиблари билан бу соҳага даъвогар тамагир, ҳаваскор ҳунармандларнинг фарқига етолганимиз йўқ. Тақдир мени XX асрнинг бир қатор моҳир сўз усталари билан танишиш, мулоқотда бўлиш, ҳатто яқиндан дўст-улфат тутиниш бахтига муяссар этди...

— *Ўрни келиб қолди, ана шундай ижодкорлар тўғрисида батафсилроқ гапирсангиз...*

— Мен ҳаётда дуч келган, яқиндан билган, ҳамсуҳбат бўлган адиблар ичида, шубҳасиз, энг ёрқин сиймо, беназир истеъдод соҳиби Абдулла Қаҳҳордир. 1960 йилдан то 1968 йили Масковга даволаниш учун кетгунига қадар бу улуг сиймо хонадонида, гоҳ шаҳар ҳовлисида, гоҳ Дўрмондаги боғида кўп бор суҳбатини олганман. Эл-юрт, миллат, миллий адабиёт манфаати, шаъни учун шу қадар ёниб яшаган бошқа бирор ижодкорни кўрган эмасман. Энг муҳими, у, Абдулла Қодирий ибораси билан айтганда, «шахси бутун» зот эди. Уйда тор давраларда ҳам, катта анжуман, минбарларда ҳам фақат дилидагини, ҳақ гапни айтар эди. XX аср иккинчи ярмида бизда ижодкорлар орасида Чўлпоннинг «Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғулгонсан!» деган даъватига тўла амал қилган ягона жасур сиймо Қаҳҳор бўлган десам, муболага бўлмас. Буни тасдиқлайдиган ўнлаб, юзлаб мисоллар бор.

Тилларда дoston бўлиб кетган икки воқеа: Абдулла Қодирий таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган анжуманда сўзлаган оташин нутқи ёки Милчаков деган кимса ҳақидаги ўта кескин, мардона гапи бутун мамлакатни ларзага солган эди. 50-йиллар шароитида рус кишиси, раҳбар ходим, ёзувчилар союзи партия ташкилоти секретари Милчаковни «Ўзбек халқининг жаллоди» деб аташга журъат этиш аждаҳо комига ўзини тутиб бериш билан баробар эди. Абдулла Қаҳҳор бунга журъат эта олди. Кейинги тадқиқотлардан маълум бўлдики, бу қабиҳ кимса 40-йиллар охири, 50-йиллар бошларида ўнлаб ҳалол истеъдод соҳибларининг қатагон этилишига бевосита алоқадор бўлган экан...

Бундай шижоат, журъат республикадаги маънавий, адабий ҳаётга қанчалар таъсир кўрсатгани, ўнлаб ижодий зиёлилар кўзини очгани, хусусан ёш истеъдодлар кўнглига ўт солгани, мустабид ҳукмдорларни эса ҳушёр тортиргани ҳеч кимга сир эмас. Қаҳҳор ўшандай шижоати, ҳақ сўзи билан виждонли, чин истеъдод соҳибларини худди оҳанрабодек ўзига тортарди.

Ўша кезлари «Қаҳҳорнинг одами» деган гап юрарди. Хўш, «Қаҳҳорнинг одами», яъни, Қаҳҳор даврасига дахлдорлар кимлар эди? 1967 йили Учқун Назаров Абдулла Қаҳҳор ҳақида ҳужжатли филм яратишга чоғланганида филмда суратга олиш учун адибнинг шахсан ўзи дилига яқин бир гуруҳ ёзувчи, шоир, адабиётшуносларни таклиф этди. Булар — О. Ёқубов, П. Қодиров, Э. Воҳидов, А. Орипов, Ў. Ҳошимов, Ш. Холмирзаев, Г. Нуруллаева, адабиётшунос-танқидчилардан М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов... Айни шу «Қаҳҳор одамлари» XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиёти ва танқидчилигининг қиёфасини белгилайдиган ижодкорлардир. Не бахтки, филмга таклиф қилинганлар орасида мен ҳам бор эдим! Ҳали адабиётда ёш бир тадқиқотчи бўлатуриб Қаҳҳордек аллома назарига тушганимни эсласам, ҳозир ҳам юрагим ҳаприқиб кетади.

Шўро тузуми инқирозидан сўнг кўплаб машҳур совет ёзувчилари қатори Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳам элакдан ўтказилди: қатор асарлари теварагида қизгин баҳслар бўлди, улар шаънига баъзан асосли, кўпроқ асоссиз таъналар айтилди. Ҳар қанча жасур, ҳақиқатгўй бўлмасин, ўз даврининг фарзанди сифатида Қаҳҳор асарларида ҳам ҳукмрон мафкура асоратлари у ёки бу кўринишда из қолдирган. Бироқ адибнинг шундай ҳикоялари борки, асрнинг талай машҳур танқидчилари эттироф этганидай, улар замонавий жаҳон ҳикоячилигининг энг яхши намуналари билан бир қаторда туради. «Анор», «Бемор», «Ўғри», «Адабиёт муаллими», «Минг бир жон» каби ўнлаб ҳикоялари персонажлари, шунингдек, «Сароб»даги Мунисхон, Сорахон, «Синчалак»даги Қаландаров ва Саида, комедияларидаги талай комик характерлар, адибнинг ўз ибораси билан айтганда, бутун бошли «адабий аҳоли»ни ташкил этади. Уларга жон бағишлаш чинакам ижодий жасоратдир. Бунинг устига, XX аср ўзбек адабий тилининг шаклланишида, унинг дўстлари, ҳатто рақиблари томонидан бирдек «сўз устаси» деб тан олинган Қаҳҳорнинг ўрни, хизмати беқиёсдир. Давраларда оғзидан чиққан ҳар бир образли гапи, ҳазил-мутойибалари гўё ўзига хос ёмби эди. Афсуски, биз ўзбекларнинг бефарқлигимиз туфайли улар ёзиб қолдирилмаган. Кибриё опа хотираларида айримларигина келтирилади, холос.

Қаҳҳордан кейин мени ўзига ром этган, мен яқиндан мулоқотда бўлган адиблардан бири Саид Аҳмаддир. Бутун вужуди, тани-жони адабий истеъдод нури билан йўғрилган, фақат адабиёт, ижод учун яралган, руҳий оламида ҳам фожийий, ҳам халқона қувноқ ҳазил, кулгини мужассам этган, шахсий ҳаётидаги мислсиз фожиаларни, ёлғизлик изтиробларини ҳазил-кулги қудрати-ла енгиб ўтаётган бу аломат зот XX аср ўзбек адабиётида ноёб ҳодисадир. У асрлардан-асрларга ўтиб келаётган буюк Насриддин афандининг бизга замонадош тирик тимсолидир. Яратган асарлари, қаҳрамонларидан кўра ҳам, унинг ўзи, шахсияти қизиқроқ ва жозибадорроқдир.

Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоев билан узоқ йиллар дўст, улфат тутунганимдан фахрланаман. Уларнинг ижоди, асарлари ҳақида билганимча, қурбим етганича ёзганман. Неча йиллар яқиндан кузатишимга қарамай, бу ноёб истеъдод соҳиблари табиатида мен учун жумбоқлигича қолаётган жиҳатлар беҳисоб. Ўта адишали, одобли, мулоҳазакор, Шарқ маданиятини ўзида намоён этган аллома дейишга лойиқ Эркинжон истеъдод бобида, очиги, тенгдошлари орасида ягона. Табиатидаги серандиша ва мулоҳазакорлик, фарғоналиклар қонидан ўтган тортинчоқлик айрим ҳолларда кўнглидаги туғёнларни юзага чиқаришга монелик қилаётгандай, ҳаётда, адабиётда истеъдодига муносиб ўрнини ололмаётгандай туюлади менга. У чиндан дилбар, улфати жонон шахс. Республикада унинг сўхбатини олишга зор одамлар бисёр. Унинг сўзларида қандайдир лафофат борлигини кўп кузатганман. Биргина мисол. 1997 йилнинг ёз килласида устоз Озод ака қаттиқ хасталаниб касалхонага тушди. Узоқ йиллик қанд касаллиги оқибати ўлароқ бир оёғида яра пайдо бўлиб, охири жарроҳлар тиззасини кесишга мажбур бўлишди. Озод акани жарроҳлик столидан палатага олишган куннинг эртаси тонгда Эркинжон билан устозни кўргани бордик. Озод ака каравотда афтодаҳол ётибди. Бизни кўриши билан кўзига ёш олди. Кўнглида умид учкунлари сўна бошлаган, аранг гапирди. Қарасак, секин-аста ризирилик тиланишга ўтипти... Нима қилишни, нима дейишни билмай қолдик. Шунда бирдан Эркинжон ташаббусни қўлга олди. «Қайси оёқни кесишди?» деб сўради билса ҳам. Гап ҳазилга айланаётганини сездим шекилли, Озод ака оқ чойшадан оёқларини пайпаслаб: «Чапи экан», деб жавоб қилди. Шунда Эркин: «Э, шунгаям кўзёшимми, Озод ака, энди бундан бу ёғига «леви»га юриш бўлмас экан-да», дедию бирдан устознинг чехрасида табассум пайдо бўлди. Эркинжон, айни шахматгаидай, устама-уст йўл қила бошлади: «Журнал чиқибди-ку», деб Озод аканинг ёстиги ёнида турган «Жаҳон адабиёти»га ишора қилди. «Дарвоқе», дея Озод ака ўзи муҳарриригида чиққан журналнинг илк сонини Эркинга узатди. Ҳаммамиз бу қутлуғ ҳодиса билан устозни

табрикладик. Эркин журнални varaқлаб, унда босилган ўзининг туркум шеърларидан бирини — кувноқ халқона кулги билан йўғрилган «Кексалик гашти»ни ўқий бошлади:

*Билакдан куч кетган, кўздан эса нур,
Паишамизни зўрга қўраётимиз.
Бир маҳал оҳ уриб қилардик ҳузур,
Энди волокордин ураётимиз.
Келар ичимиздан хўрсиниқ чуқур,
Асқартоғ эдик-ку, нураётимиз.
Кўнамиз, не илож, шунга ҳам шукр,
Ҳар қалай кўз тирик, кўраётимиз,
Қарилик гаштини сураётимиз.*

Шу сатрларга келганда палатада кулги-қийқириқ авжига чиқди, ҳатто кулгимиз садоси йўлакдагиларга ҳам етди шекилли, навбатчи врач, ҳамширалар эшикни очиб, «ўта огир касал» ётган палатадаги бу аҳвол-вазиятдан лол қолишди. Озод аканинг чеҳраси бутунлай очилиб кетди, бояги тушкунлик, ваҳм чекинди. Эртасигаёқ у оёққа тура бошлади. Мана, руҳшунос-шоир табиатига хос сеҳрнинг кучи, биргина кўриниши.

Ўткирнинг эътиборга сазовор деярли барча бадиий асарлари совет даврида яратилган. Аммо шуниси қизиқки, айрим публицистик чиқишларини мустасно этганда, у яратган ҳикоя, қисса, роман, драмаларда коммунистик ғоялар тарғиботи, ҳукмрон мафкура асоратлари, ўткинчи майлар таъсири деярли йўқ. Истиқлол даврига келиб қатор қаламкашлар ўз даврида катта довруғ қозонган асарларини қайта нашрга тайёрлаш асносида жиддий таҳрир киритишга мажбур бўлдилар. Ўткир эса бунақа «таҳрир»ларга эҳтиёж сезмади. Ўткир «қайта қуриш» жараёнида ҳам, истиқлол йилларида ҳам ўзлигига содиқ — уша биз билган Ўткирлигича қолди. Ўткирнинг табиатида, руҳиятида уни ҳар қандай ташқи таъсирлардан ҳимоя этувчи, ҳар қандай вазиятда ҳақиқатга, виждонига содиқ қолишга ундовчи қандайдир бир куч бор.

Худойберди билан деярли тенгдошимиз. Бир ерликмиз. Етмиш ёшида ҳам болалик қилиқларини сақлаб қолган дўстимнинг ўзбек болалар адабиётида муносиб ўрни борлигидан қувонаман.

Гарчи шахсан яқин бўлмасам-да, яна бир улкан истеъдод соҳиби Рауф Парфи ижодини, шахсиятини кузатиб юраман. Рауф Парфи XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърининг ёрқин юлдузларидан биридир. Унинг замонавий миллий шеърят равнақидаги ўрни, хизмати Эркин Воҳидов ёки Абдулла Ориповникдан кам эмас, балким янгича шеърый тафаккур жиҳатидан асримиз интиҳосидаги энг олий нуқтаси, десам ҳам бўлади. Шахсий ҳаётда омадсиз, ношуднотавон кўринган бу кичик, оппоқ сочли жуссада шу қадар юксак шеърый истеъдод, илоҳий кучқудрат, ақл-заковат, илҳом мужассамлиги кишини ҳайратлантиради, лол қолдиради.

Ниҳоят, сўз санъати, адабиёт илми дунёсида мен дуч келганим ва топганим ноёб хазина — улуг инсон, буюк истеъдод соҳиби Озод Шарафиддиновдир. Ҳаётидаги, шахсиятидаги, фаолиятидаги жамики зиддиятли жиҳатларига қарамай, бу одам биздаги XX асрнинг буюк жозибадор ва жумбоқли сиймоларидандир. Унинг XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиёти, адабиётшунослиги, маданияти, маънавиятидаги ўрни, хизматини муносиб қадрлайдиганлар кўп эканига аминман. Асримиз иккинчи ярми таъқидчиллигида бошқа бундай ёрқин, жасур, билимдон, маърифатли сиймо чиқмади. Мен ана шундай одамга биринчи шогирд бўлганим, салкам қирқ йил у билан бирга ишлаганимдан фахрланаман.

Дарвоқе, университетдаги адабий-илмий муҳит, Фулом Каримов, Субутой Долимовдек алломалар билан бирга ишлаш, улфат тутуниш бахти... бу борадаги ёрқин хотираларни, насиб қилса, батафсил қоғозга тушириш ниятим бор.

Мана, менинг ҳаётда, адабиёт, адабиёт илми йўлида топганларим...

Бироқ... Топганларим мен учун қанчалар ардоқли бўлмасин, мен яшаган, ишлаган йиллари жаҳонда, жаҳон адабиётида, адабиёт илмида майдонга чиққан ёрқин сиймолар, содир бўлган буюк ўзгаришлар, кашфиётлар қаршисида анчайин камтарона ўрин тутишини ўйлаб бир оз ҳушёр тортиб қоламан. Ўзбек адабиёти, адабиёт фани шу йиллар давомида жаҳон адабиёти, тафаккури ривожига таъсир кўрсата оладиган асарлар бера олдимин, деган савол мени доимо қийнайди. Бу савол қаршисида мен ўзимни жуда-жуда ожиз сезаман. «Биз зўр деган асарлар Тўйтепадан нарига ўтолмаяпти», дер эди Абдулла Қаҳҳор. Бу гап ҳамон ўз кучида қоляпти. Бир вақтлар асаринг, мақоланг рус тилида, Масковда чиқдимин, бўлди. Иттифоқ миқёсига кўтарилдинг, деган қараш кенг ёйилган эди. Иттифоқ, бинобарин жаҳон миқёсига чиқиш, танилиш мақсадида ҳар хил йўллар билан ўртачароқ асарлар ҳам рус тилига таржима этилаверарди. Ҳатто бунинг энг осон йўли — тўғридан-тўғри рус тилида ёзиш одати пайдо бўлди. Қизиқ, ўша йиллари Саид Аҳмад, Ў. Ҳошимов, Э. Воҳидов, А. Орипов, Рауф Парфи, Тоғай Мурод, О. Шарафиддиновга кўра анчайин ўртамиёна, лекин эпчил, ҳунарманд қаламкашларнинг донғи Иттифоқ миқёсида машҳурроқ эди. Бу чаққон «ижодкор»лар катта совринларни олишга ҳам улгуришди. Хўш, бугун қани ўша Иттифоқ ё жаҳон миқёсига кўтарилган асарлар, совриндор «адиб»лар? Ўн йил ўтар-ўтмас барчаси унутилди-кетди...

— Бу хусусдаги танқидий фикрларингиз исбий ва мунозарали. Сиз айтган ҳолатлар билан баробар истеъдодли адибларимизнинг қатор етук асарлари рус тилига яхшигина таржима этилган,

айни шу таржималар орқали улар жаҳон адабий жамоатчилиги эътиборини ўзига тортган эди. Масалан, «Синчалак», «Улугбек хазинаси»...

— Мен бу ерда ўша кезлари кенг тарқалган бутун умидни таржимага қаратишдан иборат бирёқлама, нохуш кайфиятни назарда тутаётирман. Шунақа кайфият бугун ҳам бошқачароқ кўринишда давом этипти. Бирор хорижий мамлакатда асари, мақоласи чиқса, дарҳол унинг муаллифини жаҳонга чиққан санайверамиз. Жаҳонга чиқишга интилиш яхши; бироқ бундай чиқиш буюк кашфиётлари, ихтиролари билан бўлса, яна ҳам яхши.

Биз жаҳонга не-не даҳоларни берган қадимий улуг юрт фуқароларимиз. Сўз санъатида, адабиёт илмида бугун доҳиёна кашфиётларга эҳтиёж туғилмоқда. Эркин Воҳидов айтмоқчи:

*Унинг сени мендек шоирлари кўп,
Буюк элга энди даҳолар керак.*

Шундай дейман-у, инсон боласи фақат улуг орзулар билангина яшай олмаслигига иқроп бўламан. Шунда файласуф шоир Асқад Мухторнинг мана бу сатрлари ёдга тушади:

*Каттасини кут-у, кичигидан қолма,
Кичик мўъжизалар ҳар кунни керак.*

Мени қийнаган, мен охирига етолмаган муаммолар ана шулар.

— *Бугунги ўзбек адабиётшунослик илмининг савияси Сизни қониқтирадими? Ҳозир, айниқса, замонавий адабиёт атрофидаги аввалги баҳс-мунозараларнинг сўниб қолганини нима билан изоҳлайсиз?*

— Биласиз, кейинги йилларда мен кўпроқ 20-йиллар адабиёти масалалари билан шугулланаётирман. Мени ҳаммадан ҳам янги ўзбек адабиётининг тезкор тусда шаклланиш жараёни, кўп асрлар давомида Шарқ, асосан араб, форс-тожик адабиёти анъаналари, Ислоҳ фалсафаси доирасида ривожланган миллий адабиётимизнинг аср бошларида Оврўпа, замонавий жаҳон адабиёти тажрибаларига юз ўгириб, қисқа фурсат ичида «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Абулфайз-хон», «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши» сингари етук реалистик насрий ва драматик асарларнинг, янгича йўналишдаги Чўлпон лирикасининг пайдо бўлиш сабаблари, сирлари қизиқтиради. Жаҳондаги жуда кўп халқлар адабиётида ўшандай кескин бурилиш паллалари тадқиқ этилган илмий ишлар билан танишишга тўғри келди. Жумладан, асримизнинг улкан адабиётшуносларидан бири М. Бахтиннинг Франсуа Рабле ҳақидаги машҳур китобини қайта мутолаа қилдим. Оврўпадаги уйғониш даврининг ёрқин сиймоси саналмиш Рабле ижодининг жаҳон адабиёти ва маданиятидаги ўрни нақадар теран таҳлил этилган бу китобда. Рабленинг энг катта хизмати неча минг йиллик халқ кулгиси, қизиқчилик маданиятига таяниб, унга муайян яқун ясаб, кулги санъатини янги босқичга кўтаришдан иборат эканини очиб беради муаллиф. Китоб мутолааси жараёнида беихтиёр 20-йиллар ўзбек адабиётидаги жараёнлар ёдга тушади. Кўп асрлик миллий адабиётимиз ривожидида туб бурилиш ясаган етук асарларнинг пайдо бўлишида бошқа кўп омиллар қатори айни Оврўпа уйғониш давридаги, жумладан, Рабле ижодидаги хусусиятларни эслатадиган ҳолатлар содир бўлганини пайқаш қийин эмас. Деяли бир пайтда яратилган «Майсаранинг иши» билан «Меҳробдан чаён», аниқроғи, романдаги «Хон кўнгил очмоқчи», «Қизиқчилар» бобларидаги халқона кулги асосига қурилган янгича реалистик ифода орқали ўзбек адабиётида жиддий бир бадий кашфиёт, ихтиро содир бўлди.

Буни эслатишдан мурод М. Бахтин ўз тадқиқотида фақат буюк адиб ижодини шунчаки ўрганиш, шарҳлаш билан чекланмаган, балки Рабле романлари таҳлили воситасида жаҳон адабиётига хос муҳим бир қонуниятни кашф этиб берганини таъкидламоқчиман. Ёки олимнинг Ф. Достоевский ҳақидаги китобида улуг адиб романлари мисолида бадий тафаккурнинг олий намунаси — полифоник тасвир моҳиятини очди. Бу илмий кашфиёт ҳам барча миллий адабиётлар тараққиёт даражасини белгиловчи муҳим омиллардан бири сифатида эътироф этилган.

Кўряписми, гарчи бадий ижод қолиплари тан олмайдиган соҳа бўлса-да, барибир унда муштарак ички қонуниятлар ҳам мавжуд. Эртадир-кечдир ҳар бир миллий адабиёт тараққиётида ана шу муштарак қонуниятлар қандайдир кўринишда юзага чиқади. Шу хил қонуниятларни кашф этиш бахти, афсуски, ҳар кимга ҳам насиб этавермас экан...

Ана шундай буюк илмий кашфиётлар даражасида туриб қараладиган бўлса, бугунги ўзбек адабиётшунослигининг, умуман, XX аср адабиёт илмимизнинг савияси шахсан мени асло қаноатлантирмайди. Тўғри, бизда Рабле, Достоевскийлар йўқ, лекин Навоий, Бобурлар бор. Бахтинга ўхшаб Навоий, Бобур каби даҳолар ижодининг ҳали фанга маълум бўлмаган жиҳатларини кашф этиш яқин келажакнинг иши. Фитрат, Ойбек, Шайхзода тадқиқотларидан кейин анча йиллар давом этган депсинишдан сўнг истиқлол даврига келиб миллий адабиётшунослигимизда муайян ўзгариш, янгиланиш аломатлари кўзга ташланмоқда. И. Ҳаққулов, Н. Комиловларнинг ўзбек тасаввуф адабиёти, Б. Қосимов билан Н. Каримовларнинг аср боши адабий ҳаракатчилиги, Ҳ. Болтабоев билан И. Ганиевнинг Фитрат, Д. Қуроновнинг Чўлпон насри поэтикаси тўғрисидаги тадқиқотлари адабиётшунослик илмимизда муҳим янгиллик бўлди. Айниқса, Д. Қуроновнинг XX аср жаҳон адабиётшунослигида мавжуд структуравий таҳлил, замонавий герменевтика усуллари ни анъанавий гоъвий-ижтимоий таҳлил билан қўшиб олиб боришдан иборат ўзига хос йўли

зукко мутахассислар орасида катта қизиқиш уйғотмоқда. Ёш олимнинг Чўлпон насрий асарлари-га оид салмоқдор иши орқали ўзбек маҳоратшунослиги янги босқичга кўтарилганлиги эътироф этилмоқда. У Ҳамдамовнинг 30-йиллар ўзбек адабиёти «соф лирика» муаммосига оид номзодлик иши ҳам таҳсинга сазовор. Ёш тадқиқотчи Ойбек лирикаси, «Наъматак» сингари ноёб рубобий тароналари мисолида тоталитар режим адабий сиёсати қутуриб турган, ҳаммаёқни сиёсий мафкуравий шеърлар босиб кетган бир шароитда ҳам сўз санъати ўзининг азалий анъаналарига, асл табиатига содиқ қолганини, давр шовқин-суронлари ва таъйиқларидан, сиёсатдан, мафкурадан холи «соф кўнгил» розларини ифодалашда давом этганини исботлайди. Шу тариқа XX аср адабий жараёнига хос гаройиб бир тамойилни кашф этади... Афсуски, бу хил илмий кашфиётлар илмий иш шаклида нари борса йигирма-ўттиз чоғли мутахассисларга таниш, холос. Қани энди улар китоб шаклида кенг илмий, адабий жамоатчиликка, филология факультети талабаларини аспирантлари ва адабиёт ўқитувчилари қўлига етиб борса! Бундай янгиликлардан беҳабар жамоатчилик адабиёт илмида дурустроқ янгилик йўқ, деб юриши табиий.

Яна бир ёш, гоёт кўп ўқиган, XX аср жаҳон адабиёти, фалсафаси, эстетикаси, руҳшунослигидан чуқур хабардор филолог — Раҳимжон Раҳмат ҳақида икки оғиз сўз айтгим келади. Унинг Рауф Парфи шеърини таҳлил қилган «жаннат соғинчи» мақоласи, Улугбек Абдуваҳобовнинг «Ўлғизлик» тўпламига ёзган сўзбошиси янги таҳлилнинг гўзал намуналаридир. Очиги, мен ва менга тенгдош танқидчилар бадиий асарни, ёзувчи ижодини бу тарзда ҳис ва идрок этиш, таҳлил қилишга қодир эмасмиз. Булар танқидчилигимизнинг эртасига катта умид уйғотади. Ниҳоят, бир оз ноқулай бўлса ҳам, айтай: Сизнинг Абдулла Қаҳҳор романлари ижодий тарихига бағишланган «Мен билан мунозара қилсангиз...» китобингиз ўқувчини баҳс-мунозараларга даъват этиши, мустақил тузум шароитида яшаб ижод этган улкан санъаткорнинг улкан фожиаси тўғрисидаги ёниқ, уй-мушоҳадалари, янги далиллар асосидаги теран таҳлиллари, энг муҳими, санъаткорни тушунишга бўлган майли билан эътиборни тортади. Шунингдек, телевиденидаги чиқишларингиз, хусусан, «Ҳайрат» деб аталган муаллифлик кўрсатувингиз — телетанқиднинг бу янгича тури, айниқса, «Вабо», «Асрга татиғулик кун», «Hellados», «Лолазор», «Отамдан қолган далалар», «Кўзгу олдидаги одам» каби асарларга бағишланган суҳбатларингиз бежиз оғизга тушмади. Бу кўрсатув-суҳбатлар муваффақияти чинакам санъат намуналари моҳиятини очиб бериш учун адабий билмлардан ташқари санъаткорона янгича йўللار, санъат асарини юракдан ҳис этиш ҳам зарурлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Адабиётшунос танқидчилар орасида оғизда «марксча-ленинча методология»ни рад этиб, йўлигагина замон руҳига мослашиб, бошқачароқ оҳангда эски қўшиқларни хиргойи қилиб юрганлар кўп. Ҳозир барча соҳада бўлгани каби адабиётда, адабиёт илмида ҳам ҳамма айбни «қизил истибдо» зугумига йўйиш удумга айланди. Боя мен тилга олган М. Бахтиннинг Рабле ҳақидаги асари 30-йилларда ёзилган, 1940 йили яқунланган, орадан чорак аср ўтиб дунё юзини кўрган. Асарни варақласангиз, бирор ўринда партиявий ҳужжатларга, Ленин ё Сталин фикрларига таяниш йўқ. Уч-тўрт ўринда Марксдан иқтибослар олинган. Ҳатто улар ҳам ўз ўрнида. Асарнинг бирор жойида замона зугуми таъсирини, асоратини сезмайсиз. Агар муаллиф ҳаёт бўлганида, орадан олтмиш йил ўтиб, бу китобни ўзи қайта нашрга тайёрласа, аминманки, деярли ўзгартиш киритмаган бўларди. Айни шундай ҳол унинг бошқа ишлари, Достоевский романларига доир китобига ҳам хос. Тўғри, бу забардаст олим саксон йиллик умри давомида таъқибларга учради, қатагон этилди, марказда эмас, чекка шаҳарларда яшашга, ишлашга мажбур қилинди. Бироқ у олимлик шаънига, ўз умрини фидо этган фанга асло гард юқтирмади. Бўлар экан-ку, ахир! Ноёб истеъдоддан ташқари ана шундай букилмас ирода, «шахсий бутунлик» бўлмас экан, фанда ҳеч қачон буюк кашфиётлар яратилмайди.

Саволингизнинг иккинчи қисмига келсак, шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда адабий баҳслар бутунлай сўниб қолгани йўқ, замонавий адабиёт атрофида мунозаралар бўлиб турибди. Бироқ улар сиз кутгандай — кўнгилдагидай ва жўшқин эмас. Айрим ҳамкасбларимиз, бугунги адабиётда жиддий баҳслар олиб бориш учун асос бўладиган асарларнинг ўзи йўқ, дейишади. Бу фикрга унча қўшилиб бўлмайди. Ў. Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» асарлари, Омон Мухторнинг туркум романлари, Ш. Ҳолмирзаев билан Назар Эшонқул ҳикоялари, Зулфиянинг «Хотирам синиқлари» достони, Абдували Қутбиддин, Иқбол сингари забардаст кенжа авлод вакилларининг шеърини — булар жиддий ва юксак савиядаги баҳс-мунозара учун озиқ бера олишига шубҳа йўқ. Эҳтимол, катта авлод танқидчиларининг бугунги кунда баҳсларга унчалик раъйи йўқлиги, ёш танқидчиларнинг эса баҳс олиб бориш бобинда тажрибасизлиги ҳам бу масалада панд бераётгандир. Адабий баҳсларни уюштириш кўп жиҳатдан адабий журнал, газеталар таҳририяти ташаббусига боғлиқ. «Жаҳон адабиёти» журнали 1998 йил I-сонида XX аср ўзбек адабиёти хусусида жўшқин ва фойдали давра суҳбати ўтказди. «Шарқ йулдузи», «Ёшлик», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» саҳифаларида бугунги ўзбек адабиёти бўйича ушундай баҳсларни уюштириш мумкин-ку, ахир! Бу борада радио ва телевидениенинг ҳам имкониятлари катта. Шундай қилинганда ҳозирги адабиётимизда биров сезиб, биров сезмай қолаётган муҳим янгиликларга, кўпгина яхши асарларга жамоатчилик эътиборини тортиш имкони туғилармиди...

— *Узоқ йиллар олий ўқув юртида ишлаб, бир неча авлоднинг дид-савиясини кузатиш имконига эга бўлдингиз. Буеунки талабанинг аҳволига нима дейсиз? Унинг билимга интилиши, ирода-хоҳиши, одоб ва ахлоқида қандай янгиликларни, ўзгачаликларни кўрасиз?*

— Мурабийлик фаолиятим давомида асосан тўрт хил авлод билан ишлашимга тўғри келди: 50-йиллар охири, 60-йиллар талабалари жамиятдаги муайян жонланиш оқибати ўлароқ хийла фаол, жўшқин, баҳс-мунозараларга ўч эди. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носирнинг ман этилган асарларини яширин ҳолда қўлма-қўл ўқишарди. 70-йиллар ва 80-йилларнинг бошларида давом этган жамиятдаги «барқарорлик», аслида турғунлик талабалар руҳиятига ҳам таъсир кўрсатди, талабалар орасида сусткашлик, бефарқлик майллари кучайди. Сўнг «қайта куриш», «ошкоралик» мавсуми туфайли, бир томондан, талабаларда ўзига хос уйғониш бошланди, иккинчи томондан, уларда қандайдир жангарилик кайфияти юз берди, улар хийла шапшак, бетгачопар бўла бошладилар; ўқиш, илм олишдан кўра турли анжуманлардаги, телевидениедаги жангари нотикларнинг даҳанаки жанглари томоша қилишга берилдилар. Орада илм олишга майл су-сайди. Ниҳоят, 90-йиллар талабалари... Энди уларни бир хил мезон билан таърифлаш, баҳолаш қийин. Ҳозирги ҳаётнинг ўзи мураккаб, сержило экани каби, бугунги талаба ёшлар ҳам ниҳоятда хилма-хил. Улар орасида бозор иқтисодига ўтиш даври чигалликлари асносида мўлжални йўқотиб довларга юрганлари, лоқайдлари, оддий тирикчилик ташвишида ёки чўнтакни қаппайтириш пайида ўзини ҳар хил юмушларга, бозорга, савдо-сотикқа урганлари, нафс йўлига кириб илмий ишлардан, ўз соҳасига оид дарс ва китоблардан юз ўгирганлари ҳам бор. Шунингдек, «ўзликка қайтиш» баҳонасида қолоқ таомилларга муккасидан кетган, бунинг акси ўлароқ, тараққий этган мамлакатлар оммави маданиятига тақдидан мода ва магнитофон, видео жиннисига айланган талаба ёшлар ҳам беҳисоб.

Авваллари талабаларнинг «севимли адiblари», «севиб ўқийдиган асарлари» деярли бир хил эди: ҳамма Ч. Айтматов қиссалари, В. Шукшин ҳикоялари, Евг. Евтушенко ва А. Вознесенский шёрлари шайдоси эди. Талабалар ётоқхонасига кирсангиз, деярли ҳар бир хона деворида Э. Хемингуэй ёки С. Есенин суратини кўрар эдингиз. Ўзимизникилардан Э. Ёқубов, П. Қодиоров, Ў. Ҳошимов, Э. Воҳидов, А. Орипов китоблари қўлма-қўл ўқиларди. О. Ҳоҳидов, А. Орипов иштирокидаги мушоиралар пайти катта заллар, ҳатто стадионларга одам сифмасди... Ҳозир бунақа таомил кескин ўзгарди. Ўнта талабадан «Дилиннга яқин шоиринг ким?» «Ёқтирган асаринг қайси?» деб сўрасангиз, ўн хил жавоб оласиз.

Айни пайтда, бугунги ўқувчи-талабалар орасида шундай бир тоифаси борки, улар устида ҳис-ҳаяжонсиз сўзлаш маҳол. Истиқлол йилларида мен она тили ва адабиёт фани бўйича мактаб ўқувчилари ҳамда олий ўқув юртлири талабалари олимпиадаларида ҳакамлар ҳайъати аъзоси, раиси сифатида бир неча бор иштирок этдим. Шунингдек, иқтидорли ёшларнинг чет элда таълим олишларини қўллаб-қувватловчи «Умид» жамғармасида 1997 йилги маънавият ва таърифат масалалари бўйича ўтказилган имтиҳонларда Неъмат Аминов билан бир гуруҳда қатнашдим. Олимпиада қатнашчиларининг, имтиҳон топширувчиларининг аксарияти иқтидорли ўсириллар, ёшлар. Айниқса, хорижга бориб ўқиш ниятида юрганларнинг кўпчилиги ўзлари танлаган соҳанинг пухта билимдонлари. Шуниси муҳимки, улар бир эмас, бир неча хорижий тилларни биладилар; Ватан тарихини, маданий, маънавий бойликларимизни чуқур ўзлаштирган; ҳозирги сиёсатдан, жаҳондаги жараёнлардан хабардор. Жаҳон миқёсида фикрлай оладилар; фанларнинг замонавий техник воситалари, компьютер ва интернетдан бемалол фойдалана биладилар. Яна бир муҳим жиҳат — улар фанларни шунчаки билимини ошириш, ўзларини кўрсатиб қўйиш учунгина ўзлаштирмайдилар, уларда жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари илмий зиёлиларига хос амалиётчилик хусусиятлари устивор; олган билими ҳаётда қанчалик зарурийлигини, бирор наф келтиришини ҳам ҳисобга олиб иш кўрувчилардир, аниқроғи, улар бўлгуси амалиётчи зиёлилардир. Ниҳоят, энг муҳими, улар мустақил, шахс сифатида шаклланган, ўз фикрига, қатъий ҳаётий мавқеига эга, бутун вужуди билан истиқлол гоъларига содиқ, истиқлолнинг чин, фидойи фарзандларидир.

Булар ўз номи билан иқтидорли ёшлар. Бунақалар бир олий ўқув юртининг бир курс талабалари орасида бир-иккита топилса топилади ёки умуман топилмайди. Бугунги аксар талабаларнинг билим даражаси, билимга интилиши, хоҳиш-иродаси масаласи, афсус, кўнгилдагидек эмас. Талабалар сафига ёт ёшларнинг кўп-кўп кириб қолаётгани мени таяжубга солмоқда.

Маълумки, кейинги йилларда республика ўқув юртлирига талабалар қабул қилиш марказлашган ҳолда тест синовлари асосида ўтказилаётир. Бу усулни кенг жамоатчилик хуш қабул қилди, бундай тадбир бу соҳада ижтимоий адолатни тиклашда, ҳар хил ҳаром йўллар, ошна-оғайнигарчиликларни бартараф этишда муҳим хизмат қилди. Мен чорак асрдан бери асосан профессор-ўқитувчилар турадиган маҳаллада яшайман. Бир вақтлар кириш имтиҳони пайтлари бу маҳаллада туриш мушкул бўлиб қоларди. Имтиҳонга алоқангиз бўлса-бўлмаса, кечаю кундуз эшигингиз олдида «илтимосчи»лар саф тортиб туришарди. Бундан безор бўлган домлалар имтиҳон мавсумида имкон қадар уйдан, маҳалласидан бош олиб чиқиб кетишга ҳаракат қиларди... Шукрки, беш йилдан бери бундай ташвишлардан халос бўлдик, шахсан бизниқига «илтимосчи» келганини билмайман. Гоҳо янгича имтиҳонларга ҳам қаллобликлар аралашаётгани ҳақида узун-қулоқ гаплар қулоққа чалинади. Бўлса бордир. Лекин аксар ҳолларда янгича имтиҳон тартиби ҳалол ўтаётганига аминман. Шунга қарамай, нега талабалар сафига тасодифий кимсалар кириб қолаётир? Бошқа ихтисосликларни билмайман-у, филология соҳасида бу ташвишли ҳол йилдан-йилга кўпайиб борапти. Мен ўттиз йилдан бери ТошДУ ўзбек филологияси факултети биринчи курсларида «Ҳозирги адабий жараён» фани бўйича машғулотлар олиб бораман. Ўқув йили бошидаёқ янги қабул қилинган талабаларнинг адабиётдан билим савиясини, шу соҳага тайёргарлигини, қанчалик мутаносиблигини текшириб кўришга ҳаракат қиламан. 1998 йили қабул қилинган

филологлар билан суҳбатда шу нарса маълум бўлдики, қирқ чоғли талабадан «Шарқ юлдузи»ни тўрт, «Ёшлик»ни уч, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»ни олти нафари ўқиб тураркан; бирортаси ҳам «Жаҳон адабиёти» чиқаятганидан хабардор эмас. Булар-ку, майли, ўрта мактаб адабиёт дастурига киритилган энг машҳур асарлар «Улугбек хазинаси» романини уч, «Кеча ва кундуз»ни беш, «Хамса» дostonлари, «Бобурнома», «Асрга татиғулик кун» асарларини бор-йўғи бир талаба ўқигани, «Қутлуг қон» романи, «Абулфайзхон» фожиасини эса ҳеч ким ўқимагани маълум бўлди. «Хамса», «Бобурнома», «Асрга татиғулик кун» билан таниш бир талаба эса олимпиада дипломи билан ўқишга кирган қиз эди. Бир-иккита талабани мустасно қилганда кейинги йилларда оғизга тушган асарларни, машҳур адибларни биладиганлари йўқ. Бундан ҳам ажабланарли жиҳати, бир гуруҳ ёшлар дастурга кирган асарлар у ёқда турсин, 11-синф дарслигидаги ўша асарлар таҳлилига бағишланган бобларни ҳам ўқишмаган. Хўш, улар қандай қилиб тест синовларидан «муваффақиятли» ўтган, юқори баллар тўплашга эришган? Суриштириш, кузатишлар шундан далолат бераётирки, абитуриентлар имтиҳонларга адабиёт дастури, дарсликлари, бевосита тавсия қилинган асарлар мутлоааси асосида эмас, «Ахборотнома»даги тест саволлари бўйича репетиторлар ёрдамида тайёрларлик кўришган. Ҳатто айрим чаққон мутахассслар «Ахборотнома»даги саволларга махсус жавоблар кўрсаткичини тайёрлашибди. Тошкентдаги Отчопардан уларни фалон пулга сотиб олиш мумкин экан...

Адабиётдан тест саволлари бўйича ёшларни кириш имтиҳонларига тайёрлайдиган тажрибали педагог-репетиторлар билан олиб борилган суҳбатлардан яна шу нарса маълум бўлдики, абитуриентларнинг 8—10 фоизи тайёргарлик жараёнида тест саволлари моҳиятини тушунган ҳолда билимдонлик билан жавоб беришга қодирдилар. Қарийб 70—80 фоизи саволга бешта жавобдан бирини — тўғриси яки ёд олиб олганлардир. Бинобарин, улар тўғри жавобни белгилай олади, бироқ нега шу жавоб тўғри, деган савол берилгудек бўлса, лом-мим деёлмайди. Шу тариқа онгли жавоб берувчилар, аросатдагилар билан баробар 70—80 фоизни ташкил этувчи «ед олувчилар» ҳам тест имтиҳонларидан муваффақиятли ўтиб, талабалар сафини тўлдирмоқдалар. Бунинг устига, янгича имтиҳон усули филолог-абитуриентнинг ҳиссий майлларини, сўз санъатига бўлган меҳрини, завқ-шавқини, ёзма ва оғзаки нутқ маданиятини, энг муҳими, ижодий фикрлаш иқтидорини аниқлаш имконини бермайди. Ахир, адабиётда бир саволга тўғри деб саналган жавобдан бошқачаси ҳам бўлиши мумкин-ку!

Мана энди шу йўл билан ўқишга кирган талабани филологга айлантириш, сўз санъатини севишга, бадий асарни ўқишга ўргатишдан иборат ноҳуш машғулотлар бошланади. Мажбурлаш орқали баъзи нарсаларга эришасиз. Дарслар тугаб, бир илож қилиб «ўтди» баҳосини олгач, талабанинг бу борадаги фаолияти ҳам тўхтайтиди... Мени ана шу кўнгилсиз ҳол жуда-жуда қийнайди. Биласиз, «филология» қадим юнончада сўзга, бинобарин, сўз санъатига меҳр, шайдолик дегани. Сўзга, сўз санъатига кўнглида заррача меҳр бўлмаган, бадий асар матни билан нотаниш ҳолда, боя айтилган йўллар билан филология факультетига кирган, олий ўқув юртида эса шўх асарларни муаллимнинг зўрлаши билан шунчаки баҳо олиш, имтиҳон синовлардан ўтиш ўчунгина ўқийдиган филолог талабадан кимлар, қанақа кадрлар чиқиши мумкин? Борингки, улар диплом олишга ҳам эришдилар, муаллим бўлиб мактабларда, коллеж ва литсейларда адабиётдан дарс ҳам бердилар. Кўнглида сўзга, сўз санъатига заррача меҳри йўқ бу қуруқ саватлар ўқувчиларда қандай қилиб сўзга, сўз санъатига меҳр уйғотсин?! Тўғри, авваллари ҳам филология факультетларига тасодифий кимсалар кириб қолар эди. Янги тизимга ўтилгандан кейин ҳам бу ноҳуш ҳодиса давом этаётгани, йилдан-йилга кучайиб бораётгани бу хусусда жиддийроқ бош қотиришга ундайди. Агар бу ноҳуш ҳодисанинг олди олинмаса, жиддий ижтимоий иллатга айланиб кетиши турган гап. Демак, адабиёт бўйича имтиҳон усулларини такомиллаштириш лозим. Шундай қилиш керакки, мактаб дастуридаги билимларни мустақил тарзда пухта эгалламай, тавсия қилинган бадий асарлар билан бевосита танишмай туриб, саволларга тўғри жавоб бериш имкони мутлақо бўлмасин.

— *Энди айна ўша филолог талабаларга дарс берадиган, сўз санъати бўйича тадқиқотлар олиб борадиган, илмий-ижодий зиёлилар ҳақидаги фикрингизни билмоқчи эдим... Устозимиз Озод Шарафиддинов 1998 йил ёзида республика телевидениесининг «Сурат ва сийрат» кўрсатувидagi суҳбатida ўқиган-билган кишилар билан ҳақиқий зиёли инсон орасидаги фарқ борасида куйиниб гапирди...*

— Кейинги ўн йиллик давомида барча зиёлилар, хусусан бевосита ижтимоий фанлар, жумладан, адабиётшунослик соҳасида иш олиб борадиган зиёлилар ҳаётида чуқур эврилишлар содир бўлди; узоқ йиллар марксча-ленинча методологияга асосланган мафкура ва фанлар тизими остин-устин бўлиб кетди. Тасаввур қилинг: кечагина марксча мафкурани ёшлар онгига сингдириш билан машғул бўлган, шу туфайли тирикчилик ўтказган олим бугун унинг тескарисини, яъни, бу мафкуранинг яроқсизлигини тушунтиришга тўғри келмоқда... Аслида, 'бу ҳол инсон зоти учун мислсиз фожа! Қизиқ, қутилган катта фожа юз бермади. Одам боласи ҳар нарсага кўникаверар экан. Аксар домлалар янги шароитга осон мослашиб олди, янгича қарашларни қабул қилиб уни тарғиб қилиш йўлига ўтди. Тарихда не-не буюк алломалар ҳам қарашини, эътиқодини ўзгартирган. Бироқ бу жараён жиддий маънавий-руҳий изланишлар, оғриқлар билан кечган. Лоақал Толстойни эслайлик. Бизда кейинги ўн йилликда ижодий-илмий зиёлилар орасида фақат биргина шахс — Озод Шарафиддинов эътиқодини қай тарзда ўзгартиргани ҳақида рўй-рост ёзди.

Биласизми, «янгиланган» илмий зиёлилар қонида ўз ихтиёрларига бўйсунмайдиган эски қарашларнинг қандайдир унсурлари, асоратлари барибир бўлади, буни ҳар қадамда пайқаш мумкин. Бунинг устига, ҳар қанча замонавий бўлмасин, шўро замонидан ўтган, шўроларга хизмат қилган зиёлиларнинг «тили қисқиклик» жойи бор. Янги замоннинг қўшигини айтаятганда кўнглининг бир чеккасида «яқин ўтмишда бу ҳусусда нималар деган эдинг?» деган саволи уни хижолатга солиб туради. Бу ҳол ҳали бирмунча фурсат давом этса керак.

Бир нарса аниқ аён бўлдики, шўро замонида минглаб, милёнлаб зиёлилар амал қилган коммунистик мафкура уларнинг чин шахсий этиқоидига айланмаган экан. Ҳукмрон мафкура ва қарашни ошқора қабул қилмаганларнинг тақдири не кечгани маълум. Демак, аксар зиёлилар яшаш, жон сақлаш учун ўзлари биллиб-билмай мунофиқлик кўчасига кирганлар. Бу XX асрнинг энг катта фожиаси. Шукрки, инсон зотини, зиёлини «шахси бутун»ликдан маҳрум этадиган бу хилдаги балодан халос бўлди. Энди у қолдирган мудҳиш асоратлардан холи янги шахси бутун зиёлилар авлоди етишиб келаётгани буюк тарихий ҳодисадир.

Бозор иқтисодига ўтиш мураккабликлари ҳам ижодий зиёлиларни элакдан ўтказмоқда. Ҳозирги арзimas маошларга қаноат қилмаган айрим зиёлилар аллақачон бошқа соҳаларга ўтиб кетди. Илм-фанда, домлачиликда ҳақиқий фидойилар қолди. Адабиёт фанларини ўқитишни тубдан янгилаш айни ўша фидойилар зиммасига тушмоқда. Биласиз, адабиёт ўқитишни янгилаш мактабларда олдинроқ бошланди.

Мен биз филолог олимларнинг бугунги кунда яққол кўзга ташланаётган яна бир ожиз жиҳатимиз ҳақида гапирмай ўтолмайман. Бундан уч йилча муқаддам вазирликдан хорижий мамлакатлардаги донгдор олий ўқув юртларида ўзбек тили ва адабиётидан инглиз, олмон, франсуз тилларида маъруза ўқий оладиган профессорлар рўйхатини сўрашди. Ўшанда факультетда ишлайдиган ўндан ортиқ фан доктори-профессордан бирортаси ҳам бу рўйхатга ёзилишга журъат етолмади... 1998 йил сентябрида махсус комиссия таркибида қатнашиб Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти фаолиятини ўрганиш-текшириш асосида менга шу нарса маълум бўлдики, институтда ишлайдиган йигирма беш нафар филолог фан докторидан бирортаси ҳам боя тилга олинган хорижий тилларда маъруза ўқий олмас эканлар. Ҳолбуки, бугунги фан докторлари бир вақтлар аспирантурада таълим олган, хорижий тиллар бўйича номзодлик имтиҳонлари топширган; имтиҳондан сўнг бу тилларга уларнинг иши тушмаган, шунга кўра тезда унутилган. Ўша давр тақозосига кўра рус тилини эга'лласан бўлди, бошқасига ҳожат йўқ эди. Бугун ана шу ожизлигимиз ўзимизга панд бермоқда. Аччиқ сабоқ шуки, эндиги ёш филолог тадқиқотчилар биз йўл қўйган бу хатони такрорламасинлар.

— Умарали ака, дунёда камчиликсиз инсон бўлмайди. Шунинг баробарида ҳар бир одамда уни гурурлантириб-илҳомлантириб тургучи яхши амалларнинг кучи яшайди. Сиз бугун қай хатоларингиздан афсусланасиз ва қилган қайси ишларингиз кўнглингизни кўтараяди?

— Ўта шахсий, айни пайтда, мушкул савол бердингиз. Йўл қўйган хатоларим ўзимдан кўра Яратганга, яқинларим, дўстларим, ҳамкасабаларимга аён. Бир нарса кўнглимга таскин беради: мен бирор гуноҳ ишга онгли равишда қўл урган эмасман; оиламга, турмуш ўртоғимга, фарзандларим, дўстларим, устозларимга энг кескин вазиятларда ҳам хиёнат қилмадим. Ҳамиша ҳаромдан ҳазар қилиб яшадим. Ҳеч кимга тамагирлик билан ялтоқилик қилмадим. Эҳтимол, бу нарса мен тугилиб ўсган оилавий муҳит, тарбиянинг оқибатидир. Тўғри, кафедра мудури сифатида иш юзасидан ҳамкасабаларимга айрим ҳолатларда қаттиққўллик қилгандирман, адабий баҳс-мунозаралар чоғида, асарлар танқидида кимларнингдир кўнглига озор етказгандирман. Лекин мен ҳеч кимга дилимда кек сақламадим, ганимлардан ўч олиш пайида бўлмадим. Бевосита илмий-танқидий фаолиятга келсак, бу борада афсус-надоматлар учун асослар етарли. Ҳозирга қадар йигирмага яқин китобларим, беш юз чоғли мақоаларим чиқибди. Ўзимча хомчўт қилиб чиқсам, уларнинг деярли тўртдан уч қисми бугун аҳамиятини йўқотибди. Бунинг боиси шундаки, ўша аҳамиятини йўқотган ишлар адабий жараёндаги ўткинчи, танқиддан тубан нарсалар ҳақидадир; арзimas масалалар ҳусусидаги баҳс мулоҳазалардир. Бугун уларнинг ҳеч кимга, ҳатто ўзимга ҳам кераги йўқ. Оллоҳ томонидан бир бор берилган умрни, ўзимга яраша қобилият-иқтидорни ўткинчи, арзimas машғулотлар учун беҳуда исроф қилганимга афсусланаман. Мен танлаган соҳа — танқидчилик ҳунари адабиётдаги яхши-ёмон ҳамма асарларни ўқиб боришни тақозо этади. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳақида ёзабериш шарт эмас эди-ку!

Биз тоталитар адабий сиёсат ҳукмрон бўлган даврда танқидчи-адабиётшунос сифатида шаклландик. Менинг ўттиз йиллик фаолиятим ўша даврда кечди. Бу сиёсатга холис хизмат қилганлардан бугун ҳеч нарса қолмади. Яхшиямки ўша сиёсат тазйиқига чап бериб, адабиётда баҳоли қудрат ижтимоий адолат учун кураш олиб борган софдил ижодкорлар, танқидчилар қуршовида, уларнинг таъсирида бўлдим. Нимаики хайрли ишлар қилган бўлсам, шу муҳит таъсири самарасидир. Эзми-кўпми филология соҳасидаги кўрган-кечирганларимдан чиқадиغان асосий хулоса, сабоқ шуки, танқидчи-адабиётшунос Оллоҳ берган иқтидор, сўз санъатига чексиз меҳр, шайдоликдан ташқари «шахси бутун» бўлиши шарт экан; даврнинг ўткинчи майлларига берилмай, ҳар хил тазйиқлар олдида бош эгмай, фақат чин адабиёт ҳақидаги чин ҳақиқатни кашф этиш, арзигулик гапларни айтиш пайида бўлиш даркор экан.

Раҳмон ҚҮЧҚОР суҳбатлашди.
1998 йил октябри.

Муҳаммад Носир

*ОЛАМ ИЧРА ЯХШИЛИК
МАНИҶУ ЯШАР...*

Юрт мадҳи

Қуёш бағрига бош қўйган саховатли диёримсан,
Қўзим нури, дилим қўри, тану жонимда боримсан,
Чаманлар ичра танҳосан, менинг мангу баҳоримсан,
Ўзи-ўзига бек юртим, Туроним — жонажонимсан,
Қувамсан — дилда боримсан, онам — Фарғонажонимсан!

Бу манзил — мулки Нодира, бу манзил мулки Бобурдир,
Шу боис халқи санъаткор — муғанний уста мохирдир,
Бири олим, бири деҳқон ва лекин таъби шоирдир,
Менинг зарларга бергусиз маконим — жонажонимсан,
Қувамсан — дилда боримсан, онам — Фарғонажонимсан!

Бу юрт — алломалар юрти, баҳодирзодалар юрти,
Сўзидан қайтмаган эрлар, дили пок, тозалар юрти,
Таваккал Қодир ўғлидек баланд овозалар юрти,
Менинг зарларга бергусиз Туроним — жонажонимсан,
Қувамсан — дилда боримсан, онам — Фарғонажонимсан!

Анорзор боғлари бисёр, гўзал бўстонлари бордур,
Надимий Нозик, Иброҳим Раҳим ўғлонлари бордур,
Назмда Шокиру Зухроларин дostonлари бордур,
Боболардан улуг мерос жаҳоним — жонажонимсан,
Қувамсан — дилда боримсан, онам — Фарғонажонимсан!

Муҳандис, косибу наққош, бари эл хизматин кўзлар,
Бу эл бошига тиг келса, фақат чин, ростини сўзлар,
Муғанний Абдуҳошим бор — юракни соз билан созлар,
Темурхон юрти — Туронсан, нурафшон кенг жаҳонимсан,
Қувамсан — дилда боримсан, онам — Фарғонажонимсан!

Хўжа Чилгир, Саид Ваққос ота янглиғ мазорим бор,
Ҳавоси Кавказу Арслонбобдай Толмозорим бор,
Шу юртни асрагил Тангрим дегувчи дилда зорим бор,
Менинг жаннатга бергусиз, маконим — жонажонимсан,
Қувамсан — дилда боримсан, онам — Фарғонажонимсан!

Элим деб ёнгувчи инсонлар ичра юрмоғим — бахтим,
Ватан бор — номус, орим бор, Ватан тупроғидир — тахтим,
Муҳаммад, элга хизмат айламоқлик дилдаги аҳдим,
Менинг зарларга бергусиз Туроним — жонажонимсан,
Қувамсан — дилда боримсан, онам — Фарғонажонимсан!

Ўйламанг

Зухра Алиева ғазалига мухаммас

Зар чопон кийган билан шоҳонаман, деб ўйламанг,
Бахти бекам энг ёруғ пешонаман, деб ўйламанг,
Тенгларим ичра баланд кошонаман, деб ўйламанг,
Сиз фалак осмонида бир донаман, деб ўйламанг,
Ҳам яна ақли расо дурдонаман, деб ўйламанг.

Яхшилик билмас одам доим ёмондир барчага,
Игвогар миш-мишчилар кони зиёндир барчага,
Сиз дегайсиз: ишларим балки ниҳондир барчага,
Қилмишингиз ой ила кундек аёндир барчага,
Мингта дилни ўлдириб мардонаман, деб ўйламанг.

Ёлғиз Оллоҳ бергуси ҳар кимга тақдир тошини,
Минг синовдан ўтказар бу банданинг бардошини,
Шайтон ўз йўлига олган лақмаю бебошини,
Ким кўчангиздан ўтадир тошга ургай бошини,
Сиз бу ҳолатни кўриб бир қонаман, деб ўйламанг.

Ҳеч киши бу дунёда бўлган эмас чин устувор,
Мол, амал, давлатни бир кун қўлдан кетмоғи бор,
Кенг кўнгулга йўл кенг ўлғай, тор кўнгулга дунё тор,
Кун келгай, паймона тўлғай, билгай ул Парвардигор,
Дунёга устун бўлиб мен қоламан, деб ўйламанг.

Дарди йўқ кесак экан, ҳеч оқмагай кўз ёшингиз,
Дўст қувонса шу кунидан ғам-алам йўлдошингиз,
Бир куни бош ёрмасайди кўкка отган тошингиз,
Фитнаю игволар билан қайларга етгай бошингиз,
Барча эл бошни кўяр остонаман, деб ўйламанг.

Ким ҳалол ниятли бўлса, доимо ошин ошар,
Яхшига шерик одам ул тоғу қирлардан ошар,
Доимо камтар Муҳаммад яхшиларга ёндошар,
Кўрдингиз, бу олам ичра яхшилик мангу яшар,
Зухро ерда нурга зор, осмондаман, деб ўйламанг.

Отам-онам

Бошим узра тож бўлган офтобим ўзингиз,
Сиз билан хонам ёруғ, нурафшоним ўзингиз,
Дунёда қувонганим, шараф-шоним ўзингиз,
Суянган баланд тоғим, меҳрибон отам-онам!

Фарзандим улғайсин деб жонини фидо қилган,
Ёшликдаги гўзаллик, ҳуснини адо қилган,
Боласини шоҳ билиб, ўзини гадо қилган,
Чин паноҳим, давлатим, соябон отам-онам!

Боламнинг тўйига деб кийимликлар тахлаган,
Бир тишлам нон топса ҳам боламга деб сақлаган,
Ёмонимни қоралаб, яхшилигимни оқлаган,
Йўлимдаги чироғим, посбон отам-онам!

Боласин уйлаб-жойлаб, набирасин ўйлаган,
Доим катта-кичikka фарзандидан сўйлаган,
Ўғил-қиз дийдорига кўриб туриб тўймаган,
Жонимга жон бўлгучи жонажон отам-онам!

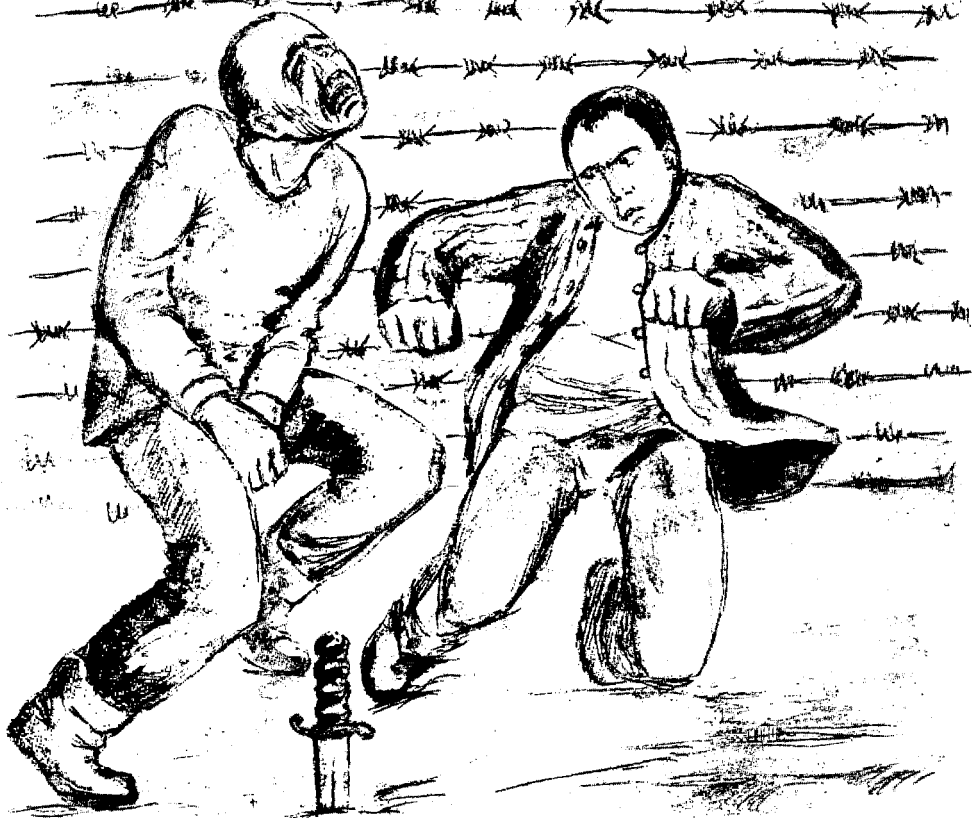
Яхши-ёмон кунимда бошимдаги паноҳим,
Фарзандларин бахтига омон бўлсин илоҳим,
Энди отам-онамни ўзинг сақла Оллоҳим,
Муҳаммадга куч берган боғбон отам-онам!

Кува

Тоҳир Малик

МУРДАЛАР ГАПИРМАЙДИЛАР

ҚИССА¹

Матлуба ўрнидан туриб дераза олдига келди. Уйда димиқиб кетгандай бўлиб ҳовлига чиқди-да, тахта сўрига ўтириб, тирсаги билан панжарага суянди.

«Ойижон, бахтли бўл», деб дуо қилардингиз. Дуоларингиз нима учун қабул бўлмади? Ўзим айбдорманми? Энди нима бўлади? Дунёдан бахт нима эканини билмай ўтаманми? Менинг бўларим бўлди. Болаларим бахтли бўлишсин, дуо қилинг, ойижон. Ойижон, дуо қилинг, менга кўп умр керак эмас. Зилолани куёвга узатганимдан сўнг бир йилгина яшасам етади. Зилоланинг боласини кўрсам, бешик қилсам бўлди, кейин ёнингизга чақиринг. Куёвингиз бутун-эрта қамоқдан чиқиб келса ҳам мен болаларимни унга ишониб ташлаб кета олмайман. У чиқиб келгани билан барибир яна ўша шилтаси билан топишади...»

Шу фикр хаёлига келиши билан ўша «қон қусгур Нафиса» кўз олдига гавдалан-

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

ди-ю, баданига титроқ югурди. Бошқа нарсаларни ўйлашга ҳаракат қилса ҳам ўша «кафансиз кўмилгур Нафиса» қаршисида тиржайиб тураверди. Шунда бир неча соат илгари хаёлини ёритиб ўтган фикр яна қайталади: «Бу балогинага йўлиққур ўлмас экан, мен тинчимни топа олмайман. У ўлмаса — менга ҳаёт йўқ...» Бу фикр қатъийлаша бошлаганда айвонда шарпа сезилди.

— Нима қилиб ўтирибсан?

Матлуба укасининг овозини эшитиб, ўгирилди.

— Уйқунг келмаяптими? Негадир мен ҳам ухлай олмаяман. Кўзларимни юмсам, адам қақираётганга ўхшайдилар.

— Соғингандирлар. Қачон бориб кўрувдинг?

— Тўрт кун бўлдимикан?

— Йўлинг-ку, кунда бир кўриб ўтсанг бўлмайdimи?

— Бўлади-ку. Офатни кунда бир кўриш менга ҳам оғир-да. Киришимдан сасиш-ни бошлайди, ярим соатга зўрға чидайман. Шунга қўйдириб, акамга бошқа хотин олиб беришимиз керак.

— Қўйсанг-чи.

— Сен нимага ухламаялсан? Сиқилма, дедим-ку.

— Анави ўғри ўртоғингни қачон кўрасан?

— Хоҳласам ҳозир, хоҳласам эртага. Нима эди?

— Сўраб кўргин. Битга одам ўлдириш қанча тураркин?

— Нима? — Сарвар ҳайратланиб опасининг кўзига қарамоқчи бўлди. Ўн кунлик ой ёруғида кўзларидаги маънони уқиб бўлмади. — Нима дединг? Кимни ўлдиртир-моқчисан? Пул сўраб келган боланими? Каллангдан чиқариб ташла бу хаёлини! У ўлса, бошқаси келади.

— Уни эмас... биттаси бор... сўраб бера қолгин.

— Нарх бир хил бўлмайди. Одамига қараб сўрашади. Лекин Ҳабиб бунақа ишга бормайди. У ўғри, киллер эмас.

— Киллеринг нима?

— Пулга одам ўлдириб берадиганларни «киллер» дейишади.

— Энг арзони қанча, билиб бер.

— Сен... эсингни йиғ. Агар киллер қўлга тушса, буюртмачи ҳам кетади. Ақлингни йиғу бунақа ишлардан нари юр. Агар яхшилаб қарғасанг, ўладиган одам шу қарғи-шинг билан ҳам жўнаворади. Бўлди, кириб ёт. Аҳмоқ бўлиб қолибсан.

Сарвар кейинги гапини зарда билан айтиб, опасининг тирсагидан ушлаб уйга бошлади.

Матлуба ётгани билан ухлай олмади. Тонга яқин кўзи илинган экан, дарвоза кўнғироғи кетма-кет жиринглаб уйғотиб юборди. Сарвар майкачан ҳолда шошилиб ҳовлига чиқди. Дарвозани очишга улгурмай, кўча томондан жиянининг овози эшитилди:

— Амаки, тез борар экансиз, адам айтдилар. Мен телеграфга бориб аммамга телефон қиламан.

— Амманг шу ерда, — деди Сарвар дарвоза эшигини очиб. Тўн кийиб қийиқ боғлаб олган жиянини кўрдию отасидан айрилганини англади.

Укасига эргашиб чиққан Матлуба остона ҳатлай туриб, «адамми?» деди-ю, жавоб кутмай йиғлаб юборди.

— Кечкурун қақаришлари бекорга эмас экан, — деди Сарвар йиғламсираб.

Опа-ука ота уйига келганларида акалари кўчага қўйилган стуллардан бирида ёлғиз ўзи шумшайиб ўтирган эди. Матлуба акасини бу аҳволда кўриб, янада хўрлиги кучайдию «Вой отам»лаб айтиб йиғлашни бошлади.

Марҳум уй ўртасига солинган янги кўрпа-тўшакда ётарди. Жағи танғиб боғланган бўлса-да, оғзи хиёл очиқ эди. Кўзлари ҳам буткул юмулмаган. Худди беркинмачоқ ўйнаётган боланинг кўзларидай ярим очиқ эди. Гўё у жон бермагану ҳазиллашиб ўзини ўлгандай қилиб ётиб олган эди. Ярим очиқ лаблари ҳозир бир жилмайиб сўнг сўзлай бошлайдигандай эди.

— Ада! Адажон!!

Табийки, жавоб бўлмади. Лаблар жилмайди. Сўзлар айтилмади. Гўё мурда гапириб юбормасин, деган эҳтиётни қилиб жағ танғиб боғлангандай...

Матлуба кириб келган янгасини қучоқлаб олиб йиғлади. Билмаган одам қучоқла-шиб бўзлаётган бу аёлларни бир-бирига меҳрибон опа-сингил деб ўйлаши ҳам мум-

кин эди. Улар бир-бирини тингламаган ҳолда айтиб йиғлашарди: «Меҳрибоним отам...» Ярим очиқ кўзлар эса, гўё уларни кузатарди, лаблар эса, гўё пичирлар эди: «Айтаётганларинг ростми? Чин дилдан ачинапсанларми?..»

Афсус шуки, мурдалар гапирмайдилар. Уларга бир неча дақиқалик сўзлаш имкони берилсами эди... Бу оламда нималар юз бермас эди-я!.. Яна ким билади, балки бировлар бу имкониятдан фойдаланиб калимаи тавҳидни тўхтамай айтарлар, бировлар «шунча йил талашиб-тортишиб эришганимиз оқибат шу бўлди, кўриб кўйинг, ибрат олинг», дерлар, бировлар эса, «фалончи мендан беш юз сўм қарз олиб эди, гафлатда қолманглар, бориб олинглар», деб огоҳлантирар?

Кимдир Яратганнинг ҳузурига бораётганига шукр қилиб кўз юмар, кимдир лаҳадда ёлғиз ётишини ўйлаб қўрқув билан жон берар, кимдир тўплаган бойлиги қолиб кетаётганидан ачиниб ўлар...

Бу дунёни қандай тарк этишдан қатъий назар, барчаларига аза очилади. Бу дунёда бир-бирлари билан тенглик қилмаган одамлар лаҳаддаги гувалага бош кўйишлари ҳамоноқ тенглашадилар. Аммо бу тенглик ҳам узоққа бормас. Савол-жавобдан сўнг, амалга қараб ажралиш юз берар — биров то қиёматга қадар қабр азобига гирифторм бўлар, биров эса бу азоблардан озод этилар. Қиёматда эса, узил-кесил ажралиш юз берар...

Лаблари ҳам, кўзлари ҳам ярим очиқ марҳум эришажак ажр не бўлар — ёлғиз Тангри билади. Матлуба эса, астойдил айтиб йиғлайди: «Жойингиз жаннатдан бўлсин, адажон!..»

Марҳум дафн этиб келинган, йиғини уйғотаётган эҳтирослар ҳам сўнди. Ташқарида одатдаги «Бандалик экан» — «Оллоҳнинг иродаси» — «Сабр берсин», деган таъзия билдиришлар, ичкарида эса бирдан бошланиб, бирдан сўнувчи йиғи товущалари эшитилиб турди. Матлубанинг янгаси кўнгил айнитар гапларини ана шундан кейин бошлади.

Одатда қизлар ота уйда қирқ кунгача ўтиришарди. Матлубанинг қирқ дақиқа ўтиришга ҳам тоқати қолмади. «Таъзияга келувчи хотинларнинг кети узилмасая янгамнинг вайсаши учун фурсат бўлмаса», деб орзу қилди.

Эртасига янгасининг навбатдаги дийдиёси бошланганда Сарвар ичкарига мўралаб, Матлубани имлаб чақирди.

— Хурсанали деган йигит сўраяпти. Совхозингдан келибди.

— Бу ўша, — деди Матлуба. — Энди нима қиламиз? Шундай кунда ҳам келиб, без бўлиб турибдимми?

— Нима қилардинг, тўлайсан. Буларда тўй-аза деган гап йўқ, — Сарвар шундай деб чўнтагидан қовозга ўралган пул олиб, опасига узатди. — Ма, олиб чиқиб бер.

— Пулми? Тайёрлаб қўювдингми?

— Кеча Золотойга айтувдим. Ёрдам бера олмаслигидан афсусланиб, бу йилги солиқни кўтарадиган бўлди.

— Ўзи бериб қўяқолмадимми?

— Бунақа ҳотамтойлигини билиб қолишса тинч қўйишмайди. Лекин одамлари билан гаплашибди. Болаларингга тегишмайди. Хотиржам бўл. Сени ҳам ҳимоя қилишади.

Сарвар кейинги гапларни опасининг дардини енгиллаштиш учун ўзидан қўшди.

Матлуба пулни олиб, кўча эшик томон юрди. Йигит уни кўриб, ўзини четга олди. Биринчи солиқ тўлаш маросими гап-сўзсиз бўлди. Матлуба пулни узатди, йигит олиб чўнтагига солдию — хайр, раҳмат, дегандай тиржайиб қўйгач, бурилиб жўнади.

Матлуба изига қайтаётганида акаси, «Ҳа, тинчликми?» деб сўради.

— Тинчлик, — деди Матлуба. — Совхознинг кассири. Қоғозлари менда эди.

Акаси хавотирланиб эмас, шунчаки сўраган эди, бу жавоб билан қониқди.

Дарбадар

Биринчи қор ёмғирга аралашиб ёққани учун тез эриб кетди. Қор баҳонаси билан ёпирилиб келган совуқ тунда кучга кириб, фаолиятини ер сатҳини музлатишдан бошлади. Бунақа совуқни энди кўраётган Турсунали дийдираб, «шу совуқларда музлаб, ўлиб кетсам керак», деб хўрлиги келди. Бир қўлида чўкич, иккинчисида белку-

рак ушлаб, саф билан йўлга чиқишга ҳозир бўлиб турганида рўпарасида Тенгиз пайдо бўлди.

— Ҳа, земляк, ишлар қалай? Мунча шумшаясан? Нима, совқотдингми? Агар шуни совуқ десанг, бир-икки ҳафтадан сўнг онангни кўрар экансан-да. Ҳа, хотинингга хат ёзиб, раҳмат деб қўй. Ақлли экан. Буйруғингни бажарибди.

Тенгиз шундай деди-ю, бурилиб нари кетди. Турсунали «мени бу азоблардан кутқаринг», деб илтимос қилмоқчи эди, улгурмади, гапи оғзида қолди. Сафга «Юрилин!» деган буйруқ берилди.

Уч кундан бери улар дарахт кесишмайди. Кесилган ёғочлар йиғилиб қолганмиш. Ўн чақиримча пиёда юриб, сўнг ўрмон ичида ҳандақ қазишади. Бу овлоққа ҳандақнинг нима кераги борлигини ҳеч ким билмайди. Аслида бу ҳандақларнинг бировга зарурати йўқ. Дарахт кесиш вақтинча тўхтатилганлиги сабабли маҳбуслар бекор ётишмасин, деган мақсадда ҳандақ қаздиришади. Бир гуруҳ келиб қазийди, иккинчиси келиб кўмади.

Авалли куни Нуриддин ҳам Турсунали билан бирга эди. Кеча уни Тенгиз ёнига чақириб олибди. Нуриддиннинг унинг бўлари бўлди. Белгиланган вазифасини бажара олмай калтак ҳам еди. Кечқурун Нуриддинга арзи ҳол қилиб «Тенгизга айт, менга енгилроқ иш олиб берсин», деган эди. Бугун Тенгиз яқинлашаётганини кўриб, бир ичи ёришди-ю, кейин яна зулмат қўйнида қолди.

Нуриддин унинг илтимосини Тенгизга айтган эди.

— Ҳамзат, — деди Тенгиз унга жавобан, — сен ҳеч қачон одамларга айниқса, бунақаларга ачинма. Бу одам ким бўлган, биласан-а? Совхоз директори! Бу ерда сен билан менга ялиниб юрибди. Амал отида керилиб, давр сураётган дамларида бизни одам ўрнида кўрармиди? Бу хунаса бошқаларни эшшақдай ишлатиб, ўзи маишатини суриб юрган. Ана энди меҳнат нима, азоб нима — билиб қўйсин.

— У чидолмай, ўлиб қолади, — деди Нуриддин.

— Қўявер, ўлса ҳам меҳнат билан ўлсин. Сен дарахт кесиш бошлангунга қадар менинг ёнимда юра турасан. Аммо бир нарсани унутма: мен билан бўлганингда кўзинг кўр, қулоғинг қар бўлади. Кўрганингни кўрдим демайсан, эшитганингни эшитдим демайсан.

Нуриддин бу буйруққа итоат этди. Бу итоати билан ўғрилар оламига дастлабки қадам қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди. Шу пайтгача ўғрилар сиртмоғига бўйин бермай келаётган эди. Тенгиз кўзга кўринмас сиртмоқни усталик билан ташлади. Ўша куни «политбюро» тўплади. Ҳал қилинадиган аниқ масала йўқ эди. Шу боис «чифир» чой ичиб, карта ўйнаб гаплашиб ўтиришди. Қўтос ҳам, Кошак ҳам, бошқалар ҳам хизматдаги Нуриддинга қараб-қараб қўйишарди. Кошак нечта уйни босганию қанча одамни асфаласофлинга жўнатганини айтаётганда Тенгиз унинг гапини бўлди:

— Кошак, биз бу гапларни биламиз. Агар Ҳамзатни қойил қолдирмоқчи бўлсанг, янглишасан. Ҳамзат Афғонда ўлдирган одамларни сен сановига етолмайсан.

Кошак «шунақами?» дегандай Нуриддинга зимдан қараб қўйди. Тенгиз айтмаса ҳам Нуриддиннинг кимлиги, очиқликда нима қилгани бу ердагиларнинг ҳаммасига аён эди. Бу чойхўрлик, бу хизмат бўлажак ўғри билан «яқинроқ танишиш» мақсадида уюштирилганди.

«Политбюро» аъзоларига Нуриддин маъқул келди. Унга қарши эътироз билдирилмади. Тарқалиш пайтида Кошак:

— Унинг тарбиясини Қўтосга бер, — деб таклиф киритди.

— Ҳозир эмас, — деди Тенгиз. — Бу бола эгар урилмаган асов от. Ҳуркиб кетади. Уни ўзим эгарлаб, жиловлаб бераман. Ана ундан кейин Қўтоснинг қўлига тутқазаман.

Нуриддин Бифштексни ўлдиргач, қамоқ лагерига ўзига нисбатан муносабат ўзгарганини сезди. «Политбюро» мажлисидан сўнг эса, лагер бошлиқлари ҳам унга юмшоқроқ муомала қила бошладилар. Ана шунда Нуриддин «буларга боғланиб тўғри қилдимми?» деб ўйланди. Булардан узоқлашишнинг турли йўлларини излади. У фаҳми етган, билган барча йўлларнинг боши берк эди. «Фақат ўлимгина булардан кутқариши мумкин», деган тўхтамга келди.

Гарчи қамоқ лагерига эркинроқ юришга шароит яратилган бўлса-да, у руҳини қафасдан бўшата олмас эди. У Бифштексдан зўрроқлари билан ҳам олишмоғи мумкин, аммо ўзини ўзи енга олмас эди. «Исмингиз нима, отахон?» деб сўраганида кулимсираб туриб «Дарбадар» деган ўша қарияни кутқариб юборолмагани учун ўзини ўзи то ўлгунича лаънатласа керак.

Тайёргарлик машқлари даврида аскарлар орасида «Афғонга ташлашар экан»,

деган миш-миш юрарди. Бировлар қўрқиб, уйларига нажот истаб хатлар ёзсалар, бошқалар «байналмилал бурч»ни бажариш, қаҳрамонлик кўрсатиш илинжида жанг-гоҳда ошиқарди. Баъзи йигитлар эса, «Афғондан қайтганлар институтларга имтиҳон-сиз қабул қилинар экан», деб умид қилишарди. Институтларга кириш учун Афғондан тирик ҳолда қайтиш лозимлигини эса ўйлашмас эди. Ҳар куни ўнлаб қора темир тобутлар селининг оқиб келаётганини улар билмасдилар.

Нуриддин эса, «Нима бўлса, пешонамдан кўрдим», деб ўзини тақдир ёзуғи ихтиёрига берган эди. У жангоҳда етги ухлаб тушида кўрмаган фожиаларга дуч келди. Дастлаб «бу ваҳшийликларни кўравериб жинни бўлиб қолсам керак», деб ўйлади. Йўқ, ақлдан озмади, аксинча, дийдаси қотиб борди. У афғонларнинг нима учун урушаётганини тушунмас эди. Унинг учун бир нарса аниқ — қаршисидаги душман! Сен отмасанг, у сени ўлдиради. Чунки у учун сен душмансан! Бу дунёда яшаб қолмоқ учун ҳам «қаршингдагини ўлдиришинг шарт. «Байналмилал бурч, Афғонистон озодлиги», деган тушунчалар мингинчи даражадаги масала эди. Ажал ўқлари ёғилиб, фақат ўз жонинг кўзга кўриниб турган онда фақат ақлдан озган одамгина бурч ҳақида ўйлаши мумкин. «Қаршимдаги душман эмас, мусулмон биродарларим. Ўз уйини, молу жонини ҳимоя қилган одам нима учун душман бўлар экан?» деган тушунча ҳам Нуриддинга ёт эди. Қадимда Хуросон деб аталмиш бу юртни боболар бир томондан инглиз, шимолдан эса ўрус ҳамласидан ҳимоя қилиб жон берганларини ҳам билмас эди. Ўрусга қарши жиҳодда жон берганларнинг авлодлари энди ўрусга шерик бўлиб жон олса... Боболар ўрусга Хуросонни бермаган эдилар. Ўрус Термиз билан Кўшқдан нари ўта олмаганди. Нуриддин буларни ҳам билмас эди. Билганда-чи? Билганда нима қила олар эди? «Боболарим юртига қараб ўқ отмайман» деса, «Майли ука, сиз уйингизга қайта қолинг, бу ёғини ўзимиз эплаштирамиз», дейишармиди? Бе, инсоф қилишса «хизматдан бўйин товлаш» деб қамашарди. Раҳм қилиш-маса шартга отиб ташлашарди — вассалом!

Нуриддин ўзини Дарбадар деб атаган қария билан учрашгунича ақлсиз гўдак каби эди. Дарбадар отилганидан бери орадан уч йилдан ошиқроқ вақт ўтди. Қарияни отиш учун беш киши чиқишди. «Отилсин!» деб буйруқ берилди. У ҳам беихтиёр тепкини босди. Мўлжалга олмади. Балки ўқи хато кетгандир, қарияга тегмагандир?

Ўқ отилмай туриб қария унга қараб жилмайиб қўйди. Нега жилмайди экан? «Мен Ватаннинг бир бўлагиман, сен Ватанга қараб ўқ узмайсан, а?» демоқчи бўлдимми? Ё «Ана, айтмовдим, қул бўлганинг учун ҳам буларга қўшилиб чиқдинг», демоқчимиди? Нуриддин бу жилмайишнинг маъносини уқишга кўп ҳаракат қилди. Бироқ, тайин бир хулосага кела олмади. Бадани ўқлардан илма-тешик бўлган Дарбадар кўкрагини чангаллаб, яна Нуриддинга тикилди. Бу сафар жилмаймади. Йўқ, йўқ, кўзлари бир нуқтада қотди: ўткир нигоҳида савол аломати муҳрланди. Нуриддин бу қарашнинг маъносини ҳам уқмади.

Ўша фожадан кейинги тунлар Нуриддин учун беҳаловат, азобли тунларга айланди. Дарбадар ўша савол аломати муҳрланган нигоҳи билан ҳар тун уни таъқиб этадиган бўлди.

Асирлар сақланадиган ҳибсхонада Дарбадардан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Нуриддин ҳибсхонани қўриқлаш учун навбатни қабул қилганида бундан кейинги ҳаёти алғовдалгов бўлиб кетишини ўйламаган ҳам эди. Аввалига «гапириш мумкин эмас», деб огоҳлантирди. Дарбадар «Сен гапирма, эшит», деб сўзлайверди. Худди тарих ўқитувчиси дарс ўтаётгандек эди. «Ўша суҳбатдан сўнг йигитнинг онги ўзгарди, ватанпарварга айланди», десак лофга ўрин берган бўламиз.

Ватанни бир мартагина бўлса ҳам кўришга зор кўзлар жон таслим қилинганидан сўнг ҳам юмулмаган эди. Ана шу кўзлар тунлари Нуриддинни уйғотади...

«Қўлингни узат, бўтам, қўрқма, кафтингни бир ҳидлай, ундан Ватан ҳиди келса ажаб эмас. Имконим бўлса эди, сени бир қучар эдим. Ахир сен Ватанимнинг бир заррасисан. Мен ҳам бир бўлагиман. Тақдир ўйинини қарагина — Ватан иккига айрилмиш — бири қафасда, бири эса, қуликда».

«Мен қул эмасман».

«Қулсан, бўтам, қулсан. Кўзлари юмуқ қулсан. Ақли муҳрланган қулсан. Кўзларинг очик бўлса эди, озодлик сари юрган бўлар эдинг. Ақлинг қулфлари бузилса эди, кишанларни уриб синдирар эдинг».

«Кишан? Йўқ бизда кишан...»

«О, «кўнгил, сен бунчалар нега
кишанлар билан дўстлашдинг
на фарёдинг, на додинг бор...» Бўтам, сен бу сатрларни билармисан? Чўлпонни
эшитганинг борми?»

«Чўлпон? Ким у?»

«О, миллат, бахти қаро миллат! Сени зулматдан ёруғликка олиб чиқғувчи авлод
шуларми эди?»

«Гапларингизни тушунмаяпман?»

«Ватан надир? Миллат надир? Эрк надир? Англармисан ўзинг? «Кулган бошқа-
лардир, йиғлаган менман... Ҳайвон қаторида саналган менман... О, миллат, ҳолинг на
бўлар энди?»

«Ота, бирон ерингиз оғримаяптими? Касал эмасмисиз?»

«Мен соғман, бўтам, миллатим хастадир. Мен бутунми-эртами ўлимимни топар-
ман. Оқибат бу ёруғ дунёга сифмай қоларман. Ватан соғинчи билан тепаётган юра-
гимга биттагина ўқ кифоя. Ватанни бир мартагина кўрмоқ умидимни ўзим билан
туфроққа олиб кетурман».

«Ватан, Ватан, дейсиз. Ватанда турибсиз-ку?»

«Бир жиҳатдан гапинг тўғри, бўтам. Бу Хуросон — боболаримиз ватани. Бизнинг-
да Ватандир-бу. Аммо менинг киндик қоним тўкилган Ватан — Андижондир».

«Ие, мен ҳам ўша ерликман».

«Қора қошларингга қараб кўнғим сезиб эди. Сен киришинг билан Ватан иси
димоғимга уфурди. Шу боис сўзлайвердим».

«Исмингиз нима, отахон?»

«Исмим — Дарбадар».

«Ие, шунақа исм ҳам бўладими?»

«Тўғри, бунақа исм йўқ. Лекин шунақа одамлар бор. Мингтепа деган жойни
биласанми? Жаннатмакон отамнинг киндик қонлари ўша қишлоққа томган. Отам
бир ёшга тўлмай туриб бобомнинг юрак қони шу қишлоқда оққан. Ўруслар Мингтепа
ариқларида инсон қонларини оқизиб, сўнг атроф қишлоқларни адирга ҳайдаганлари-
ни наҳот эшитмаган бўлсанг? Ўзбекларни дарбадар қилиб, уларнинг ўрнига ўруслар-
ни кўчириб олиб келиб «марҳамат, яшанлар!» деганларини ҳам эшитмаганмисан?
Ахир ўша фожиадан «Марҳамат» деган ном хотира бўлиб қолган-ку? Ё Раб, бу не
кўргулик? Дукчи эшонни биларсан балки?»

«Мақтабда ўқиганмиз. Одамларни адаб бойиган киши экан».

«Астафидуллоҳ! Эшон ҳазратларининг ниятлари кўкрак сути каби покиза эди.
Ватанни озод этмоқни ният қилиб эдилар. Жаннатмакон бобом ҳазрат эшоннинг
муридлари бўлган эканлар. Уларнинг исёнини эшитганмисан?»

«Ўқиганмиз. Уч-тўрт соатда бостирилган экан».

«Нима учун шу қадр тез бостирилган? Ўйлаб кўрганмисан?»

«Биз ўқитувчи ўтган дарсга ишонамиз. Ўйламаймиз».

«О, миллат, ҳолингга вой! Сен бир ўйла, бўтам, Эшон ҳазратни фитна, ифво тузоғига
туширганлар. Ўруслар эшон ҳазратдан кўрққанлар. Ҳазратнинг атрофига одамлар
тобора кўп тўпланаверганлар. Яна бир йил кўйиб берилса, Эшон ҳазрат гоят катта кучга
эга бўлур эдилар. Агар жиҳод бир йил кейин бошланганида бу юртда ўрусларнинг уруғи
курур эди. Билиб қўй: миллатни хор қилган ўруслар эмас, ўзимиздан чиққан хоинлар,
ифвогарлар. Ҳазратимни ҳам шулар бадном қилдилар. Буларсиз ўрус ҳеч нимага эриша
олмас эди. Ифвогарлар турк султонида деб ёлғон мактуб тўқидилар. Ҳазрат эшон бунга
ишониб бемаврид жиҳодга кўзғолдилар. Ўзинг ўйла-чи, қурол-яроғсиз ҳам жиҳодга
чиқадими киши? Бобомнинг йўларини отам давом эттирдилар. Мадаминбекка қўши-
либ икки йил жанг қилдилар. Бунда ҳам ўрусларга ифво иш берди. Амирал-муслимин-
нинг муборак бошларини ўз биродарлари узишди... Шундан сўнг юртдан қувилдик.
Қашқарда макон топдик. Ўруснинг болшевиғи Қашқарга етиб келди. Биз эса, бу ерларга
паноҳ излаб келдик. Энди ўрус бу ерларда уруш кўзғади. Кўпчилигимиз тинчлик
истагида Туркияга ёхуд Саудийга жўнашди. Мен қолдим. Жиҳод истаб қолдим. Ўрусдан
қачонгача қочамиз? Ё ҳаёт, ё мамот! Сени дуо қиламан, бўтам, юртга омон-эсон қайтиб
бор. Қайтиб борганин ҳаёлатда юмуқ бўлмиш кўзларингни оч! Дўстларингни ҳам уйғот!
Ватанда беватан яшама! Ватан боғини қуритма. Инсон ўз қони ила сувориб бўлса-да,
Ватан деб аталмиш муаззам боғнинг қуримоғига йўл қўймаслиги лозим, унутма! Миллат
хаста, ўғлонлар эса табибдурлар!»

Шу сўзларни айта туриб худди нафаси сиқилгандай чуқур тин олган эди. Сўнг овозини пастлатгани ҳолда бир байт ўқиб берди:

«Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан миллат,
Бадандан қон олдирғувчи беморсан миллат...»¹

Болаликда шеър ёдлашга ўқуви дуруст бўлган Нуриддин бир эшитишдаёқ бу байтни эслаб қолган, сўнг мағзини чақмоқ учун тез-тез такрорлайдиган бўлиб қолган эди.

Дарбадарнинг тунлари уйғотиб беҳаловат қилғувчи, савол аломати муҳрланган кўзлари билан шуларни гаплашади. Ҳибсхонадаги қисқа суҳбат уч йил бадалида такрорланаверди.

Дарбадар дуо қилди. Лекин юртта қайтиш бахти Нуриддинга насиб этмади. Бир қишлоққа ҳужум қилишганида чидай олмади. Хонадондаги ҳимоясиз аёллар, болаларни отаётган шеригининг бошига қўндоқ билан урди. Сўнг автоматнинг барча ўқларини унинг кўксига бўшатди.

Дарбадарнинг умиди жасади билан биргаликда кўмилди — жаҳолат, ғафлат уйқусидан уйғониши, қуллик тамғасидан қутулиши зарур бўлган йигит Сибирнинг овлоқ ерларида қандайдир одамларга чой дамлаб, хизмат қилиб юрибди. Ўша тун уйғониб, Дарбадарнинг кўзларига рўпара бўлганида шуларни айтди:

«Сиз ғафлатдан уйғон, дедингиз. Қандай уйғонишни эса айтмадингиз».

«Худо сенга ақл, зеҳн берган. Уйла, йўлни топ!»

«Мен бунақа жойларда нима қилай энди?»

«Сен бу жойларда озодликнинг қадрига етасан».

«Мен булар билан бирга бўлишни истамайман».

«Буларнинг миллати йўқ. Сен миллатсиз одамлар билан бирга бўлиб, миллатни қадрланишни ўрганасан...»

Нуриддин одати бўйича Дарбадарнинг кўзларига қараб кўп саволлар берди. Лекин жавоб ололмади. Чунки у Дарбадарнинг кўзи билан эмас, ўзи билан ўзи гаплашарди. Унинг онги эса кўп саволларга жавоб топмоққа ожиз эди.

«Азиз меҳмон»

Дарахт кесишга ижозат берилиб, кераксиз зовур қазииш барҳам топди. Ер юзаси қалин қор билан қопланган кезларда қутилган «азиз меҳмон» — ўғрилар оламида «Мурик» деган янги лақаб олган Слава Галиулин пайдо бўлди. Тенгиз қиш кунлари ҳам барақда биқиб ётмай, ташқарида ёқилган гулхан яқинида ўтиришни хушлар эди. Айниқса, қор бўралаб ёғаётган дамда узоқ ўтирарди. Бундай пайтда баланд тоғ бағрида жойлашган овули ёдига тушиб, юраги эзиларди. Елкаларига бўрқларини ташлаб олган овул оқсоқоллари гулхан атрофида суҳбат қуришарди. Эргашиб чиққан набираларни боболари бўрқка ўраб олишарди. Булар орасида Тенгиз ҳам бўларди. Улар худди халтадан бошларини чиқариб жавдираётган кенгуру болаларига ўхшаб кетишарди. Боболари уларни совуқдан асрамоқчи бўлишарди. Аммо болачалар «кенгуру халтасида» узоқ ўтира олишмасди. Типирчилайвериб, боболарининг жонларига тегаверишгач, «озодликка» чиқишарди. Қорда югуриб-югуриб, думалаб-думалаб ўйнашарди...

Қани ўша озод онлар?... Қани ўша меҳрли боболар?... Қани уларнинг ёмон шамоллардан асрагувчи бўрқлари?... Қани она овул?..

Ана шу ҳислар билан ўтирганида кимдир гулханга яқинлаша бошлади. Озод осмонлардан яйраб-ўйноқлашиб тушиб, то баҳорнинг иссиқ нафасига қадар ястаниб ётмоқни ният қилган қор оғир қадам юкига дош беролмай зорланиб гижирлади. Тенгиз «ким экан бу?» деб ўтирилмади. У «азиз меҳмоннинг шу кезлари келишини кутаётган эди, зийрак зеҳни бу сафар ҳам панд бермади.

«Азиз меҳмон» икки қадам нарида тўхтаб овоз берди:

— Салом, княз!

¹ Абдулла Авлонийдан.

Тенгиз саломга дарров алик олмади. Қўлидаги косов билан гулхандаги ўтинларни титиб қўйгач, орқасига ўтирилди-да:

— Ҳа, Чўмич, келдингми, ўтир, — деди.

Тенгизнинг ўрнидан турмагани, кўришмагани, атрофида хира пашша каби ҳар он гинғиллаб ғашига тегувчи одамни кўргандай энсасининг қотиши сабабсиз эмас эди. «Мурик»нинг хоинлиги хусусидаги маълумот гарчи текшириб, аниқланмаган бўлса-да, унга илтифот кўргазмоққа мутлақо йўл бермасди. Тенгиз ҳеч нарса билмагандай уни илиқ қаршилаши, гапни айлантириши мумкин эди. Лекин буни истамади. Чунки у айёрликка нисбатан тоғликларга хос мағрурликни афзал биларди.

Мурик Тенгизнинг совуқ муомаласидан ажабланмади. Аввало «князь» мартабасидаги бу йигитнинг доврўғини эшитгани билан ўзини энди кўриши. Гарчи «қонундаги ўғри» деган мақомга Тенгиздан аввалроқ етишган бўлса-да, бу оламда етарли даражада ном чиқара олмаган эди. Шундай экан, доврўғли ўғрининг бу қадар беписандлиги табиий бир ҳол бўлмоғи аниқ. Бироқ Мурик бу илтифотсизлик боисини яхши англади. Қамоқ лагерларида махсус топшириқ билан юргани ўғрилар оламига маълумлигини, ўзига «Мурик» деган лақаб тақалганини у билар эди. Бу ишга розилик берганидаёқ оқибатни — ўғрилар оламида лаънатга учрамоғи аниқлигини ҳисобга олган эди. Аммо тарозининг бошқа палласидаги ўлжа қаршисида бу лаънат арзирли гап эмасди. Таъбир жоиз бўлса, «қимор»га жуда катта бойлик тикилган эди. Мурик нафс олдида ожиз қолди — ўзини тўхта олмай «ё ўламан, ё бойиб кетаман», деб таваккал қилди. «Илоҳий туйғулар руҳга ҳаёт берур, ҳайвоний орзулар ҳайвоний ҳисларга қувват берур» деганларидек яхшилик кўчасидан юрмаган бу одамнинг ўзгача қарорга келмоғи мумкин ҳам эмасди.

Мурик Тенгизнинг елкасига кафтини қўйиб, гўё саломлашган бўлди-да, қаршисига ўтиб, гўлача устига ўтирди.

Тенгиз қўлидаги косов билан гулхани яна титиб қўйди. Такдирга тан берганича оҳиста ёниб адо бўлаётган ўтинлар бу титкилашга дош беролмай фарёд чеккандай ҳисобсиз учқунлар сачратдилар: гўё ўлаётган ўтинларнинг безовта руҳлари осмонга сапчигандай бўлди. Бу ҳол узоқ давом этмай, аланга яна ўтинларни ямлаб ютаверди. Унинг мағрур тиллари учқунларни қувалаб юқорига интилди. Аммо ўчган учқунларнинг изларини тополмай тўлғонди.

Бу оламнинг икки фуқароси орасида гулхан ана шундай хунар кўрсатмоқда эди. Тенгиз қутилган меҳмонга қаттиқ тикилди. Мурик эса бу нигоҳни сезмагандай хотиржам ўтирди. Тенгиз ундан кўзларини узмаган ҳолда умрини яшаб бўлган ўтин чўғлари остидан картошкани косовда тортиб олди-да, Мурик томонга сурди. Биттасини ўзи томон тортди. Чўғда пишиб етилган картошкалар пўстлари арчилиб, еб адо қилингунча гап-сўз бўлмади. Ташқаридан кузатган киши буларнинг бирдан бир мақсади гулханда исиниб, картошка ейишдан иборат деб ўйлаши мумкин эди.

— Чўмич, — деди ниҳоят Тенгиз, — сен катта ишлар қилиб юрган одам эдинг. Уйни уришга уриб, роялда ўйнаганинга¹ ҳайронман.

— Атай қилдим бу ишни, — деди Мурик хотиржам тарзда. — Олдинроқ зўр бир ишни дўндириб қўйган эдим. «Иш» босди-босди бўлгунча озгина саёҳат қилиб кела қолай, дедим. Бир хунаса билмай туриб гап тарқатиб юборибди. Князь, сен ақли одамсан, ҳар қанақа гапларга ишонаверма. Мен номига иснод келтирадиган қанжиқлардан эмасман.

— Сен иснодга қолиб бўлгансан, Чўмич.

— Бир хунасанинг сассиқ иғвоси билан иснодга қолавераманми?

— Хунасанинг иғвоси... дегин. Яхши. Унда Гобелян билан нима учун учрашдинг? Сенинг ишинг район прокуроридан нарига ўтмайдиган эди. СССР прокуратурасида нима қилиб юрибсан?

Мурик бу саволдан гангимади. Бироқ, жавоб қайтаришга ҳам шошилмади. Бошини эгиб, совуқда эти жунжиккандай бўлиб, кафтларини гулханга тутди.

— Айтсам, ишонмайсан, — деди у шу ҳолатда. — Бир шилта ишга аралаштирмоқчи бўлишди.

— Қанақа шилта иш экан?

— Икки йил олдин бир «товуққа» бориб юрардим. Ўшани ўлдириб кетишибди.

— Қанақасига қутилдинг?

¹ Аслан: «Сыграть на рояле» — Яъни «бармоқ изларини қолдирмоқ» маъносида.

— Алиби! Ўша куни мен Чоржўйда эдим. Қариндошларникига тўйга борувдим. Нафсим бузуқлик қилиб кўп еворибман. Ичбуруқ бўлиб тўрт кун касалхонада ётдим.

— Гобелян ишондимми шу баҳонангга?

— Нега ишонмасин?

— Ё Гобелян аҳмоқ, ё сен. Ёки... мен.

— Нега... ахир...

— Муриқжан... — Тенгиз бу сўзни армани лаҳжасида, эркалаш оҳангида айтди, — Муриқжан... Сен айтган шилта иш билан МУР шуғулланяпти. Гобеляннинг иши бошқа. Ўзбекистоннинг тит-питини чиқариб юрган одам бир шилта ишни деб бир шилта ўғри билан коняк ичарканми?

— Коняк ичганим йўқ.

— Сен кулоққа лағмон осма, Муриқ. Сенинг тақдиринг ҳал этилган. Гобеляннинг хонасидан чиқишингда ўзингга ўзинг ҳукм ўқигансан. Агар юрагингда бир томчигина ҳалол ўғрининг қонидан қолган бўлса ҳам ҳукми ўзинг ижро этишинг керак. Ўзингни ўлдирсанг, яхши ном билан кетасан. Биз ўлдирсак «қанжиқ» деган ном кафанинг бўлади. Бошқа йўлинг йўқ, Муриқжан.

— Княз, иккита йўл бор жойда учинчиси ҳам топилади. Менга имкон бер.

— Гобелян нима деди сенга?

— Бу гап иккимизнинг орамизда қолиши керак, княз. Бу жуда нозик масала.

— Сен менга шарт қўйма. Гап шу ерда қоладими, ё телетайпга қўяманми, ўзим ҳал қиламан.

— Яхши, княз. Мен сенинг ақлинга ишонаман. Гобелян аввалига мени ўша шилта иш билан кўрқитмоқчи бўлди, ишон. Кейин бир таклиф айтди. «Яқинда катта «ов» бўлади. Атрофинга ишончли ўғриларни тўпла. Агар шартимизга кўнишса, ҳам озод бўлишади, ҳам бойиб кетишади. Вазифа қойилмақом қилиб бажарилса, то ўлгунларича уларга тегмаймиз», деди.

— Қанақа вазифа? Қанақа «ов»?

— Унисини аниқ айтмади. Гапининг мазмунига қараганда «ов» Ўрта Осиёда бўлиши керак. Вазифамиз — галва чиқариб бериш бўлади. Қолганини ўзлари эплашади.

— Яхши вазифа олибсан... Демак, сен ўғриларни эмас, қанжиқларни тўплашинг керак экан. Сен мени қанжиқ деб юрармидинг?

— Княз, ундай дема. Сен мен ҳурмат қилувчи энг буюк ўғрилардан бирисан. Улар бизга яхши иш таклиф қилишди. Эвазига умрбод эркинлик...

— Ҳукуматнинг ҳар қандай ишига ёрдам бериш қанжиқлик эканини унутибсан, Муриқ!

— Бу алоҳида бир имконият, княз. Ўғрилар оламига катта фойда келтиради.

— Фақат иснод келтиради.

— Яхши, княз. Мен бу таклифни фақат сенга айтдим. Агар сен буни қанжиқлик деб ҳисобласанг, майли, мен ҳам бу ишга қўл урмайман. Икки йилни эплаштириб, тинчгина юравераман.

— Шундай қил: тинч юравер, — Тенгиз шундай деб заҳарҳанда илжайди.

Муриқ суҳбат якунига еганини англаб, ўрнидан туриб нари кетгач, Тенгиз у ўтирган томонга қараб тупурди. Унинг тупуги гулханнынг оловли бағрини ёриб ўтолмади — манзилга етолмади.

Гулхандан узоқлашаётган Муриқ «Князни ишонтирдим», деб енгил тортиб янглишган эди. Тенгиз у ўйлаган даражада бефаҳм эмасди. Гобеляннинг асл мақсади унга ҳозирча аниқ бўлмаса-да, Муриқка «катта ов»ни ваъда қилганига ишонмади. Ишонмаслигига бир қанча сабаблар мавжуд эди. Агар чиндан ҳам катта «ов» бўлса, буни аллақандай «Чўмич»га қўйиб бермайди. Бу ёқда Арутунян, Нерсесян, яна аллақанча наҳанг балиқлар турганида бу итбалиққа бало борми? Гобелян ўзининг «ян»ларини ишга солмадими, демак, «ов» катта эмас. Ёмон ном чиқаришга арзимамайди. Бу бирламчи сабаб. Иккиламчиси — прокуратура жанжал чиқариш билан шуғулланмайди. Тенгиз Муриқ билдирган ишдан исқирт бир сиёсат ҳиди анқиётганини сезди. Демак, Муриқ Гобеляндан ташқарида яна бир киши билан учрашган. «Аммо ким билан, қаерда? Агар уч ҳарфлиларга аралашган бўлса, иш жиддий, — деб ўйлади Тенгиз. — «Ов» балки уларнинг режасидир? Унда Гобелян нима деган бу қанжиққа?» Муаммо ботқоғига ботаётган Тенгиз косовни жаҳл билан бир-икки гулхан бағрига санчди. Ўтинларни оҳистагина ямлаб ютаётган гулхан алангаси норизо ҳолда бир тўлғонди-ю, яна юмушини давом эттирди.

Баракнинг дарчасидан хожасини кузатиб ўтирган Пачоқбурун кутилган меҳмон узоқлашгач, ўрнидан турди-да, елкасига пахталигини илиб, ташқарига, чиқди. Гулхан томон борсамми ё йўқми, деган ўйда бир неча нафас турди-да, сўнг «бирон амри бордир», деган ўйда хожаси томон юрди.

Тенгиз рўпарасидаги гўлачага ўтирган Пачоқбурунга бир қараб олди-ю, индамади. Гапириш ўрнига амри бажо этмоқни афзал билувчи Пачоқбурун бекорга қараб ўтирмаганини билдириб қўйиш учун сўз айтди:

— Жмура¹, — деди у сўнг овозини баладлатиб қайтарди: — жмура! — сўзига хожаси томонидан эътибор бўлмагач, қўшимча қилди: — елканларини поралаб ташлаш² керак.

Тенгиз унинг бу ҳукмини эшитиб, унга ўқрайиб қаради.

— Оғзингни юм!³ — Тенгиз шундай деб чирт этиб тупурди-да, «Биковатий»⁴ деб минғирлаб қўйди. Тенгиз бу «унвоини» тез-тез ишлатарди. Овоз чиқариб айтган маҳаллари ҳам кўп бўларди. Бу қамоқ лагерига келиб, «тахт»га ўтирган онда Пачоқбурунни «хос навкарлик»ка тавсия этаётган Қўтос «ўзи биковатий бўлгани билан ишимизга садоқати зўр», деб таърифлаган эди. Тенгиз таърифнинг иккинчи қисмини қўйиб, биринчи бўлагига эътиборини қаратган эди. Баъзан шундай тўнкага рўпара бўлгани учун тақдирдан нолиб қоларди. Аммо тур деса туриб, ўлдир деса, ўлдириб келувчи одамнинг онг даражаси бундан ортиқ юқори бўлмаслигини билгани учун ҳам чидар эди.

Пачоқбуруннинг ҳозир рўпарага келиб ўтириши ёқмади, гашига тегди.

— Сен «жучо»ларга тайинла, бундан узоқроқ юришсин. Аммо ҳар бир қадамини кузатишсин. Айтиб қўй, ким бунга яқинлашса, трамвайга қўйилади.

— Хўп, — деди Пачоқбурун мутелик билан.

— Гапимни эшитдингми?! — деди Тенгиз зардали оҳангда.

— Эшитдим. Ҳаммасига айтаман.

— Эшитган бўласанг, тухум босиб ўтирмай, тур ўрнингдан!

Пачоқбурун келиб ўтиргани хожасига ёқмаганини англаб, ўрнидан турди-ю, барак томон юрди. Остона ҳатлай деганда орқадан овоз келди:

— Менга Ҳамзатни топиб кел!

Амрга итоат этмоққа одатланган Пачоқбурун остона ҳатламай, елкасидаги пахталигини кийди-да, дарахт кесаётганлар томон юрди. Дарахт арралаётган Нуриддинга яқинлашиб, одатига хилоф қилмаган тарзда «Бу ёққа юр», деб тўнғилади-ю, изига қайтди. У амрга сўзсиз итоат этилмоғига ишонгани учун ҳам «келяштимикин?» деган хаёлда орқасига қараб ҳам қўймади. Пачоқбуруннинг ким эканини яхши билган назоратчи аррани қўйиб, унга эргашган Нуриддиндан «қаёққа кетяпсан» деб сўрамади ҳам.

Нуриддин гулханга яқинлашиб, салом берди. Тенгиз саломга алик олгач, рўпарадаги гўлача томон имлаб «ўтир» деди. Нуриддин ўтиргач, косовнинг учи билан чўғни титиб, орасидаги картошкани у томон сурди. Биттасини ўзи олиб, совутиш учун у кафтидан бу кафтига отиб ўйнади.

— Мусулмоннинг афзал томони нимада, биласанми? — деб сўради у картошка пўстлоғини арчаётиб.

Нуриддин «билмайман, ўзингиз айта қолинг», дегандай унга қараб, елка қисиб қўйди.

— Афзаллиги шундаки, мусулмон ҳамиша бошқаларга яхшилик тилайди. Мана, сен менга соғлиқ тилаб яқинлашдинг. Мен эсам сенга сихатлик билан бирга оллоҳнинг раҳматини сўрадим. «Бу ўғри бунақа гапларни қаердан билади?» деб ҳайрон бўляпсанми? Мен бобомдан эшитганман бу гапларни. Менинг фожиам нимада, биласанми? Чин мусулмон бўла олмаганимда. Бобомнинг чизигидан чиқмаганимда бу ерда картошка еб ўтирмас эдим.

— Энди афсусланияпсизми?

— Афсусланишимдан фойда йўқ. Бу ҳам дунёнинг бир синови-да. Ўлмасам яна Худони таниш йўлига ўтарман. Лекин... унда кеч бўлиб қолиши мумкин. Фиръавни эшитганмисан?

¹ «Қанжиқ» дегани.

² Бесоқолбозлик назарда тутялпти. ³ Аслан: «Закрой поддувало», ёки «Привяжи метлу». ⁴ Ақлсиз, тўнка дегани.

⁵ Ёш ўғрилар.

Нуриддин «йўқ» деб бош чайқади.

— Ҳа, эшитмагансан. Қадимда Миср подшоси бўлган. Ўзини Худо деб билган экан. Ўша аҳмоқ Мусо пайғамбарни қувиб бораётганда сувга чўккан экан. Ўлаётиб «бўлди, Худони танидим», деганида Худо ҳам «Энди кеч!» деган экан. Бу жуда кучли фалсафа, Ҳамзат! Ҳаётда кечикмаслик муҳим, жуда муҳим!

— Кечикмаслик учун ҳозирдан бошласангиз-чи?

— Ҳозирдан? — Тенгиз унга қараб жилмайди. — Ҳозир йўл йўқ... Ҳамзат, бир янги одам келди. Сен у билан гаплашибсан. Кимлигини биласанми?

— Йўқ, ўзи келиб гап бошлади.

— Нима дейди?

— «Бизлар мусулмон фарзандларимиз, бир-биримизни қўллаб-қувватлайлик», деди.

— Ўша тўққиз қайтган мусулмон бўлиб қолибдими? Билиб қўй, у бир мараз! Ундан нарироқ юр. Аммо ҳаракатини кўздан қочирма.

— Ким ўзи у?

— Вақти келса билиб оласан, — Тенгиз шундай деб ўрнидан турди-да, барак томон юрди. Нуриддин эса изига қайтди.

Осмон узоқ

Бу одамнинг гаплари Турсуналига мойдек ёқди.

«Мен қамалавериб пишиб кетганман. Сенда мусулмон, менда мусулмон. Бир-биримизни суяб юрмасак, бу ҳаромилар бизни еб-да юборишади. Земляк, яхши одамлигингни қора кўзларинг айтиб турибди. Унча-мунча одамга сўзимни ўтказа оламан, қамокларнинг тупроғини бекорга яламаганман. Сен менга суянавер...» Бунақа ёқимли гапларни ўзига яқин олиб юрган Нуриддиндан ҳам эшитмаган эди. «Кўзлари совуқ бўлса ҳам Худо кўнглига яхшилик солибди. Худо менинг раҳимини еганга ўхшайди», деб ўйлади у. Қамокхоналар тупроғини ялайвериб тўйиб кетган бу «меҳрибон»нинг кўнгли нима учун ийиб кетганини у яна уч-тўрт кундан кейин билади. Ҳозир эса... Худого шукр қилади... «Худо тавбамни қабул этди», деб кўнгли таскин топади. У қўлларига кишан солингандан бошлаб Худони тилдан қўймайди. Дам тавба, дам муножот қилади. «Гуноҳим бўлса кечир», дейди. Ҳа, айнан шу сўзлар учади тилидан. «Ё яратган Эгам, мен гуноҳқор бандангман, билиб-билмай қилган гуноҳларимни кечир», демайди. «Гуноҳим бўлса кечир», дейди. Ҳаром-хариш юриб, еб-ичганларини гуноҳ эмас, одатий яшаш тарзи деб билади. Зино қилаётган пайтда Худони эсламаган эди. Қўлларига кишан тушиши билан ёдга олди. «Шайтон васвасаларидан қутқар», деб сўрамаган эди, «қамокдан қутқариб ол» деб нолаар қилди. Бировларнинг ҳаққини еганида бу дунёнинг ҳисоб-китобли эканини унутган эди, қамок зиндонда хотирлади. «Нафс балоларидан қутқар» деб сўрамаган эди, «зиндон азобларидан қутқар», деб фарёдлар қилди. Емоқнинг қусмоғи борлигини билмагандай юрди, тепки зарбидан қайт қилганида бу ҳақиқатни англагандай бўлди. «Нафсимни ўлдир», деб сўрамаган эди, «Ўзимни ўлдирма», деб таваллолар қилди.

Банданинг ҳоли шу: гўё у ёки бу ишнинг гуноҳ эканини билмагандай юраверади. Боши деворга урилиб, зарба туфайли кўзларидан учқунлар сачраганида Тангрини эслайди. Сўнг «гуноҳларим бўлса кечир», дейди. Шундай дегани ҳам катта гап. Баян «Э Худойим, қайси гуноҳларим учун мени бунчалик қийнайсан?» деб зорланиб ҳам қўяди. «Ҳаромдан сақлансам эдим, нафсимни тия олсам эдим, бунчалар хорликка йўлиқмас эдим», деб ўзини айбламайди. Билъакс, «Фалончи мендан кўпроқ еган эди, бегона тўшакларни мендан кўра кўпроқ гуллатган эди. У ялло қилиб юрибди, мен эсам бунда хорман», деб Худони адолатсизликда айблаб ҳам қўяди. Ҳар бир одам ўз амалининг асири эканига эса фаҳми етмайди.

Дунё бамисли бирданига кўқариб тезда қуриган далага ўхшашини, эҳтиётсизлик қилинса бу манзара кишини алдаб қўяжagini, алдангач эса, бир куни ҳаёти сарғайиб сўла бошлагач, маъюс ва ғамгин бўлажagini англамайди. Дунёни фоҳишанинг қучоғидай тотли деб ўйлайди. Дунёнинг ботқоқ юзасини қоплаган ўтлоққа ўхшашини, ўйламай ташланган ҳар бир қадам ботқоққа ботиражаги мумкинлигини фаҳм этмайди.

Турсунали шундай бандалардан бири. У марҳамат сўраб Худого кўп ёлборади.

Аммо иймон калимаси билан юшмаган тилдан учган бу ёлборишлар қабул бўлармикин, валлоҳи аълам?! Инсонларни саодатга эриштирувчи ягона нарса — иймондир. Бани Одам ҳар қандай ёмонликни фақат иймон билангина енгажagini ва ҳар бир зафарга фақат иймон билан эришажagini англаб етмоқ шу қадар мушкулми? Дунё тулпашга етган ақл бу ҳақиқатни тушунишга келганда қосирлик қиларми? Ёки буни фаҳм эта олмасликка қалбларнинг муҳрлангани сабабми экан?

Турсунали бир муттаҳамнинг алдов сўзларига маҳлиё бўлиб «Худо менга марҳамат қилди», деб ўтирибди. Нодон банда билмайдики, бу одамнинг рўпара бўлгани — гуноҳларига яраша ваъда қилинган ажрларнинг давомидир. «Гуноҳим нима эди?» деб йиғлатадиган дақиқаларнинг дебочасидир.

Тангрининг марҳаматига эришмоқ осон эди. Нафсни тиймоққа куч топса, сабр эта олса, кунни шукур билан ўтказса бас эди. Бу унга оғир туюлиб, янада машаққатлироқ, азоб оролига етакловчи йўлни танлади. Ҳамонки шу орол насиб этган экан, ўзи пиширган ошни ичмоқдан ўзга чораси йўқдир!

Турсунали Муриқнинг ширин сўзларига маст бўлиб ўтирганида пастдаги каравотда ётувчи «қўшни»си беҳосдан «Аблаҳ, қанжиқ!» деб қичқириб юборди. Сўнг қўлидаги мактубни пора-пора қилиб йиртди. Кейин эса, дуч келган нарсани тортқилаб, иритаверди. Бунга ҳам қаноат қилмай каравотни маҳкам чангаллаганича силкита бошлади. Атрофдагилар «ҳай-ҳай»лаб ушлаб қолишмаганида Турсуналининг тепадан ерга кулаши аниқ эди.

Чорасиз одам жойига ўтириб йиғлай бошлади. Дунёдаги энг аянчли нарса балки эркакнинг йиғлашидир. Қамоқ лагерларида эса, учраб тургани учунми, аянчли туюлмайди. Кундузлари буталар панасида, тунлари эса ёстиққа ҳасратларини тўккан тарзда йиғлаш одатий ҳол. Лекин бу чорасиз одам каби ҳўнграб, елкалари силкиниш даражасида йиғламоқ камёб ҳодиса. Шу сабабли ҳам «Нима бўлди, нега додлаяпсан?» деб сўрагувчилар топилди. Чорасиз одам аввалига қўл силтаб қўйиб, жавоб бермади. Дам ўтмай кўз ёши дарёси куриб, ҳасрат денгизи эса тоша бошлагач, дардини айтди:

— Хотиним мендан ажралибди. Аблаҳ, қанжиқ! Ахир мен уни севардим. Мен уни деб ўтирибман бу ерда. Одамни мен босмаганман. Рудда унинг падарлаънати укаси эди. Машинамни яширинча олиб чиққан экан, ҳайвон! Хотиним «ёлғиз укамни қутқариб қолинг», деб ялинса, мен лақма бўйнимга олиб ўтирибман.

— Укаси ёлғизмиди?

Чорасиз одамнинг талвасасини энсаси қотган тарзда кузатаётган Қўтос шундай деб унга яқинлашди.

— Ҳа, биттагина укаси бор эди.

— Эри-чи? Эри нечта эди?

— Тушунмадим, ўртоқ, бу нима деганингиз?

— Укаси битта, аммо эри битта эмас экан, демоқчиман.

— Ундай деманг, биз бир-биримизни севар эдик.

— Бурнингни арт! Ҳе, мишиқи! — Қўтос шундай деб ҳеч бир қутилмаганда тарсаки тортиб юборди. Зарбнинг зўридан чорасиз одам ёнбошлаб қолди. Тарсакидан қаноатланмаган Қўтос унга қараб тушурди.

— Сен ҳам эркакман, деб юрибсанми? Бир-бирини севар эмиш! Билиб қўй, «севгилим!» деб қучоқлаганида ҳаёлида сен эмас, кетворган ўйнаши туради. Ҳезалак! Хотинларни сенга ўхшаган ҳезалаклар бузади. Эплаш қўлларингдан келмаса нима қиласанлар уйланиб?! Шу ҳолларингга яна кўнгилларинг бегоналарни ҳам тусайди. Сен ҳам борармидинг бегонага? — Юзини силаб ўтирган чорасиз одам индамади. — Борардинг. Бегона билан ўпишаётганинда хотинчанг ҳам бегона билан айшини сурарди. Сенларнинг ҳаётинг мана шунақа ахлат. Хотининг сени қўйган бўлса нима бўпти? Бу ерда ўлиб кетмасанг, чиқиб, бошқасини топасан. Юзта эр кўриб тўймаган шилта бир ишваси билан кўзингга қиздек кўринадию, тамом унга уйланасан. Бир-бирларингни севиб юраверасанлар. — Қўтос шундай деб чорасиз одамнинг оёғига тепди-да, сўкинганича нари кетди. Солиқни вақтида тўламаган маҳбуснинг масаласини ҳал қилишга кирган Қўтос ишни пишитиб, чиқиб кетгунича биров лом-мим демади.

Бу ердаги бемаъниликларга, бекордан бекорга сўкишлару уришларга кўникиб қолган Турсунали чорасиз одамнинг калтаклангани боисини тушунмади. Ҳар қандай шароитда ҳам ўзини четта олиш тинч ҳаётни таъминлаяжagini англаб етган Турсун-

али яна жойига чиқиб ёнбошлади. Чорасиз одам эса йиғламсираб, ўзича бир нималар деб ўтираверди. Унга дардкаш топилмади. Олам-олам дардни елкаларида ортмоқлаб юрган одамларга бегона дарднинг ҳожати бор эканми? Шулар каби Турсунали ҳам ўз дардининг асири эди. Ҳозирги воқеа сабаб бўлиб, кўз олдига хотини келди. Шу пайтга қадар «хотиним мен билан ажралиши мумкин», деган фикр хаёлига келмаган эди. Одатда эр хотинни қўйгувчи эди. Хотин «жавобимни беринг», деб сўрагувчи, эр жаноблари эса, ҳушларига келса талоқ хатини бергувчи эдилар. Ажиб замоннинг ажиб қонуларини қарангки, энди хотин эрни қўядиган бўлибди. Яна «қамокдаги эримни қўйдим», деса, қонун ҳам «хўп» деяверар экан. Турсунали шунисига беш кетмади. Ҳозир қафтларини болиш қилиб шифтга тикилиб ётар экан, «Битта аҳмоқнинг гапига кириб, Матлуба ҳам ажралишса-я?!» деган фикр хаёлига урилиб, даҳшатдан сапчиб кетаёзди. Даврини суриб юрган кезларида хотини «жавобимни беринг» деб қолса, кўп ҳам таранг қилмаган бўларди. Матлуба баъзан нолиб қолса, «Чидасанг шу, чидамасанг тўрт томонинг Тошкент» деб ажралишга шаъма қиларди. Ҳозир эса, «ажралиш» деган сўз уни даҳшатга солди. «Йўқ, ажрашадиган бўлса ўйнаш билан тутганда ташлаб кетарди. У мени яхши кўради», деб ўзига ўзи тасалли берди. «Яхши кўради...» — «Биз бир-биримизни севардик...» — «Билиб қўй, «севгим!» деб кучоқлаганингда хаёлида сен эмас, кетворган ўйнаши туради!..» — «Бегона билан ўпишаётганингда хотинчанг ҳам бегона билан айшини суради...»

Бу гапларни эслаб, Турсуналининг юраги увишди. Шу пайтга қадар хотини бегона эркак билан дон олишмоғи мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. «У ҳам тирик жон, унда ҳам нафс бор. Шайтон уни ҳам васвасага солади», деган фикрдан узоқ эди. «Ўйнаш билан нафсни қондириш эркакка ярашади. Хотин ўз эрига садоқатли бўлмоғи шарт!» — Турсуналининг бу соҳадаги фалсафаси шундан иборат. У ўзининг бузуқлигини хиёнат деб ҳисобламаган, агар биров унга «бу қилигинг оила деб аталмиш оппоқ, покиза дастурхон устида балчиққа ботган оёқлар билан юришдир», деса, захарли жилмайиб «Бу йигит учун айб эмас, йигит кишига қирқта хотин оз», деб қўйган бўларди. Агар ўша одам «Бир жувонга қирқ эркак оз», десами, «Жинни экансан!» деб сўкиб бериши аниқ эди.

«Бегона билан ўйнашаётганингда хотинчанг ҳам...»

«Йўқ, — деди Турсунали ўзига ўзи, — Матлуба бунақа ҳаромдан ҳазар қилади...»

«Ҳаромми бу иш? Сен ўзинг нима учун ҳазар қилмадинг?»

Кимдир шундай деб қулоғи остида пичирлагандай бўлди.

Ғойибдан берилган бу саволга жавоб қайтара олмади. Чунки ҳаромдан нима учун ҳазар қилмаганини ўзи ҳам билмас эди. Шаҳарга тушган кезлари маишат қилган дамларида кўз сузиб турувчи офатижонлар устидан пул сочган онларида буларнинг фоҳиша эканини, кечагина ёки бир соатгина муқаддам бошқа бир эркак кўнглини овлаганини, эртага ёки бир неча соатдан сўнг бу аҳвол такрорланаяганини, унга «жонгинам» деб чўччаяётган лаблар ўнлаб ва юзлаб эркакка ишва қилгани ва қилажанини ўйламас эди. Нафсни қондиришдан ўзга нарсани билмас эди. То захмга чалингунига қадар пала-партиш юрди. Сўнг танлайдиган бўлди. Танлагани қурсин! Пул эвазига ўзини сотувчи аёлнинг яхши-ёмони, тозасию ифлоси бўларканми?! Оқ ит билан қора итнинг фарқи бўлмаганидек, буларда фарқ йўқлиги, барчаси «фоҳиша», «бузуқ», «шилта»... каби «унвонлар» билан хорланишини унинг оқсоқ фаҳми идрок қила олмас эди.

Иштони йўқнинг ҳадиги чўпдан, деганларидек, ўзи ботқоққа ботгани ҳолда, покиза одамнинг этаги лой эмасмикин, деб гумонсираши қизиқ. «Йўқ, бегона яқинлашмоққа ҳаққи йўқ!» деб ҳукм чиқармоғи ундан-да қизиқ. Уйдаги покиза тўшакка ўйнашини бошлашдан ҳазар қилмаган одам «ҳаромдан ҳазар қилиш» ҳудусида ўйлагани янада қизикроқ.

Хотинининг кўрпа-тўшакларни куйдириб ташлаганини билиб, «бунақа аҳмоқ хотин дунёда ягона бўлса керак», деб ўйлаган эди. Ҳозир ўша воқеани эслаб, юраги увишди. «Бу маллавойнинг хотини бошқа. Матлуба ҳаромдан ҳазар қилади», деган фикри қатъийлашди. Соғинган қалбига бир илиқлик югургилади. Аммо... бу қалбнинг тўри Нафисага бўшатиб берилган эди. Манфий ва мусбат булут парчалари яқинлашганида яшин чақнагани мисол юраги бир санчди. Ҳаромга ўрганган кўнгилик покиза ҳисларга ўрин бермоқни ихтиёр қилмади. Нафс тарозисининг Нафиса турган палласи босиб кетаверди.

Қўтоснинг ҳозирги гапига қадар хотинини гумон қилмаган, бировдан қизганмаган

эди. Бироқ... Нафисани қизғанарди. Уни дўстига «ошириб» юборганидан кейин ҳам, ҳатто ошнасидан ҳам қизғанадиган бўлди. Самандар оғушида ишва қилаётган Нафиса кўз олдига келса баданига муз югурарди.

Райком тахтини эгаллаш учун йўл очилганида «ўйнаш ҳақидаги маълумот тўғаноқ бўлиши мумкин», деган огоҳлантиришдан сўнг Нафисани дўстига «узатган» эди. «Ги-лам сотсанг қўшинингга сот, бир чеккасида ўзинг ўтирасан», деганлари шу-да! Хотиндан куйган Самандар хотинидан ажрашиб дўстига арзи ҳол қилганида Турсунали кулайи фурсат келганини фаҳмлаб, кайфи ошиб чулдираб қолган ошнасига Нафисани рўпара қилди. Нафиса йиғлади, таранг қилди, сўнг тайинли бир эрга, яна тўғри Москва билан гаплашадиган олим эрга эга бўлишини англагач, кўнди. Самандар эрталаб бир қизнинг «қизлик номусига» тегиб қўйганини билиб, қўрқиб кетди. Қўрқитишмаса ҳам бу гўзал жувонга уйланишга жон-жон деб кўнаверарди. Хуллас, «гилам қўшнига сотилди», «бир чеккасида роҳат қилиб ўтирмақ» эса давом этди. Бироқ, «гилам эгаси нима учун гиламда ўтиради?» деган ҳасад қалбини ёндираверди. Аслида «гиламни» сотмаса ҳам бўларкан. Райкомга олиб боради, деб фараз қилинган йўл алдамчи экан, чиройли жилава қилаётган бу йўл бирдан қоронғулашди-ю, тахтта эмас, зиндонга рўпара қилди...

Битта қозонда икки қўчқорнинг калласи қайнамайди, деганлари балки муболагадир. Қозон катта бўлса, ўнта калла ҳам қайнар. Аммо битта юрак икки аёлга бир хилда меҳр-муҳаббат бера олмаслиги аниқ. У қалбини хотини Матлубага тўлиқ бўшатиб беришни истаса ҳам, ҳаромлик булоғидан сув ичишга кўниккан нафс талвасага тушиб, Нафисани унутишга йўл қўймайди. «Матлубадан нима кўрдинг? Тўғри, аввалига тотли эди, кейин чайнаб ташланган туршакнинг ўзи бўлди-қолди. Эгов эмасмиди у? Ҳар куни умрни эговламас эдимиз? — дер эди нафс балоси. — Нафисачи? Бу дунёнинг лаззатини ким берди? Нафиса! Нафиса бор жойда жаннатни орзу қилишнинг ўзи кулгили эмасми? Мингта Матлубани тўпласанг биттагина Нафисанинг тўшақдаги тўлғонишига етмайди...» Шундан сўнг кўзларини юмиб, ўзини Нафисанинг кучоғида кўрарди. Ҳаммасини унутарди: аҳли аёли, фарзандларини ҳам, Худонинг балоларига учраганини ҳам, бундаги азобларни ҳам...

Шундай бўлиб келган эди. Ҳозир, хотинидан тириклайин ажралиб, пиқиллаб ўтирган нотавоннинг аламли ноласи уни сергак торттирди.

«Бу азоблардан қутулиб боргач, сени кутиб оладиган ким? Матлуба! Болаларинг!.. Сен улардан бошқа яна кимга кераксан? Ҳеч кимга! Қариганингда шулар асқотади. Сенга бир бурда нонни шу фарзандлар беради. Ўлганингда шулар олиб бориб кўмади. Сендан бошқа эр бўлганида сабр-тоқати учун Матлубага ҳайкал кўярди...» Нафс пинакка кетган пайтларда ожиз виждоннинг пичирлаб айтган бу сўзлари энди сал қувватга киргандек бўлди. Аммо фалакнинг гардиши бир айланиб, «Мулла Турсунали, биз хато қилибмиз. Сиз айбсиз экансиз, озодсиз», дейилсами, қанот чиқариб уйга учарди. Учардию... икки-уч ҳафтада яна нафс қурғур Нафисаси сари етаклаб борармиди...

«Эй Одам фарзанди! Мен Аллоҳдурман. Бандаларни ўз қудратим билан яратдим, бас, кимларгадир яхшилик ирода қилиб яхши хулқни бериб қўяман. Кимларгадир ёмонлик бўлишни ирода қилсам, унга ёмон хулқни бераман», дейилуви бесабаб эмас. Аммо Одам боласига туғилганидаёқ ёмон хулқ берилмас, валлоҳи аълам. Бу ҳол шайтонга майлини берганларгагина насиб этгувчи. Дерларким, агар Одам боласи учун иш улуғ мартаба, иш ҳақи эса арзимас даражада бўлса, унинг олижаноби меҳнатдир, аниқроқ баён этилса — бу меҳнатни яратгувчиси Тангридир. Агарчи У учун иш иккинчи ёки қуйроқ даражада, иш ҳақи эса муҳимроқ ёки олийроқ мартабада экан, демак У иш ҳақининг қулидир. Иш ҳақининг хожаси эса шайтон экан, шайтонларнинг ҳам энг тубани экан. Ёшлик чоғларидаёқ ана шу энг тубан шайтонга муҳаббат қўйган Турсуналига яна қандайин хулқ насиб этмоғи мумкин эди? Зулмининг ҳар туридан тотиб кўраётган бандага бу ҳақиқатни англамоғи учун яна қанча муҳлат керак, яна қанча синовлар даркор?

«Хотиним менга вафо қилармикан ёки йўқми?» деган хавотир билан уйкута кетган Турсуналини яна бир зулм ўз кучоғига олмоққа ҳозирланар эди.

«Сенда мусулманин, менда мусулманин...» деган гаплари билан Турсуналининг меҳрини қозонган «меҳрибон» тушлик чоғида унга яқинлашди. Кулимсираб келаётган Муриқни Турсунали ўрнидан туриб қарши олди. Замоннинг ҳукмини қарангки, илгарилари фақатгина ўзидан устунлар билангина ўрнидан туриб саломлашадиган,

юқори лавозимдагилар телефон қилишадиган бўлса, овозларини эшитибоқ ўрндан тура қулуқ қилганича гаплашадиган одам энди бир тубан ўғридан эҳтиромини дариф тутмаса...

Турсуналини елкасидан қучган Мурик «Земляк, аҳволлар ничук? Орқамдан юр, муҳим гап бор», деб пичирлаб, атрофга аланглаб олгач, бутазор томон бошлади. Турсунали ҳам беихтиёр равишда аланглаб қўйиб, унга эргашди. Қор босган бутазорда юриш оғир эди. Шундай бўлса ҳам Турсунали таканинг изидан борувчи нодон қўй сингари эргашаверди. «Гапингни шу ерда айтавер», демади. «Тенгиз эплай олмаётган ишни балки шу қойиллатар, мени ошхонага жойлаб қўяр», деган умидли ўй бўйнига сиртмоқ бўлиб тушган, сиртмоқ учи эса Муриқнинг қўлида эди.

Мурик кутилмаганда тўхтаб, орқасига ўтирилади.

— Қалай, земляк, қизишиб олдингми? — деди у тиржайиб.

— Ҳа... энди... — деди Турсунали нима дейишни билмай.

— Сен золотой одамга ўхшайсан, земляк, сени бик яхши кўриб қолдим, — Мурик шундай деб отини эркалаган чавандоз каби Турсуналининг юзига енгил шапатилади.

Бу қилиқ Турсуналига эриш туюлиб тисарилди.

— Земляк, сен золотой одам экансан, — деб такрорлади Мурик унга қаттиқ тикилиб. — Сенинг ёрдаминг керак. Агар ёрдам қилмасанг бир одам хор бўлиб ўлиб кетиши мумкин.

— Мен... кимга... қандай ёрдам қилишим мумкин? — деб ажабланди Турсунали.

— Арзимас ёрдам... тўртта ёки бештагина сўз айтсанг кифоя.

— Қанақа сўз?

— Қандай сўз дейсанми? — Мурик шундай деб унинг юзига яна енгил шапати урди. Бу сафар орқасига тисарилишга улгурмади. Шапатиланган панжа уни кекирдагидан олди. — Земляк, менинг бир ошнамга пул керак. Бўлмаса ўлади.

— Менда пул йўқ, — деди Турсунали унинг қўлига ёпишиб. Шу онда Мурик тиззаси билан унинг нозик ерига тепиб, букчайтириб қўйди. Сўнг ихранаётган ўлжасининг ўзига келишини кутиб, сигарет тутатди. — Земляк, бу ерда пулинг йўқлигини биламан. Аммо уйингда анча пулинг қолган. Беркиттан ерингни шу пайтгача ўзингдан бошқа ҳеч ким билмас эди. Энди бу сирга иккаламиз эгалик қиламиз. Мен ўғил болача иш тутаман: ҳаммасини олмаيمان, ярмиси ўзингга қолади. Ўзингни қийнамай қаерга яширганингни айт. Ҳозир билмасдан тиззам тегиб кетди. Билиб тепсам, ёмонроқ бўлади. Қани, айта қол.

— Нимани?

Бу савол Муриқка ёқмай, бир сўкинди-да яна кекирдақдан олди. Тизза зарбидан ҳали ўзига келолмаётган Турсунали хирилади, ранги оқара бошлади. Мурик унинг аҳволини сезиб, кекирдагини қўйиб юборди-да, юзини силади:

— Сен золотой одамсан, земляк. Билиб қўй, шу пайтгача ҳеч ким менинг бир гапимни икки қилмаган. Мен сенинг изингдан шу ергача келдим. Аҳмоқ бўлиб қайтиб кетмайман. Сен эса... ё пуларингни қайга беркитганингни айтасан ёки баҳоргача шу ерда ётасан. Омадди одам бўлсанг, баҳорда суяқларингни йиғиштириб олиб кўмишар. Худонинг қарғишига учраган бўлсанг, сен хунасага шу ҳам насиб этмайди. Қани, ечин.

— Нега?

— Негалигини кейин биласан.

Турсунали яланғоч ҳолда музлаб ўлишни тасаввур қилиб, даҳшатдан титраб кетди.

— Айтаман, — деди у жон талвасасидаги одамнинг овози билан.

— Золотой одамсан, демадимми?! Сени ўлдириш ҳайф. Қани, айт.

— Қишлоқда...

— Фақат «молхона тагига кўмилган», дема. У ер кавлаб ташланган.

Бу гапни эшитиб Турсунали ҳайратдан қотиб қолди. «Қаёқдан билади» деб ўйлади. Қўлига кишан урилган дастлабки кунларда, дастлабки сўроқларда шундай деб алдаган, сўнг бунинг эвазига роса тепки еган эди. Ўлим хавотирида турган Турсунали ҳозир шуни эслади. Аммо «бу ўшаларнинг шеригими?» деган гумонга бормади. Молхонани айтишга оғиз жуфтлаган Турсунали учун бу огоҳлантириш дуруст бўлди.

— Ҳожатхонада ҳам дема, у ерни титадиган аҳмоқ йўқ. Бўл, айт. Билиб қўй: алдасанг, ит кўрмаган азобларда ўласан. Бу — бир. Уругинг билан қурийсан, бу — икки. Тушундингми? Болаларинг ҳам ўзингга ўхшаб ўлади. Ўзинг биттагина бола экансан. Сендан ўша биттаси ҳам қолмайди.

Ўлим талвасаси, айни чоқда нажот умидидаги Турсуналининг кўз олдига Тенгиз келди. «Нима қилиб бўлса ҳам ўшанга етиб олсам бўлди», деган хаёлда яна бир марта алдашга қарор қилди. Бу ҳолда ҳам нафс ғолиб чиқди. Ўзининг жони эмас, ҳатто болаларининг жони эмас, беркитилган бойлигини сақлаб қолиш илинжи устун келди.

— Ҳозир айтаман, — деди Турсунали унга нажот назари билан боқиб.

— Айтасан, айтмай қаяққа ҳам борардинг. Сен билан биз мусулмонмиз, земляк. Бир-биримизни суяб-қўлламасак, хор бўлиб ўлиб кетамиз. Бойлик йўқ бўлиб кетадиган нарса. Сен бу ерлардан чиқиб боргунингча беркитган пулларинг чириб адо бўлади. Эрта-индин Горбач пулни алмаштирса бундан баттар бўлади. Сен золотой экансан, земляк. Тўғри йўлни танладинг: пулинг ҳам чиримайди, ўзинг ҳам бу ерларда чириб қолиб кетмайсан. Уйингга соппа-соғ кириб борасан. Пул дегани нима, биласанми? — Мурик шундай деб Турсуналининг билагидан ушлади-да, кафтига сигарет кулини қоқди. Сўнг пуфлаб, бу кулни тўзитди. — Тушундингми, земляк? Энди ўзингга келиб олгандирсан, а? Бўла қол, таранг қилмай, айт.

«Бунинг орқасидан эргашиб келганимни Тенгизнинг одамлари кўрмадимикин? Ёрдамга келиб қолишмасмикин? — деган илинждаги Турсуналининг атрофга жавдирашини кўрган Мурик заҳарли тарзда тиржайди. У мамнун эди. Мурик турли жойларда, турли ҳолатларда, турли бойлардан пул ундирган, лекин бунақанги вазият, бунақанги одамга биринчи дуч келиши эди. Шу пайтгача ҳеч ким биргина тепки зарбидан бундай ҳиқиллаб қолмаган эди. Киевга «гастролга» борганида Абрамович деган зикнани тўрт кечаю тўрт кундуз темир қувурга кишанаб, оч қолдириб, тепкилаганда ҳам айтмаган, тўрт кеча-кундуз нажот кутиб яшаган, бешинчи куни ўлиб кетишига кўзи етгач, айтган эди. Бу одамга эса биргина тепки кифоя қилди. «Булардан қайси бири ақлироқ? — деб ўйлади Мурик, сўнг ўз қаричи билан ҳукм қилди. — Шуниси ақли. Қийналиб жон бергандан кўра, бойликни осонгина бериб қўя қолгани дуруст...»

Мурик «Пул қўлнинг кири, пул чириydi, пулни Горбач алмаштиради...» деб ўлжасининг кўнглига вазелик солгандай эди. Агар беркитилган бойлик қоғоз пулдан иборат бўлганида Турсунали бу қадар талвасага тушмасми эди. «Ўғилболача иш қиламан, ярмини оламан», дейди. Тиллаю жавоҳир, дуру гавҳарни кўрганда ким ярмига қаноат қилар экан? Турсуналини айблаш балки ноўриндир: бойликни пешона тери билан топмаган бўлса-да, тиллаю жавоҳирнинг жилоси юрак томирларига кўз илғамас нурлар билан уланган эди.

— Энди ҳаддангдан ошма, — деди Мурик унга тарсаки тушириб. — Золотой одам яхши гапнинг чегарасини билиши керак.

— Ертўлада... тўсинларнинг белига қўйилган еттита устун бор. Ўртадаги устуннинг тагида... — Турсунали шундай деб ютиниб қўйди-да, қассоб қаршисидаги қўзичоқ ҳолатида Муриikka мўлтиллаб қаради. «Қассоб эса, «ҳозир сўйинми ёки яна пича семиришини кутайинми?» деган каби унга тикилди. Сўнг бир қарорга келиб, чўнтагидан буклама пичоқ чиқарди-да, тутмачасини босди, «Айтдимку кутудим, жоним фойдага қолди», деб кўнглига хотиржамлик оралаётган Турсунали пичоқни кўриб, қўрқиб кетди.

— Ечин, — деб буюрди Мурик, совуқ оҳангда.

— Айтдим-ку! — деди Турсунали жон ҳолатда.

— Шу гапингга ишонадиган аҳмоққа ўхшайманми мен?

— Рост айтдим, гапим рост, ахир! — Турсунали йиғламсиради. — Нега ишонмайсиз? Устуннинг тагида чуқурча бор. Чуқурчада темир сандиқча бор. Чуқурча яна тўрт энлик кавланса, сандиқчанинг калити бор.

— Сен тирик одамнинг терисини қандай шилишганини кўрганмисан? — Турсунали бу саволга жавобан жавдираганича бош чайқади. — Кўрмагансан, — деди Мурик пичоқни букиб, чўнтагига солгач. — Агар алдасанг — кўрасан. Уч-тўрт кун ичида кўрасан. Терингни шилиб, би-ир роҳатланаман. Унгача бировга чурқ этмайсан. Оғиз очишинг билан курагинингнинг тагида шу пичоқни кўрасан. Бўлди энди, бор.

Турсунали қутулгани ростлигига бир ишониб, бир ишонмай изига қайта бошлади. Уч-тўрт қадам босгач, орқадан Мурикнинг овози келди:

— Земляк, иштонинг ҳўл бўлганга ўхшайди, алмаштириб ол, яна шамоллаб қолмагин. Сен менга тириклайин кераксан, — у шундай деб ҳиринглаб кулди. Турсунали орқасига қарамади.

У Мурикни алдамаган эди. Чиндан ҳам ертўладаги устун остида сандиқча бор эди.

Аммо бу сандиқча бўш эди. Аниқроқ айтилса, бу сандиқча бир неча ҳафтагина асқотди — бойликларни бағрида яширди. Лекин Турсуналининг кўнгли тўлмай, тўплаганларини бошқа жойга кўчирди. Ҳозир ертўлани айтишга айтди-ю, «бунинг одамлари уйга борар, сандиқчани топиб очар, сўнг алданганларини билиб хотинимни сиқувга олишар, болаларимни қийнашар», деб ўйламади. Унинг учун ҳозир энг муҳими — ўз жонини қутқариш эди. Нияти амалга ошиб, Худога шукр қилган тарзда жойига қайтди. Маҳбуслар овқатланиб бўлишиб, ишга тарқалишаётган эди. Турсунали жавдираган нигоҳи билан Нуриддинни қидирди. Тушлиқдан аввал уни Пачоқбурун қақриб кетган эди, ҳали ҳам қайтмабди.

Турсуналининг қўллари ишда, кўзлари эса Нуриддиннинг йўлида бўлди. Мурик икки марта унга яқинлашиб «Ҳорма, земляк, чарчамайсанми?» деб кетди. Нуриддин иш охирай деганда пайдо бўлди. Баракка қайтар маҳалларида Турсунали унинг енгидан аста тортиб, паст овозда:

— Тенгизни тез кўришим керак, — деди.

— Олиб борайми? — деди Нуриддин.

— Йўқ, беҳит жойда кўришим керак. Анов янги келган ишқал чиқаряпти.

Нуриддин «янги» деганингиз ким?» деб сўрамади, чунки у гап ким ҳақида бо-раётганини дарров англаб етди. Нуриддин «қандай ишқал чиқаряпти?» деб ҳам сўрамади, чунки Тенгиз огоҳдантиргандаёқ шу одамнинг бир балони бошлашини фаҳмлаган эди. Лекин айнан Турсунали атрофида ўралашаётгани унга янгилик бўлса-да, ортиқча саволга ҳожат сезмади. Кечки овқат пайтида Тенгиз кўринмади. Шу сабабли Қўтоснинг ёнидан ўтаётди «Князга зарур гапим бор», деб қўйди. Қўтос унга қарамаган ҳолда «тушундим» дегандай бош ирғади. Ўша кеч «политбюро»нинг йиғини белгиланган эди. Шу боис Тенгиз Нуриддинни йўқлатмади. Пачоқбурун уни эртасига, нонуштадан сўнг қақирди.

Қор бўралаб ёғаётганига қарамай Тенгиз одатини қанда қилмаган — гулхан яқинидаги ўрнини эгаллаган эди. Бошига, елкаларига қўнган қорга қараганда у жойида кўлдан бери ўтирар эди.

Тенгиз Нуриддиннинг саломига алиқ олиб, унга қўл узатди. «Кел, Ҳамзат, ўтир», деб рўпарасидаги тўнкани кўрсатди.

— Нима бўлди?

— Янги одам Турсунали акага илакишиб қолибди. Бир ишқал чиқармоқчига ўхшаётганмиш.

— Ҳа... илинибди-да... — Тенгиз шундай деб жилмайди. — Узумни йиғиштирадиган пайт келибди... Шу қорда ҳам узум йиғиштириладими, деб ҳайрон бўляпсанми? Бизда ҳикмат бор: бир ўргимчак қарасаки, узумзорда капалаклар кўп эмиш. Дарров тўрини тўқиб, овга киришибди. Узум пишган пайт экан. Бовбон узум узишни бошлабди-ю, ўргимчакни тўрларига қўшиб пачоқлаб ташлабди. Ўргимчакда нафс бор эди-ю, аққ йўқ эди, тадбир йўқ эди. Чўмичвой ўша ўргимчакка ўхшаган аҳмоқ. Турсунали аканг эса, капалакка ўхшаган аҳмоқ.

— Чўмичвой?.. — Нуриддин кулимсиради, — лақаби қизиқ экан. Ким ўзи у?

— Ким бўларди, бизга ўхшаган бир қул-да... Гапим ёқмади, а? Хўп, сенга ўхшамаган, менга, ҳамтовокдаримга ўхшаган бир қул. Сен эса озод одамсан. Пичинг қилаётганим йўқ. Чиндан ҳам ҳурсан. Шунинг учун сени яхши кўраман, сенга ҳавасим келади. Сен Эпиктет деган одамни эшитганмисан? Уни кўпчилик билмайди. Дунёда шунақа файласуф ўтган. Ленинградда ўқиб юрганимда унинг китоби қўлимга тушиб, эсимни тесқари қилиб юборган эди. Битта фикрини айтиб берайми? — Тенгиз шундай деб яғини силади. Гўё калаванинг учини топиб олмоқчидай ўйланди-да, синиқ овозда давом этди: — «Дерларки, Инсон учун энг улуг дуневий неъмат — унинг озод ва ҳурлигидир. Агар озодлик неъмат экан, озод инсоннинг бахтсиз бўлмоғи мумкин эмасдир. Агар сен бахтсиз инсонга дуч келсанг, қайғу-ҳасратда ёнаётганига гувоҳ бўлсанг билки, у ОЗОД ЭМАСДир. У шубҳасиз, ким ёки нима томонидан эзилгандир. Агар озодлик неъмат экан, озод инсон аблаҳ бўла олмайди. Агар сен бир одамнинг бошқалар олдида паст кетаётганини, лаганбардорлик қилаётганини кўрсанг билки, у озод эмасдир. У бир қулдир. У бўйинни қулик сиртмоғига тутиб, бунинг эвазига бир товоқ овқат ёки бирон мансаб, ёки шунга ўхшаш бирон нима ундирмоқ истайди. Ким озроқ манфаатга эришибди, демак, озроқ хушомад қилибди. Зўрроқ хушомад билан эса, каттароқ бойликка эришади.

Озод одам ҳеч бир тўсиқсиз эгалик қилиш мумкин бўлган нарсага эгадир. Ҳеч

бир тўсиқсиз нимага эгалик қилиши мумкин? Фақат ЎЗ ЎЗИГА! Агар сен одамнинг ўз-ўзига эгалик қилмай бошқаларга ҳам ҳукм ўтказмоққа жазм этганини кўрсанг билки, у озод эмасдир. У бошқаларга ҳокимлик қилишни истадими, демак, у ўз истаги, нафси қулидир...»

Тенгиз шундай деб бошини эгди. Қўлидаги косов билан гулхани титди. Олов бағридан алам билан отилиб чиққан ҳисобсиз учқунларни қор зарралари ютди. Тенгиз ҳозир бир неча дақиқага ўғрилиқ ботқоғини руҳан тарк этиб, талабалик дунёсига, файласуф бўлиб етишмоқ орзусидаги йигитнинг покиза оламига қайтган эди. Нуриддин уни бу ҳолатда аввал кўрмагани сабабли ажабланганича ўтираверди. Унга бирон сўз айтиш ёки айтмаслигини ҳам билмади.

— Бу оддий гапларга ўхшайди, — деди Тенгиз бошини кўтариб. — Лекин уни тушуниш осон эмас. Амал қилиш эса; мушкул... жуда ҳам мушкул. Биз... ўғрилар, ўзимизни озод инсонлар деб ҳисоблаймиз. Бу нисбий тушунча. Аслида эса Эпиктет ҳақ — биз қуллармиз!.. Ана энди ўйлаб кўр: бу дунёда озод инсон кўпми ёки қулми? Мен Чўмични аҳмоқ ўргимчакка ўхшатдим. Аслида биз ҳам ўша ўргимчакларнинг биримиз. Фақат қайси боғбон қандай янчиб ўлдиришини билмаймиз. Бизнинг қисматимиз шу — бошқача бўлиши мумкин эмас... Шунақа гаплар ҳам бор бу дунёда, ошнам. Акангга айтиб қўй, талвасага тушмасин. Чўмични тинчита оладиган ақлимиз бордир.

Нуриддин суҳбат яқунланганини англаб, ўрнидан турди. Ярим соатдан сўнг Пачоқбурун Турсуналини бошлаб келди. У келгунига қадар Тенгиз ўрнидан туриб, эгнига қўнган қорни қоқиб, гулхан яқинида у ёқдан бу ёққа юрди. Унга Муриқнинг мақсади оз бўлса-да аён эди. Собиқ совхоз директоридан нимани ишташ мумкин? Пул. Балки Гобелян унга шу ишни топширган-дир? «Уч ҳарф»дан олган вазифаси-чи? «Бу қанжиқ ҳаммаёқни чигаллаштириб ташлади-ку?» деб фикрини Тенгиз. Калаванинг учини топа олмай юраги сиқилаётганда Турсунали яқинлашиб, салом берди.

— Нима гапинг бор? — деди Тенгиз саломга алик олмай.

Бундай кўрсликларга кўникиб қолган Турсунали жойида қотиб, атрофга қўрқув аралаш бир аланглаб олди.

— У мени ўлдирмоқчи бўлди, — деди мискинлик билан.

— Нега ўлдирмади?

«Нима учун ўлдирмоқчи бўлди», деган саволни кутган Турсунали жавобга тарадудланди.

— У «бойликни қаерга яширдиги?» деб зугум қилди.

— Хўш, айтдингми?

— У ёқда бойлик қолмаган ўзи...

— Сени Гобелян сўроқ қилганми?

— Ҳа.

— Бойлигинг қаердалигини унга айтганмисан?

— Бўлса айтаман-да.

— Қанжиқ сени нега ўлдирмади?

— Унга айтдим.

— Демак, бор экан-да? — Тенгиз шундай деб унга газабли нигоҳини қадади.

— Ўзи йўқ, бўлса сизга айтмасмидим. Унга айтган еримда сариқ чақа ҳам қолмаган. Мени қутқариш учун хотиним ҳаммасини совуриб, адо қилган.

— Бойлигинг қолмаган бўлса, нега қақшайсан? Нимадан кўрқасан?

— У мени ўлдирмоқчи.

— Ўлдирса савобга қолади.

— Нега, ахир?.. — нажот умиди билан келган Турсунали совуқ тарзда айтилган бу гапни эшитиб бир сесканди. «Шартга биноан сиз мени ҳимоя қилишингиз керак-ку!» демоқчи бўлди-ю, даъво қилишга тили бормади — кўрқди. «Нега, ахир...» дан нарига ўта олмади. Даъвосини айтолмаган бўлса ҳам, Тенгиз унинг мақсадини англади.

— Сени унинг чангалидан қутқаришим керакми? Калланг жойидами?! У сен билан учрашиш учун атай бўйнини сиртмоққа тутиб берган. Бекордан бекорга қамалдиган боламас у. Бир нарсанинг исини сезмаса, изингдан тушмас эди. Шу бугундан бошлаб шартни бекор қиламан. Тўлайдиган солигинг ҳам ўзинга сийлов. Эрта-индин уйинга одам бориб айтган ерингни титади. Ҳеч нарса тополмаса, бола-чақангни ўлдиради. Кейин ўзинг бу ерда ит азобида ўласан. Шунақа бўлгани дуруст. Сен

аҳмоқни ҳимоя қилганим учун мен ўғрилар орасида иснодга қоламан. Йўқол, кўзимга кўринма.

— Нега ишонмайсиз? — Турсунали шундай деб йиғлаб юборди.

Тенгиз «Ўл бу кунингдан!» дегандай афтини буриштирди-да, бурилиб нари кетди. Тўрт-беш қадам юриб, гулхан яқинидаги тўнкага ўтирди.

Турсунали нима қиларини билмай гангиган ҳолда туриб қолди. Ёрдамга ишонган эди, нажотни Яратгандан эмас, шу йигитдан кутган эди. Ҳозир ҳам умидининг сўнгги ипларини шу одамга боғлади. Агар ҳозир бир мўъжиза юз бериб, Тангри-таоло айтсаки, «Эй Одам боласи, мен бутун оламларнинг яратувчисиман, сен ҳам бандасан, у ҳам бандамдир. Нажотни кимдан кутасан?» Нодонлик, жаҳолат чодирига тамоман буркалиб олган, кўз нурларини, ақл-фаросатни шайтон алайҳилаъна ихтиёрига буткул топширган бу банда ҳеч иккиланмай иккинчи бандани кўрсатар эди. (Астаффируллоҳ!).

У аста юриб, ҳўнграб йиғлаётган ҳолида Тенгизга яқин келди-да, ёнида тиз чўқди. Шу ёшга кириб бирон марта бўлсин Яратганига сажда қилмаган банда хорлик либосида иккинчи бир банда ёнида тиз чўқди. Тенгиз тўғри айтган экан: эркакнинг бу қадар хорланишидан кўра ўлиб кетавергани минг қарра афзалроқ.

— Мени қутқаринг. Ўлгунингизча қулингиз бўлайин.

Тенгиз салгина бурилди-ю, унинг ёноғига мушт туширди. Марҳамат кутиб тиз чўккан Турсунали бу зарбдан чалқанчасига йиқилди.

— Мишиғингни арт, ҳе хунаса! — Тенгиз шундай деб кафтига қор олиб ишқади. — Қул бўлармиш... Сендақа эркакни моягидан осиб қўйиш керак. Эркакман, деб юрибсанми ҳали... — Тенгиз хумордан чиққунча сўкиб, унга қараб тупурди. — Оилангнинг эҳтиётини қиламан. Улар емаган сомсаларига пул тўлаб юришмасин. Сен билан ишим йўқ. Йўқол!

«Ҳамманг бир гўрсанлар! Ҳамманг аблаҳсанлар! Ҳаммангни қириб ташлаш керак! Уруғларингни ўйнатиб ташлаш керак!» — Турсуналининг хаёлини шундай ҳайқириқ тўзитди, аммо бўғзи бу нидони тилга кўчишига йўл бермади. Тенгизнинг салгина ён босгани унга далда бўлиб, ўрнидан турди. Раҳмат айтиб, изига қайта бошлади. Ўн қадамча босиб тўхтади-да, нажот кўзлари билан орқасига ўгирилиб, Тенгизга қаради. «Кел, бўпти, ўзингни ҳам ҳимоя қиламан», деган гапни кутди.

Иш жойига бориб, қўлига болта олди. Амал курсисини эгаллаб, райком тахтига йўл курсатган ақли энди жонини сақлаб қолиш йўлини аниқлашга ожизлик қилаётган эди. Юзлаб одамларнинг нонини яримта қила олган тадбирлари бу ерда ўлумтук аҳволга тушди. Ақл ҳам, тадбир ҳам унга хиёнат қилди. Ақл, тадбир деганлари шайтон измида бўлгач, ўзгача оқибат кутиш мумкинми?

Беихтиёр равишда дарахт шохларига болта урар экан, қутулиш чораларини излайди. Аммо сонсиз капалак сингари тўзиган фикрлари ўзига бўйсунмайди. Шайтоннинг бурчи уни жар ёқасига етаклаб келмоқ эди — вазифасини адо қилди. Қадамини бир қаричгина нари ташласа кифоя. Шу пайтгача шайтоннинг меҳри булогидан сув ичиб, қувват олган ақли уни асраб қола олармикин?

Бу ақл унга ягона нажот йўлини кўрсата бошлади. Нажот — ЎЛИМ! Қандай гўзал манзил! Бу азоблар, бу хорликлар биратўла барҳам топгуси. Биргина ҳаракат кифоя, бир неча нафас кифоя. Яна икки-уч кунми, икки-уч ҳафтами азобланиб яшамокдан кўра, ҳозироқ ўлим топгани яхши эмасми!

О, ғофил банда! У дунёда бу ердагидан юз, балки минг чандон ортиқроқ азоб ҳозирлаб қўйилганнинг фаҳм этсами, ўлимга бу қадар интиламасми эди...

Ҳозир эса... сўнгги нажот йўли унга афзал кўринаверди. Энди фаҳми етгунича ўлимнинг тез ва осон турини излай бошлади. Нима қилсин: шу қўлидаги болта билан пешонасига қарсиллатиб бир урсинми? Миясининг қатигини ўйнатиб юборсинми? Шу фикрда болтанинг тиғига қаради. Беихтиёр равишда тиғ устига бармоғини қўйди. Тиғ назарида ўтмас бўлиб туюлди: болта уриш фикридан қайтди. Ўзини осиш, томирини кесиш... барчаси оғир туюлди. Шу аснода пешинга қадар гимирлаб юрди. «Бу кўргуликлардан кўра ўлганим минг марта яхши», деган тўхтамга келди-ю, аммо ўзини ўлдиarmoққа куч топа олмади.

Пешиндан кейин эса... Пачоқбурун пайдо бўлиб, уни овлоққа бошлади. Турсунали қор юзасидаги бир томонга қараб кетган изларни кўриб, кўпчилик ўтганини фаҳмлади. Бироқ «кўпчилик тақдиримни қандай ҳал этар экан?» деган жумбоққа жавоб топа олмади. Бутазор оралаб анча ичкарилашгач, сайҳонликка чиқишди. Турсунали бу ернинг қатл майдончаси эканини кейинроқ билди.

Устидаги пахталиги ечиб ташланган Мурик куйлакчан ҳолда майдонча ўртасида турарди. Икки оёғининг тўпиғидан боғланган арқон учларини икки йигит маҳкам тутганича таранг тортган эди. Муриқнинг орқа томонидан Кошак, рўпарасидан Тенгиз, сал наридан эса Қўтос жой олишган эди. Учовлари майдончада пайдо бўлган Турсуналига олдинма кейин қараб қўйишди.

— Сен ўзингни бургут деб ўйловмидинг? — деди Тенгиз Муриқка юзланиб. — Ана, чангал солмоқчи бўлган ўлжанг келди. Муриқжан, сени ким ўғрилар оиласига тавсия этган, ким қабул қилган, билмайман-у, аммо униси ҳам, буниси ҳам ўзингдан баттар аҳмақ эканига юз фоиз ишонаман. Ўғри деган сал ақллироқ бўлиши керак. Бу ерларнинг хўжайинлари бизлар эканимизни яхши билардинг, а? Билиб туриб бизнинг ерларда ов қилмоқчи бўлдингми? «Булар бир лақма, оғзига пашша қўндириб ётишади», деб ўйладингми? Умуман фикрингда жон бор. Мен лақма бўлсам керак. Кошак, сен-чи? Сен ҳам лақмамисан?

Кошак хаҳолар, тушуниси мумкин бўлган тарзда бир сўқинди-да, Муриқнинг гарданига мушт туширди. Оёқлари боғланган Муриқ учун ана шу зарбанинг ўзи кифоя қилди — юзтубан йиқилиб, бир неча дақиқа ҳаракатсиз ётди.

— Сузишни билмасанг нима қилардинг ўрдак овлаб. Қани, тур, туққан хотиндек ялпайиб ётма.

Муриқнинг бу ётиши айёрлик чегарасидан нарида эди. Бундан олдинги зарбаларни қўшиб ҳисобланса, унинг аҳволига ачиниш ҳам мумкин. Не афсуским, мазкур олам онгидан одам жонига ачиниш, аяш каби тушунчалар ўчириб ташланган. Алҳол, Муриқнинг ҳолига ачинмоқ ҳам ноўриндир. Чунки «қайтар дунё» деганлар-ку?

Муриқ қорға юзини босиб, пича ором олди. Тенгизнинг гаплари қулоғига киргунига қадар давом этган бир неча лаҳза танга озгина роҳат берса-да, руҳи азобдан чирқирайверди. У Гогикнинг таклифига учган онларини эслаб, уни ҳам, ўзини ҳам лаънатлади. Гобелян нима учун Гогикни бу ишга жўнатмаганини Кошакнинг биринчи мушгидан кейинроқ тушуниб етди. Ҳаммасини ўйлаган эди, режа қилган эди. Ўғрилар нафратига учраши аниқлигини ҳам билган эди. Фақатгина жазонинг бу қадар тез келиши ва оғир бўлишини ҳисобга олмаган эди.

Яна пича ором олиш мақсадида ўрнидан қимирламагач, товонидан тепки еди. Шундан сўнггина қаддини кўтара бошлади.

— Валерий Иванович, сен бургутнинг ўрдак овлаганини эшитганмисан? — деди Тенгиз Қўтосга қараб. — Эшит, бу қизиқ ҳангома. Бир нодон бургут... Қара-я, бургутларнинг ҳам нодони бўлар экан, ўша нодон бургут ўрдак овламоқчи бўлибди. Энди ўрдакка чанг соламан, деса ўрдак шартта сувга шўнғиб кетармиш. Шунда бургут астойдил қасд қилиб ўрдак томон ўқдек учибди. Ўрдак бу сафар ҳам сувга шўнғиган экан, «энди кутулиб бўлсан!» деб у ҳам шўнғибди. Ўрдак эса сув юзасига чиқиб, қанотларини ёйибди-ю, учиб кетибди. Бургут эса сувга бўкиб ўлибди. Қалай, Валерий Иванович?

— Нима демоқчисан? Шу итпашшани бургутга ўхшатяпсанми? — деди Қўтос, энсаси қотиб.

— Йў-ўқ, Валерий Иванович, келиб-келиб шуни бургутга ўхшатаманми? Бу жонивор ўз номи билан Му-риқ! Сен буни итпашшага ўхшатяпсан. Итпашшаларни ранжитма, Валерий Иванович, ҳарҳолда улар орасида қанжиқлари йўқдир.

Муриқ қаддини ростлагач, Тенгиз бармоқлари билан унинг иягини ушлади-да, бошини Турсунали томон бурди:

— Хўш, бу лақмада нима ишинг бор эди?

— Ёлғиз ўзинга айтаман, — деди Муриқ.

— Хилватда ачомлашиб турадиганларга ўхшаб гапингни қулоғимга айтасанми? Кошакка ишонмайсанми? Ё Валерий Ивановичдан ҳадиксираяпсанми? Уларни қанжиқ деб ўйлаяпсанми?

Бу гаплардан сўнг Кошак яна мушт ҳозирлаган эди, Тенгиз бир имо билан уни тўхтатди.

— Ноз-ишваларингни ҳали трамвайга қўйганимизда қиларсан, — деб давом этди Тенгиз, — қани, айт!

— Булар бой бўлишади, — деди Муриқ, — озгинасини баҳам кўрсин, девдим, ҳаммасини олмайман, дедим.

— Қаерга беркитган экан?

— Молхонага...

Мурик шундай дейиш билан Тенгиз унинг қорнига муштлади. Сўнг йиқилиб тушмасин деб сочларини чангаллаб, бошини кўтарди.

— Бунчалар аҳмақ бўлмасанг, сен хунаса! Бу лақма сенга айтганини бизга айтмайдимми?

— Гапимни охиригача эшитмадинг, Княз! — деди Мурик ихраниб. — «Молхонага яширганман» демагин, дедим унга. Кейин... айтди... Ер-тўлада экан...

— Гобелян билан қанақасига келишгансан?

— Учдан бирига. Бири Гогикка, бири унга. Бу ишга мени Гогик тортди. Қанжиқ дейиладиган бўлса, ўша гирт қанжиқ. Мени эмас, уни ўлдириш керак.

— Сени ким ўлдирмоқчи бўляпти, Мурикжан?.. Гогикнинг эса ўз ҳисоб-китоби бор. Сен унинг тақдири учун қайғурмай қўявер. Сен бизга иккинчи топширигингни айт.

— Аввалги куни ўзингга айтганман. Менинг билганим шу.

— Улар нима учун сени танащди?

— Билмайман. Менинг билганим: яна уч-тўртта одамга буюрилган. Ҳар хил лагерларда одам тўплашяпти. Уларнинг кимлигини билмайман. Княз, кўрқитяпти, деб ўйлама. Аммо менга бир нарса бўлса, улар сени тинч қўйишмайди.

Тенгиз тисланиб, Турсуналини чақирди-да:

— Сени урдими? — деб сўради.

Турсунали Мурикка хавотир билан қараб секингина «Ҳа», деб қўйди.

— Қандай урган бўлса, сен ҳам шундай ур. Ҳаққинг қолмасин. Борадиган ерига қарзсиз борсин. Қани, лалайма, ур!

Турсунали бу гап чинми ё ҳазилми эканини билмай, гангиб қолди.

— Ҳой, ит! Сенга айтяпти, ур! — деб буюрди Кошак.

Турсунали шунда ҳам журъат этолмагач, Тенгиз сўкиниб, болдирига тепиб қолди. Турсунали бу зарбдан бир мункиб тушди-ю, ўзини тезда ўнглаб олди. Сўнг буйруқни бажармаса ўзига ёмон бўлишини англаб Мурикнинг юзига тескари шапалоқ туширди.

— Мурикжан, сен шундай урганмидинг? — деди Тенгиз, — Анча ишдан чиқиб қолибсан-да. Ҳезалакчасига урадиган ўғри ўғримми, а Кошак? — Саволга жавобан Кошак заҳарли тиржайди. Тенгиз эса, Турсуналига қаради: — Шу битта шапалоққа ичинг ўтиб кетдимми? Кошак, бўш вақт топиб сен бунга уруш қанақа бўлишини ўргатиб қўйишинг керак экан.

Кошакнинг бўш вақти ҳозирга тўғри келиб, буйруқ ижросини ҳаяллатмади. Тиржайган ҳолда Турсуналига яқинлашди. Ўнг қўли билан юзини силаб турди-да, чап қўли билан бехосдан қорнига муштлади. Турсунали букчайишга улгурмай мушт еб уч қадам нарига учиб тушди.

Тенгиз тепишга чоғланаётган Кошакнинг йўлини тўсди:

— Биринчи дарсга шу ҳам етади. Энди Мурикнинг пичоғини олиб бер. Чўмич, сен ўғрилар оламига заррача фойда келтирмагансан. Шундай бўлса ҳам ҳақиқий ўғри сифатида ўлишингга имкон берамиз.

— Княз, ундай қилма, ўзингга ёмон бўлади! — деб хитоб қилди Мурик жон аччиғида.

Тенгиз унга ўқдек нигоҳини қадаб жим қолди. Мурик айтмаса ҳам ўзига қийин бўлишини яхши билади. Мурикни ёллаб, вазифа юклаганлар унинг ўлимига ачинганлари учун эмас, балки топшириқ чала бажарилгани учун ҳам газаб отига минадилар. Илоннинг думи босиб олинса чақади, дейдилар. Аммо илон баъзан чақолмаслиги ҳам мумкин экан. Лекин Мурикни ёллаганлар чақмасдан қўйишмайди. Кечаги «политбюро» йиғинида кутилажак бу ҳолат ҳам назардан четда қолмаган эди. «Шундай қилиш керакки, илон кимни чақишни билмай чалғисин», деган тўхтама келган «политбюро» чалғитиш йўлини излаб топишни Тенгизга юклаган эди.

Кеча Мурик Турсуналини овлоққа бошлагандаёқ Тенгизга хабар етган эди. Тенгиз биринчи «суҳбат» «дўстона» бўлишини билгани учун уларнинг изидан одам жўнатмади. У учун энг муҳими — Мурикнинг Турсуналига қопқон қўйиши. Нуриддин Тенгизни йўқлаб келганида «политбюро» айнан Мурикнинг тақдирини ҳал қилаётган эди.

Тенгиз аввалига ўлимнинг яхши усулини топгандай эди. Мурикка «ҳеч кимдан гумон қилманглар, жонимдан тўйиб ўзимни осяпман», қабилида хат ёздириб олмақчи эди. Ҳозир бошқа дурустроқ усул хаёлига келиб, дастлабки фикрдан қайтди.

— Муриқжан, ақлли бола пичоғини ўзи олади. Сен ақллисан, а? Кошак, тўхта, унга тегма. Сен ҳам пичоғингни ол.

— Шу итпашша билан олишаманми? — деди Кошак норози оҳангда.

— Мен сенга пичоғингни ол, дедим. Олишасан, демадим, — Тенгиз Кошак узатган дудамани олиб, чўнтагидан рўмолча чиқарди-да, яхшилаб артди. Кейин чўк тушиб ўтирган Турсуналини чақирди: — Ҳой, лақма, бу ёққа кел. Тирик қолишни истасанг, ўзингни ҳимоя қил. Ма, ушла!

Турсунали пичоқ эмас, заҳарга тўла, чақишга шайланиб турган чаён узатилаётгандай сесканиб кетди. Бош чайқаб, ярим қадам тисланди.

— Мен умримда... одам ўлдирмаганман, — деди ғулдираб.

— Сенга одам ўлдир, демадим. Ўзингни ҳимоя қилгин, деяпман. Ё ўласан, ё ўлдирасан, бошқа чоранг йўқ.

Кошак орқасига ўтиб, юмшоқ ерига бир тепгач, Турсунали беихтиёр равишда пичоққа қўл узатди.

— Ҳа, ўғил бола, шунақа бўлсин. Муриқжан, ана, ҳаётинг ўз қўлингда.

— Княз, айт, оёқларимни ечишсин.

— Э, йўқ, сен профессионалсан, Муриқ, бу эса бир лақма. Эркак бўлиб бугун қўлига пичоқ оляпти. Бизни қизиқ томошадан маҳрум қилма, Муриқжан, — Тенгиз шундай деб арқоннинг бир учини ўзи қўлга олди. — Қани, Чўмич, бургутмисан ё итпашшамисан, бошла!

Муриқ унга қараб олиб гангиб турган Турсунали томон қадам ташлади. Аввалига арқонни бўш қўйиб бердилар. Муриқ уч қадам юргач, кутилмаганда сапчиб, Турсуналига ташланди. Яхшики у мўлжални сал ноаниқ олди — ўлжасига озгина етмади. Аммо пичоқнинг учи Турсуналининг иягини тилишга улгурди.

— Ҳой, ит! Нимага қараб турибсан, ур! — деб бақирди Кошак Турсуналини туртиб.

Ўлжасига етолмай юзтубан йиқилган Муриқ Турсунали томондан ҳамла кутиб, тезгина ўрнидан турди. Турсунали эса пичоқ уриш ўрнига тисарилмоқчи бўлди. Аммо орқасида турган Кошак унга йўл бермади.

Шу пайтгача томошабин каби четда турган Қўтос Турсуналига яқинлашди:

— Ўлгинг келмаётган бўлса ташлан. Бу ерда икковингдан биринг ўлишинг шарт. Қўрқма. Одам ўлдириш сен ўйлагандай оғир иш эмас. Даҳшат ҳам эмас. Сен энг яхши кўрган одамнинг кўз олдинга келтир, сен ўша яхши кўрганнинг учун яшашинг керак.

Энг яхши кўрган одами... Ким бўлиши мумкин? Хотиними? Болаларими, ё... Нафисасими?... Ҳозир уларни ўйлайдиган аҳволда эмас эди у. Ҳозир ўз жонини сақлаб қолишигина ўйларди. Бу бежиз эмас, чунки энг яхши кўрган одами — ЎЗИ эди.

Муриқ эса Тенгизнинг гапига ишониб, жонини сақлаб қолиш учун астойдил ҳамла қилар эди. Оёғи боғланмаган бўлганида дастлабки дақиқадаёқ Турсунали нақ энасини кўриши аниқ эди.

Гангиб, довдираш чекингани билан кўркув ҳали Турсуналини тарк этмаган эди. Бир неча соатдан бери ўзини ўлдириш фикрида юрган одам энди ўлимдан қўрқаётган эди. У қоронғу лаҳаддаги гувалага бош қўйиб ётишдан (ажаб! Бу ерда ўлса лаҳад ҳам, гувала ҳам насиб этмайди унга), сўнг бўлажак ҳисоб-китобдан, кейин эса нақд қилиб қўйилган қабр азобларидан, сўнг қиёмат кунидagi аянчли тақдиридан эмас, бу алдамчи дунё ҳаётини ташлаб кетишдангина қўрқарди.

Муриқ навбатдаги ҳамласида йиқила туриб Турсуналининг пахталигини тилиб юборишга улгурди. Шундан сўнг Тенгиз арқонни ташлаб, Турсуналига яқинлашди.

— Ўлгинг келмаяптими? — деди паст овоз билан. — Яшашни хоҳлайсанми? Тўғри қиласан. Кел, савдони пишириб қўя қолайлик: тарозининг бир палласига жонинг, иккинчисида яшириб қўйган бойлигинг турибди. Қайси бирини танлайсан? Фақат бойлигим, деб минғирлама. Бу эски ашуланг жонимга тегди. Мен балки аҳмақдурман. Аммо Гобелян аҳмақ эмас. Бир нарсанинг исини олмаса, шунчалик овора бўлмайди. Мен сени қийнагим келмаяпти. Агар хоҳласанг оёгингдан осиб қўйишим мумкин. Муриқжан эса товонингдан бўзгингача тилиб бир роҳатланади. Агар хоҳласа терингни шилиб, туз сепиб ҳам қўйиши мумкин.

Бу гап Муриқнинг кечаги пўписасини эслатиб, ростдан ҳам териси шилиниб туз сепилгандай бадани қақшаб кетди.

— Хўш, қайси бири маъқул сенга? Бойликни сен меҳнат қилиб топмагансан.

Сенга барибир буюрмайди. Ҳатто бизга ҳам буюрмаслиги мумкин. Бойлик ўзи шунақа бўлади. Бировга вафо қилмайди. Бойлик нима, биласанми? Нозанинга айланган бир аждаҳо. Қип-яланғоч нозанининг кўринишида қўйнингга киради. Вужудинг роҳатланади. Кейин эса аслига — аждаҳо ҳолига кириб ўт пуркайди, ҳаммаёғингни куйдиради. Сен, аҳмақ эса яширганингни ҳали ҳам нозанин деб ўйлаяпсан. Сенда калла йўқ, у аллақачон аждаҳога айланиб бўлган. Бу ердан тирик қайтганингда ҳам сени нозанин кучоғига олмайди. Аждаҳо барибир куйдириб ўлдиради. Мен сен аҳмақни аждаҳодан қутқармоқчиман. Қани, айт!

Турсунали ўғридан бунақа маънили гап кутмагани учун ажабланди. Тенгиз эса, унинг пичоқ ушлаган қўлини маҳкам чангаллаб, тиғни биқинига тиради. «Бир силтаса, тамом, — деб ўйлади Турсунали. — Жон ҳам кетади, мол ҳам бировларга қолади. Гапи тўғри, бу ўғрининг. Ҳид олишгандан кейин топмасдан қўйишмайди. Буниси бўлмаса бошқаси изимдан искаб юраверади. Падарига лаънат! Отлар топиб, эшаклар ейдиган замон экан. Ўша бойликни тўплайман, деб бошим балоларга қолди. Энди ҳам тинчтишмаса. Айтмай, балодан кутула қолай... Сўзида турмаса-чи? Эртага шартни бузаман, деб турса-чи? Нима бўлса ҳам пешонамдан кўрдим. Айтман...»

Шу қарорга келиб, айтди. Тенгиз диққат билан эшитди. «Алдамаяпсанми, алдасанг — ўласан!» деб пўписа қилмади. Кошакка қараб бир им қоқди-да, четга чиқди. Мақсадни англаган Кошак жун қўлқопни кийди-да, тиз чўкиб ўтирган Муриқдан пичоқни тортиб олиб, Турсунали томон юрди. Турсунали нима гап бўлаётганини фаҳмлашга улгурмади. Кошак тиржайганича унга яқинлашди-да, чаққон тарзда энгашиб, болдирина пичоқ урди. Турсунали «оҳ!» деганича қўлидаги пичоқни ташлаб юбориб, болдирина чангаллади.

— Дод дема, тўйгача тузалиб кетади, — деди Қўтос унга қараб кулиб.

Кошак эса Турсунали ташлаган пичоқни ўнг қўлига олди-да, бу манзарадан ажабланиб ўтирган Муриқка яқинлашиб оёқларини керганча тиржайиб турди. Сўнг чап қўлидаги тутмали пичоқни унга узатди. Муриқ пичоғини қўлига олиб ўрнидан турман, деганида Кошак унинг бўғзини тилиб юборди. Фаввора бўлиб отилган қон қор юзини бирпасда қизилга бўяди. Кошак эса, Тенгизга қараб тиржайиб қўйгач, Муриқнинг бўғзини кесган пичоқни Турсуналининг ёнига ташлади.

Йигитлар Муриқнинг оёғидаги арқонни ечиб олишгач, барчалари бир зумда ғойиб бўлишди. Турсунали бу ерда қолиши хавфли эканини англаб, судралганича зизга қайта бошлади. Лекин кўп юролмади. Югуриб келаётган соқчилар қўлига тушди.

ИККИНЧИ БАЁН: ФАРЖОМ

Дунё манзилининг охири

Нафисани қарғадилар:

— Ўйнаши билан ётган экан, шарманда! Ўлдирган одам савобга қолибди...

Санжарни лаънатладилар:

— Суюқоёққа илакишиб юрган экан, йигит ўлгур. Тўрт боласи кўзига кўринмабди-да...

Бу гапларга, хулосаларга ҳали фурсат бор.

Ҳозир эса... милиция телефони жиринглайди. Навбатчи лейтенант гўшакни қулоғига тутди. Сўнг хирилдоқ овозли одам «Алло, қизимни ўлдириб кетишибди», деди-ю, хўнграб йиғлайди. Ўзини йиғидан тўхтатолмаган тарзда манзилни аранг маълум қилди.

Жиноятга оид қидирув бўлимининг инспектори капитан Омонullo Йигиталиев тиш оғриғидан эзилиб ўтирганида унга икки одамнинг ўлдирилганини етказдилар. «Дўхтирга кириб келаверсам бўларкан», деб ўйлади, у маълумотларни ёзиб олгач. Омонуллонинг айрим ҳаракатларига қараб ҳайрон қолиш мумкин. Қуролли жиноятчига юзма-юз бўлишдан, отиб ташлар ёки пичоқ урар, деган хавотирдан йироқ бу одам эм игнасида кўрқарди. Тиш табиби-ку унинг кўзига Азроил каби кўринар, назарида у тишни эмас, жонни суғуриб оладигандай бўларди. Икки кундан бери жағ тиши зирқирайди. Икки кундан бери мўъжиза кутади: оғриқ ўз-ўзидан тўхтар, деб умид қилади. Бу тун оғриқ забтига олганда «тонг отиши билан бориб шартга суғурти-

риб ташлайман», деб қасд қилди. Тонг отди. Аҳдига вафо қилиб тиш табибига борди. Аммо унинг шижоати, дадиллиги табиб хонасининг остонасигача қадар етди. «Бир пас нафасимни ростлай», деб ўзини ўзи алдаб, оромкурсига ўтирди. У каби «ботир»лар ҳали табибга етиб келмаган, қабулхонада унинг ўзи тиззаси қалтираган ҳолда ўтирарди. Табиб қия очиқ эшиқдан қараб-қараб кўйиб, охири остонага келди-да, «менга кирмоқчимисиз?» деб сўради. Омонулло беихтиёр равишда бош чайқаб, «йўқ» деди. Сўнг ажабланган табибга қараб «ўртоғимни кутяпман», деб изоҳ берди. Назарида табибни кўриши билан тиш оғриғи тўхтагандай бўлди. Табиб жойига қайтиши билан у ўрнидан турди. Худди табиб яна қайтиб, «қани бу ёққа юр-чи», деб зўрлайдигандай тез-тез юриб ташқарига йўл олди. Ишхонасига етиб келиши билан оғриқ яна ўз зулмини ўтказа бошлади. Ана шу пайтда телефон жиринглаб, уни қотиллик содир бўлган манзилга даъват қилди.

Омонулло прокуратура вакили билан уй йўлагига учрашди. Дум-думалоқ кўзлари кибор билан боқувчи, сочлари силиқ таралган, сарғиш қалдирғоч мўйлови ўзига ярашмаган бу йигитни шаҳар прокуратурасида дастлаб кўрганида «иш билан келган ашулачи бўлса керак», деб ўйлаган эди. Иккинчи марта кўрганида ким экан, деб суриштириб, кимнинг ўғли эканини билгач, «ишқилиб шунга рўпара бўлмай», деб ният қилган эди. Ўшанда фаришталар тескари дуо қилишганми, мана, бугун унга рўпара бўлиб турибди. Омонулло ўзидан анча ёш бўлган бу йигитдан салом кутиб янглишди. Унга яқинлашиб, ўзини танитди.

— Мен шаҳар прокуратурасиданман. Мэлс Абдуллаевич Хўжаев, — деди йигит қўл узатиб.

— Танийман сизни, — деди Омонулло илтифотсиз оҳангида.

— Ишни менинг назоратимда юритасиз. — деди Мэлс унга буйруқ оҳангида.

Агар тиши зирқираб турмаганида энсаси қотганини яширмай, одатига хилоф қилмаган тарзда «қулингиз бўлайин», деган мазмунда пичинг тошини отиши тайин эди. Ҳозир бу олифтага шу пичингни ҳам раво кўрмай қошини чимириб қўя қолди.

Зинадан кўтарилишгани сайин димоққарига ёмон ҳид урилиб, кўнгилларини беҳузур қила бошлади. Омонуллога бундай ҳид таниш. Сасиб ётган мурдаларни биринчи кўриши эмас. Мэлс Хўжаевнинг эса кўнгли беҳузур бўлиб чўнтагидан рўмолча чиқариб бурнини беркитди. «Бунақа ишга энди рўпара бўлишидир, — деб ўйлади Омонулло. — Лекин бу олифталигига қараганда юзинчи марта рўпара бўлса ҳам бурнини жийравереди. Бунақа йигитларга дўконда қизларнинг сийнабандини сотиб ўтириш ярашади.»

Омонулло ўз ақли, билими билан ўқиб, ишда ҳам ўз фаросати, тажрибасига суяниб юргани учун ҳам «фалончининг ўғлиман ёки жианияман» деб тирговичлар ёрдамида ўқиган, суянчиқлар кўмагида ишлаб, «нодир мутахассис» сифатида амал поғоналарига кўтариладиган нусхаларни ёқтирмас эди. Мэлс Хўжаевни ҳам шу тоифадан деб билиб, ҳали унинг ақли фаросатидан хабар топмаёқ, энсаси қотаётган эди. Беписанд тарзда ишни менинг назоратимда юритасиз», дейиши фаросат даражасини ўлчаш учун кифоя қилди. Ирий бошлаган мурдалар ётган хонага кираётиб Омонулло «Эй Худо, шу думбулбойваччага рўпара қилгунча қолган ўттизта тишимни ҳам оғрита қолсанг минг марта яхши эди», деб қўйди.

Эркакнинг мурдаси ваннахона эшиги остонасида, аёлники эса ошхонада ётарди. Мэлс Хўжаев эркакнинг мурдаси устидан ҳатлаб ошхонага ўтди-да, суратга олаётган кишига қараб:

— Мурдаларни жойидан жилдирмадингизми? — деб сўради.

Бу саволдан ажабланган суратчи елка қисиб қўйиб, Омонуллога қаради. Унинг ажаблангани бежиз эмас: шу соҳада қирқ йилдан бери ишлаётган бўлса ҳали бирон марта мурдани ётган жойидан жилдирмаган, бошқалардан бу каби танбеҳнамо саволни эшитмаган ҳам эди. Омонулло унга жавобан «хўп деяверасиз-да, энди» дегандай кўз қисиб қўйди.

— Ҳар бир буюмдаги бармоқ изларини олинглар. Қўшнилари сўроқ қилинг. Синчиклаб ишланглар. Мен ўзимда бўламан, кириб ўтарсиз.

Мэлс Хўжаев шундай деб кўрсатмалар бергач, тез-тез юриб чиқди. Турли жиноий ишлар бўйича Омонулло билан бирга иш юритадиган гуруҳ аъзолари унинг бу қилигидан норозилиklarини яширмай бир-бирларига савол назари билан қараб қўйдилар. Омонулло «эйтибор берманглар», дегандай қўл силтаб, аёл мурдаси устига чойшаб ёпаётган тиббий экспертга юзланиб сўради:

— Ўлдирилганига уч кун бўлгандир?

— Ҳа, икки-уч кун орасида. Иккови ҳам бир хилда пичоқланибди.

— Бир хилда?

— Ҳа. Пичоқ чап қовурға орасига санчилган. Аниқроқ хулосани ёриб кўрганимиздан сўнг айтаман. Ҳозир олиб кетаверайликми?

Омонуллонинг рухсати билан мурдалар чойшабга ўралиб олиб чиқиб кетилди. Шундан сўнг Омонулло «депара милициясиданман», деб ўзини таништирган йигитдан «ким хабар қилибди, билдингизми?» деб сўради.

— Марҳуманинг отаси. Ичкари уйда ўтирибди. Аламдан куйиб кетяпти.

— Боласи бўлгандан кейин куяди-да. Отамлатсанг отамлатгин, бўтамлатмагин, — Омонулло шундай деб беихтиёр жағини ушлади.

— Нима дедингиз, тушунмадим? — деди йигит.

— Шунақа мақол бор, — деди Омонулло оғриқдан афтини буриштириб.

— Тишингиз оғрияптими? Бутун ўзи ғалати кун бўлди. Менинг бошим оғрияпти.

— Тишим оғриганда оддириб ташловдим, — деди Омонулло, йигитнинг изидан катга хонага кириб.

Дераза тоқчасига тирсагини тираганча бошини чангаллаб ўтирган Тошболта Омонуллонинг овозини эшитиб, орқасига қаради.

— Бандалик экан, отахон, Худо сизга сабр берсин, — деди Омонулло у билан кўриша туриб.

Тошболта яқин одамидан ҳамдардлик сўзларини эшитгандай аввал лаблари титради, сўнг хўнграб юборди. Омонулло уни елкасидан қучиб, «бардам бўлинг», деб кўйди.

Тошболта овунганига қадар хонага назар ташлади; телевизор устидаги сурат унинг диққатини тортди. Гўзал жувон ёнидаги малла одамдан нари қочмоқчидай ўнг томонига сурилмоқчига ўхшаб ўтирибди. Кўзларига бахтиёрлик эмас, лоқайдлик муҳрланган. Малла одам эса гўзал жувонга яқинлашиш истагида бошини у томонга сал эгиб олган. «Булар ким бўлди? — деб ўйлади Омонулло. — Ўлдирилган жувонми? Ёнидагисичи? Ўлган эркак малла эмасди, ёшроқ ҳам эди...»

— Қизингизми бу? — деб сўради Омонулло Тошболта йиғидан тўхтагач.

— Ҳа, — деди Тошболта хўрсиниб.

— Ёнидагисичи?

— У... куёв, эри...

— Эри? Қайси? — Омонулло шундай дейишга деб кўйиб, ножўя савол берганини дарров фаҳмлади. Яхшики Тошболта гарангсиз турган эди. Йўқса, бу саволни эшитиб «нима демоқчисан? Қизимнинг ўнта эри борми?» деб бобиллаб бериши тайин эди. Омонулло чалпимаслик учун гапни маромига тўғрилади:

— Демак, бу киши куёвингиз... Ўлдирилган-чи? У ким?

— Танайман бу буқачани! — деди Тошболта зарда билан.

«Буқача? Нега унақа деяпти? Қизининг ўйнашими у? Балки бу одам фақат қизининг ўлимидангина эмас, номус азобидан ҳам эзилаётгандир? Бечора...»

Шу фикрда Тошболтага астойдил ачинди. Ўлим — ҳақ. Ризқ қирқилган экан, илож йўқ. Ота бир кунми, бир йилми куяр, оқибат дард совиб тақдирга тан берар. Ўз умри шомининг ҳам яқинлашиб қолганини фаҳм этиб, фарзанди билан у дунёда кўришмоқ орзусида яшар. Лекин ўйнаши билан бирга ўлдирилибди», деган иснод ўти совумас, то жони чиққунига қадар юрак-бағрини куйдириб хароб қилар.

Шундай фикрдаги Омонуллонинг унга раҳми келарди.

О, гофил бада! Ўз қизига ўлим эшикларини очиб берган зот айнан ана шу одам эканини билсами эди, унга ачинмас эди. Нафрат ўқларининг барини унга сочган бўларди.

Дунёдаги одам зотининг қаричи бир-бирига мос келмайди. Бармоқ изларининг ҳам ўхшаши йўқ. Шу каби бахт ҳақидаги тушунчалар ҳам бир-бирига ўхшамайди. Агар бахт ўлчовли нарса бўлса эди, уни ҳар ким ўз қаричи билан ўлчади, демоқ мумкин эди. Агар бахт кўзга кўрингучи нарса бўлса эди, уни ҳар ким ўз кўзи билан кўради, десак янглишмас эдик. Айрим одамлар рангни фарқлай олмаганлари каби бахт билан бахтсизликнинг чегарасини билмайдилар. Машойихлар «сенга асал бўлиб туюлган асли заҳардир, заҳар бўлиб туюлгани эса асалдир», деб бежиз огоҳ этмаганлар.

Бани Одам фақатгина бахт ёки бахтсизлик нима эканини фарқлай олмаса, унча-

лик ажабланмаса ҳам бўлар, «фаросатсиз, адашган банда», деб қўйилар. Аммо олти-миш йилга яқин умр кўргани ҳолда нима учун одам бўлиб туғилганини, нима учун яшаётганини, калтакесақдан ёки суварақдан нимаси билан фарқланишини фаҳм эт-маса, қандай хулоса қилмоқ мумкин? Балки бундай кимсалар ёруғ жаҳонда оздир? Оз бўлса-да, шуларнинг бири — ҳозиргина ҳўнграб йиғлаб, бўзлаётган ота — Тошболтадир. Балки олам аро ягонадир. Агар шундай бўлса, ўша биттагинаси ҳам шунинг ўзидир.

Омонулло унинг ичини қандайдир дард, қандайдир пушаймон кемираётгандир, деб хаёл қилди. Кишида дард, пушаймон бўлмоғи учун ҳам иймон лозимлигини эса фаҳм этмади.

*Илоҳи бангаман, бечорагурман,
Ҳавоии нафс ила оворагурман.
Эрурман барча нуқсонимға иқрор,
Мусулмон ўғли қилмас ишларим бор...¹*

Бундай демоқлик учун, бу иқрор ва тавба учун Одам боласига нечоғлик иймон зарур?

Омонулло буни билмайди. Аниқроқ айтилса, бундай тушунчадан у ҳам йироқ.

Тошболтадаги иймон даражасини аниқлашга банда ожиз. Бу балки қабрга кирганда, балки қиёматда аниқ бўлар, валлоҳи аълам...

Айни чоғда у ёлғизликдан айрилиб, олам аро ёлғиз қолганидан куйиниб йиғларди. Шу оқибатга олиб келувчи муқаррар бўлган йўлни ўзи танлаганини эса ўйламасди. «Ҳозир дард ичида шундайдир» дерсиз? Балки... Аммо ҳақиқат шуки, дард совуганидан сўнг ҳам ўйламайди буни. «Қизимга ўзим ўлим ҳукмини ёзганман», демайди.

Турсуналининг ош-овқатини пишириб юрса ҳам кам бўлмас эди. Қўшмачилик қилишга бало бормиди? Ўз қизининг номусини нафс учун қурбон қилувчи оталарни нима учун ер ютмайди экан? Бундайларни ер бағрига олмоқдан ҳазар қилар, оқибатда бундайлардан ҳатто дўзах олови ҳам нафратланар...

Тошболта хожасининг нафси бузуқлигидан фойдаланиб, уни қизининг номуси эвазига жилоблаб олишни хаёл қилган эди. Бунга эришгандай бўлди ҳам. «Бир исқиртга хотин бўлиб кўйлак-иштонини ювиб юргандан кўра, директорнинг ўйнаши бўлиб, зебу зарга бурканиб ялло қилиб яшаган афзал» — Тошболтанинг ҳаётдаги фалсафаси шу бўлди. Ажабки, бу «фалсафа» қизига ҳам маъқул келди. Турсуналининг хумор қарашларига маст бўлган қиз отаси кўрсатган йўлга осонгина кирди.

Жилага билан чорлаган бу йўлнинг охирида юрагига пичоқ санчилажагини, қаровсиз ирий бошлаган мурдасини чойшабга ўраб олиб чиқиб кетажақларини ўшанда ўйлаб кўрибдими?

Энди дий-диёдан не фойда? Ҳукм ижро бўлди — қилимишига яраша ажр берилди.

Омонуллога бу хонадон аҳлининг ҳаёти қоронғу. Хонадаги хориж жиҳозларининг кўркамлигига қараб туриб «ёмон яшашмас экан», деган дастлабки хулосага келди, холос.

Мурдаларга кўзи тушганида «эр-хотин экан-да», деб ўйлаган эди. Дарвоқе, унга хабар бериб, бу ерга йўллаганларида «эркак-хотин ўлдирилган», дейишган. Омонулло эса буни «эр-хотин» деб тушунган эди. Бу одам эса «Буқача» деб турибди. «Демак, ўйнашми? Унда қотил ким? Эримми?... Хотинини биров билан айш қилиб ётганини кўриб... Балки мана шу отанинг ўзидир? Қизининг қилигидан иснодга қолиб... Улар ўйнашганми?... Иккови ҳам кийимда... Ҳатто аёл уй кийимида эмас... Балки энди бошлашмоқчи бўлишганда...»

Омонулло ўнг томондаги эшик балки ётоқхонадир, деган фикрда ўша томон юрди. Унинг мақсадини англаган Тошболта «Бу ер менинг хонам», деб изоҳ берди. Бу изоҳнинг замирида «бу хонага кирмаганингиз маъқул» деган мақсад ҳам мавжуд эди. Омонулло бу мақсадни фаҳмлаган бўлса ҳам, эътиборсиз тарзда эшикни очиб, ичкарига бир қадам қўйди: дераза ёнида каравот, биттагина стул. Гулдор гилам хонани энлаб турибди. Ўртада учта катта жомадон, иккита бўғча...

— Булар сизникими? — деб сўради Омонулло остонага яқинлашган Тошболтага ўтирилиб.

¹ Сўфий Оллоёрдан.

- Ҳа... бугун йўлдан келдим.
- Йўлдан? — Омонullo ажабланди. — Қайси йўлдан?
- Ошна-оғайнилар билан қўшилиб, Новосибирга борувдим.
- Ҳайганими?

Омонullo бу ёшдаги одамларнинг Сибир томонларга ўйнагани бормаслигини билса ҳам атай шу саволни берди. Лекин ўзи кутган «Ҳа», деган жавобни олмади. Тошболта жомадонларга хавотир кўзи билан боқдида:

- Озгина памадори олиб бордик. Томорқадан...
- Томорқадан? Томорқа... шу уйдами?

— Бу уйда томорқа нима қилади? Мен бу ерда муқим турмайман. Асли чўлда яшайман. Бу буюмлар меники эмас. Шерикларимники. Ичида нималар борлигини ҳам билмайман.

- Шерикларингиз ким эди?

Тошболтанинг ростдан ҳам шериклари бор эди, уларни номма-ном айтди. Омонullo ён дафтар чиқариб ёзиб олди. Ёза туриб «ишига пишиқ бу одам. Қизи ўлиб ётган бўлса ҳам, жомадонларини олиб кириб жойлаштиришга ўзида куч топибди. Қойилман... Балки бошқа нарсаларни ҳам жойлаб ташлагандир?...»

- Шерикларингиз уйгача бирга киришдими?
- Йўқ, улар шаҳар айлангани кетишувди.
- Демак, бирор соатлардан кейин келиб қолишадими?
- Ким билади? Балки келишмас, қишлоққа жўнаворишар.
- Буюмлари-чи?
- Буюмлари турса тураверади, сасиб кетармиди?
- Поездда келдиларингми ёки самолётдами?
- Самолётда бош айланади, ҳам қиммат. Бизларга поезд дуруст.
- Билетни ташлаб юбормагандирсиз?
- Биз қишлоқи одам, билет-милетни билмаймиз. Праводник билан келишиб келаверганмиз. Кетишда ҳам шунақа бўлган.
- Праводникнинг отини биласизми? Нечанчи вагон?
- Нима, мендан гумон қилишадими? Ўз қизимни-я?!
- Кимдан гумон қилишимни ўзимга қўйиб беринг. Эшикни биринчи бўлиб сиз очиб киргансиз, хабарни ҳам сиз бергансиз. Менинг одатим шунақа: ишни шу биринчидан бошлайман. Қайси вагонда келгансиз?
- Еттинчи.
- Куёвингиз қаерда?
- Куёвим... ишда бўлса керак?
- Ишда? Булар ўлдирилганига уч кун бўлган. Куёвингиз уч кундан бери ишдами?

Касби нима куёвингизнинг?

- Куёвим олим. Ёз пайтлари бир кун уйда бўлса ўн кун тоғда юради.
- Геологми?
- Унисини билмадим. Лекигин тўғри Масковнинг ўзи билан гаплашадиган бола.

Тагида вертолёти бор.

- Фарзандлари... йўқми?
- Йўқ...
- Турмуш қуришганига қанча бўлди?
- Икки-уч йил бўлди... Қизим унинг иккинчи хотини. Аввалгисидан ажралиб,

анча вақт хотинсиз юрган экан.

Омонullo катта хонага, ундан даҳлизга қайтди. Ошхонага қаради. Ҳаммаёқ саришта. Яқин орада биров бунда чой ҳам ичмаган. Омонullo чап томондаги эшикни очди. Ётоқхона ҳам саришта. Ўрин усти ҳатто гижимланмаган. Омонullo ошхонадаги экспертни ёнига чақирди:

— Ўрин устини, пиёлаларни текшириш эсан чиқмасин. Эшик кулфини ҳам кўриш керак. Бегона калит тушган-тушмаганини менга аниқлаб берасиз.

Эксперт «хўп» деб изига қайтгач, Омонullo яна Тошболтага юзланди.

- Уйга кириб, ҳеч нарсага тегмадингизми?
- Нимага тегаман? Ўзим бу аҳволда... — деди Тошболта йиғламсираб. — Ука, шу ёшга кириб бир рўшнолик кўрмаган одамман. Менинг бошимга тушгани итнинг бошига тушмасин. Шу ёшга етганимда менга илманг бу қотилликни.

Омонullo бу гапдан аччиқланди.

— Ким сизга иляпти? — деди овозини баландлатиб.

— Ҳозир-ку илмассиз... кейин жиноятчини тополмасангиз мен сиз учун таппатайёр гўшман. Биламан, ҳали менинг ҳаётимни ҳам кавлаштирасиз. Қамалиб чиққанганимни билганингиздан кейин осонгина менга илиб қўя қоласиз. Худодан қўрқинг, ука, бундай қилманг.

«Нима қилай: сўкиб берайми ёки тушунтирайми?» деб ўйлади Омонullo. Кейин сўкиш ҳам, тушунтириш ҳам фойдасиз, деган тўхтамга келиб худди ҳеч қандай тўхматни эшитмагандай сўроқни келган жойидан бир маромда давом эттирди:

— Уйга кирганингизда ёзуғлик дастурхонни кўргандирсиз. Ёки пиёлалар ювуқсиз бўлгандир. Шуларни йиғиштирмадингизми?

— Ҳеч нарсага тегмадим, фақат тилпон қилдим, — деди Тошболта зардали овозда.

— Лейтенант! — Омонullo шундай деб даҳлизда турган йигитни чақирди. Денара вакили чақириққа маҳтал тургандай шу заҳотиёқ остонада пайдо бўлди: — Мурдаларнинг шахси аниқландими?

— Биттаси аниқ: Нафиса Болтаева. 1959 йилда туғилган. «Умид» кооперативида ҳисобчи бўлиб ишлайди. Йигитнинг чўнтагидан фақат шу гувоҳнома чиқди, бирга ишлашар экан.

Лейтенант шундай деб кўк муқовали гувоҳномани узатди. Омонullo гувоҳномадаги суратда боқиб турган чехрага қараб «кўркем йигит экан, ўйнаш бўлишга арзийди», деб қўйди. Сўнг ёзувларни овоз чиқариб ўқиди: «Фаолияти чекланган «Умид» кооперативи. Санжар Иброҳимов, Бош директор ўринбосари...» Танирмидингиз бу одамни?

— Йўқ, — деб жавоб қилди Тошболта тўнглик билан.

— Лейтенант, кооперативга бориб хабар қилинг. Марҳумларнинг шахсини аниқлаб, натижасини оқшомда менга етказасиз.

Лейтенант итоат билан чиққач, Омонullo Тошболтадан куёви ишлайдиган жойнинг телефонини сўради. Тошболта аввалига елка қисди, сўнг қизил муқовали дафтарни варақлаб «О» ҳарфи саҳифани очди-да, юқорига катта-катта қилиб ёзилган рақамларга бармоғини бигиз қилиб кўрсатди:

— Шу бўлиши керак. Лекин ўзи тилпонда ўтирмайди, чақириб беришади. Қизим шунақа дегандай бўлувди.

Омонullo чўнтагидан олган рўмолчаси билан гўшакни ушлаб кўтардида, дафтарчадаги рақамни терди. Дам ўтмай «Эшитаман, гапиринг», деган аёл овози келди.

— Менга Самандар Очилов керак, — деди Омонullo.

— Ким сўраяпти, нима ишингиз бор?

«Олим одам ишлайдиган жойда ҳам шунақа қўпол гаплашишадими?»

Шундай деб ўйлаган Омонullo саволга кескинроқ жавоб қилди:

— Мен милицияданман. Нима ишим борлигини ўзига айтаман.

— Очилов сафарда.

— Қаерда, қачон кетган?

Аёл дарров жавоб қайтармади. Омонуллонинг назарида у ким биландир гаплашиб олгандай бўлди.

— Илтимос, ўзингизни танитсангиз, — деди аёл бир дақиқалик сукутдан сўнг.

Омонullo кимлигини айтгач, яна бир неча нафас жимлик ҳужм сурди. Сўнг гўшакдан эркак овози эшитилди:

— Ўртоқ капитан, зарур гапингиз бўлса, келиб гаплашинг. Телефонда айтиб бўлмайдиган маълумотлар ҳам бўлади, ўзингиз биласиз.

Эркак шундай деб манзилни қисқа тарзда тушунтиргач, хайр-маъзурни нася қилиб алоқани узди.

Омонullo ларнинг гап оҳангидан «тўғри Масков билан гаплашадиган бола»нинг иши даваат сири мажмуасига алоқадор эканини фаҳмади. «Тагида вертолётни бор» одамни топиб гаплашиш осон бўлмаслигини ҳам англади.

— Қизингизнинг турмуши яхшимиди? Эридан ҳеч нолимасмиди? — деб сўради Омонullo гўшакни жойига қўйиб.

— Нимага нолирди? Уйи бор, усти бут, қорни тўқ...

— Фарзанд-чи?

— Фарзандми?.. Куёвнинг ишларига халақит берар экан. Бу ишлари ҳам тўғри: итвачаларни кўпайтиришнинг нима кераги бор?

Омонullo бу гапни эшитгач, этлари жимирлашиб кетди. «Бу асли одамни ё мол-

ми? — деб ўйлади унга тикилиб қараб. — Мол ҳам насл қолдиришга ўзида табиий эҳтиёж сезади. Ўзига набира бўлиши мумкин гўдакни «итвачча» дейиши... Ё «шу куёвдан туғилган бола» итвачча бўлади», демоқчими? Куёвни ёқтирмайдими?

— Қизингиз ёш, чиройли экан, — деди Омонullo ундан кўз узмаган ҳолда. — Куёвингиз рашк қилмасмиди?

— Билмадим... Қизим сиз ўйлагандек чакки юрмаган.

— Мен ўйлаган? — Омонуллонинг тиши зирқираб, жағини ушлади. — Мен ҳали бунақа ўйга келмадим.

— Саволларингиз ғалати-ку? Суриштиришингиз ҳам... Қизимнинг чиройли бўлгани билан нима ишингиз бор?

— Билиб қўйинг, — деди Омонullo унга қўлини бигиз қилиб, — қизингизга алоқадор бўлган гап — қатгами, майдами фарқи йўқ — ишимиз бўлади. Сизнинг ишингиз эса, менинг саволларимга тўғри жавоб қайтариш, менга танбеҳ бериш эмас. Тушундингизми? Аввал қамалган бўлсангиз бунақа гапларни яхши билишингиз керак. Ана энди айтинг: куёвингиз билан қизингиз қаерда, қай тарзда танишишган?

— Билмайман. Қизимни қаердадир кўриб ёқтириб қолган экан. Совчи қўйди. Ўртада турган нозик одам эди, хўп, дедик.

— Совчи ким эди?

— Совчими?... У ҳозир йўқ.

— Ўлганми?

— Нега ўларкан? Қамоқда у. Совхозимизнинг директори эди, тухмат билан кетди.

Омонullo Турсуналининг исми-насабини ёзиб олиш чоғида кўз қири билан Тошболтага қараб, унда енгил саросима сезди. «Ҳарҳолда буларнинг никоҳида бир сир бор, — деб ўйлади у. — Ёш, гўзал қизнинг бунақа тавияга иккинчи хотин бўлиб тегиши қизиқ...»

Омонullo Турсуналини суриштира бошлаганида Тошболтанинг овозида ҳадик сезилди, бармоқлари эса енгил титради. «Ҳали бу «бечора ота» билан кўп отамлашамиз, бутунга шу ҳам етар», деган фикрда дафтарчасини ёпиб, чўнтагига солди-да, «энди бардам бўлаверасиз, Худо сизга сабр берсин», деб яна бир марта таъзия билдирди. Сўнг ваннахонадаги доктлосколистнинг ишини бирпас кузатган бўлиб, ташқарига чиқди. Зина панжарасига суяниб пичирлашиб турган уч аёл билан қайтадан саломлашди.

Омонullo «хотинлар бор жойда бизга ҳам, судга ҳам ҳожат йўқ», деб ҳазиллашарди. Бу ҳазил бежиз эмас. Жиноят юз берган ерда ким биринчи пайдо бўлади? Милициями ёки хотинларми? Милиция жиноятчини ҳафталаб ёки ойлаб қидириб топади. Суд ишни ҳафталаб ўрғанади. Хотинлар эса бу юмушларни бир неча дақиқада, нари борса бир соатда оғизлари билан бошлаб бажариб қўйишади. Ҳамиша қошқовоққа қараб яшовчи маъсума аёл ҳам бунақа пайтда «сиз аралашманг!» деб эрини уйига киритиб юборади. Ўзи эса норасмий суд ҳайъати аъзоси сифатида фаолиятини бошлайди. Бу сафар ҳам ёзилмаган қоида амал қилган, гувоҳ сифатида фақат хотинлар тўпланишган эди.

Омонullo остонада пайдо бўлиши билан кўриниши Кинг Конгнинг узоқ қариндошларини эслатувчи хотин овозини сал баланглади «Отиш керак, — деди. Сўнг қандай отиш лозимлигини ҳам аниқлаб берди: — Стадионга юз минг одамни тўлаб, пешонасидан отиш керак. Телевизорга ҳам олиб бериш керак».

Омонullo суҳбатни ана шу оғзи ботир хотин билан бошлади:

— Қайси хонадонда яшайсиз, опа? — деб сўради у чўнтагидан дафтарча чиқариб.

— Менинг уйим бу ерда эмас, магазиннинг тепасидаги дўмда тураман, — деди аёл.

— Ўлганларни танирмидингиз?

— Йўғ-а, мен нонга чиқувдим. Хотинлар гапираётган экан, келавердим-да.

— Ўлдирган одамни кўрдингизми?

— Вой, нега мен кўрар эканман?

— Кимни пешонасидан отмоқчисиз?

— Ўша ўлдирган одамни-да.

— Ким у?

¹ Бармоқ изларини аниқловчи мутахассис.

— Билмайман.

— Нон олдингизми?

— Нон? Нимагайди?

— Эрингиз нонсиз оч ўтирибди. Борақолинг.

— Вой, савил, мени тергайдиган ҳам, оч ўтирадиган ҳам эрим йўқ. Худога шукр. Хайдамасангиз ҳам кетаман. Сассиғини ҳидлаб туришга кўзим учаётгани йўқ! — Шундай деб мингирлаганича зинадан пастга туша бошлади.

— Биз билганларимизни ёрдамчингизга айтдик, — деди аёллардан бири.

— Биз гувоҳ эканмиз, иссларимизни ҳам ёзиб олдилар, — деди иккинчиси.

— Нималарни биласиз? Нималарни айтдингиз?

Уларнинг билганлари: Нафиса қўни-қўшниларга унча аралашмайдиган «ёввойи-роқми» ёки «кибрлими» аёл. Ишга бориш-келишида йўлақда ёки кўчада кўришса кўришарди, бўлмаса йўқ, Бозор-ўчар қилганини, қўллари толиб сабзи-пиёз кўтариб келганини ёки дўкондан нон олганини биров кўрмаган. Эр-хотиннинг уришганлари уёқда турсин, гап талашишганини ҳам эшитишмаган. Фақат икки ойми, уч ойми аввал битта хотин келиб, жанжал қилгандай бўлибди. Мана шу сўнгги хабарда Омонуллонинг назарида жон бордай сезилди.

— Қанақа хотин эди? — деб аниқламоқчи бўлди.

— Биз тенги, ўрта ёш, — деди Омонуллога яқин турган аёл. Сўнг «чиройликкина» деб алоҳида изоҳ берди.

— Кимлигини билмайсизми?

— Йў-ўқ, танимаймиз у хотинни. Ўша кунни мен қизимни кузатгани чиқувдим. Шу ерда рўпара бўлиб қолдим. Ёнида бир эркак ҳам бор эди. Эркагини сал танидим. Олдинги эри билан келиб турарди.

Кейинги гап Омонулло учун кутилмаган бўлди:

— Олдинги эри? — деб ҳар икки аёлга бир-бир қараб олди. — Самандар Очилов иккинчи эрими?

— Олдингисини эримас, девдингиз? — деди гапга қўшилмай турган аёл.

— Бир пас жим туринг, энди, — деб жеркиди Омонулло билан гаплашаётгани. — Ўлган одамлар ҳақида ёмон сўз айтилса гуноҳ бўларкан. Эрими, бошқасими, кимлигини укамнинг ўзлари ажратиб оладилар. Бу уйни олишганига анча бўлган. Аввал муқим яшамас эди. Биринчи эри билан келиб-кетиб юришарди. Бир марта сув тошириб юбориб, пастдагиларнинг расвосини чиқаришган. Биринчи эри мард экан, чиройли қилиб тузатиб берди.

— Биринчи эрининг отини билмайсизми?

— Ким сўрабди, дейсиз. Иккинчиси билан муқим яшаётгани учун сал-пал таниймиз. Лекин бу иккинчи эрининг ҳам йўқ бўлиб кетадиган одати бор.

— Жанжал қилган хотинни кундоши девдингиз, а? — деб гапга қўшилди нарироқда турган аёл.

— Унақа демаганман.

— Вой, девдингиз-ку...

— Демадим, ўхшатувдим. Нафисанинг анави бақироқ отаси гапириб қолди-да, «Бу ерда эринг йўқ, эринг Сибирда», деди. Қизимни кузатиб келаётсам яна шу хотинга рўпара бўлдим. «Мен тиланчи эмасман!» деб эшикни қарсиллатиб ёлди. Юрагим чиқиб кетай деди.

— Шериги-чи? — деб сўради Омонулло.

— Қайси шериги? Ҳа, анави эркакми? Уни кўчада кўрдим. У уйга кирмаган шекилли.

— Кейинги бир ҳафтами, ўн кундами нотаниш одамлар келиб-кетишмадими?

— Буни биз билмаймиз, опоси. Бизнинг гап пойлайдиган одатимиз ҳам, вақтимиз ҳам йўқ. Бу дўмга, рўпарадаги дўмга ким келиб-кетаётганини билса, Абдуқаюм биларди.

— Ким у?

— Тепадаги қаватда битта бола бор. Белидан паст ишламайди. Уззу-кун аравачасида ўтириб олиб, кўчага қарагани қараган. Бир хил пайтда суратга ҳам олади.

— Самандар Очиловни охирги марта қачон кўрдингиз? Ун кун бўлдим ё йигирма кунми?

— Вой, нега ўн кун бўларкан? Уч кун ёки... икки кун бўлди. Йўлақдан чиқаверишда рўпара келиб қолдим. Салом берсам алик олмади. Мен ранжимадим. Шунақа

телба-тескари одати бор одам-да у. Бир хил пайтда ўзи салом беради, бир хил пайтда хўмрайиб ўтиб кетади.

— Ўша куни Нафисаними ёки ўлдирилган йигитними кўрмадингизми?

— Йў-ўқ, кўрмадим...

Нарида турган аёлнинг ерга қараганини сезган Омонулло ундан алоҳида сўради:

— Сиз ҳам кўрмадингизми?

Аёл унга қарамагани ҳолда паст овозда «йўқ», деб қўйди. Ундаги ўзгариш Омонуллонинг диққатидан четда қолмади. «Вақти келганда ойдинлаштираман», деган мақсада сир бой бермади.

Унинг сезгиси алдамаган эди: аёл уч кун олдин Нафисани бу йигит билан кўрган, «жувон ўлгур эри йўғида ўйнашини бошлаб келди», деб сирдош қўшнисига айтган эди. Ҳамма гапни айтиб, кейин балоларга қолмаслик учун иккови ҳам жим қолишни маъқул кўришди.

— Ўлдирилган одамни топсангиз отиладими? — деб сўради Омонуллонинг савола-рига жавоб бераётган гапдон аёл.

— Сиз отилсин, десангиз, отилади.

— Вой, менга нима, баттар бўлмайдими? Энди кетаверайликми?

— Яна озгина туринг, илтимос. Экспертларнинг иши чиқиб қолиши мумкин.

Омонулло шундай деб аёллар айтган бола билан учрашиш ниятида юқорига кўтарилиди. Эшик қўнғироғи тугмасини босишга улгурмай ичкаридан:

— Кираверинг, эшик очик, — деган ингичка, аммо жарангли овоз эшитилди.

Омонулло бу таклифга биноан эшикни очиб, остона ҳатлаши билан ўша овоз «пойабзални ечиш лозимлигини» эслатди. Бир неча нафаслик сукутдан сўнг эса, «Энди тўғридаги хонага кираверинг», деб таклиф этди.

Тўғридаги хона эшиги ланг очик эди. Омонулло остона ҳатлай туриб беихтиёр ўнг томонга қаради: энли дераза ёнидаги кичкина каравотда боши катта одамларники каби, бўйнидан бошлаб то оёғининг бармоқларигача тўрт яшар гўдакни эслатувчи, бола деса боламас, йигит деса йигит дейиш мушкул бўлган, қўлларини елкалари чандиб боғланган бир одам ёстиғига суяниб, чордона қуриб ўтирарди. У салом бергач, кўз ишораси билан стулни кўрсатиб «Марҳамат, ўтиринг», деб илтифот қилди. Сўнг:

— Абдуқаюм Маҳкам, — деб ўзини танитди. — Узр, сиз билан қўл бериб кўришолмадим. Фалокатни қаранг, суякларим сал эзилибди. Чиқиб келаётганингизни оёқ товушларидан билдим. Худо менга гавда бермагани билан қулоқ берган. — У шундай деб кулди. Унинг кулгиси беғубор, кўз боқишларида эса масъудлик бор эди. Қорачадан келган бу йигитчанинг юзларида Омонуллони ажаблантирган бир нур зоҳир эди. «Ажаблантирган» дейилишининг боиси — бу нур «иймон нури» дейиларки, бу марҳаматга, бу ажрга қандай амаллар эвазига етишмоқ мумкинлигини Омонулло ҳали билмас эди. Шу боис ҳам «бунақа аҳволдаги одам ҳам бахтиёр бўлуви мумкинми?» деган фикр хаёлини бир ёритиб ўтди.

— Ўтган куни фотоаппаратни созлайман, деб йиқилиб тушдим. Фалокатни қаранг-а!

Омонулло дераза тоқчасидаги телеобъективли фотоаппаратга назар ташлаб қўйди. Буни сезган Абдуқаюм:

— Бу менинг овунчоғим, — деб изоҳ берди. Сўнг меҳмондан нигоҳини узмаган тарзда: — келишингизни билардим, — деди.

— Қизик... қандай била қолдингиз? Фолбинлик ҳам қўлдан келадими?

— Йў-ўқ, — Абдуқаюм яна кулди. — Бунақа гуноҳ ишлардан Худо асрасин. Диққат қилинг-а, атрофимизда содир бўлаётган ёки энди бўлувчи ҳар бир воқеа бир-бири билан мантиқан боғланган. Биз фақат бунга эътиборсиз юрамиз. Мантиқан боғланувчи воқеани биз кўпинча тасодиф деб биламиз. Сизнинг бу уйга киришингиз тасодифми ёки мантиқан боғланган воқеалар занжирининг бир халқасими? Ёки: сиз текшираётган қотиллик тасодифми ёки бир умрнинг мантиқий якуними? Сиз билан мен учун бу фожиа кутилмаган туюлади. Аслида-чи? Оллоҳ ҳамма нарсани мантиқ иплари билан чирмаб ташлаган.

Омонулло бу гапларни эшитиб лол қолди. «Гавданинг ўрнига қулоқ берган, дейди. Қулоқ эмас, ақл берган экан-ку», деб ўйлаб, унинг гапларини жимгина тинглайверди. Абдуқаюм эса жиддийлашиб бораётганини англаб, ширин жилмайди:

— Мана, қаранг, ажал тиги икки кишини ўт ўргандай олди-кетди. Қасаллик билан жон беришса бировнинг, айниқса, сизнинг ишингиз бўлмас эди. Улар ўлдирилибди.

Аслида уларнинг ризқи тугаган. Оллоҳ уларнинг жонини алоҳида, алоҳида, бирон хасталик билан олинисини ихтиёр этиши мумкин эди. Йўқ, Яратганнинг хоҳиши айнан шу бўлди. Балки улар шунга яраша гуноҳ қилгандирлар. Балки Роббимиз уларнинг бу ҳолатини бошқаларга ўрнатиб қилиб кўрсатмоқчи бўлгандир. Буни билмаймиз. Билганимиз — зулм содир бўлди. Зулм бўлгач, милиция келади. Милиция келгач, албатта, қўшнилари билан гаплашади. Қўшнилари ким? Албатта, ҳамма нарсадан хабардор бўлишни истайдиган менинг меҳрибон опоқиларим. Улар эса, билган-билмаганларини қалаштириб айтиб ташлашгач, охирида менинг исмиمنى тилга олишади. «Билса шу бола билади», дейишади. Опоқиларим тушмагурлар мени кўчани кузатишдан бошқа ташвиши йўқ, деб ўйлашади. Бозор-позорга тушиб чиқишгандан сўнг «Бизникига ҳеч ким келмадими?» деб сўрайдиган одатлари бор. «Милицияга ҳам менга ўхшаган одам керак. Тўғрими? Ана энди сиз «уч кун олдин бегона одам кўринмадими?» деб сўрайсиз.

Омонулло «Ҳозирги ёшлар урди-сурди киноларни кўравериб, китобларни ўқийвериб, ҳаммалари изқувар бўлиб кетишган», деб ўйлаб, жилмайиб қўйди.

— Ҳа, сўрамайсизми? — деди Абдуқаюм унинг жим турганидан ажабланиб.

— Сўрамасам-чи? — деди Омонулло кулимсираган ҳолда.

— Унда мантиқ занжири узилади: сўрамасангиз бу уйга кирмас эдингиз. Сиз менинг қошу кўзимни кўргани кирмагансиз, тўғрими?

— Тўғри. Лекин мен сиздан бошқа нарсани сўрайман: уч кун олдин пастдан шовқин эшитилмадими?

— Қанақа шовқин?

— Масалан, эркак-аёлнинг жанжалими...

— Йўқ.

— Аввалроқ-чи?

— Аввал?.. Йўқ. Қотиллик эр-хотиннинг жанжали оқибати десангиз янглишасиз.

У ер сокин хонадон эди.

— Лекин бегона одамлар келиб туришган экан?

— Сизникига келишмайдими? Мантиқнинг илдизи қаерда? Гап бегоналарнинг келишида эмас, қандай мақсадда келишида!

— Айтайлик... мақсад фаҳш бўлсин.

— Фаҳш? Ошириб юбордингиз. Нафиса опа фоҳиша бўлганида опоқилар адабини бериб қўйишарди.

— Лекин улар гапларида шунга шамаъ қилишди.

— Биринчи эри бор, дейишгандир ёки ўйнаши дейишгандир? Биламан бу гапларни. Ўша одамни танийман. Лекин у анчадан бери кўринмай қолди. Уч кун олдин келган йигит ўйнаш бўлмаса керак.

— Демак, уларни кўргансиз? Бу одамни танирмидингиз?

Бу саволни эшитиб Абдуқаюмнинг чеҳраси ёришди:

— Барибир сўрайсиз дедим-а? — Шундай деб кулди. Сўнг жиддийлашиб бош чайқади. — Йўқ, уни танимадим.

— Унда нимага асосланиб ўйнаш эмас, дейсиз?

— Юришлари хотиржам эди. Ҳеч қаёққа алангламай тўғри юриб келишди. Ўйнаш бўлса, «бирон кузатмаяптими, танишларим кўриб қолмасин ишқилиб», деб хавотирланади. Уёқ-буёққа қарайверади. Ҳеч бўлмаса, йўлакка киришдан олдин орқасига ўтирилади. Ё бўлмаса, аёл кириб кетади, сал ўтмай ўйнаш киради.

— Сиз бу гапларни қаердан биласиз? Худди бутун умр ўйнашларни кузатиб юрган изқуварга ўхшаб гапиряпсиз?

— Буларни билиш учун унчалик кўп ақл зарур эмас.

— Бошқачароқ ҳолат ҳам бўлиши мумкин!

— Албатта-да! Сиз билан биз бегона кўзларни чалғитишнинг мингта усулини санаб ўтирганимизда қайси бир уйда ўйнашлар бизнинг хаёлимизга ҳам келмаган минг биринчи усулда иш бошлаётгандирлар.

— Ҳа, фикрингиз мантиқан тўғри. У ҳолда, аёл эри йўқ пайтда бегона эркак билан нима мақсадда келиши мумкин?

— Бунисини билмадим. Бу фақат ўзларига маълум эди. Афсус шуки, ўликлар гапиришмайди.

— Ҳа, айниқса, биз учун афсус айнан шунда, — деб Абдуқаюмнинг фикрини тасдиқлади Омонулло. — Улар ўзлари билан жуда кўп сирларни олиб кетадилар.

— «Қабр — дунё манзилнинг охири. Охират эса, манзилнинг бошидир. Модомики, барчамиз қабрга кирар эканмиз, қандай қилиб кайфу сафога берилиб, роҳат-фароғатда юрибмиз?»

Омонулло «Бунчалар ақлли экан, бу йигитча», деб ўйлади. Абдуқажом унинг фикрини ўқигандай кулимсиради:

— Ака, бу менинг гапларим эмас. Бир валиulloҳ айтиб ўтган эканлар. Шошилмаётган бўлсангиз, яна бир фикримни айтаман. Фақат бекорчи гап деб ўйланган. Шу ишингизга алоқадор бўлгани учун айтмоқчиман. Демак, гап бундай: дунё нимадир? Дунё — ўткинчи бир меҳмонхонадир. Дунёдаги энг улуғ бойлик нимадир? Дунёга бериламан. Дунё бойлигини афзал билган киши зиллатга, хорликка, мол-дунё тўплаган киши эса, қашшоқликка гирифтор бўлади. Дунё нимага ўхшайди? Дунё — ясалган келинчакка ўхшайди. Кўзлар унга термулган, қалблар эса муштоқдир. Ясалмиш келинчакка кимлар ошиқ? Шубҳасиз НАФС ошиқдир. Бу келинчақ ошиқларнинг барчасини ҳалок этади. Ҳаётдаги тириклар ўликлардан, кейинчилари олдинчиларидан ибрат олмаётдилар. Уч хусусни унутмаслик керак: дунёнинг ўткинчи эканини, неъматларнинг ҳам ўткинчи эканини, муқаррар ўлимнинг ҳақ эканини.

Абдуқажом «бу гаплар таъсир қилдими, мақбул бўлдими?» деган савол назари билан Омонуллога тикилиб қаради. Унинг гапларига мос равишда назари ҳам ўткир эди. Омонулло унга тик қарай олмади.

— Яхши гапларни айтган экан.

— Лекин... — Абдуқажом кулимсиради. — Ҳозир бу гапларни эшитишга фурсатингиз йўқ. Кўнглимни оғритмаслик учун индамай тинглайсиз. Балки менга раҳмингиз келаётгандир? Сиздан илтимос, раҳмингиз келмасин. Мен ўзимнинг шу тақдиримдан ҳам розиман. Ҳарҳолда кўряпман, эшитяпман, гаплашяпман. Ахир кўрмайдиган, эшитмайдиган, тили айланмайдиганлар ҳам кўп-ку, тўғрими? Тан оламан, бир оз эзмароқман. Лекин лақма эмасман. Сўранг, сўрайверинг.

— Ўша куними, олдинми ё кейинми Самандар Очилов келмадими?

— Келдилар. Ўша куннинг ўзида бир кўриндилар. Новвотранг «Волга»да келдилар. Шошиб тушиб, шошилиб йўлакка кирдилар. Машинада битта ҳарбий одам бор эди. Погони кўк, полковник эди. Улар ҳам шошиб туришган экан.

— Буни қаердан билдингиз?

— Ҳайдовчи уч марта сигнал берди. Учинчисида полковник эшикни очиб пахта тушди.

— Очилов тахминан қанча вақт қолиб кетди?

— Тахминан ярим соатча.

— Болтаева билан Иброҳимов бу пайтда уйда бўлганлар, шундайми?

— Шундайга ўхшаб қолди.

— Очилов шошиб кирган экан, қайтишда-чи? Қанақа аҳволда қайтди, кийим-бошларида ўзгариш бормиди?

— Кийимларида ўзгариш сезмадим. Лекин секин-секин юриб чиқдилар. Қўлларида дипломат бор эди. Полковник бир нима девди, унга жавоб қайтармасдан индамай машинага ўтирдилар. Машина юришдан олдин деразаларига бир қараб олдилар. Лекин сиз бундан дарров бир хулоса чиқарманг.

Абдуқажомнинг кейинги гапи Омонуллога малол келди.

«Қимматли маслаҳатингиз учун раҳмат, ука», деб пичинг қилмоқчи эди, тиши зирқираб, гапиртирмай қўйди. Меҳмоннинг афти буришганини кўрган Абдуқажом чегарадан чиққанини фаҳмлаб, узр сўради:

— Гапларимдан хафа бўлманг, ака, мантиқан олиб қаралса, «эр қотил» деган хулоса келиб чиқади. Лекин бунақа олим одамларда рашк кучли бўлмайди. Улар одам ўлдира олишмайди. Наридан борса, бир шاپалоқ уриб, тўнни елкага ташлаб чиқиб кетишади.

Абдуқажомнинг гапларида жон бўлса ҳам Омонуллога малол келди. Бир йигитчанинг ёши улуғ одам каби фикр юритиши, унга ақл ўргатиши бир оз гашини келтирди. Абдуқажомнинг туғилиб, тилга киргандан бери ўз тенгдошлари билан ўйнаб-кулломай, ётган ерида фақат катталар билан суҳбатлашиши оқибатида шундай сергап, шундай маслаҳатгўй бўлиб қолганининг фаҳмига етмади. Бу хонадонга кириб Абдуқажом билан суҳбатлашган ҳар бир одам истаса-истамаса унинг кўнглига қарашга мажбур бўлар эди. Омонулло гарчи гаши келган бўлса-да, бу ёзилмаган қоидага беихтиёр бўйсунди. Ўзини кулимсирашга мажбур этиб:

— Сиздан хафа бўлган — ўғри, — деб ҳазил қилди. Сўнг жағини ушлаб, изоҳ берди: — Тишим оғрияпти.

— Тишингиз оғриса дўхтурга борманг. Мен сизга даволашининг осонгина йўлини ўргатаман. Тиш нимага оғрийди? Совуқ теккани учун. Совуқни қандай ҳайдайсиз? Битта пиёлани олиб, ичига ёғ сурасиз-да сўнг қиздирасиз...

Ҳозирги йигитчанинг ўта донолигидан ғашлана бошлаган одам энди бу гапларни жон қулоғи билан эшитди. Маслаҳат сўнггига еттунига қадар нима мақсадда бу ерга кирганини унутди. Йигитчанинг маслаҳати бу сафар мойдеккина ёқди. Афсуски, ҳозирги ташвиш билан яқин соатларда уйга боролмайди. (Кечаси ҳам бориш насиб этадими ё йўқми — Худо билади.) Ишдан холи бўлганида ҳозироқ бориб шу йигитча айтгандай пиёлани қиздириб, чап қулоғига қўйиб ётармиди, оғриқ қайтиб кўзлари мошдек очилармиди...

Омонулло маслаҳатлар учун раҳмат айтиб, ўрнидан турди.

— Телефонингизни айтинг, қўлим тузалса кўнғироқ қиламан. Балки янги гаплар эсимга тушиб қолар?

Омонулло ён дафтарчага телефон рақамларини ёзаётганда Абдуқаюм яна донолигини бошлады:

— Америкада шунақа жиноят юз берса «қотилни топган одамга ёки хабар берган одамга шунча минг доллар мукофот» деб телевизорларида эълон қилинади. Шунинг учун уларда жиноятчи тез топилади.

«Худди Америкада яшайдиган одамдай гапиради-я!» деб ўйлади Омонулло. Абдуқаюм эса давом этди:

— Сизлар эса ҳаммасини теп-текинга бажармоқчи бўласизлар. Шунинг учун одамлар сизлардан қочади. Иш ёлғиз ўзларингизга қолиб кетади. Бунақа ишда сизга нисбатан гувоҳларга қийин. Гувоҳ жонини гаровга қўйиб айтади айтадиган гапини. Ё нотўғрими?

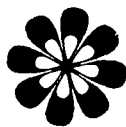
— Тўғри, — деди Омонулло дафтарчасидан саҳифани йиртиб олиб унга узатаркан. — Мана бу ишни юмалоқ-ёстиқ қилайлик, кейин иккаламиз Америка полициясига бориб ишлаймиз. Топганимиз — ўртада, келишдикми?

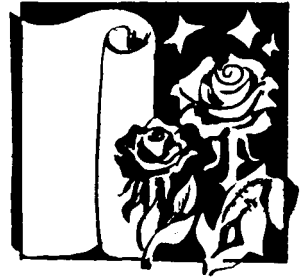
Бу гапни эшитиб, Абдуқаюм кулиб юборди. Унинг кулгиси олти яшар боланинг кулгисидай жарангдор ва самимий эди.

Омонулло бу хонадондан дастлабки гумонига қувват олган ҳолда чиқди. Қотил қизнинг отаси бўлиши ҳам мумкин, деган яна бир гумони олинажак маълумотлардан сўнг ҳақиқатга яқинлашгандай бўлади. Бугун эса қора рўйхатга биринчи бўлиб Нафисанинг эри Самандар Очилов ёзилди.

Одатда бирон аёл қоқилиб тушиб жон берса ҳам «эри уриб ўлдиргандир» деб гумон қилинади. Шундай экан, Самандарнинг гумон ўқига нишон бўлмоғи табиий ҳол. Агар тиббий эксперт қотиллик икки ёки тўрт эмас, айнан уч кун олдин юз берган деб тасдиқласа, унда Самандарнинг бошига бало тошлари ёғилиши тайин.

Давоми келгуси сонда

ДЎСТГА ДЎСТ СЎЗИ

Турсунбой Адашбоев ҳақида ёзиш мен учун ҳам осон, ҳам қийин. Осонлиги иккаламиз деярли тенгдош. Узимнинг гапим билан айтадиган бўлсам, уруш болаларимиз. Иккаламизнинг оталаримиз ҳам жаҳон уруши қурбони. Иккаламиз ҳам яккаю ягона зурёдмиз.

Етимликнинг «гаштини» биздан ортиқроқ «сургани» камроқ топилса керак. Турсунбой онаси етовида яхши кун кўраманми, деб, Ушга келган бўлса, мен волидамнинг этагидан ушлаб Бухорои Шарифга келганман. Алифбо бўйича етим ўсаётганимизни на у на мен билганман.

Ана шу етимлик бизни кунлардан бир куни келиб азим Тошкентда учраштирди. Яна қаерда дег, ТошДУ остонасида. Бош сабабчиси — шеър машқ қилишимиз бўлди. Битта-яримта машқимиз эълон қилинганлиги, исми шарифимиз бир-биримизга танишлиги, у танишувни янада мустаҳкамлади.

Худди шу ерда жиндек изоҳ бермоқчиман. Олтмишинчи йилларда аввало матбуот кам эди. Саккиз қатор шеъринг чиқса, ўқимаган ўқувчи қолмасди. Бадиий адабиётга ташналик кучли эди. Ўқишга келувчилар ҳам фақат олий маълумот оламан деб эмас, ўз иқтидорини намоён қиламан деб йўлга чиқарди.

Мен айтган йилларда ТошДУда, бугунликда адабиёт бешигини тебратаётганлар: Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Ойдин Ҳожиёва, Омон Мухторлар ўқирди. Биз уларнинг баъзиларини шахсан танимасак-да, биринчи машқларини газета-журналларда ўқиб бу даргоҳга келгандик.

Яна бош сабаблардан бири — иккаламизнинг ҳам болалар учун ижод қилишимиз бўлди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюммаси ташкил қилган ёш ёзувчилар анжуманида бирга қатнашдик. Фафур Фулом, Ойбек, Миртемир каби улуғларга ана шунда салом бердик.

Мен гўдайма университетнинг кундузги бўлимида ўқисам, шалдур-шулдур Турсунбой Адашбоев Ўшда редакцияда ишлаб, дорилфунунда сирдан ўқирди. Қишги, ёзги имтиҳон пайтлари келиб, биз уй-жойи йўқ, ижарачиларни топарди. Думба-жигар — тўрт тийинлик деган гўмма билан бизларни боқарди. Айтмоқчи, Тошкентга келган куни машҳур болалар шоири Қудрат Ҳикматни изларди. Миртемир домланинг дуосини олиб қайтарди. Турсунбой билан яна бир яқинлигимиз, иккаламиз ҳам ҳақиқий меҳрибон устозга йўлиқмай олтмиш ёшга етдик. Тўғри, маслаҳатгўйлар озми-кўпми топилди. Бизга оқ йўл талаб, елкамизга илк қадамдаёқ қоққанлар бўлмади. Бунга ҳам ўзимиз айбдор. Сурилиб (баъзилардек хира пашиша бўлиб) устозлар эшигини қоқмадик. Пақир киши панада қабилда иш тутдик. Лекин бир кўйлак ортиқ кийган бўлса-да, ҳурматини жойига қўйдик. Одоб сақлаб келавердик. Шунданми узоқ йиллар исми-шарифимиз адабий рўйхатларга кирмади. Мисол учун танқид қисмига биздан мисол олинди. Ёки умуман эслатилади.

Турсунбой Адашбоев Ўшда яшаб, ижод қилди. Болалар шоири сифатида Қирғизистонда, Ўзбекистонда танилди. Унинг илк тўплами «Камолнинг олмаси» Қудрат аканинг назаридан ўтиб чоп этилди. «Олатог-долатог», «Арслонбоб шаршараси» каби ўндан ортиқ тўпламлари ўзининг қаттиққўллиги билан нашр этилди. Бунинг ҳам ўз сири бор. Турсунбой ўзига ўта талабчан шоир. Унинг сўз устида ишлашига, айниқса, янги қофия топишига тан бериш керак. Бунинг у Қудрат Ҳикматдан ўрганган. Турсунбойнинг яна бир ютуғи, унинг шеърлари юмор, қочирқиқларга бой. У ёзганларида тоғлар, табиат манзарасини чизиб берди. Ёзса, эркаланиб, эркалатиб ёзди. Мен одатим бўйича, мисол келтириб, фикримни тўлдиришни унча хуш кўрмайман. Яхшиси, бу ҳақда Турсунбойнинг даста-даста китоблари сўзласин. Яхши шеър ҳеч қачон шарҳга муҳтожлик сезмайди. Дўстимнинг яхши шеър устозларни жуда кўп.

Дўстимнинг яна бир хайрли иши қирғиз ёзувчиларининг энг сара асарлари билан ўзбек ўқувчиларини таништириши бўлди. Қатор шеърини китобларни: Қосимбековнинг «Синган қилич» рўмонини маҳорат билан ўзбекчалаштирди. Машҳур «Манас»нинг таржимасига ўз ҳиссасини қўшди. Ёзганлари кўп тилларга ўғирилди.

Обру топиб келётган шоир, таржимон дўстим саксонинчи йилларда Тошкентга келди. «Чўпон» (қадимгиси «Юлдузча») болалар нашриётида ноширлик фаолиятини бошлади. Катта даврага қўшилди. Апоқ-чапоқ бўлиб юрган биз икки етим орасига жиндек совуқлик тушди. Ёзишим қийин деганим худди ана шу фурсатга тааллуқли.

Турсунбойни бир-икки гайдамак менга қарши қўйди. Унинг менга нисбатан қарашлари ўзгаргач, энди мени унга чархловчилар топилди. Буюм эски тузумнинг эски усули эди. Шу тариқа кун кўрувчилар оз эмасди.

Йўқ, бу ҳол узоқ йилларга чўзилмади. Истеъдодсиз, гап ташувчи гайдамакларнинг яширин қиёфаси бу кунларга келиб, яққолроқ очилди. Узининг айтар сўзи бўлмаган, лекин шовқин-сурон кўтариб юборган (баъзан ташкилий иш билан шугулланган) акаю укаларимиз ана энди ўзини тижоратга урди.

Турсунбой билан мен эсам ҳамон қаламга содиқ қолиб, айтаримизни айтаямиз. Муҳими, янада синашта бўлдик.

Яна бир асосийси, иккаламиз ҳам то ҳануз бирор даъво қилиб, ўзимиз бино қўйиб, бирор даргоҳ эшигини қоқмадик. Сўра, сўрашлардан узоқроқ туриб, олтмишга кирдик-қўйдик. Турсунбой Адашбоевга келсам, олтмишга кирган дўстимга айтадиганим, кел-ей, дўстим, бундан кейин ҳам ўз болалигимизни йўқотмайлик. Майли, сен менга қирғиз қалпоғини кийдир, мен бошинга ўзбек дўппи-сини қўндирай. Энг катта бахтимиз кийдириш, қўндиришлардан эсон-омон ўтиб, яхши дўстлар сафига кириб бордик.

Ана шунга шукур.

Сафар БАРНОЕВ

Турсунбой Адашбоев

БОЙЧЕЧАК ИФОРИ

Кўмсаш

Кишнинг ҳақи қолгани йўқ,
ёғди ҳатто уч кунлаб.
Аёз бобо қахридан сўнг
босилди сал учкунлаб.
Турна қатор уй-жойларнинг
қорга тўлди ораси,
Гидам, шолча маҳалланинг
бўлди зўр ноғораси.
Ишга шўнғиб кетди, қаранг,
чанғи тепган болалар.

Кигиз, палос қўлтиқлашиб
чикди амма, холалар.
Шоир зимдан кулиб боқар,
ҳовлидаги тала-тўпга.
Кўни-қўшни ёпишганча
супургига, савачўпга
қоқар кишнинг чанг-чунгини,
гардини, ғуборини,
Чунки, кўмсаб қолган жуда
бойчечак ифорини...

Етмай қолди

Олим Жўрабой Икромовга

Кўпқарига ҳозирлик
борар дала томонда,
Улоқчилар етакчиси,
буйруқ берар шу онда:

— Ҳар бир тойга биттадан
минсин абжир чавандоз,
Ана шунда, дўстларим,
ўйин бўлар қувноқ, соз.

Топшириқни болалар
бажардилар тез шу чок,
Аттанг, битта ўғлонга
етмасдан қолди тойчоқ.

— Йўқ, бўлмайти, йигитлар,
кенгашамиз, келинлар,
Ҳозир битта уловга
иккитадан мининглар.

Кўпкарининг саркори
ташвишланиб аланлар,
Энди бўлса битта той
ортиб қолди, қаранглар.

Бошлиқ муҳтож ёрдамга,
дўстлар, айни замонда,
Қанча бола ва тойчоқ,
ўйнар дала томонда?..

Шалоп-шулуп

Боғ кўчада кўлмакчани
кечар Тоҳир шалоп-шулуп.
Ўтган-кетган мийиғида
кулиб кўяр, қараб туриб.

— Қойил, — дея кимдир уни
елкасига кўяр уриб,
Унга сари ҳовлиқади,
халқоб ерда шалоп-шулуп.

Болакайни қутлагандай
олақанот сайраб турар,

Гўё, «Тоҳир, бўш келма», деб,
олқиш айтиб, қайраб турар.

Бола пақир кўлмакчани
лойқалатар шалоп-шулуп,
Долим бобо тол хивични
паналатиб, шартта юлиб, —

Савай кетди адаб чўлда,
тизиллатиб аяб туриб,
Тоҳир эса жуфтак урди,
шалоп-шулуп, шалоп-шулуп.

Электричка

Янгийўл — Тошкентимнинг
остонаси, йўлаги,
Олов чатнаб поезднинг
ғизғизон дўнғалаги.

Тижоратчи қопага,
тиққан матоҳ, пиймани.
Шу пайт ушоқ бир йигит
ўрин олар ийманиб,

Юмушларин хомчўтлаб
хаёл билан бўлар банд,
Йўлаклар ҳам, танбур ҳам
одамлар билан тирбанд.

Бугун яна ишлар кўп,
муқова ташиш керак,
Ҳаво совуқ, картонни
ўрашу ёпиш керак.

Нашриёт, босмаҳона,
ўртада идораси,
У — «бўзчининг мокуси»,
бу дўстлар ибораси.

Юмуш тугаб, бонг урар,
азим Тошкент куранти,
Хизматидан қайтар эл
меҳнаткаш, дилбар, танти.

Вагонлар дим, шаҳардан
турфа гаплар эшитиб,
Чала қолган машқини
миясида пишитиб.

Ишдан қайтар, Қизларига
ширин сақич, қант олиб,
Болаларнинг шоири
Абдурахмон Акбаров.

Абдурауф Фитрат

ОИЛА

**ёки
оила бошқариш
тартиблари**

Тоҷик тилидан
Шодмон Воҳид ва
Гулбаҳор Музаффар қизи
таржималари

Ғайрат¹

Модомики, иффат ва номуснинг муҳофазаси эр-как ва хотинлар бўйнида фарз экан, бас, улардан ҳар қайсилари иккинчи томонни ҳаромдан манъ қилишга ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини ғайрат дейдилар. Лекин кўп эркаклар ғайратни фақат ўзларининг ҳуқуқлари деб биладилар. Кечаю кундуз ҳаром ишларнинг кетидан югурадилар, хотинлари бу ҳаракатларидан хабардор бўлиб қолса, уларни урушиб, уриб, бечора хотинни жазога лойиқ деб биладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас. Иффат ва порсолиқ эркаклар ва аёлларнинг вазифалари бўлгани каби ғайрат ҳам аёл ва эркакларнинг ҳақлари саналади. Баъзи эрлар рашк ва ғайрат баҳонаси билан хотинларининг аҳволини шу қадар оғирлаштирадиларки, бечораларнинг овози ҳам чиқмай қолади. Уларни умуман уйдан ташқарига қўймайдилар. Ҳатто баъзи жоҳиллар хотинларини арқон билан бойлаб қўйиб, ҳеч бир сабабсиз хотинларига туҳмат қилиб, уларга азоб берадилар. Бу ишларнинг биронтаси Ислому таълимотига мувофиқ келмайди. Аёлларга нисбатан ҳеч бир далил ва сабабсиз бўҳтон қилиш қуйидаги ояти карима ҳукмига биноан манъ этилади. «Кимки афифа ва мўмина аёлларга туҳмат қилса ва у аёл бўҳтондан хабари бўлмаса, туҳматчи учун ҳам бу дунё ва ҳам охирада жазо бор. Уларга қаттиқ азоб белгилангандир.⁴⁵ Хотинларни ғайрат баҳонаси билан уйдан чиқармаслик ҳатто сўзлашга қўймаслик ҳақиқий зулмдир, агар ғайратни шу даражада хато тушуниш шаръан тўғри бўлганда ҳазрати Ойшаки Исломининг энг буюк фақиҳларидан саналади. Ҳижрий 30 йили бир гуруҳ лашкарга сардор бўлиб Ҳазрати Усмон қонини талаб қилиб Маккадан Кўфага келмас эди ва Ҳазрати Пайғамбар ҳам ҳар бир ғазотдан олдин ўз хотинларининг бири номига қуръа ташлаб, уларни ўзлари билан олиб кетмасдилар. Пайғамбаримизнинг хотинлари билан қандай муносабатда бўлгани, унинг мадора ва меҳрибончилигини билиш учун қуйидаги ҳадиси саҳиҳани ўқишимиз лозим.

Ойша (р.а.)дан: «Менинг иккита созанда канизагим ҳузуримда ўтириб куй чалардилар. Пайғамбар кириб келдилар. Абу Бакр келиб ҳолимизни кўриб, жаҳди чиқиб бизни урушдилар. Пайғамбар «қўй, уларни» деб айтдилар. Ҳайит куни эди. Масжидда хабашийлар уруш ўйинини кўрсатардилар. Пайғамбар мендан: «ўйинни томоша қилишни истайсанми?» деб сўрадилар. Мен: «Ҳа, ё расулуллоҳ» дедим. Пайғамбар мени масжидга олиб бордилар. Хабашларни ўйинга ташвиқ қилдилар. Мен пайғамбар орқаларида туриб хоҳлаганимча томоша қилдим».

Ибн Молик ривоятдан: «Ҳазрат Пайғамбар бир гуруҳ аёллар ва гўдакларни тўйдан қайтишларида кўрдилар. Мамнун бўлиб жойларида туриб, айтдилар: «Сизлар менинг ҳузуримда одамларнинг энг азизларидан бўласизлар. Худо ҳаққи».

¹. Давоми. Боши ўтган сонда.

Висол

Мен арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанддир. Бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби «висолдир». Лекин «ҳифз-уссиҳа» (соғлиқни сақлаш) қоидаларини билмаган баъзи одамлар «висол» феълени шундай ижро қилдиларки, фарзандсизликка олиб келади. Шунинг учун фурсати келганда шу хусусда замонамиз олимлари ва ҳақимларининг фикрларини арз қилмоқчиман. Ҳақимлар инсон умрини саккиз даврга тақсим қилганлар.

1. Гўдаклик даври; 2. Болалик даври; 3. Балоғат даври; 4. Тараққий даври; 5. Камолот даври; 6. Ниҳоят даври; 7. Биринчи қарилик даври; 8. Иккинчи қарилик даври;

Гўдаклик даври туғилишидан саккиз ёшгача давом этади. Бу даврда одам аъзолари ривожланади ва шахвоний ҳис зоҳир бўлмайди. Болалик даври саккиз ёшдан ўн тўрт ёшгачадир. Бу даврнинг сўнгига келиб шахвоний ҳис зоҳир бўла бошлайди. Балоғат даври ўн тўрт ёшдан йигирма ёшгача. Бу даврда нутфа (уруғ) ҳосил бўлганидан шахвоний ҳис зиёда бўлади. Лекин таносил аъзолари ва нутфа моддаси камол даражасига етмайди. Шунинг учун бу ёшда уйланганда натижа ё самара бермайди ёки оламга келган фарзанд ноқис, заиф ва камқувват бўлади. Бинобарин, ҳақимлар эркакларга 23 ва қизларга 18 ёшдан олдин уйланмасликни маслаҳат берадилар. Айтишларича, бу ёшдан олдин уйланишда бир неча зарар бор. Биринчидан, эркакнинг ақлу заковати камол даражасига етмаган, маишат ишлари ва оиладорликка ожизлик қилади. Иккинчидан, бу ёшда ёш эру хотиннинг ақлу муҳокималари комил бўлмаганидан аксар шахвоний ҳисга берилиб «висолнинг суистеъмолига» берилиб, умрларининг асосини нобуд қиладилар. Учинчидан бу ёшда бадан аъзолари ва нутфа моддаси ҳали комил бўлмагани учун фарзанд кўрмайдилар. Тўртинчидан, фарзанд оламга келса ҳам заиф ва камқувват бўлади, узоқ яшамаслиги мумкин. Бешинчидан, бу ёшда аёл ҳомиладор бўлиб қолса, ёшлиги туфайли кучсизланиб қолади, жисми ривожланишдан тўхташи мумкин. Рушд (ривожланиш) даври йигирма ёшдан ўттиз ёшгачадир. Бу даврда тана аъзолари батамом кучга кириб фаолият кўрсатади. Фарзанд туғилиши учун лозим бўлган нутфанинг ҳамма ҳосият ва сифатлари намоён бўлади. Шунинг учун ҳам бу давр инсон тухумининг зироати даври, яъни уйланиш давридир. Шу даврда эру хотиннинг висолга бўлган иштиёқлари кўпроқ бўлади. Ҳақимлар бу даврда эру хотинга ҳафтада уч мартада бирга бўлишни маслаҳат берадилар. Уч мартадан кўп бўлса уни «мужомимат касрати» (кўплиги) деб манъ қиладилар. Ҳукоманинг манъ этишлари хусусида пастда арз қиламиз. Камолот даври ўттиз ёшдан эллик ёшгача давом этади. Бу даврда одамнинг ҳамма аъзолари ва кучлари камолга этади. Ривожланиш даврига қараганда бу айёмда вилоқу салобат ва тамкин кўпроқ бўлади. Шу давр ҳақиқатан ҳам одамнинг камолот даври бўлиб, инсоннинг ақли заковати олдинги тартибсизликдан халос бўлади. Умрнинг шу даврига кирган одамларга ҳақимлар ҳафтада икки марта «висол»ни кифоят деб, маслаҳат берадилар. Нима учун ҳақимлар ва табиблар «мужомимат касрати» деб (кўплигидан) манъ қиладилар? Чунки «мужомимат касрати» одамнинг ақлини ва соғлигини заиф қилади, аъзоларининг ҳаракатини бузади, танаси кўп касалларга чалинувчан бўлиб қолади. Бунинг устига таносил аъзоларининг қобилияти ҳам заиф бўлади, яъни эркак бориб-бориб фарзандсизлик илатига гирифтор бўлади. Эллик ёшдан бошлаб навбат билан инхитот (ниҳоя), шайхуҳият (қарилик)нинг биринчи ва иккинчи даври бошланади. Бу даврларда одамнинг шахвоний кучи тадрижан кам бўлади ва бора-бора барҳам топади. Шу даврда ҳам кўп жимо (яъни висол) олдингидек ман этилади. Ҳайз ва нифос вақтида ҳам жимо таъқиқланади. Чунки баъзи аъзоларда қон қотиб қолади ва ёмон ҳидланади. Агарда шу даврда эр хотинига яқинлашса «ҳирқат ул бавл» деган касалликка дучор бўлиши мумкин. Зотан Қуръоннинг муқаддас ҳукми ҳам ҳақимлар фикрига тўғри келади: «Эй Муҳаммад! Сендан ҳайз ҳукмини сўрадилар. Айтгин, ҳайз зарар ва ранж келтирар. Бас, ҳайз вақтида хотинларга яқинлашманглар (яъни мужомимат қилманглар), ҳайздан пок бўлгунларича»⁴⁶. Ислол олимлари нуққос (ноқис таносил аъзоларини) ҳам ҳайз билан қиёс қилиб «Қуръон»нинг ҳукмига киритадилар. Ҳақимлар ҳомиладорлик вақтида ҳам жимони манъ қилганлар. Бу масалани ўз жойида баён қиламиз.

Мадора

Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб шодлик ва ғамни бирга баҳам кўрадилар, ҳаётий қийинчиликларни биргаликда енгадилар. Баъзан шундай ҳам бўладики, бу иккала ҳаёт шериклари иккинчи томонни бир хато ҳаракати ёки қаттиқ муомаласи билан хафа қилади. Бу ҳолатда агарда қарши томон ўч олиш фикрига тушиб ўша тариқада ҳаракат ва муомала қилмоқчи бўлса, бу қаршилиқ ҳақоратга ва жанжалга айланишига шубҳа қолмайди. Оқибатда бу иккала йўлдош бир-бирларидан ажралиб кетадилар, шу баҳона билан уларнинг саодат биноси бахтсизлик ва норозилик билан ерга яксон бўлади. Бундай ҳодиса, биз туркистонликлар ўртасида ахлоқий фазилат ва исломий тарбиядан махрум бўлганимиз сабабли жуда кўп воқеъ бўлади. Воқеан бизнинг мамлакатимизда одат бўлгани сабабли бу уруш ва жанжаллар эру хотинни ажралишга олиб келмайди. Лекин ҳамма оила аҳлини ғамгин этиши ва турмушларини нотинч этишга шубҳа йўқдир. Шу тариқада қайси хонадонда ҳафтада бир неча марта бундай жанжал ва хафаликка олиб келадиган воқеалар бўлса саодат ва бахт албатта бу уйда бўлмайди. Эр-хотин бир-бирини хафа қилиб қаттиқ муомала қилса бир томон ўзини эшитмаганга олсин ва жаҳлини ичига ютсин. Бошқа кун эса ширин сўз ҳалимлик билан қаллиғига «кеча қилган ҳаракатинг номуносиб эди, бундай ҳаракатларни бошқа қилмассан» деб тушунтирсин. Ана шу яхши муомалани мадора (яъни муроса) дейдилар. Ислом дини хусусан эркакларни бу маъно риоясига далолат қилади. «Эй аҳли иймон кишилари, ўз хотинларингиз билан яхши муошират қилинг. Агар уларга нисбатан карохатларингиз шу бўлса ҳам (сабр қилинг ва яхши муомалани тарк этманг). Аллоҳ таоло бизга мажруҳ кўринган нарсаларга кўп яхшиликни восил қилади»⁴⁷. Ибн Умар (р.а.) ривоят қилади: Набий алайҳис-салом дедилар: «Аёллар ҳақида васиятимни қабул қилинлар ва улар билан муроса қилинлар (чунки аёл эркакнинг қовурғасидан яратилган), яъни уларнинг хулқи ҳам қовурға суягига ўхшаб эгилган. Тўғриламоқчи бўлсанг синиб кетади. Ўз ҳолига қўйсанг шу эгрилигида қолади. Бас, аёллар ҳақида қилган васиятимни қабул қилиб, улар билан мадора (муроса) қилинлар». (Бухорий ва Муслимдан). Абу Ҳурайра (р.а.)дан ривоят: «Аёлларнинг хулқи фитратан ён қовурғага ўхшаб эгри бўлади. Агарда уларнинг хулқини куч ва зўрлик билан тўғриламоқчи бўлсанг синдирасан (яъни сендан ажралади) ва ҳолатларидан фойдаланмоқчи бўлсанг фойда кўрасан. (Бухорий ва Муслимдан).

Фойда

«Худо Момо Ҳавони одамнинг чап қовурғасидан ясаган» деган сўз яҳудий хурофотидан келиб чиққан. Исломнинг аксар олимлари ҳам шу бемаъно ривоятга қўлоёқлари билан ёпишиб олганлар. Ҳар хил китоблар саҳифаларида ёзиб қўйганлар. Баъзан тафсир арбоблари ҳам Қуръоннинг баъзи оятларини шу ҳикоя орқали шарҳ берганлар. Агарда уларга эътироз қилсак юқоридаги ҳадисларни келтирадилар. Биринчи ҳадисда, яъни Абдуллоҳ ибн Умар ривоятида «аёл ён суягидан яратилган» деган. Аммо озгина диққат қилсак кўрамизки, Абдуллоҳ ибн Умар ҳадиси уларга далил бўлолмайди. Чунки иккинчи ҳадис Абу Ҳурайра ҳадиси бўлиб, Пайғамбар тилидан айтилган, яъни «аёл қовурға суягига ўхшайди» деган. Биринчи ҳадис ҳам, Пайғамбар сўзлари ҳам ташбеҳ ва муболағадир. Пайғамбарнинг мақсадлари шулким, аёллар табиатида нотўғри хулқ шундай жойлашганки, қийшиқ ён қовурғага ўхшайди. Масалан, «Худо фалоннинг қалбини тошдан яратган» деб айтганимиздек, бу каби муболағалар, ўхшатишлар ҳаётимизда кўп учрайди.

Талоқ

Иккита тожир бир-бирларига шерик бўлиб ишга кирсалар, дўст бўлиб ғараз ва таъмасиз иш тутсалар, дўстликлари ва ширкатлари боқий қолади. Аммо ўрталарида ёмон ғолиблик қилса, ўзаро нафратлари кўпаяди ва бир-бирларидан кўнгиллари қолади. Бу ҳолатда уларнинг ягона бир йўли шерикликдан воз кечишлари бўлади.

Юқорида арз қилган эдикки, эр-хотин ҳам ҳаётда бир-бирларининг шериклари бўлиб, никоҳ уларнинг аҳд-паймонларидир. Ҳаёт йўлдошлари орасида нафрат ва

кўнгилисизлик пайдо бўлиб, муҳаббат ва меҳр йўли беркилиб қолса, албатта улар ажралиб кетишдан бошқа чоралари қолмайди. Ана шу битимга чек қўйишни шариат тилида «талоқ» деб айтадилар.

Ҳақиқатан ҳам баъзан эру хотинлар ўрталарида нафрат ва безорилик тўхта-майди даражага етади. Бу суратда талоқ бўлмаса эру хотиннинг умри ғам ва қайғуга ғарқ бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам Ислом динида талоқни ана шундай кунлардан халос бўлиш учун қўллайдилар. Мамлакатимизда талоқ ҳам фоживий бир ҳолатга тушиб, у ҳақда гапириш ҳам қийиндир. Масалан, бир киши бўлган ва бўлмаган нарсаларини сарф қилиб, минг мушкулотлар билан уйланади. Ҳаётда эса бу иккала шерикнинг табиатлари мувофиқ келиб яхшилик ва шодмонлик билан яшайдилар. Бир неча йил ўтиб икки-уч фарзанднинг соҳиби ҳам бўладилар. Ҳаёт бошидаги қийинчиликлардан ўтиб эр икки-уч танга қўлга киритади, хотин ҳам уй ишларида уста бўлиб қолади. Ёшлик даврларини ҳам вафо йўлида сарф қиладилар. Хулоса бечора ҳаёт ҳамроҳларига роҳат ва тинчлик даври келиб ёшлик айёмининг сатъ-ҳаракатлари самарасини кўрмоқ кунлари яқинлашади. Шу вақтда жаҳл устида мастлик ҳолатда, ҳатто баъзан ҳазил қилиб эр тилидан шу сўз чиқиб кетади. Тамом! Қилган-қилмаган иши бир пул! Хотини ва бола-чақалари ёрилган қалблари тўла кўзёшлари билан уйдан чиқиб кетадилар. Ҳаётлари куйиб кетади. Қилган сатъ-ҳаракатлари нобуд бўлади. Ўзи ёлғиз қолиб кетади, фарзандлари етим қолиб умр йўлдоши дарбадар юради...

Эр ёмон иш қилганим йўқ деб ўйлайди. Дунёда зарари бўлган ишни, одамлар ҳаётига вайроналик келтирадиган амални нозил бўлган китоблар ва ҳақ дин қабул қилмайди. Балки дини ҳақ Бани Одам саодатининг сабабларини тўғри ва очиқ баён қилган диндир. Одамларни ҳалокат жарлигига соладиган дин ҳақ дин ва бахтсизликка ҳидоят қиладиган китоб самовий китоб бўлмайди!

Худо ҳаққи буюринг! Шу ҳақда сизнинг эътиқодингиз қандай? Сиз ҳам Ислом динининг ҳақлиги ва Қуръони Карим самовий китоб эканлигига иймонингиз комилми? Худо кўрсатмасин, иймонингиз комил бўлмаса уни камолотга етказинг ва агар ишонсангиз дарров менинг даъватимни қабул қилинг! Ҳа, Ислом дини талоққа руҳсат берган, лекин зарур бўлган ҳолатларда ижозат берган. Бошқа ҳолатларда бу ҳукмдан фойдаланиш тўғри эмас, гуноҳдир. Хотиннинг нияти яхши бўлса-ю, нодонлик ва тажрибасизлик ёки қайсарлиги билан уй ишларида, бола тарбиясида, эрига бўлган муносабатларида бир хатога йўл қўйса, унга авф кўзи билан қараш, марҳамат кўрсатиб, муроса қилиб яшаш лозим ва зарурдир. Бу сўзларни мен юқорида айтиб ўтган эдим. Аммо хотин ўз ниятларидан қайтса, эрига адоват ва хусумат кўрсатса (ёмонлик ва душманлик қилса) билиб ва кўриб туриб эрининг ҳаётини бузса, ул ҳолда эр муносиб равишда хотинига насиҳат бериб тўғри йўлга даъват этиши лозимдир. Аёлларнинг кўнгиллари юмшоқ ва эҳтиросли бўладилар. Кўпинча маъқул сўзлар ва дўстона ўтиглардан таъсирланиб эрларига нисбатан ёмон ишлардан ва амаллардан қайтадилар. Агарда ваъз ва насиҳат ҳам фойда бермаса, унда эр икки-уч кеча ундан узоқлашиб, ўрнини алоҳида қилсин, яъни у билан ётмасин. Бу ҳаракат ҳам аёлларнинг табиатларига таъсир этиш учун яхши воситадир. Бу восита ҳам фойда бермаса, у вақтда хотинни уруши ҳам жоиздир, фақат ҳеч жойини кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан жазо берсин. Пайғамбар (с.а.в.) дейдилар: «Агар хотинларингиз шаръий ва савоб ишларда сизларга бўйсунмасалар уларни мажруҳ (маъъюб) қилмасдан ва кўкартирмасдан қаттиқ озор бермасдан уринглар» (Тафсири табарий). Бу билан ҳам бўлмаса шариат ҳақими икки томондан бир вакил тайинлайди. Улар келиб аҳволни текширадилар ва ислоҳи учун ҳаракат қиладилар. Вазият ўзгармаса талоққа ижозат бор, зарар қилмайди. Ул хотинларингким сизларни ҳақир деб биладилар, сизларга адоватлари бор, хиёнат ва итоатсизлик қиладилар ва уларнинг бу ҳаракатларини билганингизда ваъз ва насиҳат қилиб Худони эсларига солинглар ва бу номуносиб ишлардан манъ қилинглар. Агарда шунга ҳам бўйсунмасалар ўринларингизни алоҳида қилинг. Бу билан ҳам бўлмаса уларни (кўп озор бермаслик шarti билан) уринглар. Шундан кейин улар бемаъни ҳаракатлардан қайтсалар, бошқа баҳона қидирмасдан ҳаддингиздан ошманглар, яъни сўзларингизни қабул қилсалар улардан узоқлашманглар, урманглар. Эркак бўлганингиздан мағрур бўлиб ботил гумонларга бориб аёлларга зулм ва жафо қилманглар. Алоҳ ҳамма мавжудотлардан олий ва буюқдир, сизлардан уларни ўчини олади. Эй мўминлар, агарда эр-хотиннинг ишларини мушкул ҳолатга тушганини кўрсангиз, эр ва хотин томонидан биттадан ишбилармон вакилни тайин

қилиб, эр-хотин ишларини текшириш учун юборинглар. Агар бу икки вакил чин қалбдан эр-хотин ишларини ислоҳ қилмоқчи бўлсалар, Худо уларга мадад беради. Аллоҳ билгувчи ва хабардор зотдир. Аммо бу вакилларнинг бошларида фитна ва фасод бўлса жазоларини кўрадилар.

Фойда

Шу оятни ёзиб таржима ва изоҳи билан машғул бўлиб ўтирганимда, бир дўстим мулоқот учун келди. Мен шу мавзуда суҳбат қурмоқни орзиқиб кутар эдим. Шу масалани унинг ҳузурида баён қилиб, оятни ўқиб бердим. У кулиб, эй Абдурауф, хотинларни уруш ва ҳақоратлаш биз бухороликларнинг умумий одатларимиздир. Лекин бутунгача бу ярамас ҳаракатимиз шариятта мувофиқ эканини билмасдик. Шукрим, бугун сен шу иш шаръий эканини тушунтирдинг. Иншооллоҳ, бундан кейин хотинларимизни кўпроқ ва яхшироқ урармиз. Дедим: -- Азизим! Масалани тўғри тушунтира олмадим шекилли! Ислом дини аёлларни урушни манъ қилади, балки эркакларга хотинларингизга марҳамат ва мадора кўрсатиб, авф ва эҳтиром қилинглр деб амр қилган. Юқорида мен бу масалани баён қилган эдим. Лекин сенга баён қилган бу масала хусусийдир. Фараз қилайликки, бир ёмон хислатли ва бадахлоқ аёл бор. Бечора эр хотинининг унга адовати борлигини, хотини унинг айшини бузаётганини билиб, унга насихат қилади. Хотин қабул қилмайди. Икки-уч кун хотинидан узоқлашади. Хотин шундан ҳам хулоса чиқара олмайди. Шунда сиз ҳам биласизки, эрнинг хотинига талоқ беришдан бошқа иложи қолмайди. Бироқ Ислом дини талоқни манъ қилмоқчи бўлиб, эрга талоқ беришга шошилмагин деб амр қилади. Хотиннинг аъзоларини майиб қилмай ва лат бермай уни озгина ургин, мумкин ёмон ишдан тавба қилса ва аҳволини ислоҳ қилса. Менинг изоҳимдан билдингки, Қуръон ҳукми маслаҳат юзасидан бўлиб, аҳди Ислом оилалари учун хусусан мусулмон аёлларига буюк марҳаматдир.

Мен бу шахсий суҳбатни шу учун ёздимки, бошқалар ҳам менинг баёнотимни шу дўстимга ўхшаб тушуниб, хотинларини уруш учун баҳона қилиб олмасинлар.

Энди асл мақсадимга қайтаман. Шундай қилиб Ислом дини эр-хотинга ҳар хил баҳона билан ажрамасликлари учун шундай чораларни кўрсатади. Шу чора-тадбирлар фойда бермагандагина талоққа рухсат беради. Бироқ, бу амр талоққа эътибор назари билан қараб ажрашган эр-хотин кўнгиллари кўтаради. «Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажрашсалар, Аллоҳ кенг марҳамати ва карами билан уларни бир-биридан беқиёс қилади»⁴⁸ (Нисо сураси). Аммо заруратсиз, балки нафс ҳавосининг тақозоси билан талоқ берилса, албатта гуноҳ ва ҳаромдир, албатта гуноҳкор жазосини олади.

Ибн Умар (р.а.)дан ривоят: «Набий (с.а.в.) деганларки, Аллоҳ олдида энг ёмон ҳалол бу талоқдир». Муҳарриб (р.а.)дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ ўз олдида талоқдан ҳам ёмон бўлган нарсани ҳалол қилмаган». Субхон (р.а.) ривоят қилади: Набий (с.а.в.) айтганларки, «Қайси хотин безарурат ва эҳтиёжсиз эридан талоқ талаб қилса, жаннат ва раҳмат ҳиди унга тегмайди. (Мишқотдан)

Ибн Ҳурайра (р.а.) ҳадис келтиради. Набий алайҳиссалом дедилар: «Ҳеч бир мўмин ўз хотинидан нафрат қилиши тўғри эмас, зеро хотиннинг баъзи одат ва атвори унинг назарида ёмон кўринса ҳам, баъзи одатларидан рози бўлади. Бас, унинг ёмонликларини яхшиликларига бахшида этсин.

Эр-хотин муносабатларини батафсил ёзсам сўз чўзилиб кетади. Бу ерда фақат лозим бўлган нарсаларнигина ёздим. Бундан ортиқчасини бу рисола кўтармайди. Шу китоб ҳақида ўйлаб юрганимда ёзиш учун махсус режа тузган эдим. Уйланишдан олдинги масалалардан бошлаб лозим нарсаларни тартиб билан ёзмоқчи эдим. Китобнинг бошидан шу тартиб билан таҳрир қилиб келдим. Китоб фасллариининг номи ҳам шуни кўрсатади. Лекин талоқ масаласи режамга тўғри келмади, танлаган ихтиёримга ҳалал берди. Аслида ўйламасдан айтилган сўз фақат ҳаётнинг низомини эмас, балки менинг иш тартибим ва китобим режасини бузгани ҳам ажабланарли ҳол эмас. Чунки талоқ натижаси вайроналиқдир. Ҳеч бир оилага бу амри машъум тушмаслигини Худодан тилаймиз. Ҳар эру хотинга Аллоҳ керакли даражада ақлу инсоф ато этсин токи, улар умрларини яхшилик, муҳаббат ва мадора билан роҳатда ўтказсин-

лар. Мен китобим асосига шу умидли орзуларни қўйганим ва талоқ масаласини бўлмаган деб суҳбатимни мадордан бошлаганман.

Олдин арз қилган баёнотимдан маълум бўлдики, эр-хотин муносабатларининг бир одоби мадора (муроса) экан. Бу иккала ҳаёт йўлдошлари ва ҳамроҳлари муҳаббат ва мадора билан яшаб, хотин ҳомиладор бўлганича рўзгорларини яхшилик ва хушбахтлик билан кечирадилар. Хотин ҳомиладор бўлгандан кейин эр-хотиннинг мушкулотлари яна оғирроқ бўлади. Чунки, ҳомиладан олдин эр-хотин бир-бирларининг олдидаги вазифалари тирикчиликларининг таъминини ва хотираларининг таскинидан иборат эдию, холос. Аммо шу дақиқадан бошлаб улар ота ва она бўладилар. Уларнинг зиммаларига ҳаётни таъмин этиш бурчи тушади. Уларнинг иттиҳод ва иттифоқларининг дарахти ҳосил беради. Энди улар ҳаётнинг натижа ва мушкулотларини бирга кўрадилар. Шу борада улар бир қанча шукргузорлик қилсалар ҳам камдир. Лекин қуруқ шукргузорликнинг илм ва ҳикмат олдида эътибори бўлмайди. Оламга келган гўдак ҳаёт шарбатидан энди баҳраманда бўла туриб йўлдан қайтмаслигини ота-оналар таъмин қилишлари лозим. Биз ҳам энди ота-онанинг вазифалари ҳақида баҳс қиламиз.

Ҳомиладорлик даври

Шу рисоланинг бошида арз қилган эдимки, тараққий қилган маданий миллатлар доимо эътибор ва шухратларининг ривожини ўйлаб, бу учун аҳоли сонини кўпайишини асосий сабаб деб биладилар. Қайси қавмнинг сони йилдан-йилга камайиб кетса, бора-бора дунёда ҳам ном-нишони қолмаслигига шубҳа йўқдир. Шундай экан, қайси қавм йўқ бўлишини хоҳламаса қавм аъзолари сонининг кўпайиши учун ҳаракат қилишлари ва бу муддао ҳосил бўлиши учун аввал она раҳмида болани нобуд бўлмаслигига ҳаракат қилиши лозим, гўдакларни ҳар хил касаликлардан талаф бўлишларига йўл қўймаслик лозим. Зотан Ислом дини назарида никоҳнинг биринчи мақсади ҳам одам наслининг кўпайишидадир. Бинобарин, мусулмонлар ҳамма куч-қувватларини авлодларининг ҳимоясига қаратишлари керак. Чунки, ҳеч бир ота-она фарзандини била туриб зоеъ бўлишини хоҳламайди. Она раҳми бола пайдо бўлгандан кейин унинг ҳаёт-мамоти ота-онага боғлиқ. Шунинг учун ҳам боланинг нобуд бўлишига олиб келадиган ишларни ота-она ҳеч қачон қилмасликлари шарт. Масалан, ҳомиладорликнинг иккинчи ойдан тўртинчи ойигача кўп оналар бола туширадилар. Бунинг сабаблари кўрқув, камқувватлик, оғир ишларни бажариш, бирга бўлиш ва кўп қайғуриш бўлади. Шу оғироёқлик вақтида аёлларни хонада ёлғиз қолдириш, оғир ишларни буюриш умуман тўғри эмас. Шу ҳолатлар бўлган хотинларни ёлғиз қолдирадиган ёки оғир ишларни буюриб, уларга ёрдам бермайдиган эркаклар ўз фарзандларининг жонига қасд қилган бўладилар. Ҳомила иккинчи ойдан бошлаб эр хотинига яқинлашмаслиги лозим. Бу масалада ҳайвонлар бизлардан яхшироқ. Уларнинг эҳтиётликлари бизлардан кўпроқ. Улар ҳомиладорлик вақтида ўз жуфтларига яқинлашмайдилар. Лекин биз одамлар шаҳватпарастлик даражасида ҳайвонлардан ўтиб кетамиз. Сабрсизлигимиз шу даражага етганки, ҳомиладорлик вақтида ҳам хотинларимизга тинчлик йўқ. Ярим соатлик бемаъни лаззатланиш учун азиз фарзандимизни ҳам аямаймиз. Икки ойликдан тўрт ойликкача жимоъ вақтида бола тушириш хавфи кўп бўлади. Тўрт ойдан кейин бу хатар камроқ бўлса ҳам, йўқолмайди. Тўртинчи ойдан бола анча катта бўлади. Висол вақтида бола майиб бўлиши мумкин. Бас, иккинчи ойлигидан хотинга яқинлашмасликни маслаҳат берамиз. Агарда эркаклар шаҳватпарастлик юзасидан бу қоидага риоя қилмасдан ўз фарзандларини нобуд қилмоқчи бўлсалар ҳам хотинлари бунга йўл бермасликлари лозим. Ҳомиладор аёллар шу вақтда жуда нозик бўладилар. Ҳар хил баҳоналар билан хафа бўлиб ғамгин бўладилар. Бу қайғуриш ҳаддан зиёд бўлса, бола туширишга сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ҳомиладорлик вақтида эркаклар ўз хотинларини аяб-ардоқлашиб раъйларига қарашлари лозим, ҳеч бир баҳона билан уларни хафа қилишлари мумкин эмас. Камқувватлик ҳам бола йўқотишга сабаб бўлади. Бунинг олдини олиш учун она кўпроқ боҳаво жойларда бўлиб, тез ҳазм бўладиган, кучли, масалан, сут, парранда гўшти, тухум истеъмол қилишлари лозим. Палов, қуруқ нон каби бадҳазм овқатлардан парҳез қилишлари лозим. Касал бўлган ҳолда ҳозиқ дўхтирларга мурожаат қилиб ўзларини даво қилишлари лозим. Бола туғилиш вақти ота-она учун ажойиб ва масъу-

лиятли вақтдир. Шу ҳолат уларга оталик ва оналик лаззатини беради. Ота-она ҳаётларининг мевасидан баҳраманд бўлиш иштиёқида интизор турадилар. Ана шу вақтда ёш ота-оналарга бироз маслаҳат беришни, ўзимнинг бурчим деб биламан. Арз қилманки, бола туғилиши вақти ота-она умидворликларининг охириги дақиқалари бўлиб, улардан ҳушёрлик ва эҳтиётлик талаб қилинади. Токи интизорликнинг охириги дақиқалари қайғунинг биринчи домига айланмасин. Албатта, ҳар бир ота-она бу қора кунлардан кўрқади ва бу хусусда баъзи чора-тадбирларни ҳам кўради. Бироқ бу эҳтиётликлар ва тадбирлар илму ҳикматдан узоқ бўлганидан фойда бермайди. Шунинг учун ҳам оламга келган аксар гўдаклар тез нобуд бўладилар. Мамлакатимизда ота-оналар болаларининг соғлигини ҳимоя қилиш учун қуйидаги ишларни қиладилар.

Биринчидан. Бола туғилиш олдидан хотинларни бирон мазор зиёратига юбориб, қушойиш тилайдилар. Мазорлардан ҳожат кутиш, ёрдам сўраш ҳаромдир.

Иккинчидан. Болани бирон мазорга назр қиладилар. Бунинг ҳам фойдаси йўқ, чунки назр ҳам тўғри эмас.

Абу Ҳурайрадан ҳадис: Набий (с.а.в.) айтганларки: «Назр қилманглар. Назрингиз сизларни илоҳий қонунларнинг биронтасидан бениёз ва халос қилмайди».

Учинчидан. Фалон ва писмадон дуохондан дуо олиб, истеъмол қиладилар.

Ота-онанинг фарзандлари ҳақида қиладиган тадбирлари шулардан иборат. Менинг вазифам халққа хизмат қилиш бўлгани учун баъзи илмий ва тиббий тадбирларни баён қилишни шарт билдим. Шунини билиш керакки, бола туғилишининг вақти соати оғир ва хатарли саналади. Кўп ҳолатларда ҳаётининг самарасини кўрмоқ учун очилган волиданинг интизорлик кўзи олдида бола нобуд бўлади. Ота эса умидворликнинг охириги соатларида ҳам фарзанди, ҳам ҳаёти рафиқасидан маҳрум қилиши мумкин. Бола оламга келиш соатларида эр бошини маҳалла кампирларининг жоҳилона машваратлари билан банд этмасдан, шаҳарнинг энг жоҳилларидан бўлган дояларига ишонмасдан, тезлик билан ҳозиқ дўхтирларнинг биронтасини доялик учун даъват этсин. Шаҳар доялари дедиму бир ҳодиса хотирамга келди. Кеча менга илтифоти бўлгон шаҳримиз аъёнларининг уйида меҳмон эдим. Сўхбат чоғида ул муҳтарам зот бир воқеани баён қилди. Агарда биз бухороликларни ибрат олгувчи кўзларимиз бўлса бу ҳикоятдан албатта бирор фойда оламиз. Худованди Карим шу яқинларда ул зоти муҳтарамга бир фарзанд ато қилган экан. Бу шахс уйида бўлмаганида хотинини дард тутибди. Икки-уч жам бўлиб, ўзаро маслаҳатлашиб фалон «момодоя»ни олиб келибдилар. Ўша нодон кампир ҳомиланинг вазиятини енгиллатиш ўрнига анча номаъқул ишларни қилиб, 20 танга ва бир либослик бўзни ҳам олиб кетибди. Эри қайтиб келиб, завжасининг аҳволини кўриб, дўхтир олиб келибди. Дўхтур беморни текшириб, «қайси бир нодон аралашиб, боланинг жойлашишини ўзгартирибди. Киндиги бўйнига ўралиб, бола ўлибди. Онасининг ҳаёти ҳам хатарда», деб дору бериб кетибди. Дору истеъмолдан сўнг жонсиз бола оламга келибди, лекин... Онаси эса бемор. Ана шундай қилиб нодон аёллар маҳалла кампирлари орқали фарзандларини ўлдирадилар. Биз мақсадимизга қайтсак. Дўхтур назорати остида она ўз юкидан озод бўлгонидан сўнг соғ ва саломат бола дунёга қадам қўяди. Дўхтур фармойиши билан она болани чўмилтириб йўрғак қилиб жону дили билан унинг тарбиясига машғул бўлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Фарзанд тарбияси

Бола отасининг пушти камаридан она раҳмига ўтмагунча эр-хотин бир-бирларига фақат ҳаёт шериклари бўладилар. Шу муддатда уларнинг ишлари бир-бирларининг оғирлигини енгиллаштишдан иборат бўлиб, бошқа вазифалари бўлмайди. Бироқ бола она раҳмидан жой олган заҳоти эр-хотин болани нобуд бўлишга олиб келадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатдан воз кечишлари лозим. Бу вазифа унча мушкул эмас. Оиладаги энг оғир вазифа бола туғилгандан кейин, бу фарзанд тарбиясидир. Фарзанд тарбияси аслида икки калимадан иборат. Шунинг учун ҳам назарингизда жуда майда муаммо кўринади. Лекин доно одамлар биладиларки, Бани одамнинг сиёсий, диний, ижтимоий инқилобларининг асоси ана шу икки сўздан иборат бирикмага боғлиқ. Бу

қавм (халқ) аъзоларининг саъй қилиши, иззат топиши давлатманд бўлишлари, бахтли бўлиб ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бадбахтлик юкини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, гулом ва асир бўлиши болалиқдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ. Бир ҳақим айтган экан: «Бани одам болаларининг тарбиясини менга қолдирсалар одамларнинг аҳволини бутунлай ўзгартириб юборар эдим». Жаҳон халқларининг аҳволини бугун мулоҳаза қилсангиз, шу ҳақимнинг сўзлари тасдиқланади. Ҳозирда 40 милйўн инглиз, 400 милйўн ҳиндий ва африкоий устидан ҳоқимдир. Чин ҳукумати 400 милйўн раоёт билан 40 милйўнлик японликнинг ҳийла ва найрангининг кўнғироғига айланган. 60 милйўн олмонликлар иккита заиф давлат (Австрия ва Туркия)ни ёнларига олиб аҳолиси 750 милйўнга тенг келадиган етти давлат билан уруш қияпти. Кишининг назарида ажиб ва ғаройиб кўринадиган бу воқеалар тарбия таъсиридандир, зеро болаларнинг тарбияси бу фарзандни жисмонан, фикран ва ахлоқан тарбия қилиб камолга етиштириш демақдир. Яъни уларни саъй ва кўшиш саҳросига, яъни ҳаёт-маот майдонига кучли бадан, соғлом фикр ва яхши ахлоқ билан қуроллантириб юбориш демақдир. Маълумки, инглизлар ҳинд ва Миср, японлар Чин халқидан жисмонан фикран ва ахлоқан анча комиддирлар. Уларнинг бу камолотлари тарбия натижасидир.

Энди келингла, кўрайлик-чи, биз мусулмонлар хусусан туркистонликлар ўз фарзандларимизга тарбия беряпмизми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жавоб бўла олади: яъни «йўқ!» Мен шундай исбот қиламан буни. Биз туркистонликлар молларимизга болаларимиздан кўра яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўрамыз деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суоқли ва азиз. Лекин бахтимизга қарши шуни эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрга қарамасдан эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз! Менинг бу сўзларимдан ҳайрон бўлманг, сабр қилинг, даъвомни исботлайман. Фалон нарсани тарбиялаш, яъни уни аста-секин камолга етиштиришдир. Назаримизда қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидадир. Эшакнинг камоли унинг кучи, оёқларининг бақувватлиги ва яхши юришидадир. Фараз қилинг, биронта қўй ёки эшакнинг боласини сотиб олиб уйга олиб келасиз. Диққат билан унга қараб бир муддатдан кейин қўйни семиртириб, эшакни бақувват ва йўрға қиласиз, яъни уларни тарбиялаб камолга етиштирасиз. Аммо азиз фарзандларингизга шундай диққат билан тарбия бермайсиз. Баҳона қиласизки, болангиз ҳам камолга етишган. Эътироф қилишингиз мумкинки, биз молларимизни боқишга қанча ҳаракат қилсак фарзандимиз тарбиясига улардан юз баробар кўпроқ ҳаракат қиламыз деб. Бу даъвоингиз бошқаларга маълум бўлса-да, аммо тўғри эмас. Далил шулким, кимни уйда қўй оту эшаги бўлса уйга бориб текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса уч марта хасталикка чалинган. Бас, маълум бўлдики, у киши молнинг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сўзингиз тўғри бўлса ҳам менинг даъвоимга ҳеч зарари йўқ, чунки боланинг соғлиғига эътибор бериш ҳам «фарзанд тарбияси» билан шуғулланишни билдирмайди. Воқеан, агар одам қўй ва эшакка ўхшаб камол топиши соғлиқ, билаларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганда эди, биз ҳам «фарзанд соғлиғи учун бўлган ҳаракатни», «фарзанд тарбияси» деб атардик. Тану тушли ва соғлом болани «камолга етиштирган» деб қабул қилардик. Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақдан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касалик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ўз манфаатини ўйлаб ва яқинларини бахтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан бу мантиқий олишувларга нима ҳожат бор? Агар кўзингизни таассублик ва манманлик пардаси тўсмаган бўлса, Бухоро ва Бухоро аҳлига назар ташланг! Ҳамма нарса кундек равшандир. Ўринингиздан туринг-да, ҳикмат камарини белингизга боғлаб ақл ва ҳикмат мезони билан жисмоний, фикрий ва ахлоқий аҳволларингизни текширинг. Аксар бунга ҳафсаламиз етмайди. Шундай бўлса ҳам менга ҳамроҳлик қилсангиз мен шу хусусда ҳам сизга ёрдам бераман.

Бисмиллоҳ! Уйдан чиқиб катта йўл билан Девонбеги ҳавзининг лабига бориб, бошқа йўл билан уйга қайтиб келдик. Бу саёҳатимиз бир соат давом этди. Ана шу саёҳатимиз давомида диққат қилган бўлсангиз, йўл-йўлакай ўттиз-қирқта сил касал, йигирма-ўттизта тепакал, ўн-ўн битта кўр, соқов, шунча оқсоқ, камида тўрт-бешта шол ва песни учратдик. Қолганлар сизнингча соғ-саломат эдилар, яъни ҳар қандай

хасталиқдан озод эдилар. Лекин менинг назаримда улар ҳам ҳар хил касалликларга чалинган эдилар. Ранглари ўчган, қоматлари эгик, таналари нотавон, икки юз қадам йўлни оҳ-воҳ билан босардилар. Ҳозир аъзои баданимиз оғримокда. Хуллас, халқимизнинг соғлиғи шу даражада. Энди уларнинг фикрий аҳволларини тадқиқ этайлик. Бухоро аҳолиси турли тоифа ва гуруҳлардан иборат. Баъзилари мулло, баъзилар сипоҳий, бир гуруҳ тожир, бир тоифа косиблар ва бир фирқа деҳқонлардан иборат. Ана шу гуруҳларнинг фикрий аҳволини бирма-бир тадқиқ қилишимизга тўғри келади. Бошида бу тоифалар орасида муллаларнинг фикрий тарбиялари яхшидек кўринади, яъни уларнинг ақлий қобилиятлари бошқаларникидан солимроқ ва фикрлари бошқаларникидан тўғрироқдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири йигирма-ўттиз йил умрларини мадрасаларда таҳсил билан ўтказадилар, лекин ўқиғаниларини сизларга тушунтириб беролмайдилар. Мабодо бирор нарсани тушунтирмоқчи бўлсалар ҳам арабча сўзлардан нутқларини шундай тўлдириб ташлайдиларки, омма бу нутқни тушунмайди. Уларнинг сўзларини рад этсангиз, дарров таҳқир ва ҳақоратга ўтадилар, жоҳил ва кофирликда айблайдилар. Бу жанобларнинг ишлари муддаоларини исботлашдан нарига ўтмайди, ваҳоланки умрларининг ярми мантиқ илмини ўрганишда ўтади.

Маълумки, даъвони исботлаш учун ақл ва мантиқдан бошқа восита йўқ. Уларнинг қўлларидан келганда эди ўз муддаоларини ақл ва мантиқ ёрдамида бирга тушунтириб берардилар. Лекин бу иш қўлларидан келмайди, яъни улар ақлли тарбия қилолмайдилар. Ақл ва мантиқ ўрнига эса таҳқир, тажҳил ва сўкишни ишлатадилар. Бу жамоанинг казо-казолари дунёвий ва маиший ишлардан ҳеч хабарлари йўқдир. Улар бу беҳабарликни фазилат деб биладилар. Уларнинг баъзилари шу хусусда сўз кетганда жўрттага қиладилар.

Авом тоифасининг эса (яъни ғайри мулло) хоҳ тожир бўлсин, хоҳ сипоҳи, ё косиб, деҳқон бўлсин ўз касбкорлари ҳақида, маслаклари ҳақида бир фикр ва маълумотлари йўқ. Қилаётган ишларидан мақсад надур, уни билолмайдилар. Фойда олинмаган восита ва тариқаларнинг қайсилгини билмайдилар. Аксарлари ҳали ҳам Япония императорини Бухоро амирининг амакибаччаси деб биладилар. Мавқеини йўқотган Чин давлатини жаҳонгир бир давлат деб биладилар. Ўтмиш ва ҳозирини солиштириб хароб бўлган бўлса сабабини излаб топиб бартараф қилиш, обод ва ривож топган бўлса негизини яна ривожлантириш биронтасининг қўлидан келмайди. Мияларига бундай фикрнинг ўзи келмайди. Рус ва фаранг (Оврупа) мамлакатида ҳар бир сипоҳ ўз амал ва мансабига мувофиқ илм соҳибидир ва фойдасини ҳам билади. Ўзининг мартаба ва даражасини илмининг барокати ва иқтидоридан деб билади. Шу ҳам аниқки, агар ўз мулки ва давлатига хиёнат этса мансаби ва рутбасидан ҳеч қандай куч ололмайди. Сабаби у ўз мансаби ва мартабасини илмининг барокати ва иқтидори туфайли қўлга киритгандир. Шундай қилиб ривожланган мамлакатларининг сипоҳлари шу ишонч ва шу фикр билан иш кўриб холисона амал қилиб тараққий топадилар, ва ўзлари хоҳлаган вақтда вазифаларини тарк этадилар. Аммо бизнинг сипоҳийларимизчи? Улар бирон нарсани билмайдилар, ўз мансаб ва мартабаларига ишонч ва эътиборлари йўқ. Зотан ҳукуматимизнинг мансаб ва рутбаларида бир муайян шарт (ва тартиб) йўқдир. Бу жамоа қайси мансабга кўтарилсалар ва қайси мансабдан тушсалар илму иқтидорларининг бунга дахли йўқ, балки ҳаммасини тасодифан омаддан ва тақдирдан деб биладилар. Бинобарин, уларнинг аксари бир-икки дуохону жодугарлар билан ҳамкорлик қилиб уларга сифиниб юрадилар. Улардан энг катталари ва казо-казолари ҳам мансаб умидида бир даста чиркин, пашша босган қоғозни «дили наҳор» деб ичадилар. Қайсиларининг уйларига кирсангиз устун ва айвонларига тўла дуолар осилганини кўрасиз. Муболағасиз айтаманки, Бухоро ҳукуматининг ярим маблағи шундай бемаъни ишларга сарф бўлади. Мансабни амрдан оладилар, вазирдан меҳрибонлик кўрадилар, нонларини раис беради, пулларини эса дуохонга берадилар, бу ишларининг маъносиз ва бефойдалиги ҳақида умуман ўйлаб ҳам кўрмайдилар.

Тожирларимиз ва косибларимиз ҳам қайси бир ишга қўл урсалар, унинг фойдаси ва зарарлари ҳақида тўғри фикрга эга эмаслар. Савдогарчилик ва косибчиликнинг жиллол ва рақобат майдонида ажнабий савдогар ва ҳунармандлардан мағлуб бўладилар. Тожирликнинг энг буюк мартабаларидан то энг паст дўкондорлик даражасигача олиб тадқиқ қилсангиз кўрасизки, бир армани, бир яҳудий ёки оврупалик ва ўрус

савдогари биздан яхшироқ ишлаб кўпроқ фойда оладилар. Битта яхудий савдогар қанча туркистонлик савдогарларнинг кўзини бойлаб қўяди ёки бир армани дурадгори қанча бухоролик дурадгори қойил қилиб қўяди. Нимага шундай? Чунки улар билангон; муҳокама, тааммул ва тафаккур қиладиганлардир. Булар эса на биладилар, на муҳокама қиладилар ва на ўйлашга қодирлар. Ҳамма ишни фалак гардишига, тақдир-тақозосига ҳавола этиб чордона қуриб ўтираберадилар. Ҳар бир ишни толе ва фалак гардишидан деб билиш заифлик ва нодонликдан бўлади. Чунки одамзот манфаатга чанқоқдир. Инсон ҳар бир фойдали ишни ўзи бажармоқчи бўлади, бошқага ишониб топшира олмайди. Аммо бирон ишдан хабар топса уни бошқага топшириб у берган фойдани (кам ёки кўп) олиб шукр қилади. Шундай қилиб ҳар бир ишни фалакка ҳавола этиш заифлик ва ишбилмаслик сабабидан бўлади. Алҳосил ана шу ожизлик ва ишбилмаслигимиздан аксар ишлар ҳам қўлимиздан кетди.

Энди мамлакатимизда миллий саноат ва тижоратдан асар қолмаслиги яқиндир. Лекин тожир ва косибларимиз ҳалигача ҳалокат келтирувчи бу хатарни кўрмаптилар. Баъзилари бу аҳволни кўрсалар ҳам бу хатарни йўқ қилиш учун умуман бирор чора қилмайдилар. Агар биров чора топмоқчи бўлса ҳам ҳаракатлари бир кунга етади, холос. Бунинг ҳаммаси ақлсизлик, фикрий тарбиясизликнинг оқибатидир. Бу халқнинг ахлоқий аҳволларини мен бу ерда ёзмайман, чунки қалам ва қоғоздан уяламан. Энди айтингчи, шу каби жисмоний, ақлий ва ахлоқий нуқсонларимиз билан қандай хаёллардамиз? Нимани орзу қиламиз? Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли жисму жон, тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз ҳам синган, занг босиб чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки... Ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам йўл бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, номус ва эътибор керак бўлса тезроқ авлод тарбияси усулларини билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбия этишимиз лозим. Бу ерда бир эски эътироз бор. Уни одамларимиз хотираларидан ҳеч ҳам чиқармоқчи эмаслар. Қаерда бир ислоҳ этувчи одамни кўрсалар шу эътирозларини баён қиладилар. Сизларнинг бундай усул ва тарбияларингиз ўтмиш замонда йўқ эди деб айтадилар. Улар аҳоли ва аждодлардан, яъни ота-боболаримиздан далил келтирадилар.

Ажаб! Уларнинг қадим замонлари қайси давр ва ота-оналари қай аждод экан? Агар уларнинг қадим замонида мурод Ислом тараққий топган давр, аҳоли ва аждоддан мақсад ўша замондаги мусулмонлар бўлса жавоб берамизки, уларга беҳуда тухмат қилманг, ҳеч қачон улар сизларга ўхшамаганлар. Улар ўз фарзандларига замонга талабларидан ҳам кўра кўпроқ тарбия берардилар. Бугунги кунда уларнинг мингдан бир ҳисса тарбияси ҳам сизларда йўқ. Ўша замондаги мусулмонларнинг ўрталарида минглаб мусанниф, юзлаб аллома ва мужтаҳид, гуруҳ-гуруҳ аҳли санъат, жамоа-жамоа мулкдорлар етишиб чиққанлар. Ҳар бир мусанниф юзтадан ортиқ китоб тасниф қилганки, бутун уларнинг соялари ҳам бизнинг ўртамизда топилмайди. Ҳозирги ҳолатингизга назар ташлангу озгина уларнинг ҳолатини мулоҳаза қилинг. Улар билан ўзларингизни солиштирманг! Тарбиянгиз даражасини уларники билан тенглаштирманг! Бундай тенглаштиришдан уялинг! Улар саъй ва кўшиш этиб фидокорлик камоли билан саодатимиз асбобини ҳозир қилиб кетганлар. Биз эса қобилиятсизлигимиздан улардан қолган меросни зоеъ қилдик, қароқчиларга топширдик. Қайси юз билан ўзимизни уларга тенглаштирамиз?

Аммо «қадим замондан» мурод юз йил олдин ва «абову аждоддан» ўша (XIX) асрнинг одамлари бўлса жавоб берамизки, ҳа юз йил, балки икки юз йил олдин ота-боболаримиз ўз фарзандларини шу тариқа тарбия қилардилар. Ўша тарбиянинг натижаси сиз билан биз бўламизки, жисмонан, ақлан ва ахлоқан камчилик даражасида фарқ бўлганмиз ва юқорида шарҳ берганимиздек ҳеч қачон саодатга лойиқ ва ҳаётга мустаҳиқ эмасмиз. Уларнинг тарбиялари яхши бўлганда эди бизлар бундай ожизлик ва нобудлик мақомига тушмасдик. Ҳа, бутунги кундаги тарбия усулларимиз юз йил олдинги тарбиядан фарқи йўқ. Лекин бундай тарбия усули бизни ҳаёт мушкулотига ҳозир қилиб қуроллантира олмайди, бизга мадад ва осойишталик саодатини таъминлай олмайди. Чунки, ҳозиргача амалга ошмаган бутунги ҳолатимизни «саодат ва осойишталик даври» деганлар ақлий ва ахлоқий тарбиядан маҳрум қолгандир. Саодат ва бахтсизлик, ранж ва роҳатни бир-биридан фарқ қилиш, бирига эргашиб иккинчисидан қочиб қўлларидан келмайди. Шундай беақллик ва ахлоқсизлик даражасига тушганларга гапириш, уларнинг эътирозига аҳамият бериш беҳуда азоб тортиш де-

мақдир. Агарда оталаримиз фарзандларини замона талабларига мувофиқ тарбия қилганларида эди, бугун шундай пурмалол ҳолатга тушмас эдик. Бу аҳволга тушган эканмиз, унинг сабаби ўша тарбиядандур, яъни ота-онамиздан олган тарбиямиз ёки тарбиясизлигимиздир. Шундай экан чорамиз нимада?

Бу саволнинг жавоби маълумдир. Модомики дунё кураш майдони экан, модомики, миллатимиз бошқа миллатлар билан ҳаётининг муҳофазаси ва саодат таҳсили учун курашар экан, бу майдонда ғалабага эришган ва зафар топган миллатларга аҳамият беришимиз лозим экан. Қандай қурол билан улар ғолиб бўлиб, саодатга эришган бўлсалар биз ҳам саъй ва қўшиш қилиб ўз фарзандларимизни шундай қуроллар билан қуролантириб шу майдонга юборишимиз керак. Бундан бошқа чора йўқдир ва бўлмайди ҳам. Мен юқорида арз қилдимки, оврупаликлар ўз фарзандларини яхши тарбия қилганлар ва шундай шавкат ва азаматга етганлар. Яна шуни ҳам айтдимки, фарзандни жисман, ақлан ва ахлоқан камолга етиштириб ҳаёт майдонига кучли, ақлли ва яхши ахлоқ билан чиқариш зарур. Шуни эътиборга олиб, олимлар тарбияни уч қисмдан иборат деб биладилар. Булар бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Лекин бу уч қисмни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Улар бир-бирларига шундай боғлиқ ва яқинки, бирига зарар тегса бошқаларида ҳам нуқсон пайдо бўлади. Бирига фойда тегса бошқалари ҳам ундан баҳраманд бўладилар. Масалан бировнинг бадани беморлик натижасида заиф бўлса, аксаран фикри ҳам заиф бўлади, ҳар ишда чуқур андишага бораолмайди, бирор чора қилмоқчи бўлса ҳам дарров кўнгли совийди. Ахлоқи ҳам билтабъ ўз фазилатларини йўқотади, тез ранжийдиган, мадорасиз ва айб қидирувчи бўлади. Фикри заиф бўлган одам ўз ишлари устида ўйламайди, зарар ва фойдасини андиша назаридан ўтказолмайди, ҳиссиётга асир ва шахвоний лаззатга тобе бўлиб, жисми заиф ва ахлоқи вайрон бўлади. Ахлоқи фосид бўлган одам баданига ва фикрига зарар келтирадиган ишларга қўл уради. Бинобарин, унинг жисми ва фикри ҳам тезда ишдан чиқади. Кимки ўз авлодининг тарбияси устида ўйлаётган бўлса фарзандларининг жисми, ақли ва ахлоқини бир даражада тарбиялаши лозим. Интизом ва тартибга риоя этиш лозим. Тарбиянинг ҳар бир қисми туғилишдан етти ёшгача аввал ота-она зиммасига тушади. Саккиз ёшдан йигирма ёшгача мактаб ва мадраса зиммасига, кейин умрининг охиригача одамнинг ўз бошига тушади. Энди биз тарбиянинг бу учала навъ устида бақадри имкон суҳбат қиламиз.

Бадан тарбияси

Боланинг бадан тарбияси етти ёшгача ота-онанинг вазифаси саналади. Юқорида айтганимиздек, бундай тарбиянинг маъноси гўдакнинг жисмини ҳар хил одатлардан сақлаб, аста-секин камолотга етиштириш демақдир. Бола соғлиғини қанчалик нозик эканини билган мамлакатларда янги туғилган боланинг соғлиғини сақлаш учун илм ва тиббий қоидаларни амалда қўллайдилар. Шундай мамлакатларнинг одамлари боланинг ювиниши, йўрғакланиши, ейиш-ичиши ва ухлашига катта эътибор берадилар. Лекин бизнинг бу нарсалардан ҳеч хабаримиз йўқ. Ҳатто бу қоидаларни бажариш учун бизда имконият ҳам топилмайди, чунки унинг асбоблари бизда йўқ. Шундан келиб чиқиб мен бу ерда соғлиқни сақлаш қоидалари ҳақида мухтасар маълумот бераман.

Бола оламга келган заҳотиёқ киндиги кесилади. Ундан кейин бола бир тоза тоғорада қайнатилган, иссиқ сувда майин совун билан ювилади. Биринчи чўмилтириш муддати бир-икки дақиқа бўлади. Кейин аста-секин вақтни кўпайтириб борилади. Бола чўмилиб бўлгач жуда ҳам майин, патли тоза сочик билан баданини артадилар. Сочикнинг покизалиги ва тоғоранинг тозаллигига жуда катта аҳамият бериш керакки, чунки ҳар қандай маразнинг онаси ўша чирк ва кир саналади. Қайнамаган сув ҳам тоза эмас. Унинг таркибида ҳар хил касалликларнинг тухуми мавжуд. Бинобарин, қайнаган сувдан фойдаланиш лозим. Қайнатилгандан сўнг илиқ ҳолатида ишлатиш яхши. Совуқ сув болани касал қилади, терисини қуритади. Боланинг бадани ҳамиша иссиқ ва қуруқ бўлиши шарт. Маълумки, сув иссиқликда ва шамол текканда бухор бўлади ва табиийки, бухор бўлиш жараёнида атрофини салқин қилади. Чўмилтирган сўнг боланинг бадани ҳўл бўлса, рутубати қолса шамол текканда болага совуқ тегади ва зукком бўлиши аниқ. Болани артиб баданини қуритгандан кейин уни йўрғак қиладилар. Лекин болани қаттиқ бойламайдилар, қўлларини йўрғак ичида қолдириш

ҳам тўғри эмас, балки болани сустроқ бойлаш лозим, токи бадани табиий ҳаракатдан қолмасин. Маълумки, нафас олиш жараёнида одамнинг кўкраги кўтарилиб тушади. Агар шу ҳаракатни манъ этсак нафас олиш қийин бўлади. Шунинг учун болани йўрғақда қаттиқ бойласак боланинг нафас олиб чиқариши қийин бўлади, кўкраги сиқилади. Бошқа томондан янги оламга келган бола ниҳолга ўхшайди. Қаттиқ боғлашда бирон аъзоси озор топиб майиб бўлиши мумкин. Йўрғақда болани қаттиқ бойлаши гўдакнинг қорнини ҳам сиқади ва ҳазм аъзоларига ўз вазифаларини бажариш учун халал беради. Бинобарин, бечора гўдак эмган сутини ҳазм қилолмай исҳол касаллигига мубтало бўлиши мумкин. Исҳол (ичи кетиш) хусусан болалар учун хатарлидир. Бугунги кунда тиб илми исботлаганки, одам ҳаётининг асосини қон ва қон ҳаракати ташкил қилади. Агарда қон ҳаракати катта ва кичик томирлар орқали ҳаракати етарли даражада бўлмаса яшаш учун хавфлидир. Гўдакни қаттиқ боғлаш ана шу қон ҳаракатини қийинлаштиради. Шу сабабдан бола баъзи касалликларга чалинади. Дунёга энди қадам қўйган бегуноҳ гўдакнинг қўл-оёғини боғлаш ва шу билан азоб бериш инсофсизликдир. Табиийки, ушбу парваришга гўдак тоқат қилолмайди. Ночор кучи борича йиғлайди. Бизнинг нодон ва бемаъни аёлларимиз эса, боланинг азобидан беҳабар дуохон ва фолбин олдига югурадилар. Дуохон ҳам ҳолатни худодан тилаб, тумтароқ қилиб, «бу болага ум ус-сабён» таъсир қилган деб айтади. «Ум ус-сабён» гўдакка таъсир қилганмиш. Дунёда бундай махлуқ йўқ...

«Ум ус-сабён» арабча сўз бўлиб, маъноси «болалар онаси» демакдир. Бошқа тарафдан қараса, дуохоннинг сўзи тўғри, чунки боланинг йиғлаши онасининг қўлидадир. Лекин бу йиғлашнинг иложи дуо ва жоду эмас. Балки йўрғакни қаттиқ бойламасдан, гўдак қўлларини очиб қўйиш лозим. Бешиклар ҳам зиндондан қолишмайди. Бешикда боланинг қўл-оёқларини шундай боғлаймизки, бечора гўдак қимирлай олмайди. Сўнгра устини қалин гаҳварпўшлар билан ёпамиз. Хулоса, жигарпаромизни ҳаракат, ёруғлик ва ҳаводан, яъни инсон ҳаёти учун зарур бўлган учта асосий нарсадан маҳрум қиламиз. Ҳаракат баданга роҳат беради, ҳазм аъзоларига куч бағишлайди. Ҳаракатсиз одамлар, кўп ўтириб ишлайдиган шахслар заиф бўлиб, ҳазм аъзолари ҳам яхши ишламайди, улар камқон бўладилар. Ер атрофини бир қават ҳаво қатлами ўраб олган. Ҳамма ҳайвонот ва наботот ана шу табақа ичида яшайди. Ҳавонинг бир қисми «муваллуд ул-ҳумуз» (кислород)дан иборат. У одам ва аксар ҳайвонот учун энг зарур бўлган нарсадир. Қайси ҳавода ана шу «муваллуд ул-ҳумуз» бўлмаса, у ерда яшаб бўлмайди. Нафас олганда биз ҳавони ичимизга ютамиз. Ўпка «муваллуд ул-ҳумуз»ни сарфлайди-да, ўрнига «ҳумузи карбун» (карбон гази)ни чиқарадики, у зарарли бир газдир. Нафас чиқаришимиз билан шу газ ташқарига чиқиб ҳавода аралашиб кетади. Фараз қилингки, сиз бир хонада ўтирибсиз. Унинг эшиклари ва ҳамма тешиклари беркитилган. Бошида яхши нафас оласиз. Лекин юқорида айтганимиздек, «Муваллуд ул-ҳумуз»дан нафас олиб «ҳумузи карбун» чиқаргандан сўнг, хонада заҳарли газ кўпайиб, бир муддатдан кейин уй ҳавоси оғирлашиб бошингиз оғрийди. Яна кўпроқ қолиб кетсангиз албатта бемор бўласиз. Шуни ҳам эътиборга олмасангиз заҳарли ҳаво сизни ҳалокатга келтиради. Зиё, яъни ёруғлик, қуёш нури ҳам ҳар бир жонзотга зарурдир. Ёруғ жойларда яшаётган одамларнинг рангирўйлари тоза, куч-қувватлари жойида бўлади. Қоронғи жойларда ўтирган одамлар кучсиз ва ранглари синиққан. Улар кейинчалик хафақон хасталигига чалиниб, талаф ва нобуд бўладилар. Шу муқаддимадан маълум бўлдики, одамга ҳаракат, ҳаво ва зиё керак экан. Улар бўлмаса инсон нобуд бўлар экан. Янги туғилган бола эса катталардан минг маротаба нозикдур ва ҳар хил касалликларга чалиниши осондур. Уларнинг қўл-оёқларини боғлаш, бешиклари устини қалин гаҳварпўшлар билан ёпиш, яъни уларни ҳаракат, ҳаво ва нурдан маҳрум этиш албатта зарар.

Бешик устини очиб қўйиш ҳам яхшимас, чунки чивин ва пашша гўдакка тинчлик бермайди. Бинобарин, оналаримиз бола устини тўр ёки ҳарир билан ёпишлари лозим. Агарда болага қоронғи ёки иссиқлик зарур бўлса, бешикни эмас, уйни қоронғи қилиш ва иситиш лозим. Баъзи нодон оналар болаларини бешикка маҳкам боғлаб қалин гаҳварпўшлар билан ёпиб қўядилар. Бегуноҳ гўдакнинг тили йўқ, фарёд қилиб онасини бу ишдан манъ этолмайди. Ухлаёлмайди, исиб кетиб терлайди, бадани қичийди. Мажбур йиғлайди. Она жаноблари ҳам уйкудан қоладилар. Хаёлларига келган ягона бир чора кўкнор бўлади. Ҳеч мулоҳаза ва андиша қилмай ҳимматлари етгунча янги туғилган болага кўкнор берадилар. Ахир, инсоф қилинг. Кўкнор заҳар-ку! Катта одамниям йиқитади. У нозик гўдак онаси қўлидан заҳар ичиб, яна қандай қилиб

тирик қолиши мумин? Гўдакларга кўп талаф етказадиган касалликлардан бири «нағзак»дир. Бу юқумли касаллик башарият бошига тушган энг оғир балолардан ҳисобланади. Касални ё ўлдиреди ё кўр қилади, ё юз-чехрасини ўзгартиради. Бу эса хусусан қизлар учун катта бахтсизликдир. Бир жойда пайдо бўлса сон-саноксиз гўдакларни йўқ қилади. Нағзакка чалинган бола билан қирқ кунгача даволовчидан бўлак ҳеч ким мулоқотда бўлмаслиги керак. Лекин ҳақимлар бу маразга қарши яхши чора топганлар. Бунинг чораси эмлашдир. Эмлаш усулини Ислоннинг буюк табиби Абу Бакр Розий (321 йили вафот қилган) кашф қилиб, башариятга ҳада этган. Абу Бакр Розийнинг эмлаш усули қуйидагича: нағзакка чалинган боланинг чечак сувидан, агар аҳволи жуда оғир бўлмаса, олиб соғлом боланинг териси остига юборадилар. Эмланган бола касал бўлса ҳам уни енгил, зарарсиз ўтказеди. Лекин бу усул ҳам хавфу хатардан бутунлай холи эмас, бу бола ҳам ҳалок бўлади.

1897 исавий йили Жаннэр⁴⁹ деган инглиз дўхтури янги усулни кашф қилди. Сигирларнинг елини атрофида ҳуснбузарга ўхшаб доначалар чиқади. Уни «сигир чечаклари» дейдилар. Сигир соғадиган одамларга соғиш вақтида ўтиб қўлларига шундай доначалар чиқади. Масаланинг моҳияти шундаки, қўлларига сигирдан доначалар ўтган шахс бошқа чечакка чалинмайди. Табиб Жаннэр бунга аҳамият бериб, тажрибадан ўтказиб, кимнинг терисини чертиб сигир чечагининг сувидан эмласа, у одам чечакка мубтало бўлмайди деб эълон қилди. Бу усул тезлик билан ҳар томонга машхур бўлиб кетди ва маъқул тушди. Бу усулнинг ҳеч қандай зарари йўқ. Ўз жигарпораларининг соғлиғини ўйлаётганлар ҳеч истиҳола қилмасдан боланинг биринчи йилидаёқ чечакка қарши эмлашлари лозим. Шу билан улар кўз қорачиғларини ўлимдан, кўр бўлишдан, ҳеч бўлмаса чўтирликдан халос қилган бўладилар. Шунини ҳам айтиш зарурки, эмлаш бир марта эмас, балки беш йил давомида бир мартадан бўлиши керак. Ҳар бир жонзот яшаши учун кундалик озиқ-овқатга муҳтож. Янги туғилган бола учун энг яхши овқат сутдир. Гўдак биринчи кунлари фақат сутни ҳазм қилади, холос. Баъзи нодон кампирларимиз биринчи кунданоқ қанд, ёғ, бадиён ва яна қандайдир нарсаларни аралаштириб, чиркин бармоқлари билан болага ялатадилар. Шу сабабдан гўдакнинг меъдаси ишдан чиқиб, исҳол касаллигига чалинади. Жигарпорам касал бўлмасин деган ота-оналар бундай ношойиста ишлардан ҳазар қилишлари лозим ва гўдакларига сутдан бошқа нарса бермасликлари керак. Болага уч хил сут берилади: 1. Она сути. 2. Доя сути. 3. Сигир сути. Табиат тақозоси билан бўлган ҳар бир ишдан, яъни илоҳий ирода билан бўлган юмушдан яхшиси йўқ. Модомики, илоҳий ҳикмат ила она кўкрагида сут пайдо бўлар экан, бола учун она сутидан яхшироқ таом бўлмайди. Она сутининг таркиби ва сифати гўдак мижозига мувофиқдир. Шунинг учун она сутини эмаётган бола тез ва яхши ўсади. Она сути фақат болага эмас, балки онанинг ўзига ҳам фойдалидир. Эмизиш жараёнида она кўп касалликлардан халос бўлади. Эмизишдан олдин она эмчакларини қайнаган сув билан ювиб, кейин болага бериши лозим. Болага бир тартиб ва низом билан сут берилади, акс ҳолда боланинг меъдаси ишдан чиқади. Биринчи ойдан тўртинчи ойгача кундузи саккиз марта, кечаси икки марта сут эмизиш керак. Бир кеча-кундузда ўн марта сут эмизиш яхши. Кўп ейиш катталарнинг ҳам меъдасини бузади-ку, мижозлари нозик бўлган гўдаклар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бола меъёрдан ортиқ еб касал бўлмаслиги учун, овқатланиш вақти ва овқат миқдорини муайян этиш зарурлиги, оналар овқатланиш меъёри ва миқдорини билиши учун мен қуйидаги жадвални туздим:

Бир суткада берадиган ҳажми	неча марта	қанча	сут бериш даври
5 қошиқ	10 дафъа	ярим қошиқ	1 кун
15 қошиқ	10 дафъа	1,5 қошиқ	иккинчи кун
40 қошиқ	10 марта	4 қошиқ	учинчи кун
55 қошиқ	10 марта	5,5 қошиқ	тўртинчи ва бешинчи кун
60 қошиқ	10 марта	6 қошиқ	олтинчи кундан иккинчи ойгача
70 қошиқ	10 марта	7 қошиқ	иккинчи ойдан тўрт ойгача
80 қошиқ	8 марта	10 қошиқ	4-ойдан 5—6 ойга
90 қошиқ	6 марта	15 қошиқ	7-чи ойдан 10-ойгача

Жадвалда темир қошиқнинг ҳажми назарда тутилади. Шўрва ичадиган; катта ёғоч қошиқ эмас, сутни эмчақдан соғиб қошиқ билан ўлчаш ҳам тўғримас, балки тахминан олса бўлади. Эмизгандан сўнг ҳам она эмчақларини қайнаган сув билан ювиши лозим. Боланинг лабларини ҳам юмшоқ ва покиза сочиқ билан артиш керак. Юқорида айтганимиздек, ёш гўдак учун она сутидан яхши ва мувофиқ овқат йўқ. Агар она бирон юқумли касалга чалинган бўлсагина бу ҳукм нотўғридир. Боланинг онаси эмизикли вақтида касал бўлиб қолса дарров ҳозик дўхтурларга кўрсатиш лозим. Бу ишда умуман сустликка йўл қўйиш мумкин эмас. Қайси она шу мавридан касал бўлса-ю, табиб ҳузурига бормаса, ҳам ўзини, ҳам фарзандини хатар остига қўяди. Лекин дўхтурларга бориб, унинг маслаҳатини олиб, билсаки, касали сут орқали боласига ўтар экан, дарров фарзанди учун доя топиш зарур бўлади. Болани дояга бериш икки тартибда бўлади: ё дояни уйга чақирадилар ёки болани доянинг уйига юборадилар. Агарда имкон бўлса болани бошқа жойга юбормасдан дояни уйга олиб келиш яхшироқдир. Болаларига доя олаётган ота-она дояда қуйидаги сифатлар бўлишига аҳамият беришлари мақсадли: ёши ўттиздан ошмаслиги лозим, чунки ўттиздан ўтган аёлларнинг сути кам бўлиши ва болага етмаслиги, натижада ота-она ҳам музтар қолишлари мумкин. Иккинчидан, доя ҳеч қандай юқумли касалликларга гирифтор бўлмаган бўлиши керак. Буни билиш учун дояни дўхтурларга кўрсатиш лозим. Учинчидан, доя энди биринчи фарзанд кўрган аёл бўлмасин, чунки бундай оналар сут эмизиш ва тарбия ишларида анча кам тажриба ва рофил бўладилар. Бинобарин, болани нодонлик билан тарбия қилиб гўдакка зарар етказишлари мумкин. Тўртинчидан, доя яхши хулқ ва ахлоқ эгаси бўлиши лозим. Бадахлоқ ва ноинсоф доялар баъзан бола тарбиясига ва ўстиришига салбий таъсир қиладилар. Аммо дояни уйга олиб келишнинг иложи бўлмаса, ночор болани доя уйига юборадилар. Бу ҳолатда юқорида баён этган доя сифатларининг охиргисига махсус аҳамият бериш лозим.

Агарда шу шартлар билан доя топилмаса у ҳолатда болани ҳайвон сути билан ўстирадилар. Лекин биронта ҳайвоннинг сути она сутига ўхшамайди, Шунга қарамасдан олимлар она сутига яқинроқ келадиган баъзи ҳайвонлар сутини баён қилганлар. Она сутига яқин аввал эшак сути, кейин сигир, кейин эчки ва қўйнинг сути турар экан. Булардан энг яхшиси эшак сути бўлса ҳам жуда камёб ва қимматдир. Шу учун ҳам сигир сутини болага муносиб деб қабул қилганлар. Мен ҳам шу рисолада бошқа сутлардан қатъий назар қилиб сигир сути ҳақида сўзлайман.

Бошқа ҳайвонларга кўра сигир кўпроқ ўпка касалиги, яъни сил касаллигига мубтало бўлади. Хусусан, шаҳар ичида тор ва қоронғи молхоналарда боқилаётган моллар аксар силга чалинади. Шундай сигирларнинг сутини ичиш одам учун хавфлидир. Бу хатарлардан халос бўлиш учун сутни қайнатиш лозим. Сутни бир тоза идишга солиб ўн дақиқа қайнатилади. Кейин бир тоза шишага солиб қўядилар. Эмизиш вақтида эмизакни ҳам қайнаган сувда ювиб гўдакка берадилар. Бола тўйгандан кейин қолган сутни қуйиб ташлаб, эмизакни қайнаган сув билан яна ювиб қўйилади. Эмизакни эмизишдан олдин ва эмизишдан кейин қайнаган сувда ювиш лозим. Сигирнинг сути она сутига қараганда камшакар ва ҳазм бўлиши қийиндир. Шунинг учун озгина қанд солиб болага бериш лозим, токи она сутидек лаззатли бўлиб гўдак озига ёқсин. Гўдак меъдасида сут яхши ҳазм бўлиши учун унга кам-кам сув қуйиш керак. Ҳакимлар сутга сув қуйиш меъёрини муайян қилганлар. Агарда яна боланинг меъдасига сут оғирлик қилса, сув миқдорини кўпайтириш керак. Сутга қўшиладиган сув қайнатилган бўлиши лозим. Қайнамаган сувни ичганда сувдаги микроўб одам ичига тушиб, ривожланиб одамларни турли касалликларга гирифтор этади. Хусусан, гўдаклар ҳар хил хасталикка дарров чалинишлари мумкин. Қайнамаган сувдан эҳтиёт этиш лозим. Табиблар гўдакни эмизишдан қачон чиқариш масаласида бир қарорга келмаганлар. Баъзилар саккиз ойлигида, баъзилар ўн ойликда, баъзилари ўн саккиз ойлигида эмизишдан ажратилиши муносиб кўрадилар. Воқеан болани эмизишдан ажратиш ҳақида бир муайян вақт бўлмади ва бу боланинг соғлиғига қараб чўзилиши ёки тўхташи мумкин. Болани эмизишдан ажратгандан сўнг болага ҳазм қилиниши оғир бўлган нарсалар берилмайди. Балки сигир сути ва тухумнинг сариғи, шунга ўхшаш енгил таомлар берадилар. Токи меъдаси бузилиб бола қийналмасин. Бола икки ёшга тўлмагунича шу қоидага риоя этиш мақсадга мувофиқдир. Бола йилгаса дарров қўлига бир бурда нон ёки ҳолава бериш ҳам тўғри эмас. Боланинг меъдаси бузилиши мумкин. Бола учун ҳаракат ва тоза ҳавода бўлиш фойдалидир. Буни юқорида ҳам айтдик. Болани тоза ва ҳавоси яхши жойларда олиб юриш лозимдир. Лекин ёзда чақалоқ ўн

беш кунлик бўлмагунча, қишда эса элик кунлик бўлмагунча уйдан чиқармаслик зарур. Янги туғилган бола ҳаводан тез таъсирланади. Тозалик ҳам одамнинг энг муҳим вазифаларидандир. Темир йўли қурилмагунча одамлар дунёдан беҳабар эдилар. Ўз мамлакатларидан бўлак бошқа шаҳар ва миллатни кўрмагандилар. Ҳатто баъзилар дунё фақат уларнинг ўлкаларидан иборат деб ўйлайдилар. Худога шукр, жаҳолат ва нодонлик даври ўтди. Йўллар яқинлашди. Энди орамиздан ҳар томонга бориб келяптилар. Улар тоза шаҳар, кўча, уйларни одамларни кўриб келдилар, тоза шаҳарларда касалликлар ҳам кам экан. Билъакс қайси шаҳарнинг аҳолиси ифлос ва таъблари ярамас бўлса, у ерда касаллик кўпроқдир. Туркистонимизда, хусусан ёз пайтларида касалликлар авж олади. Бунинг сабаби ифлосликдир. Кимки, саломат яшашни хоҳласа, ўзини ва аҳди оиласини доим тоза тутмоғи лозим. Мусулмонлар учун поклик диний амрлардан саналади. Шу бобда кўп оят ва ҳадислар мавжуд. Бу масалани биз «Раҳбари нажот» номли китобимизда муфассал ёзганмиз. Азиз ўқувчиларга иккинчи марта азият бермасдан ифлослик ва ўлиқтаъблик одамни турли касалликларга гирифтор қилади. Айтмамизки, ёш болаларга эса тезроқ таъсир этади. Ўша бегуноҳ навниҳолларни, ҳаётимиз меваларини чирк, ифлослик, ўлиқтаъбликдан муҳофаза қилиш бизнинг бурчимиздир. Боланинг баданини, йўрғагу кийимларини сийдик ва ахлатлари билан ифлос қилган бўлса, совун билан ювиб тозалашимиз лозим. Баъзи оналар фарзандлари кийимига сийган бўлса ювмай қайта қуритиб яна кийдирадилар. Сийдик ва ахлат заҳардир. Шунинг учун ҳам заҳарни бола баданига кийдириш албатта зарарлидир. Бундай ҳолатларда ҳам кийимни, ҳам болани ювиб тозалаш зарурдир. Йўрғақ, гаҳворабанд, боланинг кийимлари доимо пок бўлиб, умуман чирк ва ифлослик тушмаслиги керак. Баъзи одамлар кийимнинг покизалиги ва тозаллиги унинг қимматига боғлиқ деб ўйлайдилар. Шунинг учун улар фарзандларига қимматбаҳо кийим кийдириб қўядилар. Бунинг натижасида болалар бора-бора ўзбилармон ва молпараст, мағрур бўлиб ўсадилар. Покизалиқдан мақсад бу эмас. Гўдақ либоси қандай матодан бўлмасин тоза ва пок бўлса бўлди. Маълумки, инсон нафас олиш билан тирик. Одам жаъми аъзолари билан нафас олади. Бундай нафас олишни табиблар ва ҳакимларимиз биладилар. Инсон терисида заррачадек тешиқлар мавжуд. Бу тешиқларни «масомат» дейдилар. Одамлар ана шу терисининг тешиқларидан ҳам нафас олади. Агарда бу тешиқлар (чирикдан) ёпилиб қолса ўша жой одамнинг нафаси қайтганига ўхшаб, нафас ололмайди ва ҳалок бўлади. Лекин бундай ҳаво йўллари-нинг сиқилиши ва ўлиши даврий (тез) бўлмай, балки тадрижий бўлади. Еган ва ичган нарсаларимизнинг ҳаммаси баданимизда турмайди, балки бир қисми қон ва гўштга айланиб, бир қисми заҳарли ва зарарли бўлганидан чиқиб кетади. Ихрож йўллари ҳам ёпилиб қолса, одам ҳалок бўлади. Бизнинг табиатимиз зарарли нарсаларни сийдик ва ихрож йўллари билан дафъ қилади, деб ўйламанг. Бу чиқиндиларнинг бир қисми ўша теримизнинг тешиқларидан тери орқали чиқиб кетади. Шунинг учун чангу гўбор баданимизга ёпишиб қотиб қолса, теримиз нафас ололмай қолади. Заҳарли нарса бўлган тер ҳам бадандан чиқмайди. Бу ҳолат одамни тез ишдан чиқариб ҳалок қилади. Хусусан, жуда нозик бўлган болалар нобуд бўлади. Бу балони дафъ этиш чораси бадани ювмоқлик билан бўлади. Оналар ўз болаларини тез-тез чўмили-тиришлари, бола баданини ифлос қолдирмасликлари лозим. Мамлакатимизда чақалоқнинг бошидан жуда қўрқадилар. Бундай қўрқувда маъно ва асос ҳам йўқ. Янги туғилган боланинг бошига бодом ёғини қуйиб, кейин тозалаб ювиш фойдали. Мой боланинг бошидаги қазоқ ва чиркни йўқ қилади. Фақат болани тўқлик пайтида чўмилирмайдилар. Овқатланишдан бир-икки соат кейин чўмилитириш яхшироқ. Чўмилиб бўлгач, болани шамол урмаслигига ва зукком кам бўлмаслигига ҳаракат қилиш лозим. Юқорида арз қилган эдимки, тарбия уч хил бўлади, деб: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Боланинг туғилган вақтидан то эмизишдан чиққанини бадан тарбиясининг даври бўлади. Бу даврда ақлий ва ахлоқий тарбия биринчи даражали эмас. Аммо эмизиш даври тамом бўлгандан сўнг ҳар қандай тарбиянинг даври бошланади. Ота-она бу даврдан бошлаб ҳам бадан, ҳам ақл, ҳам ахлоқ, тарбияси билан машғул бўладилар. Бу фаслда боланинг туғилишидан сўнгра ажратишгача бўлган даврда лозим бўлган қоидаларни бақадри ҳол ёздик. Энди эмизиш давридан чиққандан кейинги давр ҳақида суҳбат қиламиз.

Эмизиш давридан кейин бола саккиз ёшга киргунга қадар унинг тарбияси ота-онанинг вазифалари ҳисобланади. Шу даврда ота-она аҳамият берадиган жиҳатлар бу овқатланиш, ухлаш, назофат, ҳаракат, муҳокама ва ахлоқ саналади.

Овқатланиш. Юқорида айтганимиздек бола сутдан ажрагач, унга тез ҳазм бўладиган овқат берамиз. Икки ёшга тўлмагунча унга гўшт бермаймиз. Айтишингиз мумкин. Ажабо! Шунча эҳтиёт ва таъкидлашнинг ҳожати нима? Гўдакнинг ҳар хил касаллиқдан муҳофаза этиш. Агар биз сенинг насиҳатларинга қулоқ солсак, болаларимиз касалликлардан халос бўладиларми ёки йўқ? — Ҳам ҳа, ҳам йўқ.

Бу саволнинг жавоби ҳам ижобий, ҳам салбийдир. Яъни шунча эҳтиёткорликдан сўнг боланинг касалликлардан бир даражада халос бўлади, лекин бошқа бир ишлар туфайли касалликка дуч келади.

— Жуда яхши, фарзандимизни касал қиладиган ишлар нима экан? — деб сўрарсиз.

— Энг асосий сабаблардан бири, сизларга айтсам, бу овқатдир!

— Ажабо, ҳозир айтдингизки, овқат одамнинг тирик қолиши учун лозим, энди овқат бекорликнинг сабаби дейман. Сенинг қайси сўзларингни қабул қилайлик?

— Менинг айтганимга диққат билан қулоқ солинг. Ақлу ҳикматга нимаики мувофиқ бўлмаса уни қўйиб, фойдали томонини қабул қилинг. Ҳақиқатда ҳам овқат одам учун зарур, овқат емаслик ўлимга олиб келади. Лекин овқатланишда тарбия ва маҳсус интизом бўлмаса, бунинг оқибати ёмон бўлади. Зотан ҳамма нарсада шундай. Коинотда фақат зарари бўлган нарса йўқ. Нимада бир фойда бўлса-ю, билмасдан уни истеъмол қилсангиз, албатта зарар кўрасиз. Овқат ҳам шу қабилә нарсалардан бўлади. Овқатланиш зарур, фойдаси кўпдир. Яхши истеъмол қилиш шарти билан бўлса ҳеч зарари бўлмайди. Овқатланишнинг яхши тартиби қандай?

Боланинг овқатлантиришда икки жиҳатни эсингиздан чиқарманг. Аввал интизом ва иккинчиси кифоя. Худованди Карим одам жисмини бир улкан фабрикага ўхшатиб яратган. Ҳар бир иш учун бир қанча мошин ва филдиракларни ясаган. Масалан, баҳсимизнинг мавзуси бўлган овқатланишни оламиз. Боланинг бир луқмани идишдан олиб оғзига солиши билан, биринчидан, тишлари хизматни бошлаб луқмани майдалаб ташлайди. Луқмани чайнаш жараёнида оғиздаги безлардан бири сув чиқариб, луқмага аралашади ва кимё қоидаларига биноан уни ҳал бўлишига ёрдам беради. Бу доруни луоб ёки тупук дейсизлар. Тил бу луқмани йиғиб олиб ошқозонга юборади. Ошқозондан ҳам унинг деворларидан бошқача сув чиқиб аралашади. Бу сувнинг тиббий истилоҳи — «асораи меъдавия» — ошқозон ишқори дейдилар. Бу сув таомни кимё қоида-сига биноан батамом ўзгартиради. Кейин ошқозондан таом ичакларга ўтади. У ерда ҳам «асораи маоия» деган сув таомга аралашади. Баданга керак бўлмаган бир қисм таом ихрож йўллари билан бадандан чиқиб кетади. Баданга зарур бўлган бир қисм таом қонга ўтади. Нафас йўллари билан кирган ҳавога аралашиб ҳароратни ташкил қилади. Тоза бўлиб ингичка томирлар билан гўшлар таркибига ўтади ва гўштга айланади. Шу тафсилот сизларга овқатнинг фойдаси ҳақида маълумот берди, яъни овқат кўп ўзгариш ва табдил билан қонга аралашиб яшашга лозим бўлган энергияни ҳосил қилади ва ҳам гўштга айланади. Таомнинг майдаланишига тиш, тил, сўлак безлари, луоб, сўлак, балғам, ошқозон, меъда суви, ичак ва ичак суви ишгирок этиб, хизмат қилар экан. Шуларнинг ҳаммасини «жиҳози ҳазмия», яъни ҳазм асбоблари деб айтилади. Тартиб ва интизомсиз овқат ейиш, бир овқат ҳазм бўлмай кетидан бошқа овқатни истеъмол қилиш «ҳазм жиҳоз»ларининг ҳаракат тартибини бузади. Бир овқат ҳазм бўлмасдан бу асбоблар устига кетма-кет вазифалар тушади. Шу сабабдан ҳазм жиҳозлари интизом ва тинчлик юзини кўрмай бора-бора чарчаб қоладилар ва ўз вазифа ва хизматларини ҳал қилолмай ожиз қоладилар. Бинобарин, фарзандингиз аста-секин овқатланишдан қолади, таомни ҳал қилолмай иштаҳасиз бўлади. Кўнгли ҳеч нарса тусамайди. Зўрлаб овқат берсангиз ҳазм қилолмайди. Бориб-бориб кам ейишдан баданидаги ёғни сарфлайди-да, куч-қуввати камайиб касал бўлади. Бундай хасталикнинг олдини олиш учун овқатланишдаги интизом ва тартиб лозимдир. Боланинг истеъмол қиладиган бир суткалик овқатни тўртга бўлинглар, бир қисмини кечқурун унга беринг, яъни куёш ботгандан сўнг жигар порангизга бир бурда нон билан сут ёки чой беринг. Икки бўлагини кундуз куни беринг. Кундузги овқат кечки овқатдан кучли бўлиши лозим, яъни ёғли кабоб, палов ёки бошқа сувқат таом бўлиши яхши. Тунда ҳам енгил овқат бериш мумкин. Имкон бўлса суяқ овқат, мева, нон билан чой кифоя қилади. Шу ерда шуни ҳам айттайки, жигарпорангиз кам ейишга ҳам, кўп ейишга ҳам одат қилмасин. Ҳамма овқат кам ёки ҳаддан кўп бўлишига йўл берманг, бунга диққат қилинг, овқат кифоя қиладиган даражада бўлсин. Оврупа табиблари бир хил хулосага келганларки, кам ейиш одамни кучсиз қилса, кўп ейиш кишини заиф ва танбал қилади. Боланинг таом вақтида

таомдан кейин сув ичишга майли кўп бўлади. Бола ичса, қанча сув ичса беринг, лекин унга зарар етмаслигини ҳам ўйланг.

— Ажаб-ку қандай зарар қилади? — дерсиз.

— Ана холос! Яна сўзимни эсингиздан чиқардингизми? Нотўғри истеъмол қилинган нарса албатта зарар қилади, хусусан сув... Ҳозирги табиат илми шуни ҳар бир касалнинг уруғи мавжудлигини бу исбот қилган тухумларни микрўскўбсиз кўриб бўлмайди. Ана шу зарраларни табиблар тилида «микрўб» дейдилар. Бу микрўбларнинг аксари сувда яшайди. Агарда шундай микрўбли сувни фарзандингизга берсангиз уни касал қилади. Бу масаланинг мен «Раҳбари нажот» номли китобимда ёзган эдим. Бу ерда шуни эслатиб ўтмоқчиманки, бу балонинг иложи сувни қайнатишдандир. Мен қайта-қайта шуни такрорлайманки, мамакатимизнинг сувлари ичишга ярамайди, чунки улар микрўбдан тўла. Қабристон ва халажойдан узоқда бўлган сувлардан ёки қудуқлардан сув олиб, аввал уни қайнатиб, кейин истеъмол қилинг. Бу қайнатиш сувни ҳам эскирмасдан ҳар кунгисини ўша куни қайнатиш лозим.

УЙҚУ. — Юқорида айтганимиздек инсоннинг танаси бир фабрикага ўхшайди. Ҳар томонида мошина ва чархларга ўхшаган аъзолари бор. Бу аъзоларнинг ҳар бири муайян вазифа ва хизматларни бажаради. Шунинг учун ҳам бир кеча-кундузда шу аъзолар бир муддат дам олмасалар аста-секин ишдан чиқади. Улар учун энг яхши истироҳат тури уйқудир. Инсоннинг ақли, мияси асосан ухлаганда дам олади. Уйқусизлик ва кам ухлаш одамни заиф ва иштаҳасиз қилади. Мияни ҳолсизланиш ва жунунликка гирифтор қилади. Фарзандингиз тўққиз ёки тўққиз ярим соат ухлаши шарт. Шунга диққат қилингки, кечани уйқусизлик ва кундузни уйқу билан ўтказман. Бола вақтли ухлаб, барвақт туриши лозим.

НАЗОФАТ. — Дунёда ҳеч бир дин Ислом динидек ўз тобеларини тозалikka амр қилмаган. Ислом тозаликни иймоннинг бир жузъи деб қарайди. «Ан-назофату мин ал-иймон — поклик иймондандир» деган оят бунга далилдир. Тиб илми ҳам одамларни тозалikka даъват этади. Юқорида айтилган микрўблар чиркин ва ифлос жойларда жамъ бўлиб яшайдилар. Агарда уларни микрўскўб орқали кўрсангиз айнан ифлос жойда микробларни кўрасиз. Бола кийим кечакларининг тозалигига аҳамият беринг, ювилмаган ва ифлос идишларда уларга овқат берманг. Касал бор жойга уларни олиб кирманг. Бола беморнинг пиёла ёки косаларидан овқат емасин. Хусусан, қизамиқ, чечак, дифтерия, сил касалликларига чалинган беморлар олдига олиб борманг. Болангизга бирор жароҳат етса, тезлик билан дўхтурга кўрсатиб даволанг. Пайғамбар ҳазратлари буюрадиларки; «Ҳафтада бир марта гусл қилиш ҳар бир мусулмон учун фарздир», деб. Сиз мусулмонсиз, фарзандингизни ҳам Аллоҳ томонидан фарз бўлган амрни бажаришига ҳаракат қилинг, яъни ҳафтада бир марта ҳаммомга юборинг ёки уйда чўмилтиринг. Агарда бола ёшлигидан бундай ишларга ўрганиб қолса улғайгандан кейин ҳам тозалиги ва назофати билан одамлар ичида эътибори ошади.

ҲАРАКАТ. — Баъзилар фарзандларини зўрлик билан, жаҳлу ҳақорат билан уйдан кўчага ҳатто ўйнашга ҳам чиқармайдилар. Бола бу амрга итоат қилиб уйдан чиқмай юрса «одобли бола» дейдилар. Бундай одамларнинг ҳаракати хатодир. Ҳавоси оғир бўлган уйларда, ҳаракат қилмаслик, ҳатто ўйнамаслик кўп касалликларга сабаб бўлади. Бола дангаса ва ишбилмас бўлиб ўсади. Хилватга ўрганган бола улғайгандан кейин ҳам хонадан чиқмай одамларга қўшила олмайди. Бир жойда кам ҳаракат бўлиб ўтириш одамни ҳам заифлаштиради. Ваҳоланки, баданнинг роҳати ҳаракат саналади. Диққат қилган бўлсангиз, саҳрода ўсган одамлар сизлардан кучли, темирчининг кўкраги сизникидан катта ва бақувватдир. Уларнинг аъзолари сизларникидан кўп ҳаракат қилади. Боланинг югур-югуришида, ўйнашида ҳеч қандай зарар йўқ. Бир жойда ҳаракат қилмасликда кўпроқ зарар бор. Ҳаракат вақтида танада қон югуради, иштаҳа очилади, баданга қувват кириб қалбни очади.

Шу ергача мен ота-оналарнинг вазифаларига кирган фарзанд бадан тарбияси ҳақида мухтасар баён қилдим. Воқеа, агарда одамзотнинг аксар ҳайвондан фарқи бўлмаганида унинг камол топиши фақат бадан тарбияси билан чегараланиб қоларди. Мен ҳам бола тарбияси ҳақидаги баҳсни шу ерда тугатардим. Лекин одам ақл ва фикр неъматидан мумтоздир. Одамнинг камол топиши учун бадан тарбия билан муяссар бир қаторда ақлий ва ахлоқий тарбия ҳам шартдир.

Давоми келгуси сонда

Мундарижа

Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматидан	
Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовга Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси фаоллари номидан 3	
НАСР	
Шукур Холмирзаев. Наврўз, Наврўз. <i>Ҳикоя</i>	5
Тоҳир Малик. Мурдалар гапирмайдилар. <i>Қисса</i>	106
НАЗМ	
Кутлибека. Қалбга яна истаклар тўлди	20
Карим Баҳриев. Тиловат. Достон	26
Ихтиёр Ризо. Қидираман илиғ-илиғ нафасларинг	31
Муҳаммад Носир. Олам ичра яхшилик мангу яшар	104
Дафтарларда қолган сатрлар	
Уллибиби Отаева. Навоий сабоқлари	22
ДУНЁ БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ	
Ўзбекистон сеҳрли диёр. Ўзбекистондаги Япония элчихонаси маданият ишлари бўйича котиби жаноб Такеши Ишихара билан суҳбат	29
Япон ҳикоялари	51
Ясунари Кавабата. Холнома. <i>Ҳикоя</i> . Сюгора Ямамото. Куриган дарахт. <i>Ҳикоя</i> . Кабо Абэ. Қизғиш пилла. <i>Ҳикоя</i> . Япон шеърятидан	33
СУҲБАТ	
Умарали Норматов, Раҳмон Кўчқор. Сўзга, сўз санъатига шайдолик	95
«АЛПОМИШ» ДОСТОНИ ЮБИЛЕЙИГА	
Усмон Азим. Алпомиш. Кинодостон	34
ҚИЗЛАР ДАФТАРИДАН	
Шамолда тебранган алвонранг лолам	61
САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА	
Ҳожиакбар Ислом Шайх. Жодугарнинг эри. <i>Қисса</i>	65
ҚУТЛОВ	
Омон Мухторов. Соат санадим. Соат	82
Ҳамид Фулом. Кўнгул гулзорида чечаклар унар	84
Пиримқул Қодиров. Уйғониш даврининг олими	88
Ўткир Ҳошимов. Аллома	90
Сафар Барноев. Дўстга дўст сўзи	140
Турсунбой Адашбоев. Бойчечак ифори	141
МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ	
Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари	143

Безовчи rassom **Р. Қўнғирова**

Мусахҳиҳ **М. Йўлдошев**

● Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин. Тахририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. ● Тахририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — 29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. ● Обунага монёклик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 5.03.99 й. Босишга рухсат этилди 9.04.99 й. Қоғоз формати 70x108 1/16. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 5010 нусха. Буюртма № 3756

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41